

У пошуках утраченого часу. Том 2: У затінку дівчат-квіток

Марсель Пруст

Переклад з французької та примітки Анатолія Перепаді

Панові Ґастону Кальметтові на знак глибокої і щирої подяки

ЧАСТИНА ПЕРША ДОВКОЛА ПАНІ СВАНН

Коли вперше зайшла мова про те, щоб запросити пана де Норпуа на обід, моя мати висловила жаль, що професор Коттар у від'їзді і що вона забула дорогу до Сванна, жаль, бо і той, і той напевне зацікавили б колишнього посла, але мій батько відповів, що такий чудовий співрозмовник, таке вчене світило, як Коттар, ніколи не зайвий за столом, натомість Сванн із його похвальбою, з його звичкою дзвонити в усі дзвони про свої навіть нікчемні знайомства, звичайнісінький задавака або, як сказав би маркіз де Норпуа, "бздюха". Ця батькова репліка вимагає бодай короткого пояснення. Дехто, мабуть, пам'ятає такого собі Коттара і Сванна, який у своїй світськості довів скромність і стриманість до найвищої міри делікатності. Та річ у тім, що до "Сванна-сина", а також Сванна — члена Жокей-клубу, давнього приятеля моїх батьків, прилучився ще один, новий Сванн (і, мабуть, це була не остання його іпостась), Сванн — Одеттин чоловік. Пристосовуючи до убогих запитів цієї жіночки притаманний йому інстинкт, свої прагнення та своє завзяття, він примудрився створити собі становище куди гірше за попереднє: адже треба було скотитися до рівня своєї життєвої супутниці. Отак-то він і нап'яв на себе личину нової людини. Отож, одвідуючи сам-один своїх приятелів, яким не хотів накидати Одетти, оскільки ті самі не просили познайомити з нею, він зажив укупі з дружиною новим життям і завів собі нових знайомих: зрозуміло, що, зважуючи ранг, до якого ці люди належали, и відповідно оцінюючи, наскільки спілкування з ними тішитиме його гонор, він узяв за взірець не найцікавіших представників того кола, де бував до одруження, а давніх Одеттиних знайомих. Але навіть знаючи, що теперішній Сванн прагне водитися з дрібними урядовцями і з запроданками — оздобою міністерських балів, усі дивувались, як це він, хто колись, і навіть ще й нині, так любо замовчував, що в нього у кишені запрошення до Твікінґему або до Бекінґем-Пелесу^[1], кричить на всіх перехрестях, що дружина якогось заступника діловода візитувала пані Сванн. Може, шукаючи цьому пояснення, скажуть, що простота Сванна, світської людини, була лише витонченою формою його марнославства і що на прикладі давнього

приятеля моїх батьків так само, як на прикладі декотрих інших жидів, можна спостерігати черговість стадій, через які проходили його одновірці: від найпримітивнішого снобізму і найбрутальнішого хамства до найвитворнішої грічності. Однак головна причина, яка може бути поширена на всіх людей, полягала ось у чому: самі наші чесноти не є чимось вільним, нічим не скутим, чимось, що завжди до наших послуг; зрештою в нашому уявленні вони настільки зрощені зі способом життя, який зобов'язував нас виявляти їх, що коли перед нами відкривається діяльність іншого роду, то вона захоплює нас зненацька, і нам навіть на думку не спадає, що вона здатна відродити в нас колишні чесноти. Сванн, запобігаючи перед цими новими знайомими і пишаючись ними, скидався на скромного і великодушного великого художника, який на старість захопився куховарством чи садівництвом і наївно радіє хвалі, виспівуваній його стравам чи грядкам, що їх критикувати зась, тоді як на критиків його шедеврів він не сердиться; а може, на того, хто щедро дарує свої полотна, але кого дратує програш сорок су в доміно.

Щодо професора Коттара, то ми ще не раз побачимо його згодом, у "принципалки", в замку Распельєр. Наразі гідне уваги одне: зміна, що сталася зі Сванном, могла зрештою дивувати, бо вона звершилася непомітно для мене, ще коли я зустрічався з Жільбертиним батьком на Єлисейських Полях, звершилася тим непомітніше, що він не озивався там до мене і не мав нагоди хвалитися своїми зв'язками у світі політиків. (Щоправда, якби він і хвалився, то я навряд щоб одразу розпізнав у ньому марнославець — сформований здавна образ якоїсь людини застилає нам полудою очі й робить глухими вуха; моя мати цілі три роки не помічала, що її небога квацяє губи, наче помада була невидима, цілком розчинена в якійсь рідині, поки додаткова частка помади чи якась інша причина не викликала явища так званого пересичення: вся доти не помічена фарба кристалізувалася, і моя мати, вражена цим несподіваним кольоровим розгулом, заявила, цілком по-комбрейському, що це сором, і майже порвала з небогою.) З Коттаром — навпаки: та пора, коли він був присутній при перших візитах Сванна у Вердюренів, відійшла в далеке минуле, та ба! і почесні, і титули приходять із віком; по-друге, можна бути невігласом, по-дурному каламбурити і попри те мати особливий хист, якого не заступить жодна загальна культура: хист великого стратега чи великого клініциста. Справді, побратими бачили в Коттарі не лише неосвіченого практика, який зрештою зажив європейської слави. Найрозумніші серед молодих лікарів заявляли, — принаймні протягом кількох років, бо мода мінлива, потреба змін у самій її природі, — що як вони захворіють, то довірять своє життя лише Коттарові. Звісно, вони воліли товариство професорів читаніших, наділених більшим художнім смаком, з якими можна було розмовляти про Ніцше чи там про Вагнера. На музичних вечорах, які влаштовувала пані Коттар, у надії, що її муж стане деканом факультету, і на які запрошувала чоловікових колег та учнів, сам він, замість слухати музику, різався в карти у суміжній вітальні. Зате він відзначався влучністю, проникливістю, точністю своїх діагнозів. По-третє, щодо спілкування професора Коттара з такими людьми, як мій батько, зауважмо, що натура, яка в нас виявляється

на старість, не завжди, хоч нерідко буває й навпаки, є нашою первісною натурою, розквітлою чи заниділою, вmaterілою чи затертою; ба іноді це первісна натура навиворіт. Замолоду Коттар зі своєю нерішучістю, сором'язливістю і надмірною послужливістю скрізь, окрім закоханих у нього Вердюренів, був мішенню для дотепів та жартів. Який добрий друг порадив йому вдавати неприступність? Важливість його становища допомагала йому зберігати таку міну. Всюди, окрім дому Вердюренів, де він мимоволі робився самим собою, Коттар напускав на себе холодність, любив мовчати, був безапеляційний, коли мусив говорити, не пропускав нагоди сказати щось прикре. Цю нову манеру триматися він міг перевірити на пацієнтах, які, бачачи його вперше, не могли робити порівнянь і вельми здивувалися б, якби їм сказали, що на вдачу професор Коттар зовсім не шорсткий. Він намагався завжди здаватися незворушним, і навіть у лікарні, коли від його каламбурів реготали всі, від старшого лікаря до новачка-студента, жоден м'яз не здригався на його виду, тепер безвусому і безбородому, а тому зовсім невпізнанному.

Насамкінець пояснімо, хто ж такий цей маркіз де Норпуа. Перед війною він був повноважним міністром, а 16 травня^[2] послом, і, попри все це, на превеликий подив багатьох, він не раз відтоді презентував Францію в надзвичайних місіях, навіть як контролер державних боргів у Єгипті, де він завдяки своїм великим фінансовим здібностям неабияк прислужився. Ці пізніші доручення давали йому радикальні уряди, служити яким погордував би простий реакціонер-буржуа і яким через своє минуле, через свої стосунки, через свої переконання маркіз де Норпуа мав би здатися підозрілим. Але, очевидно, передові міністри усвідомлювали, що таке призначення доводить те, на яку широту вони здатні, коли йдеться про добро Франції; цим вони виявляли, що вони неабиякі державні мужі, навіть така газета, як "Деба", славила їхню політичну мудрість, — і при цьому розраховували на престиж, пов'язаний із блакитною кров'ю, а також на інтерес, який викликає, подібно до театральної розв'язки, непередбачений вибір. А ще вони знали, що, завербувавши маркіза де Норпуа, вони можуть збирати ці лаври, цілком покладаючись на його лояльність; маркізтво правило для них не за осторогу, а за гарантію. І тут уряд Республіки не прогадав. Передусім тому, що деякі аристократи, змалку виховані на пошані до свого роду як до певного духовного надбання, якого у них не забрати (і чия вартість добре відома не лише людям рівним їм, а й тим, хто ще вищого коліна), відали, що їм не треба витрачати зусиль, — користі з них жодної, — яких, по суті, марно докладає багато хто з буржуа, не треба заявляти про свої добрі наміри і знатися лише з добромисним людиною. Водночас, прагнучи піднятися в очах княжат і дуків, поставлених на один щабель вище, ці аристократи розуміли, що можуть добитися мети, прикрасивши своє ім'я тим, чого йому, їхньому імені, не було дано і що підніме їх над тими, хто досі був їм рівня: впливом серед політиків, славою письменника чи художника, великим маєтком. І, цураючись усякого піддобрювання до полупанка, який їм ні до чого і якого улещає буржуазія, цураючись даремної з ним приязни, бо ні одному принцові це не сподобається, вони цінували знайомство з політичними діячами і навіть із

франкмасонами, бо ті можуть увести їх до посольств або підтримати на виборах; знайомство з художниками і науковцями, бо ті можуть допомогти "пробитися" в ту сферу, де вони ведуть перед; нарешті з усіма, хто вміє вибити нову службову відзнаку чи влаштувати вигідну партію.

Що ж до маркіза де Норпуа, то тут найбільше важило те, що за свою довгу дипломатичну кар'єру він набрався духу заперечного, рутинного, консервативного, теперішнього так званого "урядового духу", який насправді притаманний духові всіх урядів і, зокрема, за всіх урядів — духові бюрократії. На своїй службі він перейнявся боязкою зневагою і ненавистю до більш або менш революційних чи принаймні некоректних методів, себто до методів опозиції. За винятком простаків із черні та з вищого "товариства", для яких щось смакове — це мертва буква, людей пов'язує не однодумство, а споріднення душ. Академік типу пана Легуве^[3], прибічник класиків, радше плескав би промові на честь Віктора Гюґо, виголошеній Максимом Дюканом^[4] чи Мез'єром^[5], ніж промові на честь Буало, виголошеній Клоделем^[6]. Націоналістичного душку цілком достатньо, щоб зблизити Барреса^[7] з його виборцями, які, мабуть, не бачать великої різниці між ним і паном Жоржем Беррі^[8], але не з його колегами-академіками, які, поділяючи його політичні погляди, але маючи інший духовний лад, віддаватимуть перевагу навіть таким ворогам, як Рібо^[9] й Дешанель^[10]; знову ж таки з цими останніми вірні монархісти куди ближчі, ніж із Моррасом^[11] або Леоном Доде^[12], теж поборниками повернення короля. Маломовний не тільки через професійну звичку поводитись обачно і стримано, а ще й тому, що слова завдяки цьому набувають більшої ваги і стають багатші на відтінки в очах людей, чиї багаторічні зусилля, спрямовані на зближення двох країн, часто передаються, резюмуються (у промові, у протоколі) простим прикметником, здавалося б, звичайнісіньким, але досить містким, щоб вони могли бачити в ньому цілий світ, — маркіз де Норпуа вважався сухарем у тій комісії, де він засідав з моїм батьком і де всі віншували мого батька з тим, що колишній посол до нього привітний та ласкавий. Така ласка і привітність дивували навіть мого батька. Взагалі говорити комусь милі речі мій батько не любив і з людьми сходився важко, в чому щиро признавався сам. Він здогадувався, що за доброзичливістю дипломата стоїть індивідуальний підхід, вирішальний для його людських симпатій, завдяки такому підходові якийсь зануда і докучайло, хай він і розумник та добряга, може сподобатися менше, ніж вільнодум і веселун, який здається багатьом вітрогоном і нікчемою. "Де Норпуа знову запросив мене на вечерю; в комісії дивина, та й годі: там він ні з ким не близький. Я певен, що він мені ще розповість щось дивовижне про війну сімдесятого року". Мій батько знав, що маркіз де Норпуа був єдиний, хто попереджував імператора про нарощування потуги і войовничих замірів Пруссії, а ще він знав, що Бісмарк вважав маркіза світлою головою. Недавно журналісти помітили, що в Опері, на галавиставі на честь короля Теодосія^[13], монарх мав з маркізом довгу розмову. "Треба буде з'ясувати, чи такий уже важливий цей приїзд короля, — сказав мій батько, якого дуже цікавила

закордонна політика. Старий Норпуа звичайно застебнутий на всі гудзики, але зі мною — він не від того, щоб пощирувати".

Щодо моєї матері, то посол, очевидно, мав не той склад мислення, щоб її чарувати. Гідне уваги, що мова де Норпуа була збираниною задавнених слів, пов'язаних у людей з якоюсь певною кар'єрою, певним класом і певною добою, — добою, яка для цієї кар'єри і для цього класу, може, ще не зовсім минула, — і часом я шкодую, що попросту не записував того, що він казав. Бо якби записував, то, подаючи його портрет, добився б ефекту старосвіччини з такою самою легкістю і таким самим робом, як палероляльський^[14] актор, який на запитання, де він вискіпує такі чудернацькі капелюхи, відповів: "Я їх не вискіплюю, а зберігаю". Словом, мені здається, що моя мати вважала маркіза де Норпуа трохи "ветхозавітним", і коли ця ветхозавітність прозирала в його поведженні, то їй це подобалося, зате ветхозавітність навіть не його думок, — мислив маркіз де Норпуа цілком по-сучасному, — а його слів не вельми її тішила. Проте вона відчувала, що, захоплюючись дипломатом, вона б тим самим мило лестила своєму чоловікові, до якого той вельми ласкавий. Тож підтримуючи в моєму батькові високу думку про маркіза де Норпуа і підносячи завдяки цьому його самого у власних очах, моя мати, як вона гадала, виконувала свій обов'язок — скрашувати чоловікове життя, так само як вона його виконувала, дбаючи, щоб кухарка готувала смачно і щоб челядь була як шовкова. Брехати моєму батькові вона не вміла, тож убивала собі в голову, що захоплена послом, щоб мати змогу щиро його вихвалити. А втім, їй справді подобалися його добродушний вираз, старосвітська звичайність (така церемонна, що коли він ішов, випростуючи свою височенну постать, і помічав зустрічну карету з моєю матір'ю, то, перш ніж уклонитися, викидав щойно розкурену сигару), його гладенька мова, намагання не згадувати про себе і вести втішні речі, дивовижна пунктуальність у листуванні, через що моєму батькові, який допіру кидав йому листа і впізнавав на одержаному конверті маркізову руку, закрадалася мимоволі думка, що їхні листи ненароком розминулися; здавалося, для маркіза передбачено окрему, додаткову доставку пошти. Мати дивувалася, що маркіз, попри те, що такий заклопотаний, такий акуратний, і попри те, що завжди на людях, такий уважний: вона й гадки не мала, що ці "попри" — не що інше, як неусвідомлені нею "бо"; вона й гадки не мала, що (подібно до того, як є старці, напрочуд молодяві на свій вік, королі, що тримаються зовсім просто, і провінціали-всевіди) маркіз де Норпуа завдяки одним і тим самим звичкам може вчасно давати всьому раду й акуратно відповідати на листи, бути милим у вищому товаристві й чемним з нами. Ба більше, помилка моєї матері, як і всіх скромних людей, пояснювалася тим, що вона припинувала, а отже, й відривала від інших речей усе, пов'язане з її особою. Вона бачила заслугу батькового приятеля в тому, що той так швидко нам відписує, хоча веде велике листування, в цьому листуванні виняткової ваги надавала його листові нам, хоча цей його лист був усього лиш одним з його листів; так само вона не враховувала того, що для маркіза де Норпуа обід у нашому домі був лиш одним із численних обідів у його світському житті: не спадало їй на думку, що посол здавна звик на дипломатичній службі вважати проханий обід за один зі своїх

обов'язків, що він звик показувати на таких обідах прищеплену йому галантність, якої не міг позбутися й тоді, як сидів за нашим столом.

Перший обід з маркізом де Норпуа, — того року, коли я ходив гратися на Елисейські Поля, — запам'ятався мені, бо я тоді нарешті побачив Берму на ранковій виставі у "Федрі", бо розмовляючи з маркізом де Норпуа, я одразу і по-новому збагнув, настільки почуття, породжувані в мені всім, що стосується Жільберти Сванн та її батька-матері, не схожі на ті, які ця родина будить до себе в решти людей.

Певне, бачачи, як я журюся напередодні різдвяних канікул (Жільберта мені заявила, що ми з нею не побачимося аж до їхнього кінця), мати на потіху мені сказала: "Якщо тобі все ще кортить побачити Берму^[15], батько, мабуть, дозволить піти тобі до театру з бабусею".

Але то саме маркіз де Норпуа сказав моєму батькові, що мені було б корисно піти на Берму, що така подія для підлітка стане пам'яттю на все життя. Батько, досі противник того, щоб я марнував час і важив здоров'ям через те, що він, на превелике бабусине обурення, називав дурницею тепер ладен був дивитися на реабілітовану послом виставу як на одну з умов, необхідну для побудови моєї блискучої кар'єри. Бабуся, яка, згнітивши серце, пожертвувала задля мого здоров'я всім тим корисним, що, на її думку, дала б мені гра Берми, тепер тільки руками розводила: маркіз де Норпуа щось там бовкнув, а батьки вже готові занехаяти здоров'я дитини. Твердо уповаючи, як подобає раціоналістці, на свіже повітря та на ранні обляги, вона вболівала над цим порушенням приписаного мені режиму і вражено знай товкла моєму батькові: "Який же ти легковажний!" — на що батько огризався: "Отакої! Тепер ви вже проти, щоб він ішов до театру? Хай йому грець! А хіба то не ви цілі дні доводили нам, що це вийде йому на користь?"

Але маркіз де Норпуа змінив батькові плани в куди істотнішій для мене справі. Батькові завше хотілося, щоб я пішов у дипломати, а я все потерпав, що як мене і залишать на якийсь час при міністерстві, то потім зашлють послом до якоїсь столиці й розлучать із Жільбертою. Може б краще, прикидав я, повернутися до моїх літературних задумів, — скільки цих задумів зріло в моїй голові й гинуло марно під час моїх прогулянок на Германтську сторону! Проте батько не хотів бачити мене письменником, він вважав, що письменство дипломатії не пара; він навіть відмовлявся називати його кар'єрою, аж це маркіз де Норпуа, який не любив скороспілих дипломатів, переконав його, що пером можна здобути не менше лаврів, багатства і незалежності, ніж складанням дипломатичних нот.

— Ну ось, я й не думав: старий Норпуа зовсім не від того, щоб ти взявся за перо, — сказав мені батько. Батько, людина досить впливова, завжди вірив, що все можна залагодити, все розв'язати в розмові значних осіб. — Я колись привезу його до нас обідати просто з комісії. Ти з ним побалакаєш, щоб він міг тебе оцінити. Напиши щось гарне й покажи йому, він на короткій нозі з редактором "Ревю де Де Мوند"^[16], він уведе тебе туди, він, такий пройда, зробить усе; а от про нинішню дипломатію, хай ти скажишся, висловлюється він не...

Радісна надія на те, що нас із Жільбертою не розлучать, надихнула мене, проте не дала снаги написати щось таке гарне, щоб його не було соромно показати маркізові де Норпуа. Змережавши сторінку-другу, я змуджено кинув перо й заплакав; то були сльози люті на самого себе: який же я безталанний, який нездара, нагоду залишитися в Парижі, надану мені приходом маркіза де Норпуа, і ту марную. Втішало мене лише те, що я скоро побачу на сцені Берму. Але так само, як морську бурю мені хотілося побачити на узмор'ї в усій її несамоовитості, я мріяв і велику акторку бачити єдино в одній із тих класичних ролей, де вона, за відгуком Сванна, сягнула вершка. Адже коли ми шукаємо вражень у природі чи в мистецтві, сподіваючись якогось дивовижного одкровення, ми не дуже схильні відкривати свою душу для менш яскравих вражень, які можуть спотворити уявлення про справжню Красу. Чого прагнула моя уява, то це бачити Берму в "Андромасі", у "Примхах Маріанни", у "Федрі"^[17], у найкращих її ролях. Слухаючи, як Берма декламує вірш:

Ти йдеш від нас? Чого ж так скоро, пане т. д.,

я умлівав би не менше, ніж коли б гондола підвезла мене до Тіціана у церкві Франі або до Карпаччо в Сан-Джорджо дельї Ск'явоні. Я знав ці шедеври в чорно-білих репродукціях, поданих у книгах, але серце в мене тьохало, наче перед мандрівкою, коли я думав, що побачу, як вони купаються в повітрі і в сяйві золотого бриніння. Карпаччо у Венеції, Берма у "Федрі" — ці дива малярства й драматичного мистецтва надили так, що я носив їх у собі живими й неподільними і якби уздрів Карпаччо в Луврській галереї або Берму в зовсім невідомій мені п'есі, не трепетав би з чарівного подиву, що нарешті перед моїми очима постав незбагнений і єдиний предмет усіх моїх марень. До того ж, очікуючи від гри Берми відкриттів у тім, як передавати шляхетність, біль, я гадав, що акторка зіграє ще сильніше, ще правдивіше, якщо виступить у шедеврї: там не треба гаптувати мережки чогось істинного і гарного по убогій і банальній канві.

Нарешті, якби я слухав Берму в новій п'есі, судити мені про її майстерність, про її вимову було б нелегко: навряд щоб я відсіяв незнайомий мені текст від тих доповнень, які вносили в нього інтонації й жести, вони б здавалися мені нерозривними з ним; натомість давні речі — завчені напам'ять — розгорталися б переді мною широкими, зумисне відведеними для мене просторами: будь ласка, вільно поціновуй, як вигадливо вміє Берма розмальовувати їх, ніби фресками, невичерпними знахідками свого натхнення. На жаль, покинувши великі театри і зробившись зіркою бульварного театрика, в чиї каси потекло золото, Берма більше не грала класики; даремно я стежив за афішами: вони оповіщали про нові п'еси, написані для неї модними драматургами; аж це одного ранку, оглядаючи театральні тумби з афішами ранкових вистав на новорічний тиждень, я вперше побачив, — наприкінці вистави, після якоїсь, мабуть,

поганенької п'єски, чий заголовок був для мене сліпим, бо ховав у собі всю інтригу незнайомого мені драматичного дійства, — два акти "Федри" з участю пані Берми, а потім мали йти удень "Напівсвіт"^[18], "Примхи Маріанни", і ці назви, як і "Федра", були вже зрячі, ясні — так добре я знав ці речі, осяяні до денця усмішкою мистецтва. Ці назви вивищували в моїх очах і саму Берму, коли я після афіш прочитав у газетах, що акторка вирішила знову показатися публіці в деяких давніх своїх ролях. Отож, Берма розуміла: деякі ролі не втрачають свіжості новизни і при поновленні знову й знову мають успіх; своє виконання цих ролей їй уявлялося музейною цінністю; тим-то подивитися на цю цінність однаково повчально як для поколінь, які колись нею захоплювалися, так і для покоління, яке ніколи раніше її не бачило. Афішуючи серед п'єс, призначених лише для розваги, "Федру", чия назва була така сама куценька, як і назви згаданих п'єс, ще й не виділена шрифтом, Берма хитрувала, — так господиня дому, перезнайомлюючи гостей перед тим, як сідати за стіл, буденним тоном серед звичайних імен запрошених раптом називає: "Пан Анатоль Франс".

Мій особистий лікар, той, хто заборонив мені подорожувати, відраяв моїх батьків пускати мене до театру: після цього я зляжу, можливо, надовго, і втіха вилізе мені боком. Якби я сподівався тільки втішатися грою, мене міг би зупинити страх перед хворобою, бо муки від неї звели б мою втіху нанівець. Але від ранкової вистави, як і від омріяної поїздки до Бальбека, до Венеції, я ніякої втіхи не сподівався: я сподівався осягти істини, пов'язані зі світом реальнішим, ніж той, де я жив, і плодів цього пізнання мене не позбавлять якісь дрібні випадковості, хоч би вони й дошкуляли моєму тілові, моєму солодкому байдикуванню. Втіха, якої я зажив би в театрі, була б для мене, либонь, не більш як необхідна форма сприйняття істин. Саме тому мені хотілося, щоб прогнозована хвороба почалася після вистави, тоді враження зосталося б цільним і неспотвореним. Батьки, порадившись з лікарем, попри всі мої благання, вирішили не пускати мене на "Федру". Я без кінця проказував про себе рядок:

Ти йдеш від нас? Чого ж так скоро, пане?

і перебирав при цьому всі можливі інтонації, аби краще оцінити несподіваність тієї з них, що її знайшла Берма. Божиста Краса, схована як Свята святих за куртиною, яка мене від неї відокремлювала і за якою я їй приписував що не мить, то нову подобу, позичаючи підказаний мені пам'яттю вираз Берґотта з Жільбертиної книги: "Шляхетна пластика, християнська волосяниця, янсеністська блідість, принцеса Трезенська і Клевська, мікенська драма, дельфійський символ, сонячний міф"; божиста Краса, яку мала мені відкрити гра Берми, панувала вдень і вночі на вічно осяяному жертovníкові, у моїй душі, і нині лише мої суворі й легковажні батьки мали вирішити, чи душа всотає в себе, і вже назавше, досконалості Богині, тільки-но запона відхилиться і Богиня явиться на тому самому місці, де височів досі її незримий образ. І, прикипівши очима

до незбагненної постаті, я з ранку до вечора долав перепони, поставлені моєю родиною. Коли ж перепони впали, коли моя мати, — хоча вистава припадала на день засідання комісії, після якого батько збирався привезти на вечерю маркіза де Норпуа, — сказала: "Ну що ж, годі тобі бурмоситися, якщо ти вважаєш, що тобі це справить велику втіху, йди", коли той, досі заборонений похід до театру, залежав уже лише від мене, я вперше, добившись дозволу здійснити свою мрію, спитав себе: чи ж варто йти, чи не маю я сам, безвідносно до батьківської заборони, причини відмовитися від театру? Доти жорстокість батька-матері обурювала мене, але після одержання їхньої згоди вони стали мені такі дорогі, аж я почав тривожитися, як би не засмутити їх, і крізь цю тривогу метою життя вбачалась мені вже не істина, а любов, а саме життя здавалося добрим чи лихим залежно від того, щасливі чи нещасні мої батьки. "Якщо це вам прикро, я краще не піду", — сказав я матері, проте матір намагалася вибити з мене думку про якусь прикрість, бо така думка, запевнила вона, зіпсувала б мені втіху від "Федри" — навіщо тоді їхня з батьком поступка? Ось тоді я відчув, як це важко — втішатися з обов'язку. До того ж, якщо я зляжу, то чи оклигаю за канікули, щоб піти з появою Жільберти на Єлисейські Поля? Щоб наважитись на щось, я проти всіх цих доказів висував думку про незриму за куртиною досконалість Берми. На одну шальку я поклав: "усвідомлення, що мамі прикро, і страх, що я, чого доброго, не піду на Єлисейські Поля", а на другу — "янсеністську блідість, сонячний міф"; але зрештою ці слова тьмарилися в моєму мозку, не говорили мені вже нічого, втрачали всю свою вагу; поступово мої вагання ставали болючішими, і якби я тепер вирішив йти до театру, то лиш на те, щоб покласти їм край, щоб звільнитися від них назавше. Хай нині мене ведуть не до Мудрої Богині, а до неблаганного, безликого й безіменного Божества, яким її зуміли підмінити за куртиною, ведуть не на те, щоб я міг здобути розумову поживу й зачаруватися досконалістю, а на те, щоб швидше настав край моїм мукам. Але зненацька все одмінилося, мов прагнення побачити Берму дістало нову заохоту, і я вже чекав ранкової вистави радо й нетерпеливо. Побігши туди, де я щодня стовбичив, мов якийсь святий стовпник, я побачив на театральній тумбі ще вогку, щойно наліплена докладну афішу "Федри" (хто там виконував інші ролі, мене це, сказати по щирості, не обходило). Ну ось, тепер одна з можливостей, між якими металася моя нерішучість, набувала плоти й крові, а що на афіші стояла не та дата, коли я її читав, а та, коли мала відбуватися вистава, і вказувався її початок, щось таке, що було майже неминуче, то все видавалося таким близьким, таким реальним, аж я підскочив на радощах перед стовпом: того дня і точно тієї години я, сидячи на своєму місці, замру в чеканні появи на сцені Берми; боячись, що батьки не встигнуть дістати добрих місць для бабусі й для мене, я побіг додому, гнаний чарівними словами: "Дами в капелюшках у партер не допускаються, після другої години вхід до зали глядачам заборонено", — вони витіснили з моєї свідомості "янсеністську блідість" і "сонячний міф".

Гай-гай! Цей перший ранок завдав мені глибокого розчарування. Батько, їдучи до комісії, запропонував нам, бабусі й мені, підвезти нас до театру. На прощання він сказав матері: "Подбай про обід; ти не забула, що я привезу Норпуа?" Мати про це

пам'ятала. Відучора у Франсуази душа росла вгору, вона завжди була рада-радісінька показати себе в куховарстві, бо куховарила знаменито, а тепер її ще й надихнула вістка, що ми покликали гостя, знаючи, що їй доведеться за рецептом, відомим лише їй, готувати холодець з волоніни. Для свого творіння Франсуаза завжди запасалася якісним матеріалом і тому, подібно до Мікеланджело, який провів у Каррарських горах вісім місяців за добуванням мармуру для пам'ятника Юлію II^[19], сама бігала на Центральний ринок по ромштекси, гомілки й телячі ніжки. Франсуаза так гасала сюди-туди, що мама, побачивши, яке у неї бурякове лице, уже побоювалась, як би стара служниця, подібно до творця усипальні Медічі в П'етросантському кар'єрі^[20], не перебігалася. І вже напередодні Франсуаза послала пекареві "нев-йоркське", як вона взивала, плічко, щоб він закоптив його, обгорнувши цей рожевий мармур хлібним м'якушем. Уважаючи, що наша мова не така багата, як заведено думати, і не вірячи власним вухам, вона, почувши, мабуть, уперше про йоркську шинку, вирішила, що паралельне існування Йорка і Нью-Йорка — це вже завелика розкіш: такого не може бути, просто вона не розібрала вже знайомих назви. Ось чому відтоді перед словом "Йорк" вона завжди чула або бачила (якщо читала оголошення) слово "Нью", а "Нью" вона вимовляла як "Нев". І вона цілком щиро говорила посудниці: "Сходи по шинку до Оліди. Тільки ж бери, як пані веліла, нев-йоркської".

Якщо Франсуаза того дня вся була пройнята полум'яною певністю великих творців, то мене терзав лютий неспокій шукача. Безперечно, поки я не бачив Берми, я жив радістю. Я жив нею в театральному скверіку, під голими каштанами, узор гілля яких через дві години мав заблищати у світлі газових ріжків металевим полиском. Я жив радістю, поставши перед контролерами, чия робота, кар'єра і доля залежали цілком від акторки: саме вона поряdkувала в театрі, а не примарні, чисто декоративні директори, від зміни яких нічого не мінялося. Контролери взяли наші квитки, не дивлячись на нас, заклопотані зовсім іншим: чи всі накази пані Берми передані новому персоналові, чи знають клакери про заборону плескати їй, чи попередили, що вікна мають залишатися відчинені, поки вона з'явиться на сцені, а після появи, що всі двері мають бути позачинювані і що біля неї має бути схований глек із гарячою водою — очищати курне повітря. А потім, міне хвилина-друга, і до театру підкотить її карета, запряжена гривастою парою, з карети вийде у хуторах пані Берма, кивне змуджено на всі вітання й пошле свою покоївку з'ясувати, чи загнули для її приятелів літерну ложу, скільки градусів у залі для глядачів, хто сьогодні в ложах і як справляють службу капельдинерки. Театр і публіка були для Берми другим, верхнім одінням, яке вона зараз на себе накине, а атмосфера в залі ліпшим чи гіршим провідником її таланту. Я жив радістю і в залі для глядачів. Відтоді, як я знав, що все зовсім не так, як уявлялося моїй дитячій фантазії, що сцена — одна для всіх глядачів, я гадав, що інші люди застуватимуть мені, як застує юрба; а вийшло навпаки: місця в театрі розташовані так, що стають якимось символом чистого сприймання, і кожен глядач відчуває себе центром театру. Тепер до мене дійшло, чому Франсуаза, запроторена аж на галерку, запевняла нас, що мала найкраще місце і що це зовсім недалечко від сцени, мовляв,

навпаки: її бентежила таємнича й жива близькість завіси. Моя втіха зросла ще більше, коли з-за спущеної завіси до мене долетів відгомін, подібний до цокання в яйці, коли прокльовується курчатко. Незабаром відгомін став гучніший, а потім зі світу, непроникного для наших очей, озвався, безперечно, до нас, трьома владними ударами, такими самими хвильними, як сигнали, передані з планети Марс. І вже після підняття завіси, — коли поставлені на сцені бюрко та коминок, досить, зрештою, буденні, підказали, що зараз появляться не декламатори, яких я чув на одному вечорі, а просто люди, заклопотані своїм життям, куди я вдирався незримо для них, — моя насолода так само ще тривала; порушило її короткочасне занепокоєння: тільки-но я нашорошив вуха перед початком п'єси, як на кін вийшло двоє чоловіків, явно розлючених, бо говорили вони так голосно, що в залі, де зібралося понад тисячу душ, чути було кожне їхнє слово, тоді як навіть у малій кав'яреньці доводиться питати гарсона, за що сваряться двоє клієнтів; але вражений тим, що публіка слухає їх спокійно, затоплений в одностайну мовчанку, на поверхні якої то тут, то там починав скипати смішок, я невдовзі збагнув, що ці забіяки — актори і що одноактівка, грана перед виставою, вже йде. Антракт після цього прологу так затягнувся, що глядачі, повернувшись на свої місця, з нетерплячки затупотіли ногами. Я вжахнувся; коли я читав у звіті з зали суду, що якийсь шляхетний чоловік дав свідчення, забувши про свою вигоду, на користь невинного, я щоразу боявся, що свідка не пошанують, що йому не подякують, що до нього не виявлять ґречности, що його щедро не винагородять і що він, обурений, стане на бік скаржників; так і тепер, не відокремлюючи генія від шляхетности, я боявся, що Берма обуриться бешкетом невихованої публіки (а не зрадіє, — як я гадав, — побачивши в залі знаменитості, чия думка була їй небайдужа) і почне на зло тій публіці погано грати. І я благально озирався на це тупотливе бидло, — ану ж своєю несамовитістю воно розіб'є те крихке й коштовне враження, по яке я сюди прийшов. Я вже перестав відчувати втіху, аж це почалася "Федра". Сама Федра в перших сценах другої дії не з'являється, однаке тільки-но завіса піднялась, а за нею злинула і друга, з червоного оксамиту, для переділу сцени, як заведено за участі "зірки", на задньому плані показалася акторка, судячи з постаті й голосу, начебто Берма. Виходить, склад виконавців поміняли, і я даремно так старанно штудіював ролю Тесеевої дружини. Та ось подала репліку інша акторка. Взявши першу за Берму, я, безперечно, вклепався, адже друга скидалася на неї ще більше, насамперед — дикцією. До того ж обидві супроводжували гру шляхетними жестами, — їхні жести я добре бачив і вгадував, коли акторки піднімали свої гарні пеплumi, розумів зв'язок між цими рухами і текстом ролі; так само добре до мене доходили і їхні продумані інтонації, то палкі, то іронічні, допомагаючи осмислювати глибше прочитані вдома похапцем вірші. Аж тут у проході між двома полотнинами червоної завіси храму, немов у рямцях, показалася жінка, і я злякався ще більше, ніж могла б оце боятись Берма, що зараз стукне вікно, що зашелестить програмка на звук її голосу, що партнеркам плескатимуть щедріше, ніж їй, і їй це буде прикро; і з того, що я ще повніше, ніж Берма, сприймав від цієї миті залу, публіку, акторів, п'єсу і моє власне тіло як акустичне середовище, цінне лише

остільки, оскільки воно надається для переливів її голосу, я зрозумів, що дві акторки, якими я щойно захоплювався, аж ніяк не подібні до тієї, задля якої я сюди прийшов. І моя втіха де й поділася; хоч як я натужував зір, слух, мозок, щоб тільки радіти з Берминої гри, а радості не було. У її партнерок я вловлював щирі інтонації, примічав гарні рухи, а в неї — ні. Слухав я її так, ніби сам читав "Федру" або ніби промовляла сама Федра: що ж тоді вносив у цю гру талант Берми? Я намагався зрозуміти, в чому її майстерність, її сила, тож мені хотілося, щоб кожна інтонація виконавиці лунала якнайдовше, щоб кожен вираз на її личку завмирав на якийсь час; я зосереджував усю гнучкість розуму на тому, щоб змусити мою увагу випереджати вірш, поставити її к строці й тримати напoxваті, не гаяти марно жодної хвили, допоки лунає слово, триває жест, і завдяки напруженню уваги пірнути в них так само глибоко, як коли б мені на це було відведено кілька годин. Але ці хвили були такі коротенькі! Моє вухо не встигало сприймати один звук, як його вже заступав інший. Ось одна сцена, де Берма якийсь час стоїть нерухомо, тримаючи руку перед обличчям, у штучній зливі зеленастого світла, проти задника із зображенням моря, зірвала бурхливі оплески, але акторка вже відступила на інше місце, і образ, який мені хотілося розібрати, пропав. Я сказав бабусі, що мені зле видно, і вона дала мені бінокля. Але якщо ти, вірячи в реальний світ, вдаєшся до штучних засобів, щоб краще його розглянути, то не думай, що ти вже наблизився до нього. Мені здавалося, ніби тепер я бачу не Берму, а її зображення під лупою. Я відклав бінокля; але, можливо, сприйнятий моїм оком, зменшений відстанню образ — це теж спотворений образ: яка ж тоді з двох Берм справжня? Треба почекати на її освідчення Іполітові; я дуже розраховував на нього, тут вона, судячи з того, як гарно і партнерки доносили красу не таких сильних віршів, звичайно, знайде інтонації несподіваніші, ніж ті, які мені вчувалися, коли я читав трагедію вдома; проте Берма навіть не досягла того, чого зуміли досягти Енона^[21] й Ариція^[22]; відкинувши рваний ритм, виграшністю якого скористалася б будь-яка недосвідчена трагічна акторка, навіть учениця, вона виголосила цілу тираду зовсім монотонно. До того ж вона випалила все такою скоромовкою, що тільки наприкінці останнього вірша я усвідомив: одноманітність її декламації навмисна. Нарешті мене порвала перша хвиля захвату: він був викликаний бурею овацій. Я заплескав і собі й не жалів долонь, щоб Берма на віддяку перевершила потім саму себе, я вже вірив, що бачу найкращу її роль. Цікаво, що публіка почала умлівати, коли Берма, як я згодом дізнався, показала їй найефектнішу свою знахідку. Очевидно, деякі трансцендентні реальності випромінюють світло, і юрба чутлива до цього випромінення. Так, скажімо, коли відбувається якась подія, коли щось загрожує кордонам, при военній поразці чи перемозі, невиразні чутки про це так мало говорять культурній людині, тоді як у натовпі вони викликають незрозуміле хвилювання, а вже потім, після знайомства з оперативними зведеннями, ми визнаємо за простими людьми відчуття "аури", супутної великим подіям і видимої на відстані в сотні кілометрів. Про звитягу люди довідуються або заднім числом, як війна закінчилася, або одразу, з радісного обличчя у придверника. Про те, що таке-то місце Берма зіграла геніально, люди дізнаються через

тиждень, із рецензії, або здогадуються миттю, з оплесків у партері. Проте властиве юрмі щире відчуття збивають на манівці безліч помилкових відчуттів, і тому юрма була в долоні здебільшого даремно, до того ж, цей грім оплесків механічно викликався попередніми, — так море, збурене штормом, жене й жене вали, хоча вітер ушух. А все ж таки що палкіше я плескав, то більше мені подобалася гра Берми. "Принаймні, — казала якась непоказна моя сусідка по кріслу, — вона викладається, гупає себе в груди, гасає по сцені, оце гра, так гра!" І радий-радісінський, що я розкусив, чим бере Берма, хоч і сумніваючись, що її вигуки врозумливіші за вигуки якогось селяка перед Джокондою чи бенвенутівським Персеєм: "Оце-то зроблено! І все із щирого золота! Здорово!" — я упивався кепським вином загального ентузіазму. А проте, як завіса впала, я відчув розчарування, я чекав на щось більше, але водночас мені хотілося, щоб ця втіха, хоч би яка вона була, тривала; дуже шкода було б, вийшовши з зали для глядачів, попрощатися з життям театру, яке кілька годин було і моїм життям і з якого мене ніби виривали, посилаючи на вигнання, якби вдома я не сподівався дізнатися багато чого про Берму від її шанувальника, того, кому я завдячував дозволом піти на "Федру", — від маркіза де Норпуа.

Батько познайомив мене з маркізом перед обідом, закликавши до свого кабінету. Коли я ввійшов, дипломат підвівся, подав руку, похиливши свою високу постать, і вліпив у мене пильний погляд небесних очей. Хоча ще служивши послом, маркіз заводив свої знайомства з мандрівними чужинцями десь у далеких краях, ці його знайомі, і серед них знані співаки, були у всіх на очах, і маркіз міг десь у Парижі чи в Петербурзі ввернути в розмові, який пам'ятний вечір провів він із ними у Мюнхені чи в Софії, тим-то він і звик примілятися до них, показуючи свою радість від знайомства з ними; ба більше, певний, що в столичному житті, стикаючись із цікавими людьми, які тут проїздом, і з місцевими мешканцями, ми набуваємо знань куди глибших, ніж можна почерпнути з книжок історії, географії, народознавства, європейських рухів, — маркіз де Норпуа вигострював на кожній новій особі свій проникливий розум спостерігача, щоб навчитися одразу розпізнавати, з ким має справу. Уряд давно вже не посилав маркіза за кордон, але коли його з кимось знайомили, очі його, ніби байдужі до того, що він "позаштатний", починали плідне обстеження, а він сам усім своїм поведінням намагався показати, що ім'я нового знайомого йому не чуже. Ось чому він озвався до мене ґречно і з імпозантним виглядом бувальця, не перестаючи вивчати мене з гострою цікавістю, для збагачення свого досвіду, ніби я був якимсь екзотичним звичаєм, вартим уваги пам'ятником або зіркою-гастролером. Він демонстрував водночас і величне доброхіття премудрого Ментора^[23], і цікаву допитливість юного Анахарсиса^[24].

Він не прохопився ні словом про "Ревю де Де Монд", але заходився розпитувати мене, як я ся маю, що роблю, чим цікавлюсь, і тут я вперше почув, що про мої зацікавлення мовиться так, ніби вони заслуговують на підтримку, тоді як досі я гадав, що з ними треба боротися. Щодо моїх літературних зацікавлень, то проти літератури він нічого не мав; навпаки, про літературу він говорив шанобливо, як про гідну уваги,

чарівну особу вищого товариства, про яку в нього збереглися найкращі римські чи дрезденські спогади і з якою він, на превеликий свій жаль, заклопотаний ділами, зустрічається в рідку стежку. Усміхаючись мені грайливою усмішкою, він ніби заздрив мені, що я щасливіший за нього, вільніший і можу віддавати їй своє дозвілля. Проте вирази, якими маркіз де Норпуа користувався, зовсім розминалися з образом літератури, що склався у мене в Комбре, і тут я зрозумів, що мав подвійну рацію, зрікшись її. Досі я усвідомлював лише те, що я безталанний; тепер маркіз геть знеохочував мене до писання. Мені закортіло поділитися з ним своїми мріями; трусячись від хвилювання, я силкувався вилити як-найщиріше все, що зібралося в мене на душі, але чого я ще не висловлював; ось чому виходила якась словесна плутанина. Можливо, через професійну навичку, можливо, завдяки спокою, яким проймається всяка значна людина, коли в неї просять поради, бо вона знає, що нитка розмови залишиться у неї в руках, і дає співрозмовникові повну волю хвилюватися, метатися, ставати гопки; а ще, можливо, ради того, щоб показати гарну поставу своєї голови (як на нього самого, грецьку, попри довжезні баки), маркіз де Норпуа, коли йому щось тлумачили, зберігав на лиці кам'яний вираз, ніби ти в якійсь глиптотеці звертався до античного — і глухого — погруддя. Нараз, подібно до стуку молотка аукціоніста чи пророцтв дельфійського оракула, лунала відповідь посла і вражала тебе тим дужче, що жоден м'яз на його виду не віщував враження, яке ти на нього справляв, і не попереджав про те, що він збирався тобі сказати.

Власне, — раптом озвався гість так, ніби мою долю вже визначено, коли я геть розгубився під його нерухомим поглядом, втупленим у мене, — у сина мого приятеля, *mutatis mutandis*,^[25] те саме, що й у вас. (Він заговорив про наші спільні нахили таким заспокійливим тоном, ніби ми мали нахил не до літератури, а до ревматизму, і йому хотілося запевнити мене, що від цього не вмирають.) Він навіть волів покинути Ке д'Орсе^[26], куди батько протоптав йому стежку, і, махнувши рукою на всі злі язики, хай собі говорять, узявся за перо. І не пошкодував. Два роки тому він оприлюднив (хлопець, звісно, куди старший за вас) книгу про почуття Безконеччя, що охоплює людину на західному березі озера Вікторія-Ньянца^[27], а цього року — опус не такий значний, але написаний жваво, ба навіть сміленько — про скоростріл у болгарських збройних силах, і ці два твори його прославили. Він уже вибився в люди, він піде далеко, і я знаю, хоча його кандидатуру ще не розглядали, про нього йшла мова, цілком доброзичлива, в Академії моральних наук. Словом, свого зеніту він ще не сягнув, але ціною самовідданих зусиль забезпечив собі гарне становище, і успіх, який не завжди випадає на долю паливод і головотес, усіх цих ловців рибки у каламутній воді, успіх увінчав його труди.

Батько, заповнений мрією, що за кілька років я вийду на академіка, весь аж сяяв від задоволення й був потішений ще дужче, коли маркіз де Норпуа по хвилинному ваганні, ніби зваживши наслідки свого вчинку, подав мені свою візитівку і мовив: "Зверніться до нього від мого імені, він дасть вам цінні поради", спантеличивши цим

мене так, ніби ознаймив мені, що взавтра я вступаю юнгою на вітрильник.

Тітка Леонія відписала мені вкупі з пожитками і меблевим мотлохом майже всю свою готівку — чим тобі не посмертна любов до мене (прижиттєвої я якось не помічав). До мого повноліття цим маєтком мав орудувати батько, і він порадився з маркізом де Норпуа, як ліпше ним розпорядитися. Той порекомендував придбати цінні папери під невеликі, зате надійні відсотки, а саме, англійські консоліди і чотирипроцентну російську позичку. "На них можна покластись, як на гору, — проголосив маркіз де Норпуа, — прибутки, щоправда, не дуже високі, зате можна не хвилюватися за свій капітал". Батько у загальних рисах розповів маркізові, які закупки він зробив за решту грошей. Маркіз де Норпуа повиншував його ледве помітною усмішкою: як усі капіталісти, він був загребуший, але з делікатности як і вітав того, хто щось мав, то лише стриманим знаком порозуміння. Сам він купався в багатстві і вважав за краще вдавати, ніби чужі малі прибутки здаються йому значними, а сам у душі тішився й радів, що його прибутки куди вищі. А проте маркіз де Норпуа не забув поздоровити батька з приводу того, що той уміє "з лишком примножувати своє добро", виявляючи "такий непохибний, такий вишуканий, такий витончений смак". Можна було подумати, ніби посол приписує співвідношенню біржових вартостей і навіть самим вартостям якусь естетичну цінність. Коли батько згадав про одну з таких вартостей, ще нову і маловідому, маркіз де Норпуа подібно до людини, обізнаної з книгою, яку, як вам здавалося, читали тільки ви, зронив: "Авжеж, я стежив якийсь час із захватом за її індексом, — це було цікаво", і посміхнувся мрійливою усмішкою абонента, захопленого недавнім читанням роману, який друкувався з числа в число у журналі. "Бувши вами, я передплатив би, як тільки почнеться чергова емісія. Щоб це акції продавалися по такій дешевинці — це спокуса". Боячись переплутати назви давніх паперів з назвами інших, подібних до них, батько для надійности висунув шухляду й показав їх послові. Акції мене зачарували; їх оздоблювали шпилі соборів та алегоричні постаті, мов у старих виданнях романтиків, які я колись проглядав. Усе, що належить до однієї доби, наділене спільними рисами; митці, які ілюструють вірші, написані в той чи той період, виконують замовлення фінансових фірм. І ніщо краще не нагадувало випуски "Собору Паризької Богоматері" і творів Жерара де Нерваля, вивішені на вітрині комбрейського бакалійника, як іменна акція Пароплавства — її прямокутну і квітчасту обводку підтримують річкові божества.

Склад мого мислення будив у батька зневагу, настільки злагоджену ніжністю, що загалом його ставлення до мене можна було назвати сліпою поблажливістю. Тому він без вагання послав мене по маленьку поемку в прозі, яку я написав колись у Комбре, повернувшись із прогулянки. Я складав її в екстазі і думав, що мій екстаз неодмінно захопить і читача. Але маркіза де Норпуа поема, мабуть, не захопила, бо він повернув її мовчки.

Мати, сповнена, як завжди, побожності щодо батькових справ, тихо вступила лиш на те, щоб спитати, чи можна подавати їсти. Учасницею розмови вона бути не могла і боялася перебити її. І справді, шохвилі батько нагадував маркізові про важливий захід,

який вони вирішили провести на черговому засіданні комісії, і нагадував він тим особливим тоном, яким говорять між собою при сторонніх — схожі у цьому на двох школярів — двоє колег: цих колег зв'язують на службі спільні спогади, недоступні іншим, і тому вони перепрошують тих, хто чує їхню розмову.

Але цілковита автономія лицьових м'язів, на яку здобувся маркіз де Норпуа, дозволяла йому слухати, вдаючи, ніби він не чує. Зрештою батько збентежився. "Я хотів би запевнити собі думку комісії..." — після довгих преамбул похвалився він маркізові де Норпуа. Тоді з уст аристократа-віртуоза, досі завмерлого, ніби оркестрант у чеканні на свою партію, вилетів так само шпарко, хіба що кинутий різкішим тоном, немовби кінець батькової фрази, тільки вимовлений в іншому тембрі: "...яку ви, звичайно, скликаєте не гаючись, тим більше що членів її ви знаєте в лице, а зібрати їх дуже легко". Сам собою цей висновок не мав нічого незвичайного. Але нерухомість, яку досі зберігав посол, надавала йому кришталевій прозорчості, характеру тієї майже зухвалої вихватки, з якою мовчазне фортепіано, коли настає його черга, відповідає віолончелі в концерті Моцарта.

— Ну як, задоволений виставою? — спитав мене батько, коли ми йшли до їдальні: йому хотілося, щоб я покрасувався і щоб маркіз де Норпуа побачив мій захват. — Він оце слухав Берму — ви нашу розмову пам'ятаєте? — звертаючись до дипломата, спитав батько тоном, який натякав на щось недавнє, пов'язане з якоюсь справою, і загадкове, ніби йшлося про засідання комісії.

— Уявляю, як ви умлівали від захвату, тим паче що ви, мабуть, слухали її вперше. Ваш татусь боявся, як би ця витівка на вас не окошилася, адже ви, по-моєму, кволенький, дещо занепалий. Але я його уговкав. Нині театри вже не ті, як були ще двадцять років тому. Крісла дуже зручні, приміщення провітрюється, хоча нам ще далеко до Німеччини та Англії, — в цьому вони, як і багато в чому іншому, значно випередили нас. Пані Берми у "Федрі" я не бачив, але кажуть, вона там прегарна. І ви, звичайно, були нею захоплені?

Маркіз де Норпуа, людина в тисячу разів мудріша за мене, склав собі про гру Берми, мабуть, правильне уявлення, не те що я, і зараз він скаже мені свою оцінку; відповідаючи на його запитання, я попрохаю розтлумачити мені, в чому Бермина сила, і тоді з'ясується, що я мав рацію, мріючи побачити велику акторку. Я маю у своєму розпорядженні лише хвилину, треба нею скористатися і спитати мого співрозмовника про найголовніше. Але в чому полягає це головне? Всю свою увагу я зосередив на моїх невиразних враженнях і, вже зовсім не думаючи красуватися перед маркізом де Норпуа, а ждучи від нього відкриття бажаної мені правди, не пробуючи заступити брак слів завченими виразами, я знітився і, зрештою, щоб вивідати в посла, чим бере Берма, признався, що я розчарований.

— Як ти можеш твердити, — вигукнув батько, наляканий тим, як би моя товстошкурість не вразила прикро маркіза де Норпуа, — як ти можеш твердити, що не мав утіхи? А бабуся розповідала, що ти ловив кожне слово Бермине, що ти витріщався на неї, що в усьому театрі тільки ти був такий глядач?

— Воно-то так, я слухав її дуже уважно, щоб збагнути, що ж у ній такого незвичайного. Певна річ, вона дуже гарна...

— Якщо вона дуже гарна, то чого ж тобі треба ще?

— Один з головних секретів успіху Берми, — озвався маркіз де Норпуа, звертаючись до матері, щоб залучити її до розмови і щоб сумлінно сповнити обов'язок грічності щодо господині дому, — це її досконалий смак у доборі репертуару, — ось що завжди приносить їй правдивий міцний успіх. Вона рідко грає в поганеньких п'єсах. Скажімо, зараз вона взялася за ролю Федри. Зрештою цей смак видно у всьому — в туалетах, у грі. Вона часто Гастролювала в Англії й Америці, і хоча виступала там із блиском, а проте вульгарність (не кажу Джона Булля, було б несправедливо звинувачувати у вульгарності Англію, принаймні Англію вікторіанську, — мається на увазі вульгарність дядька Сема) до неї не прилипла. Ніякого форсування, ніяких награвів. А її чудовий голос, він ніколи її не підводить, і послуговується вона ним, так би мовити, як оперова співачка!

Мій інтерес до гри Берми потому, як спектакль завершився, дедалі зростав, бо дійсність уже не сковувала його і не обмежувала; але я намагався зрозуміти, чим викликаний цей інтерес; ба більше, поки Берма виступала на сцені, він однаково жадібно вбирав у себе все, що її гра, неподільна, як саме життя, давала моїм очам, моїм вухам; мій інтерес нічого не дрібнив і не вирізняв; тому він був би радий-радісінкий, якби йому відкрилася якась розумна основа у хвалі акторчиній простоті й доброму смаку; він усотував у себе цю хвалу, видавав її за свою, як веселий пияк видає за свої вчинки сусіда, які чимось його розчулюють. "Авжеж, — казав я собі, — гарний голос, жодного надриву, прості строї, і як розумно обрати було саме "Федру"! Ні, я не розчарований!"

Подано холодну воловину з морквою, укладену нашим кухняним Мікеланджело на величезних скалках драглів, схожих на прозорі брили собачої соли.

— Шеф-кухар у вас, пані, першорядний! — проголосив маркіз де Норпуа. — Це річ неабияка. За кордоном я мусив жити на широку ногу і тому знаю, як важко знайти віртуоза пательні. Ми сьогодні просто бенкетуємо.

І справді Франсуаза, охоплена амбітним поривом догодити вельможному гостеві обідом, готування якого вимагало мобілізації всіх її талантів, куховарила цього разу так, як уже перестала куховарити для нас, і знов досягла своїх комбрейських висот.

— Ось чим вас не почастують у ресторані, я маю на думці найкращі ресторани: тушкована воловина з драглями, що не відгонять клеєм, м'ясо просякне запахом моркви, — це чудово! Будьте ласкаві, — сказав гість, жестом показуючи, що хоче ще драглів. — Цікаво було б побачити вміння вашого Вателя^[28] на страві зовсім одмінній, скажімо, як би він упорався з беф-строгановим?

Щоб обід смакував ще більше, маркіз де Норпуа і сам почастував нас історійками, якими щедро пригощав колег, і цитував то якийсь кумедний вислів, почутий від державного мужа, охотника до закрутистих фраз і химерних образів, то якусь приказку дипломата, сповнену аттіцизму. Але, сказати по щирості, мірило, застосовуване

маркізом де Норпуа до цих двох способів висловлюватися, зовсім розминалося з тим, якого я вживав у своїх судженнях про письменство. Маса відтінків не доходила до мене; я не вловлював, чим же різняться вирази, які посол наводив, пирскаючи сміхом, від тих, які він трактував поважно. Він належав до тих людей, які про мої улюблені твори відгукнулися б так: "Виходить, ви їх розумієте? А от я, визнаю це, не розумію, я нетямю", — тут я й собі міг би відплатити тією самою монетою: я не відрізняв дотепу та красномовності, що їх він знаходив у якійсь репліці або промові, від глупоти та пишномовства. А відсутність слушних доказів, чому ось це погано, а ось це добре, виставляла для мене таку літературу таємничою, недосяжною. Зате я з'ясував собі ось що: в політиці оперування загальниками не хиба, а чеснота. Коли маркіз де Норпуа послуговувався зворотами, взятими з передовиць, і виголошував їх із притиском, чути було, що вони набувають чинності лише тому, що він їх уживає, і що їхня чинність вимагає тлумачення.

Мати дуже покладалася на салату з ананасів і трюфелів. Проте посол, глипнувши на цю страву бистрим оком спостерігача, скуштував її, не скидаючи відлоги дипломатичної потайливості і не поділившись із нами своєю думкою. Мати припрохувала його взяти ще, і маркіз де Норпуа взяв, але замість сподіваного комплімента бовкнув:

— Слухаюся, пані, та лиш тому, що вами спущено "указ".

— Ми читали в "листках", що ви мали довгу розмову з царем Теодосієм, — озвався до нього батько.

— Атож, цар дуже пам'яткий на лиця і, побачивши мене в партері, ласкаво згадав, що я мав честь кілька днів бачитися з ним при баварському дворі, коли він ще не думав посісти східний трон. (Вам відомо, що на це царство закликав його європейський конгрес, а він, перш ніж погодитися, дуже вагався, мовляв, царство не вельми підходить його родові, найшляхетнішому геральдику в усій Європі). Ад'ютант підійшов до мене від імені його величності, і я поквапився засвідчити йому свою пошану: його бажання для мене рівнозначне наказу.

— Ви задоволені наслідками перебування царя?

— Ще б пак! Були тільки невеличкі побоювання, як такий молодий монарх виборсається з клопоту, та ще за лихих обставин. Сам я нітрохи не сумнівався в політичній мудрості володаря. Але визнаю, що він перевершив усі мої сподівання. За даними з надійних джерел виходить, що тост, який він виголосив у Єлисеях, від першого й до останнього слова був складений ним самим і заслужено збудив великий інтерес. То був насправду майстерний удар, зухвалий, треба сказати, але в цьому разі зухвалість цілком виправдана. Дипломатичні традиції мають свої переваги, але нині через них і його, і наша держави жили в затхлості, просто дихати було нічим. Отож один зі способів освіжити повітря, спосіб, загалом, неприйнятний, але цареві Теодосію цілком доступний, це побити шибки. І цар побив шибки так невимушено, що всі роти пороззявляли, і з такою влучністю виразів, яка одразу виявляє расу освічених самодержців, а він належить до неї по матері. Звичайно, коли він говорив про

"покровенство", що єднало його край із Францією, то цей вираз, не частий на язиці урядовців, був напрочуд вдалий. Як бачите, красне письменство не зайве навіть у дипломатії, навіть на престолі, — додав маркіз де Норпуа, звертаючись до мене. — Істина ця, безперечно, була відома всім, стосунки між двома державами стали чудовими. Але треба було про це заявити привселюдно. Цього слова ждали, і його вибрано було напрочуд вдало, ви бачили, який пішов від нього розголос. Я підтримую його обома руками.

— Ваш приятель, пан де Воґубер^[29], цілі роки працював на зближення обох країн, тепер він радіє.

— Тим паче, що його величність, як завжди, не втаємничував його. Зрештою, він не втаємничив нікого, навіть міністра закордонних справ, міністрові, як я знаю, це не припало до шмиги. Комусь, хто його запитав про це, міністр відповів відверто і так голосно, щоб його почули всі: "Мене не спитали і не попередили", показуючи недвозначно, що всяку відповідальність він із себе знімає. Треба признатися, що цей інцидент наробив багато галасу, і я не ручусь, — додав посол з лукавим усміхом, — що деяких моїх службових колег, звиклих пливти за течією, він не збентежив. Що ж до Воґубера, то вам відомо, що його ганили на всі заставки за його політику зближення з Францією, і він важко це переживав, це натура вражлива, щиросерда. Я можу це засвідчити краще, ніж будь-хто, хоча він молодший за мене, значно молодший, я добре його знаю, ми з ним давні приятелі. Зрештою, хто його не знає? Якась кришталева душа. І це його єдина вада: щоб серце дипломата було таке прозоре, це вже парадокс. А проте подекують, що його посилають до Рима, це підвищення чином, але розгризати доведеться міцний горішок. Хай це лишиться між нами, по-моєму, хоча Воґубер людина неамбітна, а проте він був би дуже радий і зовсім не вимагав би, щоб його минула ця чаша. Там йому, очевидно, буде незле; його висувають у Консульту^[30], і з його артистичною натурою, я гадаю, він виглядатиме ефектно в рамцях палацу Фарнезе^[31] й Галереї Карраччі^[32]. Принаймні навряд щоб його хтось зненавидів; проте круг царя Теодосія тісниться ціла камарилья, віддана в лен Вільгельмштрассе^[33], будучи її слухняним знаряддям, вона щосили намагається взути Воґубера. Воґубер зіткнувся не лише з кулуарними інтригами, його заходилися паплюжити наймані скоробрехи, а потім вони, як усі продажні пера, перші запросили "аман", але довго, без усякого сорому, вішали на нашого представника усіх собак — словом, діяли як негідники. Понад місяць Воґуберові воріженьки танцювали довкола нього танець скальпа (останнє слово маркіз де Норпуа сказав із притиском). Але стриженого Пан Біг стриже; Воґубер розбив ці обвинувачення дощенту, — випалив посол так твердо і глипнув так люто, що ми мало не подавилися. — Як мовить гарне арабське прислів'я: "Собаки брешуть, караван іде". — Згадавши це прислів'я, маркіз де Норпуа перебіг по нас очима, щоб помилуватися справленим враженням. Враження було сильне, прислів'я ми знали. Цього року воно замінило значним людям інше: "Хто сіє вітер, пожне бурю", яке вимагало перепочинку, не будучи таким невтомним і живучим, як "Працювати на

арапа". Бо уявлення великих діячів про вишуканість були мінливі, зазвичай вони змінювалися років через три. Зрештою статті маркіза де Норпуа в "Ревю" не потребували оздоб, на які він був такий щедрий, — на статтях і без цитат лежала печать солідності і доброї поінформованості. Це було передавання куті меду, стало б і тих фраз, що їх маркіз ніколи не забував принагідно повернути, як-от: "Сент-Джеймський кабінет^[34] чи не перший учув біду", або: "На Співочому мості^[35] вкрай стурбовано стежили недремним оком за егоїстичною, але спритною політикою двоголової монархії^[36]", або "Монтечіторіо^[37] вдарив на гвалт", або, нарешті: "Ця подвійна гра вічно на озброєнні Бельплацу^[38]". По цих висловах навіть необізнаний читач одразу впізнавав і оцінював щирого дипломата. Але ще більше його підносило в очах читача і змушувало вірити в освіченість автора якраз уміле цитування, що було тоді в неабиякій шані: "Відрегулюйте мені політику, а я вам відрегулюю фінанси", як любив висловлюватися барон Луї^[39]. (У ту пору ще не вивезли зі Сходу: "Гору візьме той, хто витримає на чверть години довше, ніж його супротивник", — як кажуть японці.) Завдяки славі великого ерудита, та ще й правдивого генія інтриги, прикритого машкарою байдужості, маркіз де Норпуа пройшов до Академії моральних наук. А дехто навіть вирішив, що його місце у Французькій академії, коли, доводячи, що ми зуміємо через зміцнення спілки з Росією порозумітися з Англією, він розгонисто написав: "Хай цей вислів знають на Ке д'Орсе, хай його негайно внесуть як поправку до всіх підручників з географії, хай безжально провалять кожного, хто кандидує на бакалавра, якщо він його, цей вислів, не повторить: "Усі шляхи ведуть до Рима, але хто їде з Парижа до Лондона, тому не об'їхати Петербурга"". "Словом, — вів далі маркіз де Норпуа, звертаючись до батька, — успіх Вогубер здобув запаморочливий, несподіваний для нього самого. Все, чого він сподівався, це чемного тоста, та й край (після хмар над головою в останні роки, і це вже було б добре). Багато хто з присутніх запевняв мене, що, читаючи тост, годі уявити, яке враження він справив, його треба було чути: неабиякий оратор, цар так блискуче побудував і виголосив свій тост, із таким гожим натиском підкреслював усі його тонкощі! При цьому я чув цікаву подробицю, ще одне свідчення того, скільки у царя Теодосія юнацької гожості і як вона прихилиє до нього душі. Мені переказували, що саме при слові "покрєвенство", власне кажучи, окрасі промови і на довгий час теми (ось ви самі побачите) дипломатичних коментарів, його величність, передбачаючи радість нашого посла, який сприйме це слово як заслужений вінець своїх зусиль, можна сказати, своїх марень, словом, як маршальську булаву, обернувся до Вогубера і, вліпивши в нього виразистий еттингенівський погляд^[40], чітко вирізнив цей такий влучний термін "покрєвенство", це одкровення, і вимовив його тоном, який показував усім, що цар ужив його цілком свідомо і з цілковитою відповідальністю. Оскільки мені відомо, Вогуберові стримати хвилювання було нелегко, і я, сказати по щирості, його розумію. Особа, гідна всілякої довіри, шепнула мені по секрету, що по обіді, в тісному колі, цар зволив підійти до Вогубера і стиха запитав: "Ви задоволені своїм учнем, любий маркізе?— Певна річ, — завершив маркіз де Норпуа, —

цей тост зробив для зміцнення спілки між двома краями, для "покровенства", за дотепним висловом Теодосія Другого, більше, ніж двадцятирічні перемовини. Це всього лиш, якщо хочете, слово, але ви бачите, як воно прижилося, як його підхопила вся європейська преса, яке зацікавлення воно збудило, як воно наповнилося новим змістом. Зрештою, воно цілком у стилі цього царя. Звісно, я не ручуся, що цар щодня знаходить діаманти такої чистої води. Але в кожній написаній промові, в кожному імпровізованому виступі завдяки знайденому ним влучному слівцю видно ознаку, — я мало не сказав — підпис, — його особи. Мене важко запідозрити в упередженості, хоча я й ворог усяких таких новацій. У дев'ятнадцяти випадках із двадцяти подібні викрутаси небезпечні.

— Авжеж, мені здалося, ніби недавня телеграма німецького цісаря була вам не до вподоби, — озвався мій батько.

Маркіз де Норпуа звів очі до неба, ніби кажучи: "А, ця!"

— По-перше, — промовив він, — це вияв невдячності. Це більше ніж злочин, — це хиба, це, я сказав би, Еверест глупоти! Зрештою, якщо його не держати за поли, той, хто прогнав Бісмарка^[41], цілком здатний зректися й бісмарківської політики, а це — стрибок у незнане.

— Муж мовив мені, пане посол, що цього чи наступного літа ви заберете його до Іспанії, і я за нього рада.

— Атож, цей спокусливий план неабияк мене надить. Залюбки з вами пустився б у цю мандрівку, любі друзі. А чи ви, ласкава пані, вже думали, як проводитимете вакації?

— Можливо, махнемо з сином до Бальбека — точно ще не знаю.

— О, Бальбек! Бальбек — миле містечко, я там був кілька років тому. Тепер там зводять ловкенькі вілли. Я певен, місце вам сподобається. А скажіть-но, чому ви обрали саме Бальбек?

— Синові кортить оглянути тамтешні церкви, надто церкву бальбецьку. Я боялася, як би здоров'я його не надвередили стомлива подорож і особливо життя в цьому містечку. Але я довідалася, що в Бальбеку збудовано гарний готель, і він житиме чисто й вигідно, як вимагає приписаний йому режим.

— О, треба буде про цей готель сказати одній особі, та даремно гав не ловитиме.

— Бальбецька церква прегарна, еге ж? — спитав я, перемагаючи в собі смуток, породжений новиною, що Бальбек привабливий своїми ловкенькими віллами.

— Так, церква незлецька, але куди їй там проти таких обшліхтованих клейнодів, як Реймський, як Шартрський собори, або найчарівнішої, як на мене, паризької Сент-Шапелі^[42].

— Але ж церква у Бальбеку частково романська?

— Справді, стилю вона романського, а романський стиль украй холодний — нічим не заповідає елегантності й фантазії готичних будівничих, у чиїх руках камінь стає мереживом. У бальбецькій церкві варто побувати, якщо вже ви туди завітаєте, вона дуже цікава. Знічев'я, дощового дня зайдіть туди, огляньте надгробок Турвіля.

— Ви вчора були на бенкеті в міністерстві закордонних справ? — спитав гостя

батько. — Я туди піти не міг.

— Ні, не був, — відповів маркіз де Норпуа з усмішечкою. — Мушу признатися, я знехтував його для вечора зовсім іншого роду. Я обідав у жінки, про яку ви, може, чули, у гарненької пані Сванн.

Мати так і скинулась, але опанувала себе; наділена загостреною вражливістю, вона загодя потерпала за батька, бо той бував мудрий по шкоді. Завдані йому прикрощі відбивалися спершу на ній — так кепські новини для Франції раніше стають відомі за кордоном. Але їй було цікаво, яких людей приймають у себе Сванни, і вона спитала у маркіза, хто йому там зустрівся.

— Бачте... мені здається, цей дім одвідують переважно... чоловіки. Там були одружені чоловіки, але їхні дружини того вечора нездужали і не прийшли, — відповів посол з нібито добродушним лукавством і дивився на нас, святий та божий, причому під личиною невинності видно було, що він ехидствував.

— Ради справедливості слід сказати, — додав гість, — що там бувають і жінки, але... належні радше... так би мовити... до республіканського світу, ніж до кола Сванна. (Посол вимовляв: "Суанна".) Хто зна? Колись, може, це буде політичний чи літературний салон. Зрештою своїм становищем вони вдоволені. Як на мене, Сванн навіть хизується цим. Він узявся перелічувати тих, до кого вони з дружиною запрошені наступного тижня, хоча пишатися знайомством із такими людьми нема ніяких підстав; і робив він це нестримано, вульгарно, нетактовно, я був просто вражений, знаючи його як людину дуже тонку. І все знай товк: "Ми не маємо жодного вільного вечора", — ніби це для нього гонорово і ніби він якийсь там влазень, а його ж влазнем ніяк не назвеш! Сванн мав багато приятелів, ба навіть приятельок, і не бажаючи тут надто про це розводитися, лізти в чужу душу, я дозволю собі все ж зауважити, що коли й не всі вони і навіть не більшість із них, то принаймні одна гранд-дама, може, не пручалася б і зійшлася з пані Сванн, а вже тоді слідком за нею потюпала б не одна вівця з Панургової отари. Але, по-моєму, Сванн не зробив жодної спроби в цьому напрямку. А потім ще цей пудинг Нессельроде!^[43] Після такого Лукуллового бенкету мені вже не зарадить і курс лікування в Карлс-баді. Мабуть, Сванн відчув, що йому довелося б долати забагато перешкод. Його шлюб, безперечно, зустрінuto в багнети. Подейкували, що Сванн узяв багачку, але це несусвітня брехня. Коротко кажучи, все це зробило своє чорне діло. А потім Сванн має дуже багату і високопоставлену тітку, а в її чоловіченька стільки тих грошей, хоч лопатою горни. Так ось, ця тітка не тільки закрила двері для пані Сванн, а ще й повела справжнісіньку кампанію, щоб її друзі та знайомі пішли за її прикладом. Я цим не хочу сказати, що всі добропорядні парижани цураються пані Сванн... Ні! Сто разів ні! Та й чоловік її не дасть собі в кашу наплювати. Ось тільки в голові не вкладається, з якого дива Сванн, мавши стільки знайомих серед вершків суспільства, низько стелеться перед таким перістим, м'яко кажучи, людом. Мені, хто знає Сванна віддавна, чудно й кумедно бачити, як людина добре вихована, що має вступ до найкращих домів, палко дякує діловодів міністерства пошт за те, що той прийшов до них, і питає, чи вільно пані Сванн одвідати його дружину! Мені здається,

ніби Сванн почуває себе там чужим: це аж ніяк не його світ. А все ж мені не віриться, щоб Сванн був нещасливий. Щоправда, перед тим як вони побралися, вона поводитись негідно, була шантажисткою; як тільки Сванн у чомусь їй відмовляв, ховала кудись від нього його доньку, не допускаючи її до батька. Горопашний Сванн, людина така сама рафінована, як і простодушна, щоразу казав собі, що пропажа доньки — річ випадкова, і не хотів дивитися правді в очі. До того ж вона робила йому сцену за сценою, і всі гадали, що коли вона діпнеться свого й одружиться з ним, то вже зовсім пуститься берега, і їхнє спільне життя стане пеклом. І от маєш! вийшло все навпаки! Люди сміються з того, як Сванн мовить про свою жіночку, гострять на ньому свої язики. Звісно, ніхто не вимагав, щоби Сванн, либонь, свідомий того, що він... (знаєте мольєрівське слівце?)^[44] заявляв про це *urbi et orbi*^[45]; але коли він переконував, що його половина — вірна подруга, всі вважали, що це вже занадто. А насправді, уявіть собі, це не так-то вже й далеко від правди. Так, вона була вірна, хоча вірна по-своєму, і не всі чоловіки таке вітали б, але, між нами кажучи, навряд щоб Сванн, який знав її віддавна і якому квітки не пришиєш, не відав, чим вона дихає; вона йому віддана, — це річ безперечна. Звісно, вона шалапутка, але ж Сванн, як пащекують, з-під живого підшву випоре, тож можете собі уявити, як їх обох обмовляють. Але з почуття вдячності Сваннові за те, що він для неї зробив, і всупереч побоюванням усіх вона стала, мабуть, сумирна, як ангелиця.

Зміна ця була не така-то вже й незвичайна, як це собі уявляв маркіз де Норпуа. Одетта не вірила, що Сванн зрештою одружиться з нею; щоразу, як вона заявляла дипломатично про те, що хтось із достойних людей побрався зі своєю коханкою, Сванн зберігав крижану мовчанку. У кращому разі, коли вона питала його навіпростець: "То ти не вважаєш, що він учинив гарно, що він учинив чудово щодо жінки, яка віддала йому свою молодість?" — Сванн сухо відповідав: "Але ж я не кажу, що це погано, кожен живе своїм розумом". Одетта була навіть готова до того, що (як він сам спересердя їй казав) Сванн покине її, бо недавно одна скульпторка похвалилася їй: "Від чоловіків можна сподіватися всього, це такі хамлюги", і Одетта, вражена цим песимістичним трюїзмом, запозичила його собі й принагідно повторювала трагічним голосом, наче хотіла сказати: "Очевидно, треба сподіватися найгіршого, така вже нещаслива моя доля". Отож утратила глузд оптимістична сентенція, взята на озброєння Одеттою раніше: "Чоловіками, якщо ті закохані, можна крутити як завгодно, вони ж ідіоти". Цю думку вона виражала ще й підморгуванням, яким зазвичай супроводжуються слова: "Не бійся, він нічого не розіб'є". Поки що Одетті дуже боліло, що могли думати про поводження Сванна її подруги, одружені зі своїми коханцями, з якими жили менше, ніж Одетта зі Сванном, і zostалися бездітні, подруги, шановані тепер, запрошені на бали до президента Республіки. Якийсь психолог, проникливіший, ніж маркіз де Норпуа, звичайно, відкрив би, що то саме почуття приниження і сорому роз'ятрювало Одетту, що її пекельний характер не вроджений, що її лихо не безнадійне, і він легко передбачив би те, що потім і сталося, а саме, що новий життєвий уклад, шлюбний уклад, із майже чарівною швидкістю покладе край цим її вибрикам, щоденним, але для

неї аж ніяк не природним. Найдивніший був той подив, який викликав їхній шлюб. Безперечно, мало хто розуміє наскрізь суб'єктивний характер феномена кохання, який є своєрідним витворенням додаткової особи, відмінної від тої, що носить те саме прізвище, хоч і складеної в основному з нас самих. Тим-то, дуже небагатьом уявляються природними ті велетенські розміри, яких зрештою набирає для нас істота, не схожа вже на ту, яку бачать вони. Що ж до Одетти, то хоч оцінити належно інтелект Сванна вона не могла, зате пам'ятала бодай назви його праць, вникала в те, що він робив, так що ймення Вермеєр стало для неї не менш звичним, як імення її кравця; вона до п'яти вивчила риси Сванного характеру, звичайно не зауважувані чи брані на глум чужими, але дорогі і сестрі, і коханій, бо ті мають про них правильне уявлення; не дивно, що ми тримаємося за ці риси, тримаємося навіть за такі, які нам найбільше хотілося б виправити, і якраз тому, що в жінки зрештою виробляється до них поблажливе і панібратське при звичаєння, схоже на при звичаєння наше власне та при звичаєння наших родичів, давні любовні зв'язки набувають чогось від ніжності і сили родинних почуттів. Узи, що еднають нас із кимось, освячуються, коли ця людина, витикаючи нам якусь ваду, стає на нашу-таки позицію. Особливими були не лише риси Сванного характеру, але і його інтелект, одначе своєрідність його інтелекту Одетта легко осягнула, оскільки коренилася вона як-не-як у його характері. Вона шкодувала, що у Сванні-письменникові, у його друкованих розвідках цих відмітних рис куди менше, ніж у його листах чи в розмовах, позначених ними дуже щедро. Вона радила йому давати їм волю у своїх писаннях. їй так хотілося, бо саме ці риси вона любила в ньому найбільше, а що любила їх через те, що вони були глибоко індивідуальні, то, мабуть, мала слухність, прагнучи, аби вони виражалися в тім, що він пише. Може, вона також гадала, ніби вони зроблять його твори жвавішими, здобудуть йому нарешті успіх, і тоді вона зуміє створити собі те, що Вердюрени її навчили ставити понад усе: салон.

Серед тих, хто вважав такий шлюб кумедним, хто питав себе: "Що подумає герцог Германтський, що скаже Бреоте, якщо я одружуся з панною Монморансі?", серед тих, хто міряв такими мірками, двадцять років тому був би і Сванн, Сванн, який пнувся зі шкури, щоб потрапити до Жокей-клубу, і шукав собі блискучої пари для зміцнення свого становища та виходу в паризькі знаменитості. Але мрії, що пов'язуються з такою партією в очах зацікавленої особи, вимагають, як і всякі мрії, поживи ззовні; інакше вони поблякнуть і розпливуться. Ваша найпалкіша мрія — це принизити вашого кривдника. Та як ви кудись переберетеся і про нього більше нічого не почувете, то ворог, зрештою, втратить для вас будь-який інтерес. Якщо ви за двадцять років згубили з очей тих, задля кого рвалися до Жокей-клубу чи до Академії, то перспектива стати членом якогось із цих об'єднань вас уже не спокушатиме. Отож достоту як усамітнення, як хвороба, як навернення до віри, тривалий зв'язок із якоюсь жінкою проганяє давні мрії. Коли Сванн зашлюбив Одетту, це не було з його боку зреченням світського марнославства, оскільки Одетта, в духовному розумінні, вже давно відірвала його від вищого світу. Якби це було не так, то Сваннова заслуга була б більша. Саме тому, що ганебні, зі світського погляду, шлюби передбачають відмову, ради душевного

спокою, від якогось достойного становища, вони викликають загальну глибоку пошану. (За такі ганебні шлюби не можна, звичайно, вважати шлюби задля грошей, бо не було ще такого прикладу, коли подружжя, одне з яких продалося, не було прийняте у світі — бодай за традицією, засвідченою стількома прикладами, і бодай для того, щоб не мати двох ваг і двох мір.) З другого боку, Сванн, поет, а не збоченець, зазнав би, може, якоїсь утіхи, паруючись, як при схрещенні порід, яке практикують менделісти і про яке оповідає міфологія, з істотою іншої раси, з ерцгерцогинею чи з кокоткою, беручи шлюб з особою царської крові або йдучи на мезальянс. На думку про одруження з Одеттою Сванна бентежила, і зовсім не через снобізм, лише одна людина на крузі земнім: дукиня Ґермантська. Одетту ж вона хвилювала найменше — Одетта думала радше про тих, хто стояв лише трохи вище за неї, а не витала в емпіреях. Натомість, коли Сванн думав про Одетту як про свою людину, він завжди уявляв собі ту мить, коли приведе її, а головне — свою дочку, до принцеси де Лом, яка невдовзі по смерті свого свекра стала дукинею Ґермантською. Він любив уявляти собі дружину і доньку не десь, а саме в дукині, і розчулювався, гадаючи, що дукиня скаже про нього Одетті, що скаже Одетта дукині Ґермантській, уявляючи, яку прихильність виявить дукиня до Жільберти, як панькатиметься з нею і як це підхлібить його батьківському гонорові. Він розігрував сам із собою сцену знайомства з такою достеменністю вигаданих подробиць, яку показують люди, що розважають, як би вони потратили виграні гроші, суму яких наперед загадали. Якщо супутні нашій постанові мрії також її й мотивують, то можна сказати, що Сванн узяв за себе Одетту, аби познайомити її й Жільберту, причому без свідків і по змозі таємно, з дукинею Ґермантською. Ми ще побачимо, як саме це єдине світське бажання, пов'язане з його дружиною та донькою, залишиться нездійснене, на нього буде накладено сувору заборону, і Сванн помре, не сподіваючись, що дукиня колись із ними познайомиться. Ми побачимо також, що дукиня Ґермантська зблизиться з Одеттою та Жільбертою уже по смерті Сванна. І, може, для нього було б мудріше, — якщо для нього щось важили такі дрібниці, — не бачити прийдешности з цього боку такою похмурою і вірити, що сподівана зустріч станеться тоді, коли він уже не зможе їй радіти. Дія причинности, що зрештою веде до всіх можливих наслідків, а отже, й до на позір майже неможливих, виявляється іноді повільно (а ми ще уповільнюємо її своєю нетерплячкою, здатною, замість прискорювати, гальмувати її, а також самим фактом свого існування) і дає плоди аж тоді, коли ми перестаємо бажати, ба іноді й жити. Невже Сванн не знав цього з досвіду і хіба в його житті — ніби прообраз того, що мало статися по його смерті — не було вже одного посмертного щастя: одруження з Одеттою, яку він так палко кохав — хоча вона не сподобалася йому з першого погляду — і яку пошлюбив, коли вже розлюбив її, коли істота, що жила у Сванні й так розпачливо жадала звікувати вік з Одеттою, коли ця істота вже вмерла?

Я заговорив про графа Паризького і поспитав, чи він не Сваннів приятель: я боявся, щоб розмова не звернула на інше.

— Авжеж, вони приятелі, — відповів маркіз де Норпуа, обертаючись до мене і втеплюючи в мою скромну особу блакитний погляд, де грали-шумували, настояні у

власному соку, його велика працьовитість і його пристосовність. — Ага, — додав він, знову звертаючись до мого батька, — гадаю, в цьому не побачать неповаги моєї до королівської крові (щоправда, особисто я з його високістю не пов'язаний, підтримувати в моєму, хай і неофіційному, статусі особисті стосунки з ним якось не випадає), якщо я розповім вам про один препікантний випадок. Так ось, не давніше, ніж чотири роки тому, в одній із центральноевропейських країн, на залізничній станції сталася несподівана зустріч Принца з пані Сванн. Звичайно, ніхто з його почту не насмів спитати в його високости, чи сподобалась вона йому. Це була б нетактовність. Проте коли в розмові випадково згадувалось її ім'я, то з певних ознак — невловних, але непомильних — було видно: його високість досить охоче давав зрозуміти, що вона справила на нього все-таки сприятливе враження.

— А хіба не можна було відрекомендувати її графові Паризькому? — спитав батько.

— Ба! хтозна! З цими короленками ніколи не вгадаєш, — відповів маркіз де Норпуа. — Іноді найдумніші з них, ті, що люблять величатися, зовсім не зважають на громадську думку, навіть найслухнішу, коли виникає потреба нагородити когось за відданість. А проте факт безперечний, що граф Паризький завжди дуже цінував Сваннову вірність, вірність того, у кого на додаток до всього ще й розуму стане на трьох.

— А яке враження склалося у вас, пане посол? — спитала моя мати чи то з увічливості, чи то з цікавості.

Завзяття старого знавця, яким був маркіз де Норпуа, перемогло звичайну його стриманість.

— Якнайвідрадніше! — почулося у відповідь.

І, знаючи, що зізнання в тому, що хтось зачарований жінкою, коли воно робиться грайливо, вважається ознакою дуже дотепного співрозмовника, маркіз де Норпуа пирхнув — від цього смішка блакитні очі старого дипломата стали масними, а крила його носа, поцятковані червоними жилками, затріпотіли.

— Вона прегарна!

— А чи не був на тій вечері письменник Берґотт? — несміливо запитав я, щоб підтримати розмову про Сванна.

— Так, Берґотт там був, — відповів маркіз де Норпуа, гречно схиляючи голову в мій бік, мовляв, він завжди готовий примилитися до мого батька і тому з поваги до нього потурає навіть цікавості його сина, хоча старші люди не звикли так панькати хлопців моїх літ.

— А ви хіба з ним знайомі? — додав він, утеплюючи в мене ясний погляд, проникливість якого дивувала Бісмарка.

— Мій син з ним не знайомий, але дуже захоплюється ним, — сказала мати.

— Бачте, — знов озвався маркіз де Норпуа (і його речі заронили в мене більші сумніви в моєму інтелекті, ніж ті, що шарпали мене зазвичай, бо я побачив, що те, що я підносив до сьомих небес, те, що мені уявлялося вищим за все на світі, для нього на найнижчому щаблі), — я цього захоплення не поділяю. Берґотт для мене такий собі

флейтист; до речі, слід віддати йому належне, грає він приємно, але надто манірно, штучно. Оце і всі його козири, козири не бозна-які. Його твори позбавлені м'язів і, сказати б, без кістяка.

Ніякої дії чи майже ніякої, а головне, нема розмаху. Його книги не стоять на власних ногах, точніше, вони безногі. У таку добу, як наша, коли життя дедалі ускладнюється і не дає нам часу на читання, коли мапа Європи перекроюється на очах, а завтра перекроюватиметься ще безжальніше, коли скрізь доводиться латати дірки, а воно все рветься, ми маємо право вимагати від письменника чогось більшого, ніж дотепність, женучись за якою ми забуваємо в довгих і марних суперечках щодо формальної стійності про те, що нас от-от можуть залити дві хвили варварства — зокола і знутри. Знаю, що я блюзню проти святої школи, яку ці панове величають Штукою для Штуки, але в наші дні є завдання нагальніші, ніж тулити слова гармонійно. Сам Берґотт гармонійний, не перечу, але назагал усе це кучеряво, дуже дрібно і дуже мляво. Нині, коли я довідався, як ви перехвалюєте Берґотта, я розумію краще ті кілька рядків, які ви мені допіру показали і які мені було б негоже коментувати, бо ви самі цілком щиро сказали, що це дитяча базгранина. (Я й справді так висловився, але не вірив цьому ні на макове зерня.) Усякий гріх прощений, а надто гріх молодости. Зрештою гріхи на совісті не лише у вас, багато хто у ваші літа мав себе за поета. Але в тому, що ви мені показали, знати лихий вплив Берґотта. Думаю, ви не здивуєтесь, коли я скажу, що там не знайдеш жодної з його високих прикмет, Берґотт — метр штуки; хай вона зрештою й геть поверхова, але він стиліст, а ви з його стилю в ваші літа навряд чи могли опанувати бодай зернинку. Тим часом хиба у вас однакова, як і він, ви нижете дзвінки слова, а до змісту вам байдуже. Це все одно що ставити плуг перед волами. Навіть під пером Берґотта всі ці китайські карлючки, всі ці цяцянки спорохнілого мандарина, як на мене, ні до чого. Автор пустив приємний для очей феєрверк, і всі кричать, що це архітвір. Архітвори трапляються не так часто! В активі у Берґотта, в його, так би мовити, багажі нема жодного роману, позначеного іскоркою натхнення, жодної книжки, яку ставлять на покуті у своїй книгозбірні. Я не бачу нічого подібного в усьому його доробку. Це, однаке, не заважає його творчості незмірно вивищуватися над автором. О, мав рацію, мав один розумник, коли запевняв, що письменників не пізнати за їхніми книгами. Годі уявити собі автора, який би так розминався зі своїми творами, як Берґотт, автора бундючнішого, надутішого, невихованішого за нього. З одними він вульгарний, з іншими говорить, мов з книги вичитує, не зі своєї, а з занудливої, що-що, а його книжки не занудливі, — ось який Берґотт! У голові цієї людини якась каша, заворот, таких, як він, наші предки уживали балакліями; його судження стають ще несмачніші через те, як він їх подає. Забув хто: чи то Ломені^[46], чи то Сент-Бев зауважує, що й Вінї мав таку саму прикру ваду. Але Берґоттові зроду не написати ні "Сен-Марса", ні "Червоної печаті"^[47], де подибуєш справді хрестоматійні сторінки.

Пригнічений тим, що сказав маркіз де Норпуа про мою пробу пера, згадавши, як важко мені було щось написати чи бодай серйозно обміркувати, я ще раз відчув, який я

нікчема і який нездара. Колись скромні мої комбрейські враження та читання Берґотта розвинули в мені мрійливість, і я почав на щось надіятися. Саме цю тодішню мрійливість і віддзеркалювала в собі моя поемка у прозі; безперечно, маркіз де Норпуа це відчув і миттю зрозумів, що я — жертва марева, адамових овечок, а от сам посол не обмарився. Він показав мені моє місце: не літай, вороно, в чужії хороми (поглянувши на мене збоку, об'єктивно, оком доброзичливого і премудрого знавця). Я почувався прибитим, знищеним; моя тьма, як рідина, обсяг якої визначає посудина, колись розливалася так, що заповнювала собою весь огром здібностей генія, а нині, убувши, вміщалася цілком у тісному закамарку пересічності, куди її нагло загнав і взяв на замок маркіз де Норпуа.

— Наше знайомство з Берґоттом, — додав гість, звертаючись до батька, — відбувалося за дражливих, щоб не сказати пікантних, обставин. Кілька років тому Берґотт прибув до Відня, де я був за посла, мені його відрекомендувала княгиня Меттерніх, він розписався і висловив бажання побувати на прийнятті. Його твори якоюсь мірою, точніше, мірою досить невеликою, — це слава Франції, а я був за кордоном французьким заступником, — тож я подивився б крізь пучки на його особисте життя, дарма що воно мені й не подобається. Проте подорожував він не сам і сподівався, що я запрошу ще і його супутницю. Сам я, сказати по ширості, не святенник і як кавалер цілком міг би трохи ширше відчиняти двері посольства, ніж коли б я був жонатим і батьком родини. Одначе мушу сказати, що є така межа, за якою лайдацтво стає для мене нестерпним і виглядає ще огиднішим через той повчальний, ба навіть моралізаторський тон, до якого Берґотт вдається у своїх книгах, де йде якийсь довжелецький психологічний аналіз, широко кажучи, кволенький: болісні роздуми, докори хворого сумління через суцї дрібниці й справжнє патякання (гріш йому ціна в базарний день), і все це попри те, що у своєму особистому житті він виказує цілковиту безвідповідальність і цинізм. Словом, од відповіді я ухилився, принцеса як не наполягала, все марно. Отож, я не думаю, щоб цей добродій мав мене на повазі й почував удячність до Сванна за те, що той запросив нас разом на той самий вечір. А може, про це попросив його і сам Берґотт. Від нього чекати можна всього, бо, власне, він хвора людина. У цьому єдине його виправдання.

— А чи донька пані Сванн на тій вечері була? — спитав я маркіза де Норпуа, вибравши хвилю, коли ми переходили до вітальні і мені було легше приховати хвилювання, ніж тоді як я чапів за столом у яскравому світлі.

Маркіз де Норпуа підніс руку до лоба, намагаючись згадати.

— Піддівок років чотирнадцяти-п'ятнадцяти? Ага, пригадую, перед вечерею мені її відрекомендовано як доньку нашого амфітріону. Признаюся панові, що я її майже не бачив, вона пішла спати рано. Або пішла десь до приятельок, точно не пригадую. Але я бачу, що ви добре ознайомлені зі Сванновим домом.

— Я гуляю з панночкою Сванн на Єлисейських Полях. Дуже миле дівча.

— Он як! Он як! Вона теж мені здалася дуже милим дівчам. Але я все-таки дозволю собі сказати, що їй завжди буде далеко до матері, даруйте, якщо я вразив ваше палке

почуття.

— Врода панночки Сванн мені до вподоби більше, хоча її матір теж дуже гарна: до Булонського лісу я ходжу тільки, щоб її бачити.

— То я їм скажу, їм обом це буде приємно. Промовляючи ці слова, маркіз де Норпуа, як і всі, кому я казав, що Сванн розумна людина, що його родичі шановані біржові маклери, що в нього чудовий дім, усе ще думав, ніби я й про когось іншого охоче говоритиму як про розумну людину, хвалитиму його родичів як шанованих біржових маклерів, його дім як чудовий дім; то була мить, коли людина при доброму розумі, розмовляючи з божевільним, ще не встигла завважити, що перед нею божевільний. Милуватися гожими жінками небезкорисливо в очах маркіза де Норпуа було чимось цілком природним; коли хтось висловлював захоплення однією з них, він вважав за потрібне вдавати, ніби підозрює щось нечисте, небайдуже, жартувати з цього приводу і пропонувати йому свою підмогу. Але пообіцявши нагадати про мене Жільберті та її матері (що дозволило б мені, на кшталт якогось олімпійського божества, стати вільним, як вітрець, або перекинутися старцем, чиеї подоба прибирає Мінерва, і влізти невидимцем до вітальні пані Сванн, притягти її увагу, заповонити її думки, домогтися у неї вдячності за моє схиляння перед нею, набитись у друзі значної особи, стати вхожим у їхній дім, своєю людиною), ця значна особа, готова скористатися зі свого авторитету в очах пані Сванн, щоб замовити за мене слівце, нараз викликала в мені приплив такої ніжності, що я замалим не поцілував м'які, білі й ніби бабкуваті від води руки маркіза де Норпуа. Я вже потягнувся до них губами, але, як мені здавалося, мій порив лишився непоміченим. Нам і справді важко визначити, що саме з наших слів і вчинків помічають люди; побоюючись роздмухати власну значущість і розширюючи до велетенських розмірів терен, що його мають охоплювати спогади про інших людей, пов'язані з усім їхнім життям, ми уявляємо, ніби все другорядне в наших речах і порухах ледве пробивається у свідомість тих, із ким ми розмовляємо, а тим паче не зостається в їхній пам'яті. До речі, так помиляються злочинці, коли перебріхують заднім числом свої показання, гадаючи, ніби їхніх суперечливих версій ніхто не звірятиме. І цілком імовірно, що навіть у розрізі тисячорічної історії людського роду погляд журналіста, за яким усе приречене на забуття, не такий справедливий, як протилежний погляд, за яким усе на світі неперехідне. У тому самому часописі, де мораліст із передовиці вигукує з приводу якоїсь події, якогось шедевра або там більше концерту співачки, "каліфа на час": "Хто згадає про це через десять років?", чи не натрапляємо ми на третій сторінці у звіті про засідання Академії написів^[48] на щось само з себе не таке важливе, на вцілілий повністю з доби фараонів пересічний віршик? Звісно, у межах короткого віку окремої особи, може, це й не зовсім так. А проте через кілька років, ув одному домі, де гостював маркіз де Норпуа і де я вважав його за найпевнішу підпору, бо він був батьків приятель, поблажлива до всіх людина, та ще й наділена в силу свого походження та службового становища делікатністю, мені розповіли, коли посол уже пішов, що він згадав, як я одного вечора "мало не цмокнув його в руку", і тут я спік рака: як же це так, маркіз де Норпуа говорив про мене зовсім

інакше, ніж можна було думати, а потім, така чіпкість його пам'яті! Ця "язикатість" несподівано розкрила мені справжнє співвідношення між неуважністю і зосередженістю, дала уявлення про пам'ятливість і забудькуватість, із яких складається людська свідомість; і я був вражений не менше, ніж того дня, коли вперше прочитав у книжці Масперо^[49], що точно відомий список мисливих, яких Ашурбаніпал^[50] запрошував на лови за десять віків перед Христом.

— Ох, якщо пан виконає свою обіцянку, — гукнув я потому, як маркіз де Норпуа пообіцяв переказати Жільберті та її матері, що я ними захоплений, — якщо ви поговорите про мене з пані Сванн, усього мого життя не вистачить, щоб віддячитися вам, і все моє життя належатиме вам! Але звертаю вашу увагу, що я з пані Сванн не знайомий, мене їй ще не відрекомендували.

Останні слова я додав для годиться і щоб не здаватися тим, хто хвалиться вигаданим знайомством. Але мовивши їх, відчув, що вони зайві: тільки-но я почав послові дякувати, дякувати з надто великим палом, здатним людину остудити, як побачив, що по його обличчю промайнув вираз якогось вагання та нехоті, і помітив його потуплений, звужений, зизий погляд (достоту як на перспективному кресленні якогось геометричного тіла відбіжна лінія однієї зі сторін), звернений на незримого внутрішнього співрозмовника, як буває, коли не хочуть, щоб слова, адресовані до нього, почув інший співрозмовник, з яким допіру йшла розмова, у цьому разі — я. До мене одразу дійшло: слова, що, як я сподівався, мали зворушити маркіза і надихнути його на те, щоб без особливих зусиль ошчасливити мене, могли єдино змусити маркіза де Норпуа (немов слова зловмисно вигадані найлютішими моїми ворогами) відмовитися від посередництва. І справді, вислухавши мене і діючи ніби той незнайомиць, з яким ми щойно, на обопільну втіху, начебто зійшлися в думці про вуличних перехожих, звичайнісіньких, як на нас обох, паскудників, і який зненацька показує, що між нами пролягає безодня, лапаючи свою кишеню й недбало кидаючи: "Шкода, що не при мені револьвер, а то я перебив би їх усіх до ноги", маркіз де Норпуа, свідомий того, що нема нічого банальнішого і простішого, як бути відрекомендованим пані Сванн і введенням до неї, а також пересвідчений, що для мене це, навпаки, дуже важливо і, з усього видно, дуже важко, подумав, що висловлене мною бажання, на позір, природне, приховує задню думку, якусь підозрілу мету, якийсь давній мій прогріх, через який ніхто, боячись гніву пані Сванн, не береться мені допомогти. І тут я зрозумів, що маркіз де Норпуа ніколи не справдить своєї обіцянки і, хоч би бачився з пані Сванн щодня впродовж цілих років, ні разу не заговорить із нею про мене.

А втім, через кілька днів він вивідав у неї про те, що я просив, і через мого батька переказав мені здобуті відомості. Але він не вважав за потрібне сказати пані Сванн, для кого він ці відомості просив. Вона так і не довідалася, що я знайомий з маркізом де Норпуа і як я рвався потрапити до неї, але це, мабуть, було менше лиха, ніж я гадав. Бо друга з цих новин навряд чи надто посилила б дієвість першої, дієвість, зрештою, сумнівну. Річ у тім, що в Одетти уявлення про своє життя і свій дім не будили жодного таємного хвилювання, і той чи інший її знайомий, її гість не видавався їй казковою

істотою, якою вживався мені, мені, хто цілком міг би кинути у Сваннове вікно камінь, якби на ньому написати, що я знайомий з маркізом де Норпуа; я був певен, що таке послання, хоча й переслане так брутально, радше піднесло б мене в очах господині дому, аніж обурило її. Але навіть якби я знав, що місія, провалена маркізом де Норпуа, не дасть нічого, ба більше — зашкодить мені у Сваннових очах, мені забракло б духу — якби посол і виявив добру волю — відрадити його і зректись втіхи (хай і здатної викликати сумні наслідки) відчувати, що бодай на хвилику моє ім'я і я сам власною особою вдерлися в Жільбертину незнану оселю і в невідоме її життя.

Коли маркіз де Норпуа пішов, батько почав переглядати вечірню газету, а мої думки знову вернулися до Берми. Насолода, яку дала мені її гра, потребувала якогось доповнення, тим паче, що вона не вельми справдила мої надії; ось чому я миттю вбирав у себе все, що могло її підситити, — скажімо, ті заслуги Берми, які за нею визнав маркіз де Норпуа і які моя душа поглинула як стій (так поглинає воду випалена спекою лучка). Аж це батько показав мені допис із позначеними словами: "Вистава "Федра" перед захопленою публікою, де зібралося чимало видатних митців і критиків, стала для виконавиці ролі Федри пані Берми чи не найбільшим тріумфом, який будь-коли випадав у її карколомній акторській кар'єрі. Ми ще повернемося, щоб розібрати повніше, до цього виступу, цієї справжньої театральної події; на разі ж ствердьмо одне: найавторитетніші судді дружно заявили, що пані Берма тлумачила зовсім по-новому ролю Федри, цей найчудовніший і найглибший витвір расінівської драматургії, і що її гра — взірець найчистішого і найвищого мистецтва, яким може похвалитися наша доба". Як тільки до моєї свідомості дійшов новий для мене вираз: "взірець найчистішого і найвищого мистецтва", він доточив до неповної втіхи, якої я зазнав у театрі, ту дешицу, якої бракувало, і це поєднання було таке збудливе, що я гукнув: "Яка велика акторка!" Звичайно, хтось може сказати, що я не був цілком щирий. Але подумаймо про те, як письменники, невдоволені написаним, читають похвалу Шатобріановому генію або згадують якогось великого митця (от би з ким їм дорівнятися) і починають мугикати, скажімо, бетховенівську фразу і зіставляти відчутний у ній смуток із тим, який вони хочуть передати у своїх писаннях: перейнявшись духом генія, вони переносять той дух, повертаючись думкою до своєї роботи, у власні твори, і тепер ці твори виглядають якось інакше, і письменники, повіривши в себе, гукають: "Зрештою годиться!", не здогадуючись, що такої втішної оцінки не було б, якби не спогади про чудородні Шатобріанові сторінки, які вони видають за свої, але ж вони не їхні; згадаймо, як багато чоловіків переконані, що коханки їм вірні, хоча й добре знають, що ті невірниці; згадаймо, як невітішні чоловіки, втративши коханих дружин, як художники у чеканні на те, що слава ще окрие їх, гріють надію на незбагненне життя в потойбіччі, або як дехто, навпаки, згадуючи про вчинені гріхи, які треба спокутувати по смерті, уповає на спасення небуття; подумаймо, як туристи, захоплені цілісною картиною подорожі, забувають, як вони кожен Божий день нудилися; ну, а тепер, признайтеся: чи є в нашому житті, в нашій свідомості бодай одна з найвеселіших думок, яка спершу не паразитувала б на іншій, спорідненій думці,

черпаючи з неї головну її силу?

Мати була, очевидно, не дуже рада, що батько перестав думати про мою "кар'єру". По-моєму, дбаючи головню про те, щоб розмірене життя зміцнило мою нервову систему, вона була вражена не так моєю відмовою від дипломатичної служби, як моїм присвяченням літературі. "Дай спокій! — вигукнув батько. — Передусім треба любити те, що робиш. Адже він уже не дитина. Тепер він себе знайшов, і навряд, щоб його уподобання змінилися; він добре усвідомлює, в чому його щастя". Знайшов я себе чи не знайшов, але того вечора дану мені батьком волю я сприйняв із прикрістю. Коли батько виявляв доброту до мене, мені кортіло розцілувати його в рум'яні щоки над бородою, і я утримувався лише з страху, що батькові це не сподобається. Сьогодні, — мов автор, нажаханий тим, що його фантазія, в його очах безвартісна, бо він не відокремлює її від себе, змушує видавця добирати папір і шрифт, може, занадто для неї гарні, — я питав себе, чи щось витанцьовується з мого писання і чи не марно клопочеться про мене батько. А його зауваження, що вподобання мої вже не зміняться і тому я dokonче себе знайду, посіяло в моїй душі два болісні сумніви. Перший полягав у тім, що (хоча тоді я щодня відчував себе тільки на порозі ще не розквітлого життя, цвітіння якого почнеться щойно завтра вранці) буття моє вже почалося і те, що буде, мало різнитиметься від того, що було. Другий сумнів, власне, перший, хіба що тільки трошки підправлений, полягав у тім, що я не існую поза Часом, що я підлягаю його законам достоти, як герої романів, які саме через це наганяли на мене тугу, коли я читав про них у Комбре, примостившись у лозовому курені. Теоретично ми знаємо, що Земля крутиться, але на практиці цього не помічаємо; ґрунт, по якому ми ходимо, здається нам нерухомим, і ми відчуваємося безпечно. Так само і з Часом. І щоб дати відчуті його біг, романісти змушують читача, шалено прискорюючи рух годинникової стрілки, перескакувати за якісь дві хвилини через десять, через двадцять, через тридцять років. На початку сторінки ми покидаємо сповненого надій коханця, а наприкінці наступної віднаходимо його, коли він, вісімдесятирічний непам'ятуший дідуган, ледве відбуває свою щоденну прохідку по двору притулку для старих і тільки щось харамаркає, як до нього озиваються. Мовлячи про мене: "Він уже не дитина, уподобання його не зміняться" тощо, батько нараз показав мене самому собі в Часі, і мене обняла страшенна туга: я відчув себе коли ще й не таким немічним, недоумкуватим рамоликом, то принаймні героєм, про якого автор геть бездушним у своїй байдужості тоном оповідає наприкінці книжки: "З рідного села він уже виїжджав дедалі рідше й рідше. Нарешті осів там назавше" і так далі.

Тим часом батько, щоб відвести від гостя наші критичні стріли, сказав мамі:

— Мушу визнати, що батечко Норпуа трохи "старомодний", як ви мовите. Коли він сказав, що "було б нетактовно" розпитувати графа Паризького, я боявся, як би ви не засміялися.

— Та ні, — відповіла мати, — навпаки, мені дуже подобається, що людина такого стану і такого віку зберегла якусь наївність, це свідчить лише про його сумлінність і вихованість.

— Авжеж! Це не заважає йому бути тонким і розумним, я знаю по комісії: там він зовсім інший! — вигукнув батько, радий тому, що мама поцінувала маркіза де Норпуа; він хотів довести їй, що посол ще кращий, ніж вона гадає, свідомий того, що симпатія любить переоцінювати подібно до того, як неприязнь — недооцінювати. — Як він висловився?.. "З короленками ніколи не знаєш..."

— Так, так, саме так. Я зауважила, це дуже слушно. Зразу видно неабиякий життєвий досвід.

— Дивовижно, що він обідав у Сваннів і що загалом там зішлись люди пристойні, урядовці. Де ж це пані Сванн зловила все це товариство?

— Ти зауважив, скільки ущипливості було в його спостереженні: "Цей дім одвідують переважно чоловіки"?

І нараз обоє спробували заговорити голосом маркіза де Норпуа, наче пригадуючи голос Брессана^[51] чи Тірона^[52] з "Авантюриці"^[53] або з "Зятя пана Пуар'є"^[54]. Але найсмаковитішим здався один вислів маркіза де Норпуа Франсуазі; відтоді збігло кілька років, а вона й досі реготала, коли їй нагадували, як посол величав її "першорядним шефкухарем", що їй одразу переказала матір, подібно до того, як військовий міністр переказує після огляду поздоровлення монарха. А я ще перед матір'ю устиг побувати в кухні. Річ у тім, що я змусив Франсуазу, цю пацифістку з різакон у руках, поклястися, що вона не дуже мучитиме труся, призначеного на заклання, але ще не знав, як його вбито; Франсуаза запевнила мене, що все сталося рівнесенько-гладесенько і дуже швидко: "Вперше такий мені трапився: хоч би писнув слівце — сказано, німина". Мало обізнаний з мовою звірят, я ляпнув, що трусі не пишчать, як курчата. "Скаже таке панич, — заперечила Франсуаза, обурена моїм неучтвом: — Кролики не пишчать, як курчата! Голос у трусів гучніший!" Франсуаза прийняла компліменти маркіза де Норпуа з думною простотою, в погляді її засвітилася радість і — бодай на мить — якийсь розум: так дивиться митець, коли з ним ведуть розмову про штуку. Мати посилала її колись до відомих ресторанів, щоб вона побачила, як там готують. Того вечора її просторікування про шинки втішали мене не менше, ніж я втішавсь раніше, як дізнався, що слава акторів розминається з їхніми заслугами. "Посол присягається, — сказала кухарці матір, — що ніхто не вміє так, як ви, рихтувати холодне м'ясо й суфле". Франсуаза притакнула зі скромним виглядом на цю похвалу, як на цілком заслужену, а титул посла не справив на неї особливого враження; про маркіза де Норпуа вона відгукнулася так само доброзичливо, як відгукнулася б про всякого, хто б назвав її шеф-кухарем: "Це такий собі старий добряга, як я". Їй кортіло глянути на нього, та знаючи, що мама не терпить підглядів за дверима чи за вікном, і боячись, як би вона не довідалась через іншу челядь чи придверника про її чатування (бо Франсуаза скрізь бачила "ями" і "нашепти", що відігравали в її уяві таку саму неодмінну і зловорожу роль, як відіграють для багатьох інтриги єзуїтів і жидів), вона обмежилася позирками з кухонного віконця, "щоб не гнівити пані". Загалом він здався їй таким собі "паном Легранденом", "гоструном", як і той пан, хоча насправді вони не мали між собою жодної схожості. "Але як ви собі пояснюєте, — спитала служницю мати, — що ніхто не

вміє зготувати драглі так, як ви (коли постараетесь)?" — "Не знаю, як у мене це походить", — відповіла Франсуаза, не вельми розрізняючи дієслово "походити", принаймні в деяких відтінках, від дієслова "виходити". Зрештою вона мовила правду, вона не вміла, а може, не мала охоти відкрити таємницю хисту готування добрих драглів і кремів, — так чепурухи не вміють говорити про свої туалети, а великі мецосопрано про свій спів. Їхні пояснення нічого не варті; так само було з рецептами нашої куховарки, "їм аби швидше з рук, — казала вона про найкращих рестораторів. — А потім — не можна все одним гамузом. М'ясо має бути як губка, тоді воно вбирає весь сік. А проте є така харчодайня, де, по-моєму, непогана кухня. Звісно, драглі у них не такі, як мої, а все ж тануть у роті, а суфле — чисто тобі вершки". — "Це де, в Анрі?" — перепитав батько, який саме підійшов до нас і який любив заклад на площі Ґайон, де в певні дні трапезував у дружньому колі. — "Та ні! — заперечила Франсуаза солоденьким, аж ехидним, голосом. — Я маю на увазі маленький ресторанчик. У цього Анрі, либонь, дуже смачно, але ж це не ресторан, а радше бар". — "У Вебера?" — "Що ви, пане, я говорю про путній ресторан. Вебер — це на Королівській вулиці, це не ресторан, це пивниця. Та вони там і подати як слід не вміють. Навіть обрусів і то не застеляють, усе ставлять на стіл, — мовляв, обійдетесь". — "У Сірро?" Франсуаза посміхнулася: "Ба з ласого харчу там, по-моєму, знайдеш хіба дам зі світу. (Під "світом" Франсуаза розуміла "напівсвіт".) Ще б пак: молоді без цього не обійтись". Виявляється, Франсуаза, хоч би яка, здавалося, простацька, була щодо славних кухмейстерів ще нещаднішою "товаришкою", ніж найзаздрісніша і найзарозуміліша акторка. Однак Франсуаза тонко відчувала свій хист і шанувала традиції, про це свідчила її репліка: "Ні, я маю на увазі ресторан, де готують справді знаменито, по-домашньому! Отам уміють людям догодити! Віддають себе всього. Су там так і сипляться! (Ощадлива Франсуаза рахувала на су, а не на луїдори, як марнотратники-гравці.) Пані знає: це у праву руку на Великих бульварах, трошечки з тилу..." Ресторан, який Франсуаза так неупереджено, з такими наївними гордощами хвалила, був... "Кафе Англе".

На Новий рік я найперше кинувся навідувати родичів укупі з мамою: оберігаючи моє здоров'я, мама заздальгідь (з допомогою батькового плану нашого маршруту) визначила черговість візит: тут важили не так узи покровенства, як місце проживання. Та коли ми вступили до салону нашої далекої кухні, з якої ми почали, бо вона мешкала неподалік, мати вжахнулася, побачивши найкращого приятеля найобразливішого мого дядька, — той прийшов сюди з пакунком каштанів чи то в цукрі, чи то в шоколаді і, звісно, доведе дядькові до відома, що почали обхід не з нього. Дядько неодмінно образиться; наш маршрут, на його думку, був би цілком правильний лише тоді, якби ми від площі Магдалини поїхали до ботанічного саду, де мешкає він, від нього на вулицю Святого Августина, а вже звідтам у напрямку до медичного інституту.

Завершивши обхід (бабуся звільняла нас від візити до себе, бо Новий рік ми мали зустрічати в неї), я гайнув на Єлисейські Поля з листом до нашої торговки, щоб вона передала його особі, яка кілька разів на тиждень приходила туди від Сваннів по

медяники. Ще того дня, коли мене так засмутила моя подруга, я постановив написати їй на Новий рік, написати, що наша давня приязнь закінчується разом зі старим роком, що я забуваю про всі урази та розчарування і що з першого січня ми з нею збудуємо нову приязнь, таку міцну, що нічому вже її не зруйнувати, і таку чудову, що Жільберта бодай із самолюбства збереже, як я сподіваюся, всю її красу і вчасно застерігатиме мене, як і я її, про найменшу небезпеку, навислу над тою приязню. По дорозі назад Франсуаза спинила мене на розі Королівської вулиці, перед рундуком, де купила самій собі подарунок, фотографії Пія IX^[55] і Распайля^[56], ну, а я купив знімок Берми. Нескінченні вияви захвату, що їх викликала акторка, зубожили це личко, де застиг вираз, з яким вона їх приймала, незмінний, приношений, як одяг у тих, хто не має зміни, і вона нічим не могла взяти, окрім згортки над верхньою губою, залому брів і ще деяких рисочок, завжди одних і тих самих, не інакше, як слідів опіку чи нервового шоку. Саме личко аж ніяк не здавалося мені гожим, але було воно, мабуть, таке заціловане, що розпалювало мою уяву й бажання і собі його поцілувати: з розгорненого альбому воно все ще закликало кожного до цього своїм кокетливо-ніжним поглядом і вдавано наївною усмішкою. Адже у Берми багато молодиків, мабуть, справді, будили жагу, до якої вона, бувало, признавалася під ослоною Федриної подобі і яке їй так легко було вволити, бодай завдяки славі, яка її красила й молодила. Смеркало, я спинився перед тумбою з афішею — вистава мала відбутися з участю Берми першого січня. Повівав вітерець, вогкий і теплий. Цю пору я знав дуже добре, я мав враження і передчуття, що новорічний день нічим не різниться від інших днів, що це не перший день нового світу, коли я міг би почати все заново і знову зазнайомитися з Жільбертою, мов у дні Творіння, так, ніби минувшини не існувало, ніби позникали, разом з усіма ознаками, з яких можна вгадати майбутнє, і всі кривди, що їх вона мені іноді завдавала, — що це не перший день нового світу, який нічого не зберіг від старого... окрім одного: окрім мого бажання, щоб Жільберта кохала мене. І тут до мене дійшло: якщо моє серце й прагне, щоб оновлювався навіколишній світ, який йому не до вподоби, то лиш тому, що воно, моє серце, не змінилося. І я сказав собі: мінятися Жільбертиному серцю теж нема рації; я відчув: нова приязнь — це все та сама приязнь, достоту як новий рік, адже він не відокремлений якимсь ровом від старого, то лиш наше бажання, безсиле наздогнати роки й перекроїти їх, свавільно дає їм різні найменування. Даремно я присвячував цей рік Жільберті, і подібно до того, як убирають у релігію сліпі закони природи, даремно силкувався запаколити новорічний день особливим розумінням, яке у мене про нього склалося; так, усе було марно; я відчував, що він не знає, що його названо новорічним днем, що він завершиться смерком, позбавленим для мене чогось нового; у лагідному вітерцеві, що обдував театральну тумбу, я знов упізнав, знову відчув те саме одвічне і всюдисуще живло, знайому вогкість, бездумну плинність давніх днів.

Я повернувся додому. Перше січня я провів так, як його проводять, на відміну від молодих, старі, не тому, що їм уже не роблять коляд, а тому, що вони вже не вірять у Новий рік. Коляду я одержав, але не ту єдину, яка могла б мене потішити, — не

Жільбертину записку. Але я був ще молодий, я міг написати їй листа, освідчитись у моїх самотніх любовних мареннях, маючи надію пробудити їх і в неї. Туга людей постарілих у тім, що вони навіть не думають писати такі листи, бо зрозуміли їхню марність.

Коли я ліг, вуличний галас, триваліший цього святкового вечора, ніж зазвичай, заважав мені спати. Я уявляв собі, як на когось чекають цієї ночі любовні обійми, як коханець, а то й ціла гуляща ватага, мабуть, чи не поїде до Берми після вистави, призначеної, як я бачив, на сьогодні. Я навіть не міг у цю безсонну ніч, щоб утишити викликане цією думкою хвилювання, переконати себе, що Бермі, може, й зайве думати про кохання, позаяк здавна завчені напам'ять і декламовані вірші щодень нагадують їй, що кохання розкішне, про що, зрештою, вона добре знала й сама, бо вміла віддавати його досади з такою нечуваною рвією і з такою небувалою ніжністю, що кожен, хто такі досади переживав, млів од захвату. Я запалив свічку, аби ще раз глянути на її личко. На думку, що зараз ці панове запевне пестять це личко і що я не можу перешкодити їм давати Бермі й отримувати від неї надлюдські й незнані розкоші, я відчував радше болісне, аніж солодке хвилювання, на душі у мене коти шкребли, й тугу мою ще загострював мисливський ріг — сурмлячи звичайно в четвер Великого посту й часто на інші свята, він бринить надто сумно саме тому, що озивається не "ввечері, з пуші лісової"^[57], а з якогось шиночка і позбавлений будь-якої поезії. В цю хвилину Жільбертина цидулка мені, мабуть, була непотрібна. Наші бажання не завжди стикуються між собою, і в життєвому клубку подій щастя рідко коли приходить на поклик жаги.

Погідними днями я й далі ходив на Єлисейські Поля, будинки на вулиці, гожі й рожеві, купалися, — тоді була в моді виставка акварелістів, — у пливкому і легкому небі. Не криюся, тоді Габріелові палаци^[58] здавалися мені не такими гарними і навіть не такими старовинними, як суміжні особняки. Стильнішим і старожитнішим виглядав для мене коли не Палац промисловости^[59], то принаймні Трокадеро^[60]. Занурена в бентежний сон, моя молодість сповивала одним і тим самим маренням ті квартали, де вона нікала, і я не уявляв собі, щоб на Королівській вулиці опинилася кам'яниця XVIII століття, і здивувався б, довідавшись, що Порт-Сен-Мартен^[61] і Порт-Сен-Дені^[62], шедеври доби Людовіка XIV, аж ніяк не сучасники найновіших споруд у цих плюгавих дільницях. Лише одного разу Габріелів палац надовго затримав мене; стояла ніч, його колони, позбавлені під місячним сяйвом своєї тілесности, здавалися вирізаними з картону, — якась декорація оперетки "Орфей у пеклі"^[63], і я вперше побачив їхню красу.

На Єлисейських Полях Жільберта все ще не показувалась. А я так потребував її побачити, адже я забув навіть, яке у неї личко. Ті допитливі, бентежні й вимогливі погляди, якими ми міряємо кохану істоту, напружене очікування слова, яке дасть чи відбере у нас надію на завтрашнє побачення, аж до миті, коли це слово злітає з уст, радість чи розпука, по черзі чи одночасно підказувані нашою уявою, — все це так нас заморочує, що ми не годні, стоячи віч-на-віч із тим, кого кохаємо, закарбувати в пам'яті

його цільний образ. Можливо, така одночасна дія всіх наших почуттів, скерована на те, щоб пізнати лише з допомогою зору щось поза межами його досягу, робить нас також неуважними до безлічі іпостасей, до всіх принад, до всіх рухів живої особи, яка звичайно є для нас чимось нерухомим, якщо ми її не кохаємо. Натомість предмет нашої любови рухається, і будь-яка його фотографія не вдається. І справді, я вже не знав, як виглядають Жільбертині риси, за винятком тих божистих хвилин, коли вона мені їх відкривала; я пам'ятав лише її усмішку. Як я не мучився, я не міг відтворити кохане личко, зате доводилося дратівливо відмахуватись від надзвичайно чітко закарбованих у моїй пам'яті непотрібних мені яскравих облич карусельника і торговки льодяниками: так ті, що втратили кохану істоту, яку вони навіть уві сні не бачать ніколи, гніваються, що їм усе сняться люди, вже набридлі й наяву. Безсилі уявити собі того, за ким вони так журяться, вони винуватять себе, що їхня журба лицемірна. Так само і я був недалекий від думки, що скоро я не можу пригадати Жільбертиних рис, то виходить, я її забув, розлюбив.

Урешті вона знов почала приходити гуляти майже щодня, і в мене виникли нові бажання, про задоволення яких можна було просити завтра, і через це мій потяг до неї і справді набував рис чогось нового. Але одна річ знов змінила, та ще й різко, той спосіб, у який я щодня, близько другої, розв'язував питання про свою любов. Може, все пояснювалося тим, що Сванн перейняв листа, посланого його доньці, а може, Жільберта, щоб напоумити мене, просто вирішила, хай і пізно, розтлумачити мені вже за давнього стан речей? Коли я їй сказав, як мені подобаються її батько-матір, на личку її з'явилася якась непевна міна, сповнена таємничості й недоводок, — така міна бувала в неї, коли їй щось загадували, приміром, зробити закупи чи скласти візити, — нарешті вона випалила: "Знаєте, вони вас не люблять!" — і, слизька, мов ундина, — така вже вона була, — засміялася. Часто Жільбертин сміх, розминаючись із її словами, нібито креслив, як це робить музика, на іншому плані незриму площину. Перестати гуляти зі мною Сванни від Жільберти не вимагали, але батьки воліли за краще, гадалося їй, щоб наші ігри взагалі не починались. Вони дивилися на наші взаємини скрива, я здавався їм розбещеним, і вони боялись поганого прикладу для доньки. Я думав, що Сванн відносив мене до зіпсутої молоді, ці молодики зневажають батьків коханої дівчини, в очі їм лестять, а позаочі, при дівчині, збиткуються з них, під'юджують дівчину до непослуху батькам, а завоювавши її, не дають їм навіть із нею зустрічатися. Моє серце з такою рвією протиставило приписуванню всіх цих рис (яких і найбільший паскудник не побачить у себе сам) гарячі мої почуття до Сванна, що, якби він дізнався про них, то напевно змінив би до мене своє ставлення, розцінюючи його як судову помилку. Про все, що я відчував до нього, я зважився написати довгого листа і попросив Жільберту передати його. Вона погодилася. На жаль, це тільки підтвердило його переконання, що я великий шахрай; він сумнівався в почуттях, які я виливав на шістнадцяти сторінках з усією щирістю, на яку був тільки здатний; мій лист до Сванна, палкий та щирий, як і ті слова, які я говорив маркізові де Норпуа, мав не більший успіх, ніж вони. Назавтра Жільберта потягла мене за лавровий гайок, на стежечку, ми посідали на стільці, і вона

розповіла мені, як батько, ознайомившись із листом, — Жільберта мені його вернула, — знизав плечима і сказав: "Усе це самі слова, і гріш їм ціна, вони лише доводять мою правоту". Свідомий чистоти своїх намірів, свого душевного багатства, я був обурений, що мої слова нітрохи не вплинули на кричущу Сваннову помилку. Бо він таки помилявся, в цьому я тоді не мав ніякого сумніву. Деякі неспростовні прикмети моїх шляхетних почуттів я описав вельми докладно, і якщо Сванн не зумів зрозуміти з них мого душевного стану, якщо не прийшов мене перепросити і визнати свою помилку, виходить, він сам ніколи не спізнав тих шляхетних почуттів і навіть думки не припускав, що їх могли спізнати інші.

А може, попросту Сванн знав, що шляхетність — часто лише виворіт, підстилка наших ще не розпізнаних і не класифікованих егоїстичних почуттів. Можливо, в симпатії, яку я йому висловлював, він побачив лише вплив — і екстатичне підтвердження — мого кохання до Жільберти і що саме це кохання, — а не похідна від нього шана до нього, — неминуче керуватиме в майбутньому моїми вчинками. Я не міг поділити його міркування, бо не годен був одірвати свого кохання від самого себе, увести його у звичне коло чужих почуттів і перевірити експериментально його наслідки; я був у розпачі. Я мусив на хвилю покинути Жільберту, мене покликала Франсуаза. Треба було провести Франсуазу до павільйончика, зачлечаного зеленню, схожого на занедбані старопаризькі акцизні каси, недавно перероблені на те, що англійці називають лавабо, а французи, через досі не перетравлену англomanію, ватерклозетами. Старі й вогкі мури сіней, де я лишився чекати на Франсуазу, тхнули пустою, і ця прохолодна затхлість, розвіявши мої прикрощі від переказаних мені Жільбертою Сваннових слів, сповнила мене втіхою, не тією втіхою, що її годі вловити, утримати, опанувати, а, навпаки, втіхою міцною, підбадьорливою, розкішною, миродайною, втіхою, в якій криється істина, тривала, незбагненна і непохитна істина. Мені захотілося, як колись у своїх прогулянках на Германтську сторону, спробувати зглибити це чудородне враження і, завмерши, вникнути в цей давезний-предавезний дух, що схиляв мене не так насолоджуватися втіхою (відпущеною якоюсь доважкою), як спуститися до ще не відкритого дна. Аж це до мене озвалася господиня цього закладу, старша дама з наштукатуреними щоками, у рудій перуці. Франсуаза вважала, що вона "з доброго дому". Її донька пошлюбилася хлопця, знов-таки за Франсуазиним виразом, "з порядної родини", тобто того, кого від якогось робітника ділило провалля більше, ніж ділить, на думку Сен-Сімона^[64], герцога від "вихідця з низоти". Безперечно, дама, перш ніж опинитись у вбиральні, сьорбнула свій ківш лиха. Але Франсуаза присягала, що стара — маркіза з коліна Сен-Ферреоль^[65]. Так от, маркіза порадила мені не стовбичити на холоді й відчинила кабінку. "Чи не бажаєте зайти? Тут зовсім чисто, з вас я не візьму нічого". Запрошуючи мене до кабінки, вона, можливо, діяла лише з тих самих причин, що й панночки у Гуаша: ті, коли ми заходили до них із якимось замовленням, частували мене цукерками (на жаль, мама забороняла мені їх брати), виставленими під скляними ковпаками на прилавку; а може, ще менш безневинно, ніж одна стара квітникарка, якій мама веліла наповнювати у нас квітами жардиньєрки і яка, пускаючи

бісики, дарувала мені троянду. Так чи інак, якщо "маркіза" й любила хлопців, то, відчиняючи їм підземні двері отих кам'яних кубів, де чоловіки чапують, наче сфінкси, вона черпала у своїй великодушності не так надію звести їх, як утіху, якої зазнаємо ми, виявляючи безкорисливу доброту до тих, кого ми любимо, бо єдиним її одвідувачем був старий сторож.

За якусь хвилю я попрощався з "маркізою", а потім покинув і Франсуазу, щоб вернутися до Жільберти. Я помітив її одразу, вона сиділа на стільці, за купою лаврин.

Вона прийшла сюди сховатися: дівчатка грали в піжмурки. Я примостився біля неї. Плаский точок насунувся їй на очі, тим-то здавалося, ніби вона дивиться сторч — цей мрійливо-ущипливий погляд я вперше завважив у неї в Комбре. Я спитав, чи не можна мені побалакати з її батьком. Жільберта відповіла, що вона йому пропонувала, але пан Сванн вважає таку розмову зайвою. "Ось, — додала вона, — заберіть вашого листа, мені треба бігти до своїх, дівчата мене ж не знайшли".

Якби тоді нагодився Сванн, ще перед тим, як я взяв назад листа, у щирість якого, як мені видавалося, не повірила б тільки людина безрозумна, він, мабуть, переконався б, що мав рацію. Підступивши до Жільберти, що, відкинувшись на спинку стільця, просила взяти у неї листа, а сама його не віддавала, я відчув до неї потяг.

— Ану, тримайте міцніше, побачимо, хто дужчий, — гукнув я.

Вона заклала листа за спину, я оповив руками її карк, піднімаючи коси, які вона носила до пліч чи то тим, що дівчата в її віці ще косаті, а чи тим, що мати хотіла якнайдовше наряджати її дитиною, щоб молодитися самій, — і ми зчепилися. Я намагався пригорнути її до себе, вона чинила опір; її щічки, розпашілі від зусилля, взялися плямами, круглими й червоними, як вишні; вона реготала так, ніби я лоскотав її; я стискав її ногами, мов деревце, на яке збирався оце здертися; вправляючись у цій гімнастиці, я аж задихався, але сапав я не тільки від м'язової напруги і не тільки від бойового завзяття, і нагло разом із краплями поту пролилося ще й моє заласся, якого я навіть не зумів затримати настільки, щоб пізнати його смак; тоді я взяв листа. А Жільберта добродушно мовила:

— Знаєте, якщо хочете, ми можемо ще трошки помоцюватися.

Можливо, вона невиразно відчувала, що я завівся гратися ще й з іншою метою, але, мабуть, не помітила, що я свого таки доп'явся. А я, боячись, як би вона цього не вловила (за мить вона, ніби засоромлена, якось скулилась, і мені спало на думку, що боявся я не даремно), згодився помоцюватися ще, аби Жільберта не здогадалася, що я ставив перед собою лише другу мету і, добившись її, мав тільки одне бажання: спокійно посидіти рядком із нею.

Повертаючись додому, я раптом пригадав собі, побачив наяву образ, відсунутий десь на задній план, отожд досі непомітний, відсторонений, — образ страшенно закуреного приміщення, навіяний прохолодою заклечаного зеленню павільйончика. То був образ комбрейського покоїка мого дядька Адольфа, де справді панував такий самий дух сирости. До мене ніяк не доходило, і я на час покинув дошукуватися, чому спогад про такий незначний образ сповнював мене таким раюванням. На разі мені здавалося,

що я цілком заслужив зневаги маркіза де Норпуа: досі над усіх письменників я предкладав того, кого він називав просто "флейтистом", а до правдивої екстази мене доводила не якась глибока думка, а всього лишень запах цвілі.

З якогось часу тільки-но хтось із гостей згадував у тому чи тому домі Єлисейські Поля, як матері глипали на нього явно стривожено, — так дивляться вони на медичне світило, якому більше не довіряють, оскільки за чутками надто часто він помилявся в діагнозах. Матері переконували, що цей парк шкідливий дітям, що саме там можна схопити ангіну, кір і всяку застуду. Моя матір, як і колись, посилала мене туди, і деякі її подруги, не засуджуючи її за це відверто, уболівали, одначе, над її безпечністю.

Неврастеніки, всупереч загальній думці, "прислухаються до себе" менше за інших; вони чують у собі цілу купу такого, через що, — як виявляється потім, — вони непокоїлися даремно, і зрештою перестають зважати на будь-що. Їхня нервова система часто волила їм: "Рятуйте!" (ніби вона тяжко недугувала, а це було просто на снігопад або ж їх чекав переїзд), і вони призвичаїлися легковажити такими застереженнями, — так солдат у запалі бою настільки їх нехтує, що потім, помираючи, здатний прожити ще кілька днів здоровою людиною. Одного ранку, притлумивши в собі постійні свої страхи, циркуляція яких тепер так само не доходила до моєї свідомості, як і циркуляція крові, я весело влетів до їдальні, де вже сиділи при столі мої батько-матір. Сказавши собі, як завжди, що коли мені холодно, то це не означає, що треба зігрітися (бо до цього, може, призвела, скажімо, нагінка) і що коли нема апетиту, то це не означає, що їсти не треба (бо це просто на дощ), — я сів до столу, та щойно тільки з'їв шматок смачної котлети, як мене занудило і в голові запаморочилося — грізна заповідь близького занедужання, чії симптоми заслонила і затримала крига моєї байдужосте, але тепер воно нагадувало про себе, вперто зрікаючись їжі, що ставала мені поперек горла. У мене майнула думка, що мене не пустять надвір, коли помітять, що я хворий, і це додало мені — як інстинкт самозбереження пораненому — сили припхатися до свого покою (там я побачив, що в мене температура сорок), а потім піти на Єлисейські Поля. Вбита цвяшком у моє замліле, мляве тіло весела думка жадала, вимагала солодкої втіхи від гри в перейми з Жільбертою, і через годину, ледве на ногах тримаючись, але щасливий, що я з нею, я ще знаходив у собі снагу втішатися.

Удома Франсуаза освідчила, що я "нездужаю", що я "то горю, то мерзну", а викликаний лікар заявив, що "краще б мене била і тіпала" пропасниця (така гарячка звичайно супутня запаленню легенів і була б лише "солом'яним вогнем"), ніж мати справу з її "підступнішими" і "зачаєнішими" формами. Уже віддавна я зазнавав нападів ядухи, і наш лікар (на досаду бабусі, яка вже бачила мене безнадійним запивакою) порадив мені, крім кофеїну, приписаного мені, щоб я легше дихав, пити, скоро я відчую наближення кризи, пиво, шампан або коньяк. Викликана алкоголем "ейфорія" має, на його думку, запобігати атакам хвороби. Домагаючись у бабусі дозволу випити, я не лише не таїв, а ще й, навпаки, часто майже зумисне викликав задих. А втім, відчуваючи близький напад і ніколи не знаючи, якої гостроти він набере, я потерпав на думку, що стривожу бабусю, і це мене лякало ще більше, ніж власні муки. Але водночас моє тіло,

чи то воно від кволости не могло зносити біль, чи то боялося, як би незнані й неминучі муки не наразили його на надсильну й небезпечну напругу, спонукало мене неодмінно остерігати бабусю, де йому боліло, і в цих моїх скаргах було вже щось від невідворотности фізіологічного процесу. Досить мені було помітити якийсь прикрий, ще нерозбірливий симптом, як тіло моє мліло доти, доки я не повідомляв про нього бабусі. Якщо бабуся вдавала, ніби не звертає на це уваги, тіло прагнуло, щоб я діяв рішучіше. Часами я заходив надто далеко, і тоді кохане обличчя, яке вже не завжди могло, як раніше, зберігати спокій, кривила гримаса співчуття, душевної муки. Побачивши, як журиться бабуся, я чув, що серце моє крається, я кидався в її обійми, ніби мої поцілунки могли змити її журбу, ніби моя ніжність здатна була так само розважити бабусю, як моє добре здоров'я. Що ж до моїх гризот, то їх утишувала певність, що бабуся й так знає, що мені зле, тож моє тіло не боронило мені її заспокоювати. Я клявся бабусі, що зі мною все гаразд, що мені нема на що нарікати, що, далєбі, мені добре. Моє тіло домагалось тільки точної мірки належного йому жалю, і хоча у правому боці в мене шпигало, воно, тіло, не ображаючись на таке моє химерування, нічого не мало проти, щоб я вдарив лихом об землю, на все начхав; моїми химерами воно не журилося.

Коли я вже видужував, напади ядухи все не відпускали мене. Одного вечора бабуся пішла, залишивши мене в доброму стані, але повернувшись пізно, побачила, що я задихаюся. "Ой лишенько, тобі дуже погано!" — скрикнула вона зі спотвореним обличчям. Вона вибігла, я почув, як грюкнули надвірні двері, а за хвилину бабуся вернулася з коньяком; трунок вона ходила купити, бо вдома його не було. Незабаром мені полегшало. Обличчя в бабусі трохи почервоніло, міну вона мала збентежену, в очах — вираз утоми й розгубленості.

— Відпочинь поки що, тобі краще побути зараз на самоті, — сказала вона, рушаючи до дверей.

Я ще встиг поцілувати її і відчув, що її холодні щоки мокрі, і змокрили вони, певно, зовсім не тому, що вона побувала на вологому нічному повітрі. Назавтра увечері вона до мене не завітала, мене запевнили, що вона пішла з дому. Мені це видалося неувагою до мене, але докоряти бабусі я не став.

Ядуха моя вперто не вщухала, хоча запалення легенів минуло, — виходило, що напади її спричинялися чимось іншим, і батьки викликали додому професора Коттара. У таких випадках лікареві не досить бути просто освіченим лікарем. Коли фіксується симптом, який може викликатися трьома чи навіть чотирма різними недугами, то зрештою тільки його спостережливість, його чуття визначають, на що саме хворіє — за майже цілковитої подібности симптомів можливих хвороб — пацієнт. Цей таємничий дар далеко не завжди поєднується з хистом до інших видів розумової діяльності: тут виявляти велику вправність може людина найпересічніша, схильна любити огидну музику, огидне малярство, позбавлена допитливого розуму. У цьому разі фізичний стан хворого давалося пояснити нервовими спазмами, початком сухот, астмою, ядухою внаслідок харчового отруєння, ускладненого нирковою недостатністю, хронічним

бронхітом, нарешті, різними сполученнями цих чинників. І якщо нервові спазми можна було знехтувати (це найкращий на них лік), то сухоти вимагали пильного догляду й посиленого харчування, яке було б, одначе, шкідливе за таких артритних явищ, як астма, і навіть небезпечне в разі ядухи на ґрунті харчового отруєння — що своєю чергою вимагало дієти, згубної для сухотника. Але у Коттара вагання були короткі, а приписи рішучі: "Великі дози проносного, кілька днів — молоко, нічого, окрім молока. Ні м'яса, ні алкогольних напоїв". Мати прожебоніла, що мені треба оклигати, що я з пошарпаними нервами, що кінські дози проносного і весь цей режим занапасть мене. У Коттарових очах, стурбованих, ніби він боявся спізнитися на потяг, я прочитав, що він питає себе: чи не піддався він своїй природженій лагідності? Він силкувався згадати, чи не забув він прибрати на себе холодну личину, — так людина шукає дзеркала, щоб перевірити, чи не забула вона пов'язати краватку. Він сумнівався, і, щоб покласти край ваганням, відповів брутально: "Я не звик двічі повторювати свої приписи. Дайте мені ручку. Так от, передусім — молоко. Згодом, коли ми впораємося з кризами й агрипнією, я дозволю супи, потім пюре, але при цьому неодмінно молодчині молочину! (Учні добре знали цей каламбур, який професор щоразу повторював у лікарні, коли саджав хворого на серце чи печінку на молошну дієту.) Потім ви поступово переведете його на звичну їжу. Та щойно тільки відновиться кашель чи задуха — знову проносне, клізми, постіль, молоко". З крижаним виразом вислухавши останні материні заперечення, Коттар мовчки подався геть, і саме тому, що він не захотів пояснити, навіщо такий режим, мої родичі вирішили, що таке лікування не для мене, що я тільки охляну, і відмовилися від режиму. Від професора свій непослух вони, звісно, постаралися приховати і про всяк випадок уникали тих домів, де могли з ним здибатися. Але стан мій погіршився, і тоді постановили непохитно дотримуватися всіх Коттарових приписів; через три дні хрипи припинились, кашель припинився, я дихав легко. Тоді до нас дійшло: Коттар, виснувавши, що в мене, як сам він потім казав, астма та ще й "скажена", зумів, проте, розібратися, що найбільше дошкуляє мені отруєння і що, усунувши застійність печінки та промивши нирки, він очистить мені бронхи й поверне правильне дихання, сон, снагу. Ми зрозуміли, що цей дурень — великий клініцист. Нарешті я встав з ліжка. Проте було заявлено, що на Єлисейські Поля мене більше не пустять. Мовляв, там нечисте повітря, але я гадав, що все це був лише привід, щоб розлучити мене з панночкою Сванн, і без кінця-краю повторював Жільбертине ім'я, — так переможені намагаються говорити рідною мовою, щоб не забути батьківщини, якої їм більше не бачити. Вряди-годи мати, гладячи мене по голівці, питала:

— То що, малі хлопчики уже не виливають матусі свого горя?

Франсуаза заходила щодня до мене на розглядини. "Ну й вигляд у панича! — гукала вона. — Ви б на себе подивилися — як із хреста знятий!" Сказати по щирості, якби я мав звичайнісіньку нежить, Франсуаза все одно прибрала б тої самої похоронної міни. Та вболівала вона не за моє здоров'я, просто їй як простолюдинці судилося бути "вболівальницею". Тоді я ще не міг добрати, що дає Франсуазі її песимізм: страждання

чи втіху. На разі я дійшов ось чого: її песимізм соціальний і професійний. Одного дня, поштової години, мама поклала мені на ліжко листа. Я неуважно розірвав його, бо там не могло стояти єдиного підпису, спроможного ошчасливити мене, — Жільбертиного: звичайно нас як щось і єднало, то тільки Єлисейські Поля. Проте на аркушику, оздобленому срібною печаткою з зображенням лицаря в шоломі й дугастим гаслом унизу: "Reg viam rektam",^[66] де майже весь текст листа був ніби підкреслений, позаяк усі поперечки літери "т" були проведені над нею, утворюючи пунктирну лінію під словами верхнього рядка, — я побачив унизу Жільбертин підпис. Але оскільки я знав, що в листі до мене такого підпису бути не може, то сам підпис, не підпертий вірою, не врадував мене. Все довкола на мить здалось мені примарним. Із запаморочливою швидкістю цей неймовірний підпис затіяв гру в чотириріжжя з моїм ліжком, з коминком, стіною. В очах моїх усе затанцювало, як у того, хто падає з коня, і я питав себе: чи немає іншого буття, зовсім відмінного від того, яке я знаю, суперечного з ним і все ж правдивого?.. І це буття відкрилось мені й миттю сповнило мене тими ваганнями, якими скульптори, удаючи Страшний суд, наділили воскреслих мерців, підведених до порога майбутнього життя. "Любий друже! — говорилося в листі. — Я довідалася, що ви дуже захворіли і більше не ходитимете на Єлисейські Поля. Я теж туди не ходитиму — є вже тьма-тьмуща хворих. Але мої приятелі навідують нас у понеділок та п'ятницю. Мама доручила вам переказати, що ви справите нам велику радість, коли прийдете до нас, як тільки одужаєте. Вдома ми знову поведемо ті приятельські розмови, які були в нас із вами на Єлисейських Полях. Бувайте, мій любий друже, маю надію, ваші батьки дозволять вам учащати до нас у гості. Шлю найщиріші вітання. Жільберта".

Поки я читав ці слова, моя нервова система з подиву гідною готовністю приймала благу вість, що мене спіткало велике щастя. Але моя душа, себто я сам, той, хто був зацікавлений найбільше, ще нічого не знала. Щастя бути з Жільбертою — це було те, про що я постійно думав, щось уможлядне, те, що Леонардо назвав, кажучи про малярство, "коза ментале". Списаного аркуша паперу думкою зразу не обіймеш. Але, дочитавши листа, я одразу ж почав обдумувати його; він став предметом мого марення, він теж став "коза ментале", і я любив його вже так, що відчув потребу щоп'ять хвилин перечитувати його і цілувати. Ось коли я пізнав щастя.

Життя багате на такі дива, і їх завжди можуть сподіватися ті, хто кохає. Цілком можливо, що це диво — творіння рук моєї матері; побачивши, що останнім часом я до всього збайдужів, вона попросила Жільберту написати мені, подібно до того, як на пляжі, щоб заохотити мене до пірнання, а пірнати я не спішив, бо задихався, нишком підсовувала моєму гідові-купальникові чудові мушлі і коралове віття, — хай я вірю, ніби я сам збираю їх на морському дні. А втім, у всіх життєвих випадках події, пов'язані з коханням, найкраще не намагатись навіть зрозуміти, бо те, що є в них конечного або несподіваного, мабуть, підлягає законам радше містичним, ніж раціональним. Коли якомусь чоловікові, чарівному, хай він і мультимільйонер, дасть відкоша убога й неприваблива жінка, з якою він живе, і він у розпачі закличе на поміч усемогутнє золото і вдасться до всіх земних спокус, але виявить, що всі його заходи марні і що

йому не подолати упертості коханки, то хай він краще повірить у те, що це сама Доля хоче розчавити його, що це з її призводу в нього серце порветься, — але не шукає тут логіки. Ті перепони, з якими мусять боротися коханці і які їхня розпалена мукою уява даремно силкується вгадати, часом таяться в певній особливості характеру жінки, яка їх покинула, в її глупоті, в чиемусь впливові на неї, у застереженнях, які вона вислуховує від цього невідомого, у домаганнях утіх, до яких їй хочеться допасти негайно, тоді як ні її коханець, ні його багатство цих утіх їй дати не в змозі. У кожному разі, поставлений у не вигідне становище коханець не дуже розбирається, що ж це за перепони, які утаюють жіночі хитрощі і які його розум, засліплений коханням, не потрапить точно з'ясувати. Вони скидаються на бубони, що їх хірург зрештою вирізає, так і не дошукавшись коріння їхнього походження. Подібно до тих бубонів, перепони не зраджують своєї таємниці, але вони тимчасові. Ось тільки вони довговічніші за кохання. А що кохання — пасія не безкорислива, то тому, хто розлюбив, уже байдуже, чому його колишня коханка, бідна і легковажна жінка, стільки років пручалася, не бажаючи залишатися його утриманкою.

Отож та сама таємниця, яка постійно приховує від очей причину катастроф, так само часто оповиває і раптовість щасливого розв'язку в коханні (наприклад, такого, який мені приніс Жільбертин лист). Розв'язку щасливого або принаймні нібито щасливого, оскільки по-справжньому щасливого розв'язку не буває, коли ти під владою такого почуття, що, як йому не годи, все одно тобі болить, хіба що біль з'являється в іншому місці. Проте інколи нам випадає перепочинок, і тоді якийсь час здається, ніби ми зцілилися.

Що ж до листа, підпис під яким Франсуаза відмовлялася визнати за ім'я Жільберти ("Жі" радше скидалося на "А", а останній склад із хвостатим розчерком розтягувався на півсторінки), всякому, хто шукав би розумного пояснення зробленого ним перевороту, такого радісного для мене, могло б спасти на думку, що цей переворот я завдячував почасти випадковості, про яку я, навпаки, спершу гадав, що вона може занепасти мене у Сваннових очах. Незадовго до одержання листа мене навідав Блок, у ту хвилину, як у моєму покої був професор Коттар, — мої батьки почали його знову запрошувати, одколи я дотримувався приписаного мені режиму. По завершенні консультації батьки залишили Коттара обідати, а Блока впустили до хати. Встрявши в загальну розмову, Блок розповів, що до мене дуже прихильна пані Сванн, він чув це вчора на проханому обіді від одної особи, яка на короткій нозі з пані Сванн. На це я ладнався відповісти, що він, мабуть, помиляється, і на доказ своїх слів — із совісливості, що штовхнула мене признатися до цього маркізові де Норпуа, та з обави, як би пані Сванн не завдала мені брехні, — нагадати, що я з пані Сванн незнайомий і що ми з нею ніколи не розмовляли. Але я не зважився розкрити очі Блокові, я зрозумів, що то він зумисне, що він вигадав те, чого пані Сванн сказати не могла, аби похвалитися, що він обідав у її подружки; хай це і брехня, але ця брехня йому лестила. Так от, якщо маркіз де Норпуа, довідавшись, що я незнайомий з пані Сванн, але мрію з нею заізнатися, вважав за краще не згадувати при ній про мене, то Коттар (її домовий

лікар), запалений Блоковими словами про те, що вона добре знає мене й шанує, надумав при зустрічі сказати їй, що я славний хлопчина і що він зі мною приятелює: хай це мені нічого не дасть, зате для нього велика честь. Саме з цих двох міркувань він і вирішив принагідно побалакати про мене з Одеттою.

Отак я потрапив до цього дому, звідки аж на сходи долітав запах парфумів, якими напахувалася пані Сванн, на сходи, де ще дужче пахтіло тим особливим і болісним шармом, яким віяло від Жільбертиного життя. Невблаганний консьєрж обернувся доброзичливою Евменідою^[67], і коли я питав, чи можна зайти, привітно піднімав кашкета, зглянувшись на моє прохання. Ще недавно між мною і не призначеними для мене скарбами скалилися блискучі, далекі й байдужі вікна, достоту як очі самих Сваннів, зате нині, погідного дня, коли я проводив усе пообіддя в покої з Жільбертою, я сам відчиняв вікна, щоб упустити свіжого повітря, і навіть визирав у них вкупі з Жільбертою, коли мати вітала гостей, і бачив, як вони вилазять з карет і, зводячи голову, махають мені — очевидно, я здавався їм хазяйчиним небожем. У такі хвилини Жільбертині коси торкалися до моїх щік. Мене вражала ніжність їхніх волокон, природна і водночас неприродна, пишнота сплетеного з них орнаменту — якась унікальна художня робота, створена з трави Райського саду. Кілька волосин з її голівки могли б стати найсвятішою моєю реліквією. Але я не надіявся розстаратись на живе пасемце з тих кісок, тож був би щасливий бодай мати її світлину — я дорожився б нею куди більше, ніж фотографією квіточок, які понамальовував Леонардо да Вінчі! Ради світлини я запобігав перед Сванновими друзями, запобігав перед фотографами, але так нічого й не домігся, крім знайомства на все життя зі страшенними занудами.

Тепер, коли заборони бачитися для нас не існувало, я входив у похмурі сіни, де вічно витала, ще грізніша й пожаданіша, ніж колись у Версалі зустріч з королем, можливість здибатися з подружжям Сваннів і де зазвичай, напоровшись на величезного вішака, подібного до біблійного Семисвічника, я загарливо бив чолом лакеєві, який сидів у довгій сірій лівреї на дерев'яній скрині і якого я брав у темряві за пані Сванн, — Жільбертині батьки, як я з кимось із них стикався, не виявляли жодного невдоволення, навпаки, усміхнено ручкалися зі мною і казали:

— Як шя маєте? (Зрозуміло, що вдома я захоплено і невтомно наслідував їхню вимову, говорячи "шя" замість "ся".) Жільберта знає, що ви маєте прийти? Ну, тоді я вас покидаю.

Ба більше: підвечірки, на які Жільберта запрошувала подружок і які так довго уявлялись мені найнездоланнішою з усіх перепон між нами, нині були приводом для наших зустрічей; про ці сходи Жільберта повідомляла мене цидулками (адже я почав учащати до них недавно) на завжди іншому поштовому папері. На одному аркушикові красувався опуклий блакитний песик із гумористичним написом по-англійському, наприкінці якого стояв окличник; інший був із печаткою у вигляді котвиці, ще один з вензелем Ж. С, розтягнутим здоровецьким, на весь аркуш, прямокутником, а ще були аркушики з іменем "Жільберта", то надрукованим навкіс у різку золотими літерами — вони відтворювали підпис моєї приятельки і завершувалися розчерком під тисненням

зображенням напнутого чорного парасоля, — то схованим у монограму на кшталт хінського капелюха, куди входили всі літери її імені, ось тільки розрізнити бодай котрусь із цих літер, суціль великих, було годі. Нарешті, оскільки запас поштового паперу, яким розпоряджалася Жільберта, попри все своє багатство, не був безкрай, через кілька тижнів я знову побачив, як і на першому листі, гасло "Per viam rektam" над лицарем у шоломі, в медальйоні з потемнілого срібла. Тоді я думав, що папір міняється, бо це вимога якогось світського обряду, а тепер мені гадається, що десь-напевніш Жільберта, згадуючи, на якому папері вона вже писала, намагалася, щоб її кореспонденти одержували листи на однаковому папері через якнайдовші часові проміжки (звісно ті, на кого варто було витрачатися). Оскільки внаслідок різниці в розкладі уроків деякі подруги, запрошені від Жільберти на підвечірки, мусили покидати їх, коли інші допіру приходили, то я вже на сходах чув сінешній гомін, і цей гомін задовго перед тим, як я добирався до останнього приступця, уривав мої зв'язки (так хвилювала мене думка про участь у величній церемонії) з повсякденним життям, уривав так різко, що потім я вже забував скинути шарф, коли мені ставало жарко, чи поглянути на годинник, аби вчасно вернутися додому. Навіть сходи, суціль дерев'яні (як у тогочасних чиншових будинках, збудованих у стилі Генріха II, яким довго захоплювалась Одетта, але який незабаром переросла), з табличкою, що її не було на наших сходах: "Спускатися ліфтом заборонено", здавалися мені чудовими, і, описуючи їх моїм батькам, я відзначив, що це старосвітські сходи і що Сванн привіз їх звідкись іздалеку. Любов до істини була в мене така глибока, що я не вагаючись дав би їм це пояснення, навіть якби був певен, що воно фальшиве, бо тільки таке пояснення могло навіяти моїм батькам пошану, яку я відчував до Сваннових сходів. Так при невігласі, нездольному оцінити геніальність лікаря, краще не казати, що той не вміє вилікувати нежить. Але я не вирізнявся спостережливістю, здебільшого не знав, як називаються і якого Гатунку речі, що були в мене перед очима, — для мене безперечно було одне: коли вони у розпорядженні Сваннів, то це щось надзвичайне, — тож-бо я не знав, що, розповідаючи батькам про їхню мистецьку вартість і про те, що сходи привезено, я брешу. До мене це не доходило, але, напевно, жевріло десь на споді душі, бо я відчув, що паленію, коли мене перепинив батько: "Ці будинки я знаю, — мовив він, — я був у одному з них, усі вони на один копил; вся штука в тім, що Сванн займає кілька поверхів; будував ці кам'яниці Берлье". Батько додав, що збирався навіть найняти помешкання в такому домі, але передумав: планування незручне і під'їзд темнуватий. Так сказав батько, а я інстинктивно відчув, що мій здоровий глузд має задля престижу Сваннів і задля мого щастя піти на жертви; вольовим зусиллям, попри те, що я почув від батька, я раз і на все відкинув від себе, як богомолець відкидає від себе Ренанове "Ісусове життя"^[68], плюгаву думку, що в такому помешканні, як у Сваннів, могли б жити й ми.

Отож у дні підвечірків я брався сходами, марш по маршу, вже бездумний, безпам'ятний, не що інше, як іграшка найнищіших рефлексів, і досягав зони, де вже віяло пахощами пані Сванн. Мені здавалося, ніби я вже бачу препишний шоколадний

торт, оточений кружечками тарілочок із птіфурами і сірєнькими дамастовими серветочками, цією даниною етикету Сванного дому і його неодмінною належністю. Але ця незмінна, обміркована цілість, ніби впорядкований кантівський Усесвіт^[69], передбачала цілковиту свободу волевияву. Побачивши, що гості зішлися у вітальні, Жільберта позирала на годинника й мовила:

— Послухайте, панове! Снідала я давно, обідатимемо ми о восьмій. Я вже зголодніла. А ви?

І вона вела нас до їдальні, темної, як нутро азійської святині пензля Рембрандта, де архітектурна брила торта, зручна й затишна, попри всю свою велич панувала немовби тимчасово: а що як Жільберті раптом заманеться зробити з неї шоколадні зубці й обвалити руді стрімчасті замкові мури, випечені на зразок бастионів палацу Дарія?^[70] Та й те сказати: починаючи нищення цього нінейського печива, Жільберта зважала не тільки на вимоги власного апетиту; вона питала ще й про мій, дістаючи для мене з-під румовища поваленої будівлі цілу стіну, у східному Густі, облиту поливою і поперетикувану густо-червоними плодами. Вона навіть питала, о котрій годині обідають мої батько-матір, ніби я це ще пам'ятав, ніби я панував над своїми почуттями і міг ще знати, втратив я апетит чи голодний, ніби в моїй спустошеній пам'яті і в змертвілому шлунку ще зберігалися образи моєї рідні та уявлення про обід. На жаль, це змертвіння було хвилове. Я несамохіть брав шматок за шматком, а їх же треба було перетравлювати. Але це потім. Наразі Жільберта підливала мені "мій чай". Я пив його і пив, хоча досить було однієї філіжанки, щоб гарантувати мені безсонну ніч. Отож мати завжди нарікала: "Мені вже це увірилося, дитина завжди приходить від Сваннів хворою". Але хіба я усвідомлював, як був у Сваннів, що п'ю чай? А якби й усвідомлював, то все одно пив би, бо якби я навіть одзискав на мить здатність сприймати теперішність, це б не воскресило в мені спогаду про те, що вже було, ані здатності передбачати те, що жде мене попереду. Моя уява була нездольна сягнути тієї далекої миті, коли мені доведеться лягти до ліжка і запрагнути сну.

Не всі Жільбертині приятельки перебували в такому стані сп'яніння, коли тобі несла на щось зважитися. Деякі від чаю відмовлялися! Тоді Жільберта вдавалася до дуже модного в ту пору вислову: "На чай мій попиту ніякого!" І щоб зруйнувати враження якоїсь церемонії, переставляла стільці зі словами: "У нас весілля чи що. Господи, яка дурна в нас челядь!"

Вона хрупала тістечка, сидючи осторонь на складаному стільчику у вигляді літери Х, поставленому поперек. Виглядала вона так, ніби у неї цих птіфурів хура і вона може їх нищити без матиного дозволу, навіть коли пані Сванн (чий "дні" збігалися звичайно з підвечірками Жільбертиними), спровадивши гостя, вбігала сюди, іноді в сукні з синього оксамиту, частіше — з чорної саєти, отороченої білим мереживом, і здивовано гукала:

— О, мабуть, вам смакує! Ви так апетитно трощите кекси, аж слинка тече.

— Гаразд, мамо, ми вас запрошуємо, — озивалася Жільберта.

— Ба ні, мій маєточку, а що скажуть гості? У мене ще сидять пані Тромбер, пані

Коттар і пані Бонтан, ти ж знаєш, що кохана пані Бонтан не любить коротких візит, а вона тільки щойно прийшла. Що скажуть про мене ці славні люди, бачачи, що я їх покинула? А ось як ніхто вже більш не прийде, то я одразу вернусь погомоніти з вами (це для мене куди цікавіше) — хай-но тільки роз'їдуться гості. Гадаю, що я заслужила на короткий перепочинок, мене одвідало сорок п'ять душ і сорок дві з них говорили про полотно Жерома!^[71] Приходьте-но цими днями, — мовила вона, звертаючись до мене, — почаювати з Жільбертою своїм чаєм, вона вам наливатиме, який вам смакує, який ви п'єте у вашій маленькій "студії", — тікаючи до гостей, додавала пані Сванн, немовби мої звички не були тут ні для кого таємницею (наприклад, звичка пити чай, якщо я взагалі мав таку звичку; що ж до "студії", то я не був певен, чи маю я щось такого, чи ні) і то саме вони привели мене до цього таємничого світу. — Ну то коли панич прийде? Взавтра? У нас роблять тости не гірше ніж у Коломбена. Не прийдете? От ледащо! — гримала вона: відтоді, як у неї завівся салон, вона перебрала всі вихвати пані Вердюрен і її тон деспотки-манірниці. Зрештою я не мав уявлення, що таке тости і хто такий Коломбен, ось чому я так і не піддався останній спокусі пані Сванн, коли та заходилася вихваляти нашу стару nurse.^[72] (Адже тепер усі так говорять і комбрейці, можливо, теж.) Пояснення просте: я не знав англійської мови. А все ж незабаром я здогадався, що це слово стосується Франсуази. На Єлисейських Полях я так потерпав, як би Франсуаза не справила прикрого враження, і ось я дізнався від пані Сванн, що саме Жільбертині розповіді про мою nurse викликали у неї та її чоловіка симпатію до мене: "Відчувається, яка вона вам віддана, яка вона мила". (Я відразу ж змінив думку про Франсуазу, а гувернантка у плащі та капелюшку з перами здалася мені не такою вже й необхідною.) Нарешті з кількох слів про пані Блатен, чийх візитів вона боялася, хоча й не відмовляла їй у грічності, слів, які вихопилися у пані Сванн, я зрозумів, що знайомитися з пані Блатен мені ні до чого і що це знайомство анітрохи не поліпшило б моїх взаємин зі Сваннами.

Я вже почав, тремтячи з побожності й радощів, досліджувати казковий край, куди всупереч усяким сподіванням мені раптом відкрилися досі замкнені брами, проте лиш як Жільбертиному другові. Царство, куди мене допущено, було тільки частиною ще таємничішого царства, де жили надприродним життям Сванн та його дружина і куди вони рушали, поручкавшись зі мною в сінях. Одначе невдовзі я почав проникати у Святу Святих. Скажімо, коли я не заставав Жільберта, а Сванни були вдома. Вони цікавилися, хто то прийшов, і, дізнавшись, що то я, кликали мене до себе на хвилюку і просили, щоб я в певному сенсі вплинув де в чому на їхню доньку. Я згадував мій докладний і переконливий лист, написаний до Сванна, на якого він навіть не відповів. Усе-таки дивно, які безпорадні наш розум, наша тьма, наше серце, коли нам треба здійснити якусь маленьку переміну, розв'язати якийсь вузол, що його потім саме життя розплутує неймовірно легко. Мій новий статус, статус Жільбертиного друга, наділеного найдоброскутечнішим впливом на неї, з'єднав мені ласки, якими я був би ущедрений, коли б мав славу першого учня у школі й був товаришем однокласника-короленка і коли б цьому фактові завдячував право мати вступ до королівського палацу та аудієнції

в тронній залі; Сванн дуже гостинно, ніби й не був заклопотаний по зав'язку достохвальними справами, пускав мене до своєї книгозбірні й цілу годину терпів моє белькотання або несміливу мовчанку, уривану короткими і безладними вибухами одваги у відповідь на його міркування, які я вислуховував, не тямлячи від хвилювання нічого і нічого; він показував мені твори мистецтва та книжки, спроможні, на його думку, зацікавити мене. Що ж до мене, то я загодя був переконаний, що вони незмірно прекрасніші за всі зібрані в Луврі та в Національній бібліотеці, але їх було мені несила розглядати. У такі хвилини я був би потішений проханням Сваннового камердинера подарувати йому годинника, шпильку до краватки, черевики й підписати духівницю на його ім'я; за гарним народним висловом, автор якого — як і творці найславетніших епопей — невідомий, але, всупереч теорії Вольфа^[73], як і в епопей, звісно, один (якась скромна творча душа, з тих, що трапляються часто, з тих, що роблять відкриття, які могли б "дати ім'я" абикому, лише не їм, бо вони живуть інкогніто), я був сам не при собі. Що мене найбільше дивувало, коли моя візита затягувалася, то це нікчемність здобутку, те, що години, перебуті в зачарованій оселі, закінчувалися для мене пшиком. Проте моє розчарування пояснювалось не тим, що показані шедеври були вбогі чи що я не був здатний скупчити на них свій неухвальный погляд. Адже дивом моє перебування у Сванновому кабінеті робила не краса самих речей, — вони могли бути й препоганими! — а пов'язане з тими речами особливе, смутне й розкішне почуття, яке я стільки літ у них укладав і яке ще їх насичувало; достоту так само сила-силенна дзеркал, щітки зі срібними ручками, віттарці святого Антонія Падуанського, різьблені й мальовані славетними митцями, Одеттиними приятелями, не відігравали ніякої ролі в усвідомленні того, що я не заслуговую на королівську ласку господині дому. Бо саме такого почуття я спізнавав, коли пані Сванн запрошувала мене на хвилину до свого покою, де троє прегарних і величних істот, перша, друга і третя покоївки, з усмішкою готували чудові туалети і куди на розказ, проголошений лакеєм у коротких штанцях ("Ясна пані хоче сказати дві слові"), я йшов крученою стежкою коридору, пропахченого на всю довжину коштовними есенціями, які безперервно розточували з туалетної кімнати свої добровонні потоки.

Коли пані Сванн поверталася до гостей, ми ще чули її голос і сміх, бо навіть як у неї сиділо дві душі, вона, ніби всі її "вірні" були у зборі, говорила голосно, вирубувала кожне слово, — саме до таких методів удавалася при Одетті у "кланчику" її "принципалка", коли "спрямовувала розмову". Запозиченими в когось виразами ми користуємося, — принаймні протягом якогось часу, — надто охоче; ось чому пані Сванн добирала зворотів, які були в обігу у вищому світі, куди її все-таки мусив був увести чоловік (звідси і її манера цідити слова крізь зуби), або підхоплювала щось вульгарне (наприклад "курзу-верзу" — улюблене слівце однієї її знайомої) і намагалася присмачувати ними всі історійки, які за винесеною ще з "кланчика" звичкою любила розповідати. Насамкінець вона завжди мовила: "Ну як вам ця історійка?" — "Гарнесенька історійка, еге ж?" — це передалося їй через чоловіка від Германтів, з якими вона була незнайома.

Щойно пані Сванн опускала їдальню, як натомість з'являвся її чоловік. "Не знаєш, Жільберто, мама сама?" — "Де там, тату, у неї ще гості". — "Як, ще сидять? о сьомій! Жахливо! Бідолашка! її, мабуть, засмикали. Гвалт! (Моя рідня вимовляла це слово коротко: Гвалт, а у Сваннів його розтягували: гва-а-алт.) Подумайте, з другої години! — вів далі він, звертаючись до мене. — Каміл казав мені, що між четвертою і п'ятою прийшло дванадцятро душ. Ба ні, не дванадцятро, він сказав, чотирнадцятро. Ні, дванадцятро, словом, уже не пам'ятаю. Коли я вертався додому, я геть забув, що сьогодні у нас прийняття, аж це зирк: сила-силенна карет перед брамою, і я подумав, чи в будинку часом не весілля. І ті кілька хвилин, поки я сидів у книгозбірні, дзвінки теж не вгавали, далєбі, у мене в голові вже дзвенить. Багато їх там іще?" — "Ні, лише двоє". — "А хто саме, не знаєш?" — "Пані Коттар і пані Бонтан". — "А, дружина діловода міністра громадських робіт!" — "Я знаю, що її чоловік служить у міністерстві, а сцьо він там робе — хто-зна", — дитинячись, говорила Жільберта.

— От дурнесенька! Тобі що — два рочки? Таке скажеш: служить у міністерстві! Він діловод, голова всієї цієї канцелярії, ось хто він такий, чи то пак, що це я кажу, в мене теж щось із головою, далєбі, він не голова канцелярії, він голова кабінету.

— Не знаю, сцьо воно таке; він якесь велике цабе? — спитала Жільберта, рада нагоді показати, що їй байдуже до всього, чим хваляться її батько-матір. (А втім, вона, може, відчувала, що, вдаючи, ніби легковажить блискучими знайомствами, тільки додає їм блиску.)

— Ще б пак, не велике цабе! — вигукнув Сванн, ладний виголосити цілу промову зі страху, що заронить мені в душу сумнів, коли почне прибіднюватися. Та він же після міністра перший! Він навіть більший, ніж міністр, — він робить усе. Це світла голова, орел, видатна особистість. Він кавалер ордена Почесного легіону. Премила людина і взагалі хлопець хоч куди козак. Дружина пана Бонтана також пошлюбила його всупереч усім і всьому лише тому, що він її "вчарував". Він мав усе для створення цілісного образу винятково привабливого чоловіка: русу шовковисту борідку, правильні риси обличчя, носовий прононс, потужний подих і шкляне око.

— Мушу сказати, — додав Сванн, звертаючись до мене, — мене розважає, що нині урядують такі люди: адже це Бонтани коліна Бонтан-Шню, типові представники реакційно-клерикальної буржуазії, відомі своїми куцими поглядами. Ваш блаженної пам'яті дід знав, принаймні з чуток та з обличчя, старого Шню, старий давав на чай тільки одне су візничому, хоча на той час вважався багатієм, і був то барон Брео-Шню. Увесь його маєток ляснув під час краху "Юньйон женераль". Ви ще зовсім молодесенький і не можете цього знати. І що ж, вони якось виборсалися, зуміли.

— Це вуйко дівчинки, яка ходила до нашої школи, але була на клас молодша за мене, — славетної Альбертини. Колись вона, певно, буде fast,^[74] а поки що якась кумедна.

— Моя донька — просто диво-дивне, вона знає всеньких.

— Я її не знаю. Я бачила її тільки мельки, вона йшла, а звідусіль чулося: "Альбертина! Альбертина!" Зате пані Бонтан я знаю, вона теж мені не подобається.

— Глибоко помиляєшся: вона чарівна, гожа, розумна. І навіть гоструха. Піду з нею привітаюся, питаю, що думає її чоловік, чи буде в нас війна і чи можна покладатися на Теодосія. Хто-хто, а він це знає, його ж утаємничено в секрети богів, га?

Колись Сванн говорив інакше; але хто не бачив принцес королівської крові, які опростилися і які через десять років, утікши з лакеями, ще намагаються виходити у світ, одначе, побачивши, що їх цураються, несамохіть переходять на мову старих запеклих пліткарок і коли при них згадують якусь модну дукиню, кажуть квапливо: "Вона вчора в мене була, — і додають: — Я живу самотою". Отож, зайве студіювати звичаї, оскільки їх можна виводити із психологічних законів.

Крім того, Сванни відзначалися дикуватістю людей, у яких мало хто буває; візита, запросини, навіть гречне слівце з уст якоїсь впливової особи були для них подією, якій вони радо давали розголос. Якщо недоля хотіла, щоб Вердюрени були в Лондоні саме тоді, як Одетта вряждала трохи розкішніший, ніж звичайно, обід, депеша про це, заходами якогось знайомого, летіла на той бік Ла-Маншу. Жодного листа, жодної телеграми, приємної для Одетти, Сванни утаїти не змогли. їх обговорювано з приятелями, їх пускалося по руках. Сваннів салон скидався на готелі на водах, де депеші вивішуються на щиті.

Зрештою ті, хто знав Сванна ще великосвітського, яким я його завжди пам'ятав, ще вхожого у вищий світ, у товариство Германтів, де невисокості та несвітлості мусили виявляти неабиякий розум і шарм і звідки видатних людей за їхню занудливість чи вульгарність банітувалося, — ті особи, на превеликий свій подив, переконалися б, що Сванн став не тільки нескромним у своїх розповідях про знайомих, а й неперебірливим у їхньому виборі. Як так могло статися, що він уживався з такою безецною, такою лихою жінкою, як пані Бонтан? Як він міг називати її милою? Здавалося б, спогад про Германтів мав утримати його від цього; насправді ж, він його тільки заохочував. На відміну від трьох чвертей великопанських кіл, Германти, звичайно, мали смак і навіть витончений смак, але були вони й сноби, а снобізм часто-густо обертається несмаком. Якщо хтось був зайвий у їхньому гурті: республіканський міністр закордонних справ з надто вже величною поставою або язикатий академік, тоді згадувалося про смак; Сванн співчував дукині Германській, що та мусила трапезувати з такими особами в посольстві, і обоє залюбки віддавали перевагу якомусь світському бувальцеві, бо той був людиною їхнього стану, цілковитий нуль, але германського духу, з їхньої каплички. Проте якусь велику княгиню чи принцесу крові, якщо вона часто обідала в дукині Германської, теж зараховувано до цієї каплички, хоч та не мала на те жодних прав, начисто позбавлена її духу. Та вже як її приймали (а пояснити це тим, що вона мила, було годі), то з усією наївністю світських людей переконували себе, що вона й справді мила. Тільки-но велика княгиня йшла геть, Сванн підпрягався до дукині Германтської і зауважував: "По суті вона славна жіночка, навіть наділена почуттям гумору. Звичайно, "Критику чистого розуму" вона навряд щоб студіювала, але є в ній щось приємне". — "Я цілковито вашої думки, — погоджувалася з ним дукиня. — Сьогодні вона ще ніяковіла, але побачите — вона може бути чарівна". — "Пані К. Ж. (дружина язикатого академіка,

жінка справді непересічна) куди більша зануда, хоча вона вам процитує два десятки книг". — "Хіба їх можна порівнювати!" Виголошувати такі речі, та ще й щиро, Сванн навчився у дукині, і ця навичка у нього збереглася й досі. Тепер він пускав її в хід, оцінюючи тих, кого гостив у себе. Він намагався добачити і полюбити в них такі прикмети, які помічаються за кожною людиною, якщо глянути на неї доброзичливо, а не з гримасою вередунів; Сванн підкреслював переваги пані Бонтан так само, як колись шанував прикмети принцеси Пармської, яку, звичайно, вигнали б із германтського гуртка, якби Германти не садовили на покуті високостей і якби вони не приписували їм дотепности і якогось шарму. Зрештою бачили й давніше, що Сванн любив іноді міняти свої світські зв'язки на інші, які в цих околичностях важили для нього більше (просто нині він робив це регулярніше). Єдино люди, нездольні розкласти подумки те, що на перший погляд здається їм неподільним, думають, що становище й особистість — це єдине тіло. Людина, якщо за нею спостерігати в чергові періоди життя, занурюється — на різних щаблях суспільної драбини — у нове середовище, але це середовище не конечно вище за колишнє, і щоразу, в той чи той період нашого буття, нав'язуючи чи відновлюючи узи, що єднають нас із якимось середовищем, ми відчуваємо себе приголупленими ним; цілком природно, що ми прихиляємося до нього і дуже охоче в нього укорінюємося.

Що ж до пані Бонтан, то я такої думки: Сванн тому з таким притиском говорив про неї, що він був не від того, аби про її стосунки з його дружиною довідалися мої батько-матір. По щирості сказати, в нас удома імена тих, із ким пані Сванн водилася, будили більше цікавосте, ніж захоплення. Почувши ймення пані Тромбер, мати сказала:

— О, ще один рекрут, слідом запишуться інші.

І, немов хотівши порівняти те, як неперебірливо, швидко і нецеремонно пані Сванн здобувала знайомства, з колоніальною війною, додала:

— Тепер, коли підбито Тромберів, сусідні племена скоро викинуть білий прапор.

Здибавшись якось із пані Сванн на вулиці, вона прийшла додому і сказала:

— Бачила пані Сванн у бойовому обладунку, вона рушає війною на массачусетсів, сингалезців чи тромберів: скоро їм капут!

А коли я розповів матері, що я бачив нову особу в цьому різношерстому і стуленому з усіх верств збіговиську, вона зразу ж угадала, звідки ця особа виристалася, і вже говорила про неї як про військовий трофей, висловившись так:

— Захоплений експедицією, надісланою туди-то й туди.

Щодо пані Коттар, то батько дивувався, нащо здалася пані Сванн така нешеретована міщанка. "Хай її чоловік і вчений, це до мене не доходить". Зате мати розуміла; вона знала, що майже вся утіха для жінки, що потрапила до середовища, одмінного від звичного їй, пропала б, якби вона не могла розповісти своїм давнім знайомим, як їх заступили нові, блискучіші знайомства. Для цього треба свідка, і його впускають до цього розкішного світу, і він у нього вступає: так у квітку залазить гудюча легкокрила комаха, аби потім, під час подальших своїх візит кудись-інде, рознести — принаймні на це сподіваються — цю небуденну новину, невидиме зерно заздрощів та

зачудування. Пані Коттар, ніби створена для такої ролі, належала до тієї особливої категорії гостей, про яких мама, почуттям гумору подібна до свого батька, казала: "Чужинцю, іди-но й перекажи спартанцям!"^[75] Зрештою, якщо поминути ще й іншу рацію, про яку дізналися через багато років, пані Сванн, запрошуючи до себе цю свою подругу, доброзичливу, стриману й скромну, не боялася, що вона пускає на свої пречудові "дні" зрайдцю або суперницю. Пані Сванн знала, яку тьму-тьменну чашечок буржуазних квіток облетить, озброївшись егреткою і торбинкою, за один день ця невтомна трудяща бджілка. Вона була в курсі її хисту запилення і, спираючись на теорію ймовірності, цілком могла сподіватися, що позавтрьому той чи інший завсідник Вердюренів довідається про залишену в пані Сванн візитівку паризького генерал-губернатора або що сам Вердюрен почує, як пан Ле-О-де-Пресанья, президент товариства Гонів, возив їх, її та Сванна, на галавиставу на честь царя Теодосія. Пані Сванн гадала, що Вердюрени знатимуть лише про ці дві приємні для неї події, бо ті образи, в яких матеріалізується наше уявлення про славу та наша жадаба її, нечисленні, і ця їхня нечисленність породжується немічністю нашого розуму, нездольного уявити водночас усі шати, що в них, як ми зрештою палко сподіваємося, вона колись неодмінно для нас убереться.

А втім, пані Сванн добила успіхів лише в так званих "офіційних колах". Ясні пані в неї не бували. І то не тому, що боялися наткнутись у неї на славетних республіканців. За часів мого дитинства все, що належало до консервативних сил суспільства, становило собою вищий світ, тим-то в салонах республіканців не приймали. Ті, хто жив у такому середовищі, уявляли, що незмога запросити "опортуніста", а тим паче страшного "радикала" існуватиме завжди, як олійні лампи чи конки. Але, подібно до калейдоскопів, суспільство вряди-годи перетрушує частинки досі нібито нерухомі й витворює якийсь новий візерунок. Я ще не доріс до першого причастя, аж це добромисні дами почали торопити, здибаючись на рауті з елегантною жидівкою. Ці нові перетрушування у калейдоскопі виникають із того, що філософ назвав би зміною мірила. Уже потому як я почав бувати у пані Сванн, справа Дрейфуса^[76] принесла нове мірило, і калейдоскоп пересипав ще раз свої барвисті ромбики. Все жидівство скотилося вниз — навіть елегантна дама, натомість угору злетіли запеклі націоналісти. Найпишнішим паризьким салоном став салон одного австріяцького князя, ультракатолика. Аби замість справи Дрейфуса вибухла війна з Німеччиною, калейдоскоп повернувся б інакше. Аби жиди, на подив усіх, показали себе патріотами, вони утрималися б на тому місці, де були, і дорогу до австріяцького князя було б забуто, ніхто б навіть не хотів признатися, що взагалі там будь-коли бував. Це не заважає щоразу людям, коли в суспільстві панує хвилинний застій, думати, ніби змін сподіватися годі, достоту так, як, уперше побачивши телефон, люди відмовляються вірити в можливість появи літака. А фейлетонні мудрагелі спокійнісінько шельмують недавнє минуле й ганяють не лише тодішні розваги, які їм здаються дном зледащіння, а й навіть твори митців і мислителів, позбавлені в їхніх очах усякої вартости, ніби ці твори пов'язані нерозривними путами з усякою модною світською марнотою. Єдине, що

зостається незмінним, це відчуття, що "дещо у Франції змінилося". Коли я почав бувати у пані Сванн, справа Дрейфуса ще не вибухла, і деякі видатні жиди забирали велику силу. Проте ніхто з них не був потужніший за сера Руфуса Ізраельса, чия дружина, леді Ізраельс, доводилася тіткою Сваннові. Сама леді не мала таких елегантних приятелів, як її небіж, який, до речі, не любив її і не дуже-то з нею знався, хоча, десь-наипевніш, саме він мав бути її спадкоємцем. Але тільки вона, єдина з усіх Сваннових кривих, усвідомлювала те, яке місце посідає він у вищому світі, тоді як інші залишалися щодо цього в такому самому блаженному невіданні, в якому довго були ми. Коли в родині один з її членів вибивається у вищий світ, — спершу йому видається, ніби це явище поодиноке, і лише через десять років він відкриває, що іншим робом і в силу інших обставин того самого добився і дехто з його друзів молодості, — він опиняється в темному просторі, на тера інкогніта, землі, що геть уся, до найменшої западинки, видна її мешканцям, але для тих, кому туди не ступити ногою і хто кружляє навколо неї поблизу, навіть не підозрюючи про її існування, непроникна, як чорна діра. Гавасова агенція^[77] не довела до відома Сваннових кузин, де Сванн буває, і декотрі з них (звісно, ще перед його неподобним одруженням) розповідали з поблажливою усмішечкою на родинному обіді, як "цнотливо" провели вони неділю, а саме, одвідали "кузена Шарля", якого вважали за дещо заздрісного бідного родича, і взивали, не дуже дотепно натякаючи на Бальзакові романи, "Кузен Поц"^[78]. А ось леді Руфус Ізраельс добре знала, чієї дружби, їй на заздрість, сподобився Сванн. Родина її мужа, яка стояла майже на рівній нозі з Ротшильдами, здавна вела справи принців Орлеанських. Леді Ізраельс, тяжко багата, впливова, робила все для того, щоб ніхто з її знайомих не приймав у себе Одетти. Тільки одна знайома не послухалася леді Ізраельс, але нищечком від неї. То була графиня де Мерсант. Та як на те, — і треба ж було статися такому нещастю! — коли Одетта візитувала графиню де Мерсант, явилась леді Ізраельс. Графиня де Мерсант сиділа мов на шпильках. І більше ця мізерна душиця, яка, зрештою, могла б дозволити собі все, ані разу не озвалася до Одетти, ото ж тій перехотілося виходити у світ, куди її не надто й поривало. У своїй цілковитій байдужості до Сен-Жерменського передмістя Одетта все ще залишалася темною кокоткою, зовсім не такою, як буржуа, які вивчали свій родовід у найменших подробицях і тамували спрагу спілкування з аристократією читанням мемуарів, оскільки життя такого спілкування їм не давало. З другого боку, Сванн теж як був, так і залишався тим самим коханцем, якому впадобання давньої його любовниці здаються милими чи невинними; Одетта часто молола при мені справжнісіньку світську ересь, а він (чи то він її не зовсім розлюбив, чи то її не шанував, чи то переробляти її було ліньки) не зупиняв її. Можливо, то було своєріднепростосердя, яке тривалий час ошукувало нас у Комбре і через яке Сванн, підтримуючи сам світські стосунки, не дбав про те, щоб у салоні його дружини мовилося шанобливо про вищий світ. Сванн і справді менше ніж будь-коли дорожився світськими стосунками, адже змінився центр ваги його життя. Хоч би що там було, у світських питаннях Одетта видавалася зовсім темна: якщо десь у розмові ім'я принцеси Германтської лунало відразу після імені її кузини,

дукині, Одетта казала: "Ці принци, мабуть, на чин вищі". Якщо хтось називав дука Шартрського принцом, вона поправляла: "Дук, він — дук Шартрський, а не принц". Коли при ній згадували дука Орлеанського, сина графа Паризького, вона дивом дивувалася: "Як же це так: син вищий за батька!", а будши англomanкою, додавала: — Ногу зламиш у цих royalties;^[79] на чиєсь запитання: звідки родом Германті, вона відповідала: "З Ені".

Стосовно Одетти Сванн виявляв сліпоту, він не тільки не помічав прогалин у її освіті, але не бачив того, що вона дурненька. Ба більше: щоразу як Одетта оповідала якусь нерозумну історію, Сванн слухав свою дружину поблажливо, весело, майже з захватом, живленим чи не рештками колишньої жаги. Зате як йому траплялося у цій же таки розмові ввернути якийсь дотеп, навіть глибоку думку, Одетта зазвичай слухала його без цікавості, побіжно, нетерпляче, а часом гостро йому заперечувала. Напрошується висновок, що уярмлення кращих із кращих усілякими паскудниками — закон багатьох сімейств, якщо згадати випадки протилежні, якщо згадати, як багато видатних жінок захоплюються хамами, безжальними критиками їхніх найтонших думок, і як у пориві поблажливого до всього кохання вони захоплюються їхніми утертими жартами. Думаючи над тим, що заступило тоді Одетті шлях до Сен-Жерменського передмістя, треба відзначити, що останній оберт світського калейдоскопа був викликаний цілою низкою скандалів. Впливло на поверхню, що жінки, до яких приходили з цілковитою довірою, не хто інший, як повії або англійські шпигунки. Невдовзі по тому від людей уже вимагалось (або про це, принаймні, ходили балачки) солідності, міцності в житті... Одетта була саме тим, із чим малося порвати зв'язки, зрештою аби одразу ж їх поновити (бо люди не міняються на другий день і від нового режиму сподіваються лише продовження старого), але під іншими гаслами, які дозволяли б людям ошукуватися і вірити, що це суспільство не таке, яким було до розвалу.

Власне, Одетта аж надто скидалася на тогочасних дам із "щербатою славою". Світські люди вельми короткозорі; порвавши всякі стосунки з ізраїльськими дамами, вони шукають, чим би заповнити пустку, аж це глядь, до них у цю горобину ніч прибивається якась незнайомка, теж ізраїльтянка; у їхніх думках як новачок вона не пов'язується, як пов'язувалися її попередниці, з тим, що може викликати в них почуття огиди. Вона не вимагає поклоніння своєму Богові. І їхнє коло пригортає до себе цю даму. Під ту пору, коли я почав бувати в Одетти, про антисемітизм не йшлося. Але вона нагадувала те, чого воліли якийсь час уникати. А Сванн, той часто одвідував деяких давніх знайомих, тобто тих, хто належав до верхів громадянства. Однак, коли він балакав з нами про те, де бував, я помічав, що Сванн робив вибір серед давніх друзів, керуючись уподобаннями чи то митця, чи то історика, завдяки яким він став колекціонером. Часто його могла цікавити якась вельможна, хай і здекласована пані, бо вона була коханкою Ліста або Бальзак присвятив якийсь роман її бабусі (так само купував він і деякі малюнки, бо їх описував Шатобріан). Помітивши це, я почав здогадуватися, що в Комбре ми помилялись як тоді, коли вважали Сванна за міщука

зовсім не великосвітського, так і тоді, коли вважали його натомість за одного з паризьких левів. Бути приятелем графа Паризького — це ще нічогосінько не важить. Скількох "друзів принців крови" нізащо не приймуть у салоні, приступному вузькому колу людей! Принци крови знають, що вони принци крови, вони не сноби, вони вважають, що незмірно вивищуються над усіма, хто не блакитної крови, ось чому вельможі та буржуа для них стоять десь унизу, майже на тому самому рівні, що й інші смертні.

Зрештою Сванн утішався, як утішається літератор чи художник, відшукуючи в суспільстві, такому, як воно є, імена, вписані в нього минулим і ще читабельні. Але цього було йому мало, він ще й уподобав вульгарну розвагу: складати своєрідні соціальні букети, групуючи розмаїті первні, вихоплюючи людей звідусіль. Ті досліди з цікавої соціології (чи того, що він вважав за таку) не викликали у всіх жіничиних подруг — принаймні не викликали постійно — однакової реакції. "Я маю охоту запросити Коттарів разом з дукинею Вандомською", — казав він зі сміхом пані Бонтан, смакуючи наперед, що з того вийде, як гурман, що лаштується замість гвоздики кинути у соус кайєнського перцю. Така витівка Коттарам і справді видалася б кумедною у старосвітському значенні цього слова, зате пані Бонтан мала утнівити. Недавно Сванни відрекомендували її дукині Вандомській; і вона вважала це настільки ж приємним, як і природним. Похвалитися Коттарам своїм новим знайомством становило для неї далеко не останню втіху. Достоту як свіжоспечені орденоносці хотіли б, щоб потік нагород був одразу перекритий, пані Бонтан прагнула, щоб після неї з дукинею більш не знайомили нікого. Подумки вона уявляла Сваннів несмак, його жалюгідні художні витребеньки, що зведуть нанівець усе те, чим вона хотіла б допекти Коттарам, розказавши їм про дукиню Вандомську. Як вона тепер насміє ознаймити чоловікові, що професор та його дружина так само уривають шмат ласого пирога, хоч вона хвалилася, що доступилася його єдина? Аби ж то Коттари могли принаймні знати, що їх запрошено не серйозно, а на грище! Щоправда, на грище запрошувалося й Бонтанів, але Сванн, заразившись від аристократів отим одвічним донжуанством, яке доводить кожній із двох поганульжінок, що тільки її він кохає щирою любов'ю, все ж переконував пані Бонтан, що їй на роду написано пообідати разом з дукинею Вандомською. "Так, ми збираємося запросити її достойність разом із Коттарами, — заявила через кілька тижнів пані Сванн. — Мій чоловік вважає, що в такій кон'юкції має бути щось утішне". Перебравши від "кланчика" деякі звички, властиві пані Вердюрен, скажімо, гукати так, щоб її чули всі вірні, Одетта водночас уживала таких словечок, як "кон'юкція", заведених у Германтів, до яких вона, як море до місяця, відчувала потяг на відстані, сама до них не наближаючись. "Так, Коттари і дукиня Вандомська — сміхота, кумедія, еге ж?" — питався Сванн. "Я гадаю, що з цього нічого доброго не вийде, воно вам потім вилізе боком, не треба гратися з вогнем!" — вигукнула люто пані Бонтан. Зрештою — її і її чоловіка, так само, як і принца Агрігентського, запрошено на обід, про який пані Бонтан і Коттар розповідали по-різному, залежно від того, хто їх слухав. Одним пані Бонтан і Коттар на запитання, хто ще обідав того дня, відповідали недбало: "Принц

Аґріґентський, зібралася тісна компанія". Та декотрі воліли бути краще поінформованими (одного разу хтось навіть поцікавився: "А Бонтани, хіба їх там не було?" — "Та я про них і забув", — зашарівшись, відповів Коттар нескромникові, якого відтоді зараховував до категорії "злоязиких"). Для таких людей Бонтани та Коттари, не змовляючись, вигадали однакову версію — обрамлення те саме, лише імена попереставлювані. Коттар казав так: "Ну що ж, були тільки господарі дому, дуцтво Вандомське (тут він усміхався самовдоволено), професорство Коттар і, далебі, чортзна-навіщо, як волосина в супі, панство Бонтан". Пані Бонтан оповідала достеменно так само, як Коттар, хіба що панство Бонтан згадувалося між дукинею Вандомською та принцом Аґріґентським із підкресленою втіхою; а от, мовляв, хто сам напросився і муляв усім очі за столом, то це, звичайно, Коттари.

Після своїх візит Сванн часто повертався перед самою вечерею. Під ту пору, близько шостої вечора, пору, в яку він раніше почував себе таким нещасним, він уже не питав себе, що там поробляє Одетта, і його вже не обходило, чи є в неї гості і чи вдома вона сама. Вряди-годи він згадував, як багато років тому він пробував якось прочитати крізь конверт Одеттиного листа до Форшвіля. Цей спомин був йому неприємний, і він постарався збутися почуття сорому, скрививши куточок рота і на додачу до всього ще й мотаючи головою, мовляв: "Чи ж мене це обходить?" Нині Сванн, звісно, розумів, що втішна гіпотеза, яка йому часто спадала і за якою Одетта жила невинним життям, а паплюжила те життя лише його ревнива уява, що ця гіпотеза (загалом добродійна, бо поки тривала його любовна хвороба, вона зменшувала його муки, нашіптуючи йому, що він їх вигадав) помилкова, що його ревності були зіркі і що хоч Одетта кохала його дужче, ніж йому здавалося, зате й зраджувала його хитріше. У той тяжкий для себе час Сванн заприсягався, що як розлюбить Одетту, як йому вже не буде лячно розсердити її чи дати відчути, як палко він її кохає, він справить собі втіху і з'ясує з нею (з простої любови до істини, як історичний факт), чи ночував з нею Форшвіль того дня, коли він, Сванн, дзвонив і стукав у шибку, а йому не відчиняли, після чого вона писала Форшвілеві, що до неї приходив дядько. Але таке важливе питання, з'ясування якого Сванн відкладав лише до того часу, коли минуть його ревності, втратило всяке значення у Сваннових очах, скоро він перестав ревнувати. Утратило, до речі, не зразу. Він уже не ревнував Одетти, але той день, коли він дурно стукав у двері особнячка на вулиці Лаперуза, ще й досі будив у ньому ревності. Через те, що ревності, мабуть, трохи скидаються на пошесть, чийм вогнищем, джерелом більше є місцевість, будинки, ніж люди; предметом Сваннових ревностей була не так сама Одетта, як той день, та година втраченої минувшини, коли Сванн тарабанив у всі двері її вілли. З певним застереженням можна сказати, що лише той день, та година заховали останні прослідки закоханої людини, якою Саванн колись був і якою він віднаходив себе тільки там. Його вже давно перестало обходити, чи зраджувала його Одетта і чи зраджує ще й досі. А проте кілька років він розшукував давню Одеттину челядь — так уперто не пропадала його хвороблива цікавість до того, чи спала Одетта з Форшвілем о шостій, тамтого вже далекого дня. Відтак зникла вже й цікавість, а Сваннове слідство тривало.

Він усе ще намагався досягнути те, що його більше не обходило, бо його давнє "я", уже зовсім блаженське, занепаде, все ще діяло машинально, знічев'я. Сванн уже ніяк не міг уявити собі оту свою тугу, колись, однак, таку сильну, що, здавалося, вона ніколи не минеться і тільки смерть тої, кого він кохав (хоча насправді смерть, як з'ясується далі, це жорстоке нове випробування, анітрохи не втишить мук ревності), може розрівняти перекритий його життєвий шлях.

Проте з'ясувати колись факти з Одеттиного життя, через які він так потерпав, було не єдине його бажання, він дав собі слово помститися за ті страждання, помститися, тільки-но, розлюбивши Одетту, він перестане її боятися. І ось йому випала нагода уволити те друге бажання: Сванн покохав іншу жінку. Ця жінка не давала йому приводу для ревності, а все ж він ревнував її, оскільки не міг кохати інакше: так само, як кохав він Одетту, кохав він і другу жінку. Щоб відродити Сваннові ревності, цій жінці не треба було його зраджувати, досить було, щоб з якоїсь причини вона опинилася десь далеко від нього, скажімо, на якомусь рауті, і щоб там їй було весело. Цього вистачило, щоб у його душі ожила туга, цей жалюгідний і неоковирний наростень на його коханні, туга, що віддаляла Сванна від того, що йому треба було пізнати (справжнє почуття цієї молодої жінки до нього, таємну жагу її днів, таємниці її серця), бо між Сванном і тією, кого він кохав, ця туга нагромаджувала грузи колишніх підозр, пов'язаних з Одеттою чи навіть із якоюсь її попередницею, підозр, які дозволяли вже підтоптаному коханцеві пізнати теперішню коханку не інакше як крізь колишню й збірну примару "жінки, що будить ревності", в яку, цю примару, він мимоволі втілював своє нове кохання. Хоча Сванн не раз винуватив свою ревнивість, що вона змушує його вірити лише в думкою мальовану зраду; він зараз же згадував, що й Одетту розгрішував тими самими резонами, і не мав слушності. Ось чому все те, що робила без нього кохана жінка, більше не здавалося йому безневинним. Та якщо Сванн колись запрягнувся, розлюбивши ту, хто, як він підозрював, одного чудового дня стане його дружиною, нещадно виказувати до неї байдужість, нарешті щиро, й помститися за свою вражену гордість, то нині в цій помсті, яку можна було здійснити без ризику (хай би навіть Одетта про все в нього випитала і позбавила колись таких необхідних для нього хвилин, які він проводив із нею на самоті), у цій помсті відпала потреба: разом з любов'ю пропало й бажання показати, що його почуття охололо. Коли він страждав через Одетту, йому так хотілося дати їй відчути, що він кохає іншу, а нині у нього така змога з'явилась, проте він зі шкури ліз і всіляко викручувався, щоб дружина не здогадалась про його нове захоплення.

Тепер я ходив до них не лише на підвечірки, колись такі небажані для мене, бо через них Жільберта полишала мене, поспішаючи додому, тепер я вибирався з нею та з її матір'ю на прогулянки або на ранішники, через які Жільберта колись не приходила на Єлисейські Поля і я стовбичив самотою на моріжку чи біля каруселі; Сванни брали тепер мене на прогулянки на ранішники, я мав місце в їхньому ландо, мене навіть питано, куди я волію: до театру, на урок танців до Жільбертиної колежанки, на світське

зібрання до Сваннових друзів (пані Сванн називала їх маленькими meetings)^[80] чи на оглядини усипальниці Сен-Дені^[81].

Коли мені доводилося кудись їхати зі Сваннами, я приходив до них на снідання, — пані Сванн називала його ланчем. Оскільки мене запрошено аж о пів на першу, а мої батьки снідали тоді о чверть на дванадцяту, я чекав, поки вони встануть із-за столу, і рушав до заможної дільниці, досить безлюдної о будь-якій порі дня, а надто о тій, коли всі сиділи вдома. Навіть узимі, ще й у мороз, якщо бувало ясно, причепурюючи від часу до часу свою препишну краватку від Шарве і пильнуючи, як би не покаляти лакованих черевиків, я справляв походеньки по широких вулицях до двадцяти семи на першу. Я вже здалеку помічав, як у Сванновому садку блищать на сонці, ніби запушені памороззю, голі дерева. Щоправда, тих дерев у садочку росло тільки два. У цей незвичний час картина виглядала якось по-новому. До розкошування природою (з незвички і навіть з голоду якогось особливо гострого) домішувалося хвильне дождання сніданку в пані Сванн; воно не уймало розкошування, а пануючи над ним, підбиваючи його, обертало на якусь великосвітську декорацію; ось чому, звичайно такої пори нічого не помічаючи, в такий день я ніби відкривав заново чудову погоду, мороз, зимове освітлення: то була своєрідна прелюдія до омлету, то була ніби суга, ніби холодна рожева полива на мальовидлі таємничої каплички, якою ввижалася мені оселя пані Сванн, де було стільки тепла, стільки пахощів, стільки квітів.

О пів на першу я важився нарешті вступити у цей дім, який, мов святий Миколай, обіцяв мені надприродні розкоші. (Слово "святки", було, до речі, невідоме пані Сванн та Жільберті, вони заступили його словом Крістмас і завжди мовили про пудинг на Крістмас, про те, що їм подарують на Крістмас, про те, що їх не буде вдома — пекельна мука для мене — на Крістмас. Навіть удома я не дозволяв собі говорити "святки", а тільки Крістмас, хоча батькові це вже здавалося казна-чим.)

Першим траплявся мені на очі лакей, він провадив мене через кілька великих віталень до крихітної порожньої віталеньки, чиї вікна вже марили блакитом пообіддя; я залишався сам у товаристві орхідей, рож і фіялок; мов люди, незнайомі вам і теж у чеканні на когось, квіти зберігали мовчанку, якій їхня своєрідність, своєрідність живих істот, надавала особливої виразності, і мерзлякувато ловили тепло, що йшло від жарин вугілля, дбайливо покладеного, ніби коштовність, за скло, в білу мармурову чашу, звідки вряди-годи сипалися грізні рубіни.

Я сідав, але одразу підхоплювався, почувши стук дверей; то заходив другий лакей, потім третій, мізерним наслідком цих приходів (і чого його гвалтувати людей даремно!) було підкинути вугілля у вогонь або підлити води у вази. Лакеї йшли собі, і я знов залишався сам, чекаючи, коли ж це пані Сванн відчинить нарешті закриті лакеями двері. І, звісно, я менше хвилювався б у казковій печері, ніж у цій маленькій приймальні, де вогонь здавався мені знаряддям алхімічних перетворень, наче в клінгсорській лабораторії^[82]. Знов почулися кроки; цього разу я не встав; мабуть, ще один лакей; але це був Сванн. "Як? Ви сам-один? Що ви хочете, моя добра малжонка не

має уявлення про час. За десять перша. З кожною дниною час запізнення зростає, і ось побачите: вона прийде без поспіху, їй віритиметься, що ще рано". Сванн, як і раніше, був невроартритиком, та ще й зробився дивакуватим, тим-то недбальство дружини, яка верталася пізно з Булонського лісу, засиджувалась у кравчині й ніколи не являлася вчасно на сніданок, хоч і викликало в нього розлад шлунка, зате тішило його марносластво.

Він показував мені свої нові набутки і пояснював, чим вони цікаві, але з хвилювання та з незвички довго постувати шлунок мені підводило і в голові паморочилося: я міг говорити, але не міг слухати. Зрештою, що мене найбільше обходило, то це те, щоб Сваннові полотна залишалися в нього й тішили його перед сніданком. Якби тут була Джоконда, вона справила б мені утіху не більшу, ніж шлафрок пані Сванн або її флакони з сіллю.

Я чекав і чекав, сам або разом зі Сванном, а часто і разом з Жільбертою, яка складала нам компанію. Прибуття пані Сванн, заповідане силою величних призивіток, я уявляв собі як щось грандіозне. Я ловив кожен шерех. Але високий собор, високий вал у бурю або високий стрибок балеруна не дотягують у наших очах до сподіваної висоти; після ліврейних лакеїв, подібних до театральних статистів, чия процесія готує і тим самим послаблює апофеоз виходу цариці, пані Сванн, явившись покрадьки, у котиковому хутрі, з вуалеткою, опущеною на червоний від холоду ніс, не виправдовувала обіцянок, породжених у моїй уяві чеканням.

Якщо ж пані Сванн цілий ранок сиділа вдома, то в салон вона входила в ясному крепдешиновому пеньюарі, який здавався мені гожішим за всі її сукні.

Іноді Сванни домантарювали. Обідали вони пізно, і тоді за хвилину-другу я бачив, як за підмурок садочка сідає сонце того дня, який у моїх очах не мав скидатися на інші, і хоча челядь вносила різнокаліберні лампи і запалювала їх на вівтарі консолі, однонога, наріжника чи столика, ніби для освячення неznаного обряду, а проте з нашої розмови не народжувалося нічого незвичайного, я йшов геть розчарований, як часто діти вертаються з північної відправи.

Однак моє розчарування було уможливлене. Я весь променів радощами в цих покоях, куди Жільберта, якщо її ще не було з нами, ось-ось мала явитися і за мить надовго ошчасливити мене словом, уважним і веселим поглядом, яким вона вперше глянула була на мене в Комбре. Щонайбільше я трохи ревнував, коли вона зникла у великих покоях, куди вели внутрішні сходи. Змушений сидіти в салоні, ніби прикутий до партерного крісла коханець, заклопотаний тим, що зараз діється за лаштунками, в артистичному фойє, я обережненько розпитував Сванна про другу половину оселі, мимоволі виказуючи свій неспокій. Він пояснював мені, що Жільберта пішла до білизняної, пропонував мені її показати, обіцяв наказати Жільберті завжди брати мене з собою. Цими словами і полегкістю, яку вони мені справляли, Сванн одразу знищував ту страшенну внутрішню відстань, через яку кохана жінка уявляється нам такою далекою. У такі хвилини я любив його, як мені здавалося, глибшою любов'ю, ніж Жільберту. Адже він, пан своєї доньки, давав мені її, а вона іноді тікала; я панував над

нею не безпосередньо, а через Сваннове посередництво. Зрештою я її кохав, а отже, не міг дивитися на неї без хвилювання, без бажання чогось більшого, бажання, яке біля коханої істоти відбирає у нас відчуття кохання.

Утім, найчастіше ми не сиділи вдома, а йшли гуляти. Іноді пані Сванн, перш ніж убратися, сідала за фортепіано, її гарні ручки, виринаючи з рожевих чи білих рукавів крепдешинового шлагфроку, часто дуже яскравих, простягали над клавішами пальці з тим самим тихим сумом, який жив у її очах, але не в серці. Одного разу вона зіграла частину Вентейлевої сонати з тією короткою фразою, яку так уподобав Сванн. Але звичайно, слухаючи той чи інший складний музичний твір — часто не чуєш нічого. Лише потім, коли цю сонату зіграли мені двічі чи тричі, я збагнув, що дуже добре її знаю. Тож ми не робимо помилки, кажучи, що почули щось уперше. Авжеж, нам здається, ніби при першому прослуховуванні ми нічого не вловили, та якби це й справді було так, то й при другому і при третьому повторилося б те саме, і годі було б сподіватися, що за десятим разом буде краще. Мабуть, першого разу підводить пам'ять, а не сприйняття. Бо проти складності вражень, з якими пам'ять стикається, коли ми слухаємо музику, пам'ять немічна, куца, мов у того, хто вві сні думає багато про що, але одразу все забуває, або в того, хто зійшов на дитячий розум і не пам'ятає, про що з ним допіру говорили. Пам'ять нездольна давати нам негайно спогад про розмаїті враження. Однак помалу спогад кристалізується в ній, коли ми прослуховуємо твір двічі або тричі, — тут ми нагадуємо школяра, який кілька разів повторив урок перед сном і думає, що так і не вивчив, а вранці відповідає його напам'ять... А до того першого дня я ні сном ні духом не відав про цю сонату, тож фраза, зримо відчутна для Сванна та його дружини, була далеко від моєї свідомості, — так буває з якимсь ім'ям, це ім'я силкуєшся згадати, а натомість бачиш пустку, звідки через годину, вже самохіть, без твоєї участі, вискочать ті самі склади, яких ти марно шукав. Та мало того, що ти не запам'ятовуєш із першого разу справді чудового твору, — ти ще й сприймаєш насамперед, як це сталося з Вентейлевою сонатою, найменш цінне в ньому. Отож одколи пані Сванн зіграла з неї найславетнішу фразу, я не просто собі помилявся, гадаючи, ніби соната нічим уже мене не вразить (саме тому я довго відмовлявся знов її послухати, уподібнюючись у цьому разі до тих телепнів, хто нічого не сподівається від венеційського святого Марка, бо уявляє собі з фотографії, якої форми соборні бані). Ні, тут крилося щось більше: навіть коли я прослухав сонату від початку до кінця, вона майже вся залишилася для мене незримою, наче якась споруда, в якій через відстань або через туман бачиш лиш незначні подробиці. Звідси й ота меланхолія, пов'язана з пізнанням подібних творів, як і взагалі всього, що реалізується в часі. Коли ж мені відкрилося найпотаємніше в Вентейлевій сонаті, то все, що я розрізнив і уподобав із самого початку, ставши звичним і тому невідчутним, почало вислизати, випорскувати з моєї свідомості. Оскільки я закохувався в те, що мені пропонувала соната, по черзі, я ніколи не посідав її всю: вона скидалася на саме життя. Проте великі шедеври не так розчаровують, як життя: вони не пропонують відразу того, що є в них найкращого. Краса, яка відкривається у Вентейлевій сонаті найперша, найперша і набридає, і,

звісно, тому, що не надто помітно різниться від того, що нам уже відомо. Коли ж така краса щезає, нам нічого не залишається, як полюбити певну фразу, чий лад, надто новий для нас, спершу породжував у нашій свідомості щось хаотичне, робив її нерозрізненною і незбагненою; ось тоді ця фраза, з якою ми розминалися щодня, не впізнаючи її, і яка, проте, зберегла себе, яка лише через свою гожість стала незримою і залишилася непізнаною, — ось тоді вона й приходить до нас наостанку. І так само наостанку розлучаємося з нею й ми. Ми любитимемо її довше, бо нам треба було більше часу, аби полюбити її. Зрештою час, потрібний людині, — як, скажімо, мені у випадку з сонатою, — аби проникнути в якийсь глибший твір, — то лише згусток і ніби символ літ, а іноді й цілих віків, які спливають, перш ніж публіка полюбить посправжньому новаторський шедевр. Чи не тому геній, рятуючись від нерозуміння юрби, каже собі, що сучасникам бракує належної часової відстані, що твори адресовані нащадкам, лише вони й мали б читати, мовляв, це ті ж такі полотна, про які судити зблизька годі? Але ця по суті легкодуха осторога, вжита проти помилкових присудів, марна, бо таких присудів не уникнути. Геніальна річ не зразу викликає захоплення, позаяк творець її небуденний, на нього мало хто скидається. Його витвір сам собою пробудить поодинокі уми, здатні зрозуміти його, і спричиниться до того, що з часом вони плодитимуться і множитимуться. Бетховенські квартети (XII, XIII, XIV і XV) півсторіччя народжували й вирощували публіку для бетховенських квартетів, якщо й не набиваючи ціни митцям ув очах усієї громади, то принаймні подібно до всіх шедеврів поширюючи (річ неможлива в момент появи великого твору) коло людей, здатних їх любити. Так звані нащадки — це нащадки твору. Треба, щоб твір (не беремо для спрощення в рахубу геніїв, які можуть ще за свого життя паралельно готувати для майбутнього крашу публіку, яка поклонятиметься не їм, а іншим геніям) сам спородив своїх нащадків. Якщо ж твір лежатиме в шухляді й стане відомий лише нащадкам, то для нього це вже не нащадки, а громада сучасників, які щасливо собі прожили всі ці п'ятдесят років. Ось чому митець повинен, — якщо хоче, щоб його витвір знайшов свій шлях, — кинути його на досить глибоке плесо задля його цілковитого тріумфу в далекій будущині, — саме так і вчинив Вентейль. І все ж якщо не зважати на майбутнє, — правдиву перспективу творів мистецтва, — означає допуститися помилки суддів неправедних, то зважати на нього — іноді означає виявити небезпечну скрупульозність суддів праведних. Справді, це ж дуже легко: впавши у злуду, подібну до тієї, яка уодностайнює всі предмети на обрії, дійти висновку, що всі дотеперішні революції в малярстві або в музиці все-таки шанували певні правила, а те, що ми бачимо нині, — імпресіонізм, захоплення дисонансом, засилля китайської гами^[83], кубізм, футуризм, — це прямий виклик минулому. Легко, бо, озираючись на минуле, ми не усвідомлюємо собі, що то тривале присвоєння обернуло його для нас у якусь хай і строкату, але загалом однорідну цілість, де Віктор Гюґо сусідує з Мольєром. Можна собі уявити, які кричущі недоречності ми знайшли б, — якби не брали в рахубу нових часів та пов'язаних із ними змін, — у якомусь гороскопі, складеному за нашого юнацтва для нашого дійшлого віку. Тільки ж не всі гороскопи правдиві; хоч-не-хоч, нам доводиться,

поціновуючи мистецький твір, долучати до складників його гожости чинник часу, але це означає вносити в наше судження щось таке саме випадкове, а отже, й позбавлене правдивої вартости як і всяке пророцтво, незбутність якого зовсім не свідчить про недоумкуватість пророка, бо те, що покликає до життя можливості або ж виключає їх із нього, не конче належить до компетенції генія; можна бути геніальним і не вірити у прийдешність залізниць чи літаків; так само найтонший психолог може і в думці не покладати, щоб його коханка чи приятель зраджували його, тоді як найзвичайнісінькі люди давно вже вивели б їх за невірність на чисту воду.

Сонати я не зрозумів, зате гра пані Сванн мене захопила. Здавалося, її туше, як і її пеньюар, як пахощі на її сходах, як її манто, як її хризантеми, є частиною своєрідної і таємничої цілости у світі безконечно вищому від того, де талант аналізують розумом. "Яка прегарна ця Вентейлева соната, чи не так? — спитав мене Сванн. — Надто в момент, коли ніби смеркає під деревами і коли скрипкові арпеджіо ніби напускають туди холоду. Погодьтеся, що це дуже гарно; тут тобі вся статика місячного сяйва, а це ж його істотний бік. Чи ж дивина, що лікування світлом, як це робить моя дружина, впливає на м'язи, якщо місячне сяйво не дає ворухнутися листю. У цій коротенькій фразі чудово удано Булонський ліс у стані катаlepsії. На узмор'ї це ще дивовижніше, там ще й озивається тихий гомін хвиль, його, проте, добре чути, бо все кругом скуте сном. У Парижі, навпаки, у кращому разі помічаєш химерне світло на архітектурних пам'ятках, небо, немовби осяяне проміттям від пожежі, неясним і нешкідливим, — всю цю велетенську хроніку гаданих нещасть і смертей. Але в короткій Вентейлевій фразі, як, зрештою, і в цілій сонаті, маємо інше, Булонський ліс, у групеті виразно чується чийсь голос: "Видно так ясно, хоч голки збирай". Ці Сваннові слова могли б перешкодити мені надалі зрозуміти сонату по-своєму, музика багатозначна, вона допускає і таке пояснення, яке вам підказують. Але з інших його зауваг я здогадався, що оте його нічне листя — просто листя, в густому затінку якого, у ресторанах паризьких передмість, він стільки разів чув цю музичну фразу. Замість глибокого сенсу, якого він так часто в ній шукав, вона несла Сваннові з собою лишень лапате листя дерев, що оточувало її доладним вінцем (і будила в ньому хіть побачити його знов, бо йому здавалося, ніби вона притаманна листю, ніби вона — листяна душа), вона несла йому з собою всю весну, якій він колись не міг радіти, оскільки, розпалений і розмордований, не мав тоді душевного спокою, і яку (ніби хворому заборонені присмаки) вона для нього зберегла. Вентейлева соната могла розповісти йому про чари деяких його ночей у Булонському лісі, про які марно було б допитуватися в Одетти, хоча вона й була, як і ця музична фраза, його постійною супутницею. Одетта була тоді тільки поряд зі Сванном (а не в ньому, як Вентейлів мотив), а отже, не могла бачити, — хоч би була й у тисячу разів кмітливіша, — того, що ніхто з нас (принаймні я довго вірив, що це правилонятків не знає) не міг би передати. "Правда ж, це гарно, — провадив Сванн, — що звук може віддзеркалювати, як вода, як люстро. І зауважте, що Вентейлева фраза показує мені лише те, чого я тоді не помічав. Про мої переживання, про мої ніжні почуття вона мені вже не нагадує, вона все поміняла місцями". — "Мені

здається, Шарлю, це не вельми чемно щодо мене". — "Не вельми чемно! Ох, ці жінки! Я хотів лише сказати молодикові, що музика показує — принаймні, мені — аж ніяк не "волю в собі" і не "синтезу нескінченного", а наприклад, старого Сердюрена в рединготі у пальмарії Зоологічного саду. Перш ніж я покинув салон, ця фраза тисячу разів переносила мене з собою на вечерю до "Арменонвіля"^[84]. Далєбі, це принаймні не так нудно, як іти туди з маркізою де Камбремер". Мадам Сванн засміялася. "Кажуть, ця дама неабияк була залюбилась у Шарля", — розтлумачила вона тим самим тоном, яким трохи раніше відповіла мені, коли я здивувався, що вона знає Вермеєра Дельфтського: "Бачте, мій малженок дуже цікавився цим художником, коли залицявся до мене. Правда ж, мій любий Шарлю?" — "Не лихослов про маркізу Камбремер", — озвався Шарль, у душі неабияк улещений. "Я кажу тільки те, що чула. Здається, вона розумниця, яких мало; я з нею незнайома. Як на мене, вона вельми pushing,^[85] а в жінці розумній це здається дивним. Але всі кажуть, що вона духа за вами ронила — не ображаючи вас, скажу". Сванн мовчав, як глухий, — це було і підтвердженням, і виявом самовдоволення. "Якщо моя гра нагадує вам Зоологічний сад, — підхопила пані Сванн, вдаючи для жарту уразу, — ми можемо зробити його метою нашої сьогоднішньої прогулянки, якщо се цікаво нашому юному гостеві. Надворі погідно, на вас наринуть любі вашому серцю спогади! Щодо цього Зоологічного саду: знаєте, цей молодик вірив, що ми дуже любимо одну особу, тоді як я її "сплавляю" при першій нагоді, — пані Блатен! Записувати її нам у друзі — це просто образа для нас. Помисліть, добряга Коттар, який мухи не скривдить, заявляє, що від неї смердить". — "Ой лишенько! Чого тільки варта її дивовижна схожість на Савонаролу. Це викапаний портрет Савонароли пензля Фра Бартоломео". Сваннова манія віднаходити схожість із мальованими образами мала під собою підґрунтя, бо навіть те, що ми називаємо особливим виразом, — переконуватися в цьому, коли кохаєш і хотів би вірити в неповторність індивіда, так гірко! — має в собі щось загальне і трапляється в різні доби. Але як послухати Сванна, то кортеж мудреців, анахронічний уже тоді, як Баноццо Гоццолі впровадив у нього Медічі, ще анахронічніший тепер, бо тут зображено многих сучасників^[86] уже не Гоццолі, а Сванна, себто народжених уже не за п'ятнадцять сторіч по Різду Христовому, а за чотири сторіччя по смерті самого художника. За твердженням Сванна, у цьому кортежі не бракувало жодного чимось примітного парижанина, як у тій дії одної п'єси Сарду^[87], де через дружбу з автором та виконавицею головної ролі, а також моді на догоду, всі паризькі славетники, вчені світила, політики, адвокати щовечора по одному виходили похизуватися на сцені в ролі статиста. "А яку вона має причетність до Зоологічного саду?" — "Безпосередню!" — "Може, ви думаєте, що в неї небесно-блакитне озаддя, як у мавпи?" — "Шарлю, ви свинка! Ні, я згадала, що сказав їй сингалезець. Розкажіть-но йому, це справді "знаменито". — "Ет, дурниці! Знаєте, пані Блатен любить говорити з усіма, як здається їй самій, гречним, а насправді опікунчим тоном". — "Це те, що наші славні сусіди з-над Темзи називають patronizing", — перебила Одетта. — "Так от, недавно вона ходила до Зоологічного саду, а там чорні,

сингалезці, так, якщо не помиляюся, назвала їх моя дружина, а вона ж куди сильніша за мене в етнографії". — "Годі, Шарлю, не глузуйте з мене". — "Що ви, я зовсім не глузую. Словом, вона звертається до одного чорного: "Як ся маєш, мурине?" — "Ну, то й що?" — "А те, що таке звертання чорному не сподобалося. Він угнівався і сказав пані Блатен: "Я мурин, а ти дурень!" — "Як на мене, дуже смішно. Я обожаю цю історію. Адже справді "знаменито"? Я так і бачу тітку Блатен: "Я мурин, а ти дурень! Я виявив хіть піти подивитися на сингалезців, один з яких обізвав пані Блатен дурепою. Вони мене аж ніяк не цікавили. Але я подумав, що дорогою до Зоологічного саду і назад ми проїдемо Акацієвою алеєю, де я колись милувався на пані Сванн, і що, може, мулат, приятель Коклена, при якому я ні разу з нею не привітався, побачить, як я сиджу біля неї у вікторії.

Поки Жідьберта одягалася, панство Сваннів з особливою втіхою розповідало мені, яка добродісна їхня донька. Те, що помітив за нею я сам, здавалося, підтверджувало їхню опінію: я бачив — і про це саме говорила її мати, — що вона жаліла, шанувала не лише подруг, а й челядь, усіх убогих; її бажання втішити їх і обава вразити когось виявлялися навіть у дрібницях, часто для неї досить утяжливих. Вона власноруч приготувала подарунок для нашої знайомої перекупки з

Елисейських Полів і пішла їй вручити у снігопад, воліючи не розводити тяганини. "Ви не уявляєте, яка це славна душа, бо вона потайлива", — казав її батько. Вона була мале курча, та вже летюче, і здавалася розсудливішою за своїх батьків. Коли Сванн хвалився тим, які високі зв'язки у його дружини, Жільберта одверталася й мовчала, не виказуючи ніякого осуду, бо вважала, що батько стоїть поза всякою критикою. Якось я згадав про панну Вентейль, і вона мені сказала:

— Я знати її не хочу через те, що вона була недобра зі своїм батьком, не раз завдавала йому прикрощів. Ви повинні мене зрозуміти: адже ви переживете свого тата не на довше, ніж я свого, се цілком природно. Як можна забути того, кого любиш усе життя?

Одного разу Жільберта була особливо ніжна з батьком, і, коли він пішов, я про це їй сказав.

— Так, сердешний татко, — відповіла вона, — цими днями річниця смерті його батька. Вам, мабуть, цілком розумно, що в нього на душі, вам це доступне, ми з вами такі речі відчуваємо однаково. Ось чому я намагаюся бути не такою ледачою, як завжди.

— Таж він не вважає, що ви ледачі, для нього ви сама досконалість!

— Сердешний татко! Бо він добряга.

Панство Сваннів не вдовольнилося хвалою чеснот Жільберта, — тієї самої Жільберта, яка, перш ніж я її побачив, марилося мені біля церкви серед іль-де-франської природи, тієї самої Жільберти, яка потім, уже не в мареннях, а в спогадах, завше стояла за живоплотом, за рожевим глодом, на крутій сакомці, яка вела мене на Мезеглізьку сторону. Коли я вдавано байдужим тоном сімейного друга, якому цікаво, з ким водиться дитина, спитав у пані Сванн, хто найщиріші Жільбертині подруги, та

відповіла:

— Вона вам, мабуть, звіряється більше, ніж мені, ви її фаворит, її сгаск, як кажуть англіїці.

Безперечно, за таких цікавих збігів, коли дійсність узгоджується і змикається з тим, про що ми довго марили, вона цілковито ховає від наших очей нашу омріяну мету, зливається з нею, як зливаються дві однакові накладені одна на одну фігури, творячи одну, хоча ми, навпаки, щоб наше щастя стало якнайповноціннішим, прагнемо зберегти за всіма фазами нашої мрії саме в момент, коли вона збувається (для більшої певності, що йдеться саме про них), чар незайманосте. І думка уже не в змозі відтворити попередній стан, щоб порівняти його з новим, бо їй ніде розгорнутися: нас заповнює новий досвід, спогади про перші приголомшливі хвилини, почуті нами слова — все це затарасовує доступ до нашої свідомості і пригнічує функції нашої пам'яті куди більше, ніж функції нашої уяви, справляючи зворотний вплив не так на образ нашої майбутності, як на наше минуле, яке ми нині вже не здатні бачити без урахування цих нових вражень. Цілі роки я міг вірити, що надія потрапити до пані Сванн — це бредня та маячня; але тільки-но я пробув у неї чверть години, то вже бреднею та маячнею став той час, коли ми не були з нею знайомі, як змога, знищена здійсненням іншої змоги. Де вже було тут мріяти про Сваннову їдальню як про щось недосяжне, якщо моя думка не могла зробити ані найменшого поруху, щоб не наразити мене на непогасне проміння, яке одкидав назад, у безконеччя, аж у найдавніше моє минуле, щойно з'їдений мною омар по-американському? Щось подібне чи не помічав за собою і Сванн: із цілком реальними покоями, де він мене приймав, для нього, напевно, зливалися і збігалися не лише покої, породжені моєю уявою, а ще й інші, ті, які заздрісне кохання Сванна, таке ж вигадливе, як і мої марення, так часто йому описувало, омріяні спільні покої, Одеттині і його, такі недосяжні для них у його уяві того, скажімо, вечора, коли Одетта запросила його вкупі з Форшвілем на оранжад; а план їдальні, де ми обідали, був для нього тим несподіваним раєм, де він колись уявляв себе тільки з великим хвилюванням, уявляв у ту мить, коли скаже камердинерові ті самі слова: "Чи пані вже готова?", якими нині озивався при мені з легкою нетерплячкою і заразом з ноткою потішеного марнославства. Так само, як Сванн, я теж не міг осягти свого щастя, а коли сама Жільберта якось гукнула: "Хто б міг сказати, що та сама дівчинка, на яку ви тільки німо дивилися, як вона гуляє в класи, стане вашою щирою приятелькою і що ви до неї ходитимете в будь-який день?" — я мусив визнати з двох змін лише одну, зовнішню, а не внутрішню, бо не міг, з огляду на їхню відмінність, обняти думкою їх заразом.

А проте ці покої саме тому, що колись Сваннова душа так палко про них мріяла, могли зберігати для нього якусь привабливість, — я знав це по собі, бо для мене вони й досі не втратили свого таємничого ореолу. Той особливий чар, яким я так довго оповивав життя Сваннів, я не вигнав з їхнього дому, ввійшовши туди, до решти; я лиш змусив його відступити, і він скорився чужакові, парії, яким я був нині і якому пані Сванн чемно підсовувала фотель, розкішний, але ворожий і обурений; проте у спогадах

я ще відчуваю цей чар кругом. Чи не тому в ті дні, коли панство Сваннів запрошувало мене на обід, а потім брало погуляти з ними та з Жільбертою, я, очікуючи їх самотою, витискав поглядом на килимі, на бержерах, на консолях, на параванах, на полотнах закарбовану глибоко в моїй істоті думку, що зараз сюди вступить пані Сванн, або її чоловік, або Жільберта? Чи не тому ці речі жили потім у моїй пам'яті поруч зі Сваннами і зрештою перебрали щось від них? Чи не тому, оскільки мені стало відомо, що Сванни жили серед усього цього справилля, я поробив з них щось ніби емблему Сваннового приватного життя, щось ніби емблему Сваннових звичаїв, які так довго були далекими від мене, що й досі здавалися мені чужими, навіть потому як мені дозволено доступитися до них? Так чи інак, щоразу, як я згадую салон, який Сванн (аж ніяк не бажаючи цією критикою перечити жінчиним смакам) вважав за безстильний, бо він був задуманий чи то як теплиця, чи то як робітня на взір отої квартирки, де він колись сходився з Одеттою, і в якому Одетта згодом замінила хінські цяцьки, бо їй здавалося, що це вже "мотлох", що це "не те", силою-силенною кріселок, оббитих старим едабом Людовіка XVI (не рахуючи шедеврів, навезених Сванном з особняка на Орлеанському набережжі), — моя пам'ять, навпаки, надає йому, цьому строкатому салону, гармонійности, єдності, своєрідного чару, якого так бракує навіть ансамблям, переданим нам цілими і недоторканими від минулого, а також найновішим, позначеним виразною індивідуальністю; бо це лише ми самі, своєю вірою в те, що речі живуть своїм власним життям, вкладаємо в усе, що в нас перед очима, душу, яку речі потім бережуть і розвивають у нас самих. Усі мої уявлення про години, відмінні від тих, що існують для інших, про години, бавлені Сваннами у цьому помешканні, яке було для їхнього повсякденного життя тим, чим є для душі тіло, і яке мало віддзеркалювати їхній особливий побут, — усі мої уявлення — завжди однаково хвильні, непередавані — пов'язувалися з розміщенням меблів, з дебелистю килима, з розташуванням вікон, із поводженням челяді. Коли після сніданку ми перейшли на сонце пити каву у великий затон вітальні і пані Сванн питала, скільки кинути мені грудочок цукру, то в моєму сприйнятті не лише шовковий пуф, який вона підсувала мені, дихав очевидно ворожістю, ворожістю був позначений і той болісний чар, який я колись відчув у самому імені Жільберти — під рожевим глодом, а згодом біля купи лавровий, — ворожістю, яку раніше виказували до мене її батько-матір і яку цей ослінчик, здавалося, так добре розумів і так охоче поділяв, що я вважав себе недостойним ставити ноги на безборонне його покриття, ба навіть остерігався цього; якась душа-невидимець таємно лучила цей пуф із денним світлом, у цьому місці інакшим, ніж у всьому затоні, де грали його золотаві хвилі, з яких чарівними острівцями зринали блакитні канапи й пухнасті килими; і геть-чисто все, навіть Рубенсове полотно, почеплене над коминком, повнилося тим самим і майже такої самої потуги чаром, що й шнуровані черевики пана Сванна та його пальто з пелериною (предмет моєї заздрости), — якраз під той час Одетта вимагала від мужа змінити пальто, щоб той виглядав елегантнішим, коли я "виявляв їм честь", вирушаючи з ними на прогулянку. Пані Сванн теж ішла переодягатися, хоча для мене жодна "парадна" її сукня не йшла ні в

яке порівняння з чудовим крепдешиновим або єдвабним шлафроком, то блідо-рожевим, то вишневим, то рожевим Тъеполо, то білим, то бузковим, то зеленим, то червоним, то суціль жовтим, то з розводами, в якому Одетта обідала і який зараз мала скинути. Коли я казав, щоб вона йшла так, вона сміялася, чи то збиткуючись із моєї темноти, чи то з утіхи, справленої моїм компліментом. На вибачення вона казала, що має тому таку силу пеньюарів, що тільки в них їй добре, і покидала нас, щоб надіти один із тих сліпучих туалетів, які привертають увагу всіх і серед яких мені, проте, пропонувалося вибрати, який мені більше до вподоби.

Біля Зоологічного саду ми висідали з повозу, і як же я пишався, йдучи поряд із пані Сванн! Вона йшла недбалою ходою, манто маяло довкола неї, я позирав на неї захоплено, а вона відповідала грайливо довгим поглядом. Тепер, коли нам траплявся хтось із Жільбертиних знайомих, хлопчик або дівчинка, вони вклонялися нам здалеку, дивлячись на мене заздрісно, як на Жільбертиного приятеля, знайомого і з її родичами, причетного до того життя, яке точилося поза Єлисейськими Полями.

В алеях Ліска або Зоологічного саду, розминаючись, із нами часто віталися вельможні пані, Сваннові приятельки, і коли Сванн не помічав їх, на них указувала йому дружина: "Шарлю! Ви що, не бачите? Це ж пані Монморансі!" І Сванн із приязною усмішкою, виробленою довгими світськими стосунками, скидав навідліт капелюха з гожістю, властивою лише йому. Часом дама спинялася, рада сказати пані Сванн якусь милу річ, яка ні до чого їй не зобов'язувала і якою, вона це знала, пані Сванн нізащо не стала б надуживати, бо Сванн привчив її до скромності. А проте Одетта зуміла набути світського полиску і, хоч би як пишалася і красувалася дама, вона їй не поступалася; приставши на хвилю, вона знайомила нас обох, Жільберту й мене, з чоловіковою приятелькою так невимушено, в її гречності було стільки простоти і спокою, що годі було вгадати, хто з них двох, Сваннова дружина чи перехожа аристократка, вельможна пані. Того дня, коли ми ходили дивитися на сингалезців, дорогою назад нам трапилася старша, але ще гарна дама у темному манто, в капелюшку, підв'язаному на шиї стьождками, у супроводі двох інших дам, чогось наче її почту. "Ось із ким вам буде цікаво познайомитися!" — сказав мені Сванн. Старша жінка була вже за три кроки від нас і всміхалася чарівно лагідною усмішкою. Сванн скинув капелюха, пані Сванн зробила реверанс і хотіла поцілувати в руку даму, яка наче зійшла з вінтергальтерського портрета^[88], але та підвела її й поцілувала. "Надіньте ж бо капелюха!" — сказала вона Сваннові грубим і трохи шорстким, панібратським голосом. "Дозвольте вас відрекомендувати її цісарській високостві", — звернулася до мене пані Сванн. Сванн одвів мене набік, поки його дружина розмовляла з її високістю про погоду і про нових звірят у Зоологічному саду. "Знаєте, хто це? — звернувся до мене Сванн. — Принцеса Матильда^[89], приятелька Флобера, Сент-Бева, Дюма. Ви тільки подумайте, вона — небога Наполеона І! її руки домагалися Наполеон ІІІ та російський імператор. Хіба це не цікаво? Побалакайте з нею. Ось тільки, на лихо, доведеться тут стовбичити через неї цілу годину". — "Я зустрів Тена, — звернувся Сванн до дами, — він сказав мені, що накликав на себе гнів принцеси". — "Він звичайнісінька свиня, —

гостро кинула дама, вимовляючи останнє слово так, ніби то було ім'я якогось єпископа часів Жанни д'Арк. — Після його статті про імператора він у мене піймав облизня". Я дивився на неї з чудуванням, яке викликає листування дукині Орлеанської, уродженої принцеси Палатинської^[90]. І справді, принцеса Матильда вклала у свій французький патріотизм давньонімецькі грубощі, успадковані, мабуть, по матері, вюртемберзькій принцесі^[91]. Правда, цю грубувату, майже чоловічу щирість пом'якшувала, коли вона всміхалася, італійська млосність. І все це було впаковане в туалет, такий "другоімперський", що хоча принцеса носила його лише через сентимент до старосвітської моди, складалося враження, ніби вона ще й заповзялася не перебрехати історичного колориту і не розчарувати тих, хто жде від неї воскреснення старосвітщини. Я пошепки попрохав Сванна запитати в неї, чи знала вона Мюссе. "Дуже мало, пане, — відповіла вона немовби сердячись, хоча паном його назвала, звичайно, вжарт: адже вони були на короткій нозі. — Якось він у мене обідав. Я запросила його на сьому.

О пів на восьму його ще не було, ми не стали більше чекати і сіли до столу. І ось він приходить о восьмій, вклоняється мені, сідає, не пускає пари з уст, а по обіді йде собі геть, так я голосу його й не почула. Він був п'яний як чіп. Це мене знеохотило підтримувати знайомство". Ми зі Сванном стояли трохи обік. "Маю надію, наш постій не затягнеться, — мовив він, — а то у мене п'яти болять. Навіщо дружина підживлює розмову? Потім сама нарікатиме на втому, а я цих стоячих бесід не люблю". Пані Сванн якраз розповідала принцесі те, про що сама довідалася від пані Бонтан: мовляв, уряд зрозумів нарешті, що вчинив по-хамському, і вирішив послати принцесі запрошення бути позавтрньому на трибуні під час візиту царя Миколи до Дому інвалідів. Але принцеса, хоча поводитися просто, хоча оточувала себе митцями і письменниками, була і залишалася Наполеоновою небогою і щоразу, коли малося щось вирішуватися, ця небога нагадувала про себе. "Атож, пані, — відповіла вона, — я одержала запрошення сьогодні вранці й відіслала його міністрові, мабуть, воно в нього вже на столі. Я написала, що не потребую запрошення, щоб ходити до Дому інвалідів. Якщо уряд хоче, щоб я там була, я буду, але не на трибуні, а в нашій крипті, біля гробу імператора. На це жодні квитки мені не потрібні. Я маю ключі. Я туди входжу, коли захочу. Уряд має лише довести до мого відома, бажана моя присутність чи ні. Якщо я буду присутня, то тільки там і більше ніде". У цю хвилину пані Сванн та мені вклонився, не спиняючись, перехожий молодик: я не знав, що вона знайома з Блоком. На моє запитання пані Сванн відповіла, що його їй рекомендувала пані Бонтан, що він працює в кабінеті міністрів, — для мене то була новина. Втім, бачилася вона з ним, очевидно, не часто, а може, їй не хотілося називати прізвище Блок, як на неї, не вельми "шиковне", бо назвала вона його Морелем. Я запевнив її, що вона помиляється, що насправді його ім'я Блок. Принцеса поправила шлейф — він був довгий, аж волочився, і пані Сванн милувалася на нього. "Ці хутра прислав мені, властиво, російський імператор, — мовила принцеса, — і я хочу йому показати, вони пасують мені до манто". — "Принц Людовік, як я чула, завербувався до російського війська — вашій високості, мабуть, буде прикро, що він не з вами", — сказала пані Сванн, не бачачи, як її чоловік

нетерпляче махає їй рукою. "Він сам цього хотів! Я ж йому казала: "Це безглуздя: ти вже мав у своїй родині одного вояка"", — підхопила принцеса, з грубуватою щирістю натякаючи на Наполеона I. Сванн уже стояв як на жаринах. "Мадам, я дозволю собі скористатися привілеєм вашої високости і попрохаю вашого дозволу розпрощатися: моя дружина зле почувається, і довго стояти їй вадить". Пані Сванн знову присіла у реверансі, а принцеса обдарувала нас божистим усміхом, ніби добутих з минулого, з чару молодих літ, з комп'єнських вечорів, і тому як цей усміх, добрий, щирий, розплився по її личку, ще мить тому набурмосеному, рушила геть укупі з двома фрейлінами, які робом перекладачок, гувернанток чи доглядачок ввертали в нашу розмову дрібні репліки та непотрібні пояснення, немовби розставляли в ній знаки пунктуації. "Вам треба розписатися у неї на цьому тижні, — озвалася до мене пані Сванн. — У всіх цих royalties, як називають їх англійці, ріжків візитівок не загинають, але якщо ви розпишетесь, вона вас запросить".

Часом у ці останні зимові дні ми заходили перед прогулянкою на котрусь із невеличких виставок, що їх тоді відкривали у себе маршани; Сваннові, відомому колекціонерові, господарі цих салонів кланялися з особливою шанобою. І цієї ще холодної пори давні мої мрії про мандри на південь та до Венеції оживали в цих залах, де вже рання весна й гаряче сонце кидали бузкові відблиски на рожеві альпійські відноги й надавали широкому Канале Гранде темної прозірчастості смарагду. В негоду ми йшли на концерт або до театру, а потім заходили куди-небудь випити чаю. Коли пані Сванн хотілося щось мені сказати так, щоб гості за сусідніми столиками чи навіть Гарсони нічого не могли второпати, вона говорила зі мною по-англійському, ніби нас тільки двоє й знало цю мову. Тим часом нею могли спілкуватися всі, окрім мене, і я мусив признатися в цьому пані Сванн із тим, щоб вона перестала підпускати на адресу тих, хто чаював, або тих, хто розносив чай, зауваження, які залишалися незрозумілими для мене, але з яких не пропадало жодного слова для тих, кого вона мала на меті.

Одного разу, з приводу ранкової вистави Жільберта здивувала мене великим дивом. Це було саме того дня, який вона згадувала ще раніше, — на річницю смерті її дідуся. Ми збиралися в супроводі гувернантки послухати сцени з опери, і Жільберта причепурилася, зберігаючи байдужу міну, яку завжди мала, коли ми задумували щось таке, що її, як вона казала, зовсім не обходило, але подобалося мені й узгоджувалося з батьківськими настановами. Перед сніданком пані Сванн відвела нас набік і сказала доньці, що батькові буде кривдно, якщо такого дня ми виберемося на концерт. Мені це здалося цілком природним. Жільберта зберігала незворушний вигляд, але зблідла з гніву і не зронила ні слова. Коли повернувся Сванн, дружина потягла його в далекий куточок салону і шепнула щось йому на вухо. Він покликав Жільберту й повів до суміжного покою. За стіною залунали гучні голоси. Мені ніяк не вірилося, щоб Жільберта, слухняна, лагідна, гречна, опиралася батьковій просьбі такого дня і через таку дрібницю. Зрештою Сванн вийшов з покою зі словами:

— Мою думку ти знаєш. Роби тепер, як знаєш. Жільберта сиділа за сніданням чорна, як хмара, а потім ми пішли до неї у кімнату. Аж це раптом без жодних роздумів,

ніби вона й не вагалася ні миті, Жільберта гукнула:

— Друга година! Ви ж знаєте, концерт починається о пів на третю!

— Але ж ваш батько буде лихий, — сказав я.

— Ніскілечки.

— Він же боявся, щоб це не здалося негожим через річницю.

— Чи може мене обходити, що подумують інші? Я вважаю, що клопотати собі голову іншими, коли йдеться про почуття, смішно. Почуття для себе, а не для публіки. Якщо панночка вряди-годи йде на концерт і для неї це свято, то з якої речі, на догоду публіці, відмовлятися від розваги!

Вона взяла капелюшок.

— Жільберто, — сказав я, беручи її під руку, — не на догоду публіці, а на догоду батькові.

— Дайте мені спокій з вашими увагами! — гукнула вона шорстко, випрочуючись.

Сванни не лише брали мене до Зоологічного саду і на концерт, а й ущедряли ще більшою ласкою, не боронячи й мені споживати плід своєї приязни з Бергготтом. Саме ця приязнь і надавала у моїх очах їм чару ще в ту добу, коли я, ще незнайомий з Жільбертою, гадав, ніби її близькість із боговитим старцем могла б зробити її найпожаданішою моєю приятелькою (згодом очевидна погорда, яку я в ній будив, забрала у мене надію, що колись вона мене візьме у мандри з ним по улюблених його містах). Аж це одного дня пані Сванн запросила мене на кликаний обід. Я не знав, хто з гостей буде там ще. У сінях я був заскочений і настрашений однією дрібною пригодою. Пані Сванн любила модникувати, дарма що моди здавалися гарними лише один сезон, не втримувалися і швидко минали (так, багато літ тому вона мала свій handsome cab;^[92] потім на запрошеннях на обід у неї друкувалося: збираємося для того, щоб to meet^[93] з якоюсь більш чи менш вельможною особою). Здебільшого ці звичаї не мали в собі нічого таємничого і пояснення не вимагали. Так, у згоді з одним із них — нікчемною новиною тих літ, імпортованою з Англії, — Одетта замовила для мужа візитівки, де перед ім'ям Шарль Сванн стояло Mr. Після моєї першої візити до неї пані Сванн загнула у мене ріжок одного такого, як вона називала, "картона". Досі мені ще ніхто не вручав візитівок; я був гордий, зворушений і на віддяку купив на всі свої гроші чудовий кошик камелій і послав пані Сванн. Я благав батька і собі занести їй візитівку, але спершу якнайскорше замовити нові картки, з Mr перед іменем. Батько не виконав жодного мого прохання; кілька днів я розпачував, а потім зрозумів, що батько мав рацію. Мода на Mr була хоча й дурна, але принаймні ясна. Цього не можна сказати про іншу, з якою я зіткнувся в день кликаного обіду, так і не збагнувши її суті. Коли я переходив із сіней до салону, камердинер вручив мені довгий і вузький конверт, де стояло моє прізвище. Я зачудовано подякував і глянув на конверт. Я не знав, що з ним робити, як чужинець не знає, що робити з маленьким знаряддям, розданим гостям на обіді у китайців. Я побачив, що конверт заклеєний, побоявся здатися нескромним, якщо розліплю його одразу, і, наче й не було нічого, поклав його до кишені. За кілька днів перед тим я дістав від пані Сванн запрошення пообідати "у своєму гурті".

Зібралось проте аж шістнадцятеро душ, і я навіть не підозрював, що серед них був Берґотт. "Назвавши" мене по черзі багатьом присутнім, пані Сванн знайомила мене з гостями далі й нараз, одразу після мого імені і таким голосом, ніби на цей обід запрошено тільки нас двох і ніби ми обидва однаково раді познайомитися, проказала ім'я сивого Солодкопівця. Зачувши Берґоттове ім'я, я хоч і здригнувся, ніби в мене пальнули з пістолета, але інстинктивно, щоб приховати хвилювання, віддав уклін; на відповідь мені вклонився, — так престижизитатор у рединґоті виринає цілим і неушкодженим з порохового диму, звідки випурхнув голуб, — хтось молодий, вайлуватий, маленький, барчистий і короткозорий, із чорною борідчиною та червоним носом, скрученим, немов слимачна скойка. Я занудив світом, бо розсипалася попелом не лише подоба старця, геть-то знесиленого і спорохнявілого, а й краса могутньої творчості: ту красу давалося уявити, мов у якійсь святині, зведеній мною для неї в утлому, святому організмі, але для неї не було місця у посталому переді мною, зліпленому з кровопливних судин, кісток і гангліїв низькорослому чоловічкові, кирпатому й чорнобородому. Весь Берґотт, якого я поволі, обаченько витворював крапля по краплі, наче сталактит, із прозорої ліпоти його книжок, весь цей Берґотт зробився раптом чимось нездалим, бо треба було миритися з його равликуватим носярою і треба було дати раду з його чорною борідчиною; так перекреслюється розв'язання задачі, якщо ми не вчиталися в умови і не зазирали у відповідь, яка сума має у нас зрештою вийти. Носяра і борода стирчали якимись непередбаченими конструкціями, то досаднішими, що, змушуючи мене творити Берґоттову особу заново, вони наче крили в собі, продукували, ненастанно виділяли особливий різновид розуму, невсипущого і самовдоволеного, але від цього розуму краще вірж поли і тікай, бо він не мав нічого спільного з мудрістю, розлиною в його книжках, які я так добре знав і в яких жив миролюбний, божественний дух. Виходячи з тих книжок, я так би ніколи й не добрався до слимакуватого носяри; але вирушаючи в путь від носяри, якому, здавалося, на все начхати, він пан над панамі, я йшов не в той, що Берґоттова творчість, бік, і стикався з менталітетом якогось похапливого інженера, який вважає за потрібне, коли з ним привітаєшся, сказати: "Дякую, а ви?", не дожидаючи розпитів про здоров'я, а на заяву, що з ним раді познайомитися, відповідає лаконічно і, як йому гадається, чемно, дотепно і цілком по-сучасному, бо не марнується дорогого часу на базікання: "Навзаєм". Безперечно, імена, що ті естрадні витівники-мальовники, вони креслять нам так мало схожі крокі, — людей та країв, що ми тільки очима лупаємо, коли замість світу уявлюваного перед нами постає світ зримий. (Зрештою і цей останній світ теж не справжній, бо здатність наших змислів схоплювати схожість чи несхожість не набагато сильніша за нашу уяву, тим-то малюнки з натури загалом приблизні, у кожному разі так само далекі від світу видимого, як далекий він сам від світу уявлюваного.) Але попередній образ, викликаний іменем Берґотта, зв'язував мене куди менше, ніж його перо, яке я знав, і ось тепер я мав причепити до нього, наче до повітряної кулі, цього бороданя, не будиши певен, чи здужає куля його підняти. І все ж скидалося на те, що мої улюблені книжки написав саме він, бо коли пані Сванн відчула себе зобов'язаною

сказати йому про моє захоплення однією з них, йогомосць анітрохи не був здивований тим, що вона говорить про це саме йому, а не комусь іншому з гостей, і не узрів у цьому помилки; натомість випнувши під сурдутом, убраним на честь гостей, своє черево, ласе до близької трапези, і зосередившись на інших не менш важливих речах, він, наче на якийсь нагад про епізод зі свого колишнього життя, скажімо, про стрій, у якому дук де Гіз з'явився в такому-то році на маскарадї, — посміхнувся на думку про свої книжки, і вони миттю впали у моїх очах (поховавши під своїми уламками всю вартість Прекрасного, вартість Усесвіту, вартість Життя), — впали так низько, що вже здавалися мені хіба що дешевою розвагою бороданя. Я казав собі, що, либонь, він до них причетний, але живши на острові з перловими ловищами, з таким самим успіхом продавав би перли. Творчість уже не здавалася мені його покликанням. І я спитав себе: чи справді оригінальність таланту доводить, що великі письменники — це боги, владущі кожен у своєму власному царстві, і чи немає в цьому якоїсь облуди, чи не є різниця між творами радше наслідком праці, ніж виразом засадничої, корінної відмінності між особистостями?

Тим часом усі рушили до столу. Біля своєї тарілки я знайшов гвоздику зі стеблом, загорненим у срібний папір. Гвоздика збентежила мене не менше, ніж у сінях конверт, про який я геть забув. Це було для мене так само щось нове, але все більш-менш з'ясувалося, коли я побачив, що всі чоловіки беруть такі самі гвоздики, розкладені при кожному накритті, і всилують собі в бутоньерку. Я зробив так само, як вони, з тією свободою вільнодума, який, не знавши літургії, встає у церкві, коли встають усі, і вклякає останній. Ще один звичаєвий атрибут, теж мені невідомий, але більш світовий, ще менш припав мені до шмиг'и. Біля моєї тарілки стояла інша, менша тарілочка, наповнена чорною масою, в якій я не розпізнав кав'яру. Не відаючи, з чим його їдять, я вирішив зовсім до нього не торкатися.

Берґотт сидів недалеко від мене, я чув кожне його слово. І тут я зрозумів маркіза де Норпуа. Берґотт мав справді дивний орган мови: ніщо так не змінює голосових даних, як напрям думок: гучність дифтонгів, сила губних залежить від нього. І дикція так само. Берґоттова дикція цілком розминалася з його літературним стилем, і навіть те, про що він балакав, розминалося з тим, що писалося в його книгах. Але голос видобувається з уст маски, і голосу мало, щоб ми одразу під маскою розгледіли обличчя, яке нам відкрилось у письменницькому стилі. І лише вряди-годи у Берґоттовому способі вести мову, який міг здатися штучним і неприємним не тільки маркізові де Норпуа, я насилу вловлював точну згідність із тими місцями в його книжках, де форма стає такою поетичною і мелодійною. У такі хвилини в тім, що він казав, йому вбачалася пластична краса, незалежна від змісту реплік, а що людське слово має зв'язок із душею, але не виражає її, як це робить стиль, то виникало враження, що те, про що говорить Берґотт, деякі слова харамаркаючи, а якщо під ними мислився якийсь єдиний образ, з утомливою монотонністю шикуючи їх одне за одним, зливаючи в один звук, — було майже безглузде. Отож кучерявість, високомовність і одноманітність засвідчували естетичну вартість його мови, були, коли він розмовляв,

ознакою того самого хисту, силою якого творилися в його книжках образний ряд і гармонія. Помітити це спершу коштувало мені великих зусиль, бо те, про що він у ці хвилини мовив, саме тому, що це мовив Берґотт, не справляло враження, що воно належало Берґоттові. То був плин точних думок, але не в "Берґоттовому стилі", взятому на озброєння багатьма репортерами; і ця розбіжність, — у розмові вона просвічувала вельми мутно, як зображення крізь задимлене скло, — була, очевидно, зворотним боком тієї істини, що будь-яка Берґоттова сторінка ніколи не мала нічого спільного з тим, що міг би наґрамузляти хтось із його недолугих епігонів, хоча і в газетах, і в книжках вони щедро присмачували свою прозу образами та думками "під Берґотта". Цей стильовий різнобій впливав із того, що "Берґоттівське" — це передовсім щось коштовне й правдиве, приховане в осерді тої чи тої речі, а потім добуте звідти генієм великого письменника, і власне таке добування й було завданням Солодкопівця, а зовсім не "Берґоттівщина". Сказати по щирості, в нього це виходило несамохіть, у силу лише того, що він Берґотт, і в цьому сенсі кожна з красот його творіння була часточкою самого Берґотта, ця часточка десь там у чомусь таїлась, а він витяг її на світ Божий. І хоча через те кожна з красот була споріднена з іншими красотами і легко розпізнавалася, вона залишалася неповторною, як і відкриття, завдяки якому вона постала перед нашими очима; вона була щораз нова і тим самим одмінна від того, що називалося "Берґоттовим стилем", цією непевною синтезою всіх Берґоттів, яких він уже знайшов і розіклав по полицках, але які не давали жодної змоги нездарам угадати, що ж він ще відкриє. Так стоїть справа зі всіма великими письменниками, краса їхніх фраз несподівана, як краса жінки, якої ти ще не знаєш, вона, та краса, творча, бо стосується зовнішнього об'єкта, — тобто не самого автора, — про який вони думають і душі якого ще не виразили. Сучасний автор мемуарів, наслідувач Сен-Сімона може утнути, лиха прикупивши, перший рядок Вілларового портретного опису: "То був гінкий смаглявий чоловік... з обличчям жвавим, щирим та виразним..."^[94] — але жоден детермінізм не допоможе йому знайти закінчення: "...і якимось, сказати по щирості, пришелепкуватим". Правдиве розмаїття — це отака щедрість достатніх і несподіваних подробиць, це обтяжена блакитними квіточками гілляка, вибуяла всупереч сподіванкам з весняного живоплоту, цвітом якого нібито вже вситилося око, тимчасом як чисто формальне наслідування розмаїття (це можна б поширити і на решту особливостей стилю) здається лише пусткою й одноманітністю, себто цілковитою протилежністю розмаїттю, і оманливе розмаїття наслідувачів може ошукати лише тих, хто не збагнув, що ж таке щедроти справжнього майстра.

А проте, — подібно до того, як слухачів не могла зачарувати Берґоттова мова, органічно злита з його невсипущою, роботящою думкою, хай слух це ловив і не зразу (інша річ, якби Берґотт був аматором, який читає щось наче Берґоттівське), — та ж таки Берґоттова мова, позначена закоханістю в дійсність і через це вірна їй, мова якась посутня, занадто живлюща, так само розчаровувала тих, хто сподівався, що він говоритиме про "одвічний потік злуди" та про "таємничий трепет краси". Зрештою, те несподіване і нове, що виникало під його пером, у розмові виявлялося в такому тонкому

підходів до порушеного питання, в обхід усіх протоптаних стежок, аж здавалося, ніби він з'їжджає на дрібниці, ніби він б'є не туди, ніби він бавиться парадоксами, і думки його немовби раз у раз втрачали ясність, бо кожен із нас називає ясними лише ті думки, які своєю неясністю не перевищують його власних. А втім, оскільки відчуття новизни насамперед дає відмова від шаблону, до якого ми звикли і який здається нам самою дійсністю, всяка нова мова, так само як усяке оригінальне малярство або музика, завжди видаються надто манірними й утомливими. Нова мова ґрунтується на фігурах, до яких ми не призвичаєні; нам здається, ніби промовець говорить лише метафорами, а це знуджує і створює враження нещирости. (Власне, старосвітські вислови теж були колись важкими для сприйняття, коли слухач ще не знав відтвореного в них світу. Але ми давно вже звикли саме так уявляти собі реальний світ і довіряємо йому.) Ось чому, коли Берґотт, — сьогодні це видається таким простеньким! — говорив про Коттара, що він "картезіанський норець" у пошуках рівноваги, а про Брішо, що він "більше морочиться зі своєю зачіскою, ніж пані Сванн, бо мусить дбати удвійні: про свій профіль і про свою славу; чуб його має спадати так, щоб його давалося взяти і за лева, і за філософа", — то це скоро обтяжувало, слухачам хотілося ступити на твердіший ґрунт, щоб вести звичнішу розмову. Незрозумілі слова, виголошені маскою, яку я бачив перед собою, мені треба було достосувати до мого улюбленого письменника, а вони ніяк не хотіли вкладатися в його книги, як укладаються, кожен на своє місце, фрагменти збірної картинки, вони були в іншій площині і вимагали переміщення, і ось я одного разу перемістив їх, повторюючи фрази, почуті з Берґоттових уст, і виявив у них всю арматуру його художнього стилю; в його усній мові, на перший погляд наче такій одмінній від нього, я побачив ознаки його прийомів і тепер міг вирізняти їх.

Між іншим, його особлива манера надто чітко, з притиском вимовляти окремі слова, деякі прикметники, які часто лунали з його уст і які він повторював зписьменна, по складах, а останній склад співучим голосом (наприклад, у слові "подоба", яким він любив заміняти слово "образ", він подесятеряв звуки "п", "д", "б", і вони наче вибухали, вилітаючи з його розгорнутої в цю мить долоні), точно відповідала розташуванню його улюблених слів у писаній прозі, де на них наголошувано через належні інтервали, так що в загальній будові речення доводилося, щоб не збитися з ритму, пильнувати всього їхнього "тягу". А проте розмовній мові Берґотта бракувало освітлення, яке у його книжках, як і в книжках деяких інших письменників, нерідко трохи змінює одягу слова. Напевно, це тому, що світло йде з найглибшої глибини, і його проміння не сягає наших слів у ті хвилини, коли в розмові ми відкриваємося для інших, але зостаємося почасти закритими для самих себе. Під цим оглядом Берґоттові книжки багатші на інтонації, багатші на наголоси, ніж його мова, на наголоси, які автор робив не на те, щоб дотепніш було, красних слів він навіть не помічав, бо вони невіддільні від найглибиннішої суті його особистості. Таке акцентування тих місць книги, де Берґотт був сам собою, надавало ритму навіть вельми пустопорожнім словам. У тексті ці наголоси зовсім не позначені, ніщо на них не вказує, вони самі падають на фрази, і

фрази вже не вимовиш інакше, і ось це і є найневловніше і найглибше в письменникові, це свідчить про його натуру, мовляв, попри всі свої грубощі, він був ніжний, попри всю свою змисловість, сентиментальний.

Деякі особливості дикції, якими мова Берґоттова тільки ледь позначена, були притаманні не тільки йому: коли я потім зазнайомився з його братами й сестрами, то побачив, що в них вони помітніші. У всіх чулося щось уриване й хрипке, коли вони вимовляли останні слова веселої думки, й у всіх голос якось млів і гас наприкінці фрази сумної. Сванн, який знав майстра ще хлопчиком, розповів мені, що вже тоді у нього, достоту як і в братів та сестер, давалися взнаки ці перепади, мабуть, спадкові, від крику бурхливої радості до шепоту тихої меланхолії, і що в покої, де вони гуляли, він найкраще виконував свою партію у цих то оглушливих, то дедалі тихіших концертах. Гук людських голосів, — хоч який своєрідний, — нетривкий і не переживає самої людини. З вимовою роду Берґоттів усе було інакше. Хоча важко зрозуміти, — це справедливо і щодо "Майстерзінґерів", — як може композитор складати музику під пташиний щебет, а проте Берґотт зумів перенести і зафіксувати у своїй прозі розтяг слів, що повторюються в радісному крику чи роняться в сумному. У його книгах трапляються закінчення фраз, де громадається немовчні співзвуччя, як в останніх акордах увертюри, яка ніяк не може добігти кінця і все повторює останню каденцію, аж поки диригент покладе паличку, і саме в цих співзвуччях я потім виявив музичний відповідник фонетичним сурмам роду Берґоттів. Однак же сам він несамохіть перестав уживати їх у розмові, одколи переніс ці наголоси до своїх книжок. Тільки-но він почав писати, — як надто виразно було чути згодом, коли я з ним познайомився, — голос його розоркеструвався назавше.

Сі молоді Берґотти — майбутній письменник і його брати та сестри — не переросли, а, навпаки, скорше не доросли до рівня розумних і тонких молодих людей, яким Берґотти здавалися галасливими, ба навіть вульгарними, яких дратували їхні жарти, притаманні "стилеві" цього дому, напівсилувані, напівдуркуваті. Проте геній, ба навіть великий талант бере не так інтелектом, не так особливою розумовою витонченістю, як хистом змінити те, що в ньому закладено, і транспонувати його. Щоб нагріти рідину електричною лампочкою, не треба найпотужнішої лампочки, треба, щоб її струм перестав освітлювати і змінився так, аби замість світла давати тепло. Щоб літати у повітрі, потрібний не найпотужніший мотор, а такий, який, зупинивши свій гін по землі, перевів би його у вертикальний напрям і зумів змінити свою горизонтальну швидкість на підймальну силу. Так само геніальні творіння видають не ті, хто обертається в елітному товаристві, не найблискупіші співрозмовники, не найбільші ерудити, а ті, хто має здатність, раптом переставши жити для самих себе, обертати свою особу в щось ніби дзеркало, так щоб їхнє життя, попри всю свою світськість, ба навіть інтелектуальну вбогість, відбивалося в цьому дзеркалі; геніальність полягає у здатності віддзеркалювати, а не у внутрішній вартості віддзеркалюваного. Того дня, коли молодий Берґотт здолав показати своїм читачам убогу вітальню, де минуло його дитинство, і розповісти про свої нецікаві балачки з братами, того дня він піднявся вище

за приятелів свого сімейства, хоча вони були розумніші й розвиненіші за нього; повертаючись у прегарних "ролс-ройсах" додому, вони могли собі збиткуватися з вульгарности Берґоттів, а він на своєму скромному апараті, нарешті "злетівши", ширяв над ними.

Інші мовні особливості зближували Берґотта уже не з домівниками, а з деякими письменниками, його сучасниками. Наймолодші відкидали його й заперечували всяку з ним духовну спорідненість, і все ж самі виказували себе з головою тим, що вживали тих самих прислівників, тих самих прийменників, які невпинно повторював він, тим, що так само будували фразу, говорили тим самим стишеним і розміреним тоном, через реакцію на пишномовність попереднього покоління. Може, ці молоді письменники, — ми побачимо, що були й такі, — просто не знали Берґотта. Але його мислення, яке вони запозичили, вимагало нової синтакси і нового звучання, нерозривно пов'язаних з оригінальністю думки. Зрештою цей зв'язок потребує Появнення. Берґоттів стиль відзначався цілковитою своєрідністю, зате у мовленні він багато чого запозичив у давнього товариша, блискучого говорухи, яким захоплювався Берґотт і якого наслідував у розмові, хоча той був не такий здібний і ніколи краще за Берґотта не писав. Отож, якщо судити про Берґотта за усною мовою, його можна б назвати учнем, епігоном, але, перебуваючи під впливом свого приятеля у розмові, з пером у руках він був оригінальний, він був творець. Коли Берґотт хотів одзначити чийсь книгу, він — ще й на те, звичайно, аби ще раз відмежуватися від попередників, залюблених у абстракції, у тріскучі загальники, — завжди вирізняв, завжди наводив образ чи пейзаж, позбавлені символічної закраски. "Ох, так! Це здорово! — казав він. — Там є дівчинка в помаранчевому шалику. Авжеж, це здорово!" Або: "Тим-бо й ба! Там є таке місце, де через місто проходить полк. Тим-бо й ба! Це здорово!" Як стиліст Берґотт не міг похвалитися якоюсь особливою модерністю (зате був завзятий націоналіст, зневажав Толстого, Джорджа Еліота, Ібсена та Достоевського) і коли хвалив чийсь стиль, то неодмінно тулив епітета "ніжний": "Так, у Шатобріана я волю більше "Аталу", ніж "Рене", як на мене, це ніжніше". Він вимовляв це слово так, як його вимовляє лікар, почувши скарги хворого, що від молока йому дме живіт: "Та це ж дуже ніжний харч". Годі заперечити й те, що Берґоттовому стилеві притаманна була якась гармонія, подібна до тієї, за яку підносили своїх промовців старожитні, але нелегка для нашого розуміння, бо ми звикли до мови нових, які не шукають таких ефектів.

Про свої власні книжки, коли ними захоплювалися, Берґотт говорив на відповідь із сором'язливою усмішкою: "Мабуть, що так, загалом це правдиво, загалом точно, від цього може бути користь", але говорив він так лише зі скромности, уподібнюючись до жінки, яка на запевнення, що в неї гарна сукня або гарна донька, відказує: "Еге ж, зручна", або: "У неї щаслива вдача". Інстинкт будівничого Берґотт мав досить чуйний, і не міг не знати, що єдиний доказ того, що він вивів щось позиточне і надійне, це радість, яку воно справило насамперед йому, а потім іншим. І лише з плином літ, коли він геть виписався, щоразу, як з-під пера його виходило щось таке, чим він був незадоволений, тоді він, щоб не викинути його в кошик (як годилося б), а натомість

віддати до друку, переконував уже самого себе: "Все-таки це загалом точно, для батьківщини якийсь пожиток та буде". Фраза та сама, хіба що раніше він шептав її своїм шанувальникам (з фальшивої скромності), а нині тайникам свого серця (заспокоюючи вражене самолюбство). І ті слова, якими колись Берґотт несправедливо принижував вартість своїх перших творів, з роками сталися йому безсилою, а все ж потіхою перед лицем пересічності його останніх опусів.

Певна смакова вибагливість, продиктована бажанням писати лиш речі, про які можна сказати: "Це ніжно", власне, те, через що його охрещено безплідним манірним перодряпом, різьбарем цяцьок, і було таємницею його сили, бо звичка виробляє не лише людський характер, а й письменницький стиль, і якщо автор раз, удруге, втретє вдовольнився тим, що досяг у виразі своєї думки якогось загальновизнаного чару, він уже назавше обмежив свій талант, — так людина, надто часто віддаючись утісі, лінивству, страхові болю, раптом опиняється перед фактом: картина її розбещеності і межі її чесноти настільки перемінилися, що довести тут щось до ладу вже годі.

Якщо, попри силу відкритих мною вже згодом спільних рис між письменником і людиною, я все ж у пані Сванн спершу не вірив, що переді мною Берґотт, автор стількох божистих книжок, то, мабуть, не надто його кривдив, бо він і сам (у достотньому значенні слова) "вірив" у такий свій статус не більше, ніж я. Він, безперечно, не вірив у нього, бо запобігав перед світськими людьми (не бувши, зрештою, снобом), перед літераторами, перед журналістами, людьми набагато нижчими за себе. Звісно, визнаний усіма вже тоді, він знав, що має талант, проти якого суспільна вага й офіційне становище нічого не варті. Знав про свій талант, але не вірив у нього, оскільки підкреслено шанобливо повадився з пересічними письменниками, щоб пройти в академіки, хоча до сфери вічного Духу, до якої належить письменник Берґотт, Академія і Сен-Жерменське передмістя причетні не більше, ніж до категорії причинности чи до ідеї Бога. Звісно, він сам здавав собі справу і в цьому, як здає собі справу клептоман — без жодної користи для себе, — що красти зле. Цей чоловік з борідкою і з равликуватим носом пустився на хитрощі джентльмена, що краде срібні ложки, пустився задля того, аби під ступитися до омріяного академічного фотеля, до якоїсь герцогині, що могла дати йому кілька голосів на виборах, але так підступитися, аби ніхто з тих, хто мав за сором відверто домагатися цього, не завважив його маневрів. Та домігся він лише напівуспіху, мова правдивого Берґотта чергувалася з мовою Берґотта шаноблюця, егоїста, який волів говорити, аби похизуватися знайомствами, лише про впливових людей, вельможних чи багатих, він, хто в своїх книжках, коли був сам собою, переконливо показував весь чар бідности, цнотливої, як кринична вода на світанку!

Що ж до інших Берґоттових вад, на які натякав маркіз де Норпуа, а натякав він на те, що любовні його справи можна вважати майже за кровозміс, ба гірше: при цьому він показував себе ще й загребушим, — то як ці вади і заходили у кричущу суперечність із тенденцією останніх його романів, сповнених надзвичайно болісного, навіть із дріб'язкових приводів, страху втратити душевну чистоту, страху, що труїв навіть

маленькі радощі героїв і наганяв у душу читачів нестерпучої туги, від якої серед них нудили світом навіть пестунчики долі, — то вони, ці вади (хай навіть їх приписували Берґоттові даремно), не могли довести, що його писання — брехня і що його надмірна вражливість — кумедія. Як за патологічних станів деякі на позір однакові явища завдячують надто високому або, навпаки, надто низькому тискові, секреції тощо, так само деякі вади породжуються надвражливістю, а іноді браком вражливості. Можливо, тільки справді грішне життя здатне вимагати розгляду морального питання з усією нещадністю. І це питання художник розв'язує не в площині свого особистого життя, а в площині того, що є для нього його достеменним життям, тобто пропонує розв'язання загальне, художнє. Як великі отці Церкви, люди, наділені природною добротою, часто починали з пізнання гріхів усього роду людського і черпали звідти свою святість, так само і великі художники, своєю вдачею злісники, часто спираються на свої гріхи, щоб дійти розуміння вселюдського морального закону. Ганджі (чи бодай лише слабину, смішні сторони) середовища, в якому вони жили, пустомолотство, легковажність і зледащіння своїх дочок, зрада жінок або свої власні проґріхи — ось що найчастіше картали письменники, не міняючи при цьому ні свого подружнього життя, ні лихого тону, що панує в їхньому домі. Але за Берґоттових часів цей контраст був ще разючішим, ніж колись: з одного боку, мірою того як псувалося суспільство, моральне чуття очищалося, а з другого — громадськість більше ніж досі знала про приватне життя письменників; іноді ввечері у театрі міг з'явитися автор, яким я так захоплювався у Комбре, і вже те, з ким він сидів у ложі, здавалося мені напрочуд комічним чи сумним коментарем, безсоромним спростуванням тези, яку він сам боронив у своєму останньому творі. З відгуків тих чи інших людей я майже не склав собі уявлення про Берґоттову добрість чи, навпаки, злосливість. Хтось із близьких наводив мені докази його душевності; ще хтось, із ким він був незнайомий, приточував випадок (зворушливий, оскільки Берґотт хотів його приховати) його невдаваної щирості. Берґотт жорстоко обійшовся з дружиною. Але в заїзді, де заночував, цілу ніч не відходив від якоїсь бідолашки, що пробувала втопитись, а перед від'їздом лишив господареві купу грошей, щоб той не вигнав сіромахи і про неї подбав. Можливо, мірою того як у Берґоттові коштом йогомосці з борідкою визрівав великий письменник, його особисте життя дедалі більше тонуло в нурті вигаданих ним життів, і він уже думав, що йому не обов'язково дотримуватися імперативів свого життя, якщо він має нині інший обов'язок — жити життям інших. Але уявляючи чуття інших людей так, ніби то були його чуття, Берґотт, бувало, ставив себе на місце якогось невігданого знедоленого (коли випадок зводив їх бодай на короткий час) і дивився вже очима цього неборака, а не власними очима, що спонукало його бридитися фразеології людей маєтних і вдатних думати лише про свої дрібні вигоди перед лицем стражденного ближнього. Ось чому його удостоювали і слухних ураз і вічної вдячності.

Насамперед він був людина, яка у глибині душі по-справжньому кохалася в деяких літературних образах (на кшталт мініатюри на споді шкатулки). За будь-яку марничку, — в разі, якщо вона давала йому нагоду утнути кілька арабесок, — він щедро дякував,

зате дорогий дарунок брав байдужою рукою. Якби йому довелося одводитися перед трибуналом, він несамохіть шукав би не тих слів, які могли б уплинути на суддів, а слів із царини метафорики, які суддя запевне пустив би повз вуха.

Побачивши Берґотта вперше у Жільбертиних батьків, я розповів йому, що недавно бачив Берму у "Федрі"; на те він одказав, що в сцені, коли вона підносить руку на висоту рамена, — саме ця сцена зривала стільки оплесків, — висока шляхетність її мистецтва зрідні чудовим кам'яним подобам, яких вона, мабуть, ніколи не бачила: такий самий жест робить Гесперида^[95] з олімпійської метопи^[96] або гожі діви давнього Ерехтейону^[97].

— Це, певне, прозріння, хоча я допускаю, що вона буває у музеях. Цікаво було б допильнувати (допильнувати — один з улюблених Берґоттових виразів, і багато молодиків, які в віці його не бачили, підхопили цей вираз: то було якесь навіювання на відстані).

— Ви маєте на увазі каріатиди? — спитав Сванн.

— Ні, ні, — озвався Берґотт, — за винятком сцени, де Федра освідчується у своїй жазі Еноні й де вона робить такий самий порух рукою, як Гегесо зі стели на Кераміці, вона воскрешає набагато давніше мистецтво. Я говорив про Кори^[98] з давнього Ерехтейону; признаюся, що важко уявити собі щось делікатніше від штуки Расіна, але ж у "Федрі" є вже стільки всякого... на одне більше, на одне менше... О, а потім ця маленька Федра шостого сторіччя справді прегарна, ця вертикаль її руки, кудері "під мрамур", знайти це все не так просто! Тут куди більше античності, ніж у багатьох книжках цього роду, які охрещено "античними".

Оскільки Берґотт звернувся в одній книжці зі славетною орацією до давніх статуй, його слова в цю хвилину були мені цілком ясні і лише підгарячили мою цікавість до Берминої гри. Я намагався знов уявити її в моїй пам'яті такою, як у сцені, де вона піднімала руку на висоту рамен. І я казав собі: "Ось Гесперида з Олімпу, ось сестра однієї з чудових орант^[99] Акрополя, ось що таке шляхетна штука". Але щоб ці думки могли скрасити мені Бермину гру, треба було почути їх із Берґоттових уст перед виставою. Тоді, тієї миті, як ця поза акторчина справді стояла вочу, в той час, коли цей образ жив усією повнотою реального життя, я міг би спробувати здобути з нього уявлення про давню скульптуру. Проте нині від Берми в цій сцені у мене зберігся лише спогад, уже незмінний, мізерний, як видиво, позбавлене підґрунтя присутності, де можна копатися і звідки справді можна витягти щось нове, — образ, який тепер тлумачите пізно, він уже не надається до звірки, об'єктивного розбору. Заходячи в розмову, пані Сванн спитала мене, чи не забула Жільберта дати мені Берґоттову книжечку про Федру. "Жільберта — вітер-дівка", — додала вона. Берґотт сором'язливо всміхнувся і сказав, що написане ним малоцікаве. "Що ви, цей шкіцик, цей маленький tract^[100] — така краса!" — проголосила пані Сванн, прагнучи показати себе доброю господинею дому, прагнучи довести, що вона читала книжечку, а також прагнучи мастити медом Берґотта, але хвалити при цьому не все, а вибірково, щоб керувати його

пером. І, як по щирості, вона справді надихала його, хоч і зовсім не так, як гадала. Зрештою між пишним салоном пані Сванн і цілим крилом Берґоттової творчості була така тісна сув'язь, що в очах теперішніх старих одне могло правити за коментар для іншого.

Я наважився поділитися своїми враженнями. Чимало з них видавалися Берґоттові неслухними, але він давав мені висловитися. Я заявив, що мені подобалося зеленаве світло тієї миті, коли Берма здіймала руку. "О, як цьому зрадіє декоратор, це щирий митець! Я йому перекажу, він дуже пишається цим освітленням. А я, признаюся, його не вельми вподобав, усе ніби плаває в якомусь зеленому розсолі, і маленька Федра — чисто тобі коралова галузка на дні акваріума. Ви скажете, що це підкреслює космічний бік драми. Воно-то, звісно, так. Але це було б доречніше у п'єсі, де все відбувається в царстві Нептуна. Я добре знаю, що там ідеться й про Нептунову помсту. Господи, я не наполягаю, щоб думали лише про Пор-Рояль^[101], але ж Расін розповідає не про амури морських їжаків. Ну, та зрештою мій приятель так хотів, це все-таки дуже сильно і, по суті, гарно. Вам же сподобалося, ви зрозуміли, еге ж? Власне, ми з вами одної думки, його освітлення трохи безглузде, але принаймні це дуже мудро". Коли ми розходилися з Берґоттом, я не замикався у мовчанці, не нітився, не знаючи, що відповісти, як у розмові з маркізом де Норпуа. Це не доводить, що судження Берґоттові поступалися перед пословими, зовсім навпаки. Сильна думка передає опонентові частку своєї сили. Багата на якісь спільні духовні вартості, вона вкорінюється, вщеплюється у мозок її противника між споріднених із нею уявлень, що дає певну користь: з їхньою, тих уявлень, допомогою він доповнює ту думку, уточнює і поправляє, отож її остаточний варіант є якимсь спільним набутком обох сперечальників. Тільки думки, що, по суті, не є ніякими думками, думки хисткі, позбавлені якоїсь підпори, якогось пасинка у свідомості суперечника, саме такі думки той суперечник, відчувши під ногою порожнечу, не знає, чим крити. Докази маркіза де Норпуа (у суперечках про штуку) зависали в повітрі, бо були позбавлені змісту.

Берґотт від моїх міркувань не відмахувався, і я йому признався, що маркіз де Норпуа злегковажив їх. "А, старий дятел! — вигукнув Берґотт. — Він задзьобав вас, бо люди для нього це якісь кузьки та комашки". — "А ви що, знаєте Норпуа?" — спитав мене Сванн. "Він же нудний, як осіння сльота, — втрутилася пані Сванн, вона дуже дорожилася думкою Берґотта, а потім ще й боялася, що маркіз де Норпуа оббріхував її в нас. — Яюсь по обіді я озвалася до нього, але чи то він уже дуже старий, чи то має клопіт із травленням, тільки він прохарамаркав щось незрозуміле. Як на мене, маркіз потребує допінгу!" — "Авжеж, так і є, — підхопив Берґотт, — він часто відмовчується, щоб не вичерпати до кінця вечора запасу глупоти, від якої стовбурчиться комірець його сорочки і надимається його біла камізелька". — "Як на мене, і Берґотт, і моя дружина дуже суворі, — проголосив Сванн, який удома обіймав "амплуа" резонера. — Я розумію, що вам, мабуть, не дуже цікаво з Норпуа, але якщо дивитися під іншим кутом зору (Сванн колекціонував курйози), то він фігура досить цікава, досить цікава як "коханець". Коли Норпуа секретарював у посольстві в Римі, — додав Сванн,

упевнившись, що Жільберта не чує, — він божеволів за своєю паризькою полюбовницею і примудрявся двічі на тиждень їздити до Парижа, аби перебути з нею дві години. Треба віддати їй належне. Це дуже розумна жінка, а тоді ще й лишала вродою, тепер вона вже матрона. Після того він мав ще багатьох інших. Я б розумом стерявся, якби моя кохана жила в Парижі, а я стримів у Римі. Нервовим людям треба захокуватись у "невеликих пташок", як мовить простолюд, щоб матеріальні розрахунки ставили кохану жінку в цілковиту залежність". Тут Сванн усвідомив, що я можу прикласти цю максиму і до нього з Одеттою. А що навіть у людей вищого порядку самолюбство застається з біса чуйне, навіть коли вони з вами начебто бувають високо над практичним життям, то Сванн пройнявся до мене гострою нехіттю. Це далось знаки у стурбованому погляді. Але він не пустив пари з уст. Та й не дивина. Коли Расін згадав — утім, це найсправжнісінька вигадка, хоча такі речі в паризькому житті трапляються щодня, — при Людовіку XIV Скаррона^[102], найпотужніший на світі король не сказав того вечора поетові нічого. А назавтра поет попався в неласку.

Але та чи інша теорія вимагає, щоб її було викладено цілком, і Сванн, протерши роздратовано монокля, доповнив свою думку словами, пророче значення яких до мене тоді не дійшло, і застереження, що крилося в них, пропало марно: "Утім, таке кохання, — сказав він, — небезпечне: залежність жінки присипляє ревності чоловіка на якийсь час, зате потім ревності розпалюються ще дужче. Доходить до того, що жінкам створюють якусь темницю, — так у в'язнів горить і вдень і вночі світло, щоб легше за ними стежити. Зазвичай розв'язка буває драматична".

Я повернувся до маркіза де Норпуа. "Не вірте йому — він злоріка", — промовила пані Сванн із притиском, який, здавалося, то більше підтверджував мої підозри про обмови її з боку маркіза де Норпуа, що Сванн кинув на дружину докірливий погляд, наче бажаючи її зацитькати.

Тим часом Жільберті вже двічі нагадували, що пора одягатись, а вона все ще прислухалася до нашої розмови, сидючи між матір'ю й батьком і ніжно тулячися щогою до його плеча. Здавалося, між чорнявою пані Сванн і цією рудоволосою дівчинкою з золотою шкірою не було ніякої подібності. Але через хвилину ви розпізнавали в Жільберті багато рис — наприклад ніс, із раптовою і непомилною рішучістю стятий незримим скульптором, який працює своїм різцем для цілих поколінь, — багато материних поглядів, рухів; якщо позичити порівняння з суміжної штуки, Жільберта нагадувала ще вельми приблизний портрет пані Сванн, яку маляр із колористичних вередів змусив позувати в якомусь частковому перевдязі венеційки, вирядженої на бал-маскарад. На Жільберті була білява перука, ба більше, з її цери витравлено все темне — аж, позбавлена чорних покровів, дівчинка здавалася майже голою, окрита лише світлом внутрішнього сонця; то був не просто поверховий грим, він в'ївся їй у плоть і кров; Жільберта виглядала так, наче зображувала якусь казкову звірючку чи бурлескно-травестійний персонаж. Руда цера походила у неї від батька, ніби природа, створюючи Жільберту, поставила перед собою завдання: поступово переробити пані Сванн, але не мала у своєму розпорядженні матеріалу іншого, ніж Сваннова шкіра. І

природа чудово зуміла скористатися нею, як червонодеревник, який намагається зберегти видимі потовщення й наростні. На личку в Жільберта, біля одного крила ідеально відтвореного Одеттиного носа шкіра напнулася з тим, щоб якнайкраще віддати дві Сваннові родимки. То була нова іпостась пані Сванн, зросла тут, біля неї, достоту як білий без зростає біля фіалкового. Але не треба уявляти собі розмежувальну лінію між двома подобами геть чіткою. Іноді, коли Жільберта сміялася, на її матерньому личку круглився овал батькового виду, ніби їх злили до купи, аби побачити, що вийде з такого поєднання; цей овал дедалі увиразнювався, як увиразнюється, формуючись, зародок, ішов навскоси, наливався й одразу ж пропадав. У Жільбертиних очах світився добрий, щирий батьків погляд; саме так вона дивилася, коли подарувала мені агатову кульку й мовила: "Це вам на згадку про нашу приязнь". Та тільки-но Жільберту питали, що вона робила, як у тих самих очах з'являлося збентеження, непевність, облуда, сум — достоту як колись в Одетти, коли Сванн питав, де була вона, і на відповідь чув брехню; ця брехня доводила коханця до розпуки, а тепер змушувала його, байдужого й розважливого чоловіка, одразу міняти розмову. Перехоплюючи такий погляд у Жільберта, я часто на Єлисейських Полях відчував неспокій. І здебільшого зовсім даремно. У доньки то був чисто фізичний материн спадок, і погляд її — принаймні отой збентежений — ні про що ще не свідчив. Вона просто не була на уроках або спізнювалася додому, а тим часом її зіниці поширювалися так само, як колись в Одетти, — зі страху, як би не впливло, що вдень вона приймала коханця або що вона поспішає на любовне побачення. Так дві натури Сваннового подружжя хвилювали, чергувалися, засягали одна в одну в тілі цієї Мелюзини^[103].

Відомо, що дитині щось дістається і від батька, і від матері. Але поділ добрих прикмет і вад відбувається якимось дивно; з двох добрих прикмет, які виглядають нероздільними в одного з батьків, у дитини дається взнаки лише одна та ще й поєднана з вадою другого, здавалося б, несумісною. Ба більше: вростання якоїсь моральної чесноти в супротивний їй фізичний ґандж часто є законом родинної схожості. Одна з двох сестер запозичить разом із гордовитою батьковою поставою материну дріб'язковість; друга, розумом пішовши в батька, покаже цей розум у материній подобі: материн грубий носяра, горбастий живіт, ба навіть голос обернуться в неї на шати тої кебети, що колись пишалась у гарній тілесній оболонці. Отож про кожну з сестер можна з однаковою слухністю сказати, що саме вона успадкувала найбільше рис від когось із батьків. Щоправда, Жільберта була одиначка, а проте існувало принаймні дві Жільберта. Дві натури, батьківська і материнська, в ній не тільки змішувались; вони змагалися за неї, але це ще не точно сказано, бо в такому разі напрошується думка, що тим часом ще одна, третя, Жільберта терпіла від того, що її кинуто на луп перших двох. Насправді Жільберта була по черезно то тією, то тією, і щоразу лиш одною з двох і нічим більше, тобто, коли бувала гіршою, то від цього анітрохи не терпіла, бо ліпша Жільберта цієї хвили була відсутня і не могла докопатися до правди. З цієї ж таки причини гірша з їх двох могла любісінько собі втішатися досить банальними розвагами. Коли ж у другій озивалося батьківське серце, у неї з'являлися широкі погляди, і тоді

вам кортіло взятися разом з нею за якусь гарну й добродійну справу — ви повідомляли їй про те, та коли доходило до діла, брало своє материне серце; і відповідало вам уже воно: і вас дратували й викликали розчарування — що воно за проява, людину ніби підмінили! — дріб'язкові зауваги й підступне шкільювання, такі любі Жільбертиному серцю, бо вони плинули з уст тієї, ким вона була в цю мить. Провалля між двома Жільбертами бувало інколи таке велике, що ви питали себе — зрештою даремно — чим ви завинили, який гедзь її вкусив? Вона сама призначила вам побачення і не тільки не прийшла, не тільки після цього не вибачилася, ай — хоч би чим пояснювалася її нова примха, від цього не легше! — потім уся так одмінилася, що можна було б подумати, ніби ви вклепалися, ніби ви, як у "Близнятах"^[104], жертва оманливої схожості, ніби то не вона так мило просила вас недавнечко про зустріч, — можна було б подумати, якби не її лихий гумор, з яким вона тепер не крилася, — свідчення того, що вона почувається винною і хоче уникнути пояснень.

— Ну, йди вже, ти нас затримуєш! — кинула їй мати.

— Мені так добре біля татуса! Ще хвиличку! — відповіла Жільберта, кладучи голову на плече своєму батькові, який ніжно гладив її біляві коси.

Сванн був з тих людей, які довго жили любовними ілюзіями і знали, що, забезпечивши добробут багатьох жінок і ошчаслививши їх, вони, проте, не удостоїлись їхньої вдячності, не удостоїлись якоїсь ніжності; зате у дитині, здається їм, вони відчули прихилля, і це прихилля, перенесене на їхнє ім'я, дозволить їм жити й після смерті. Шарля Сванна не буде, зате буде панна Сванн або пані Х із дому Сванна, і вона кохатиме, як і раніше, свого святої пам'яті батька. Може, навіть кохатиме аж надто палко, певне, подумав Сванн, бо сказав Жільберті: "Ти славне дівча", розчулено, як кажуть люди, стурбовані за долю того, кого безмежно люблять, і хто має пережити їх. Аби приховати зворушення, Сванн утрутився в нашу розмову про Берму. Він звернув мою увагу, — але тон у нього був байдужий, знуджений, ніби йому хотілося показати, що це його не вельми обходить, — на те, як влучно, як напрочуд точно акторка вимовила слова, звернені до Еноні: "Ти це знала!" Сванн мав рацію: влучність бодай цієї інтонації була мені справді зрозуміла і могла вдовольнити моє прагнення довести законність мого захоплення грою Берми. Та ба, якраз через свою ясність вона його й не вдовольняла. Інтонація була награна, загодя підготовлена, однозначна й існувала нібито сама по собі, будь-яка інтелігентна акторка зуміла б її знайти. Розв'язання було гарне, але хто обійме його головою, тому воно й дістанеться. Берма мала ту перевагу, що його знайшла, та чи можна вжити слова "знайти", коли йдеться про знаходження чогось такого, що не відрізняється від запозичення в інших, що, властиво, не наше, скоро хтось інший може згодом це відтворити?

"Господи, як ваша присутність підносить рівень розмови! — сказав мені Сванн, ніби виправдуючись у Берготтових очах; звісно, у Германтів Сванн звик стрічатися з великими митцями як із добрими знайомими, яких тільки й знають, що частувати їхніми улюбленими стравами, саджати за улюблену гру, а в селі давати змогу вправлятися в улюбленому виді спорту. — Здається, ми цікаво розмовляли з вами про

мистецтво, — додав він. — Дуже цікаво". "Я так це люблю!" — озвалася пані Сванн, кидаючи на мене вдячний погляд як із добрих почуттів, так іще й тому, що зберегла своє замилювання до інтелектуальних бесід. Після цього Берґотт розмовляв з іншими людьми, особливо з Жільбертою. Доти я виливав йому свої почуття з невимушеністю, дивною для мене самого. Звикнувши за кілька років (коли я стільки годин просидів наодинці з книгою і коли він був для мене єдино кращою частиною мене самого) до щирости, простоти, довірливості, я соромився його менше ніж будь-кого іншого, до кого я озвався б уперше. Проте саме з цієї причини я дуже потерпав за справлене на нього враження, бо моя підозра в тім, що він гордує моїми думками, виникла у мене не тепер, а колись давно, коли я зачитувався ним у нашому комбрейському садку. Мені ось що слід було б сказати собі: якщо я захоплююся Берґоттом щиро, а не напоказ і водночас зазнаю у театрі якогось незрозумілого мені розчарування, то ці два сердечні відрухи, певно, надто між собою не різняться, а підлягають тим самим законам, а дух Берґоттів, який я так уподобав у його книгах, не може бути цілком чужим і ворожим моему розчаруванню і моїй нездоланості те розчарування передати. Адже мій глузд, мабуть, одним-один, а може, й узагалі є тільки один глузд, який сповідуємо ми всі і на який кожен із глибу своєї особливої істоти скеровує погляд, як у театрі, де кожен має своє власне місце, а сцена лиш одна. Певна річ, не в тих думках кортіло мені розібратися, які зазвичай зглиблював Берґотт у своїх книжках. Але якщо ми обидва маємо однаковий глузд, то Берґотт, слухаючи мене, мав би їх згадати, полюбити, всміхнутися їм і десь-напевніш, усупереч моїм сподіванням, звернути свій внутрішній зір на другий бік глузду, протилежний тому, витинок якого ввійшов до його книг, той самий витинок, за яким я уявляв увесь його духовний Всесвіт. Священики, найглибші знавці людського серця, найлегше відпускають гріхи, що їх самі вони чинять, — так само й геній, найглибший знавець людського інтелекту, найлегше сприймає ідеї найсуперечніші тим, що творять тло його творчості. Усе це я мав би сказати собі (речі, зрештою, далеко не приємні, бо доброзичливість високих душ конче тягне за собою нерозуміння і ворожнечу з боку сіряків; а радощам, дарованим добрістю великого письменника, яку зрештою можна вчитати з його книжок, жодною мірою не відшкодувати страждання, завданого ворожістю жінки, яку ми вибрали не за розум, але яку нам годі розлюбити); все це мав би я сказати собі, але я цього не сказав, я був переконаний, що Берґотт вважав мене за дурня, аж це Жільберта шепнула мені на вухо:

— Я нетямлюся з захвату, ви завоювали мого великого приятеля Берґотта. Берґотт сказав мамі, що ви дуже розумні.

— А куди ми їдемо? — спитав я Жільберту.

— О, куди завгодно! Ви ж знаєте: для мене туди чи сюди...

Проте після інциденту, який зайшов на роковини смерті її діда, я почав питати себе: чи Жільбертин характер такий, як я собі уявляю; а що як її байдужість до того, що буде далі, її розсудок, спокій, ця м'яка поступливість криють у собі, навпаки, палку жаготу, якій вона з самолюбства не дає волі і яка зраджує себе лише несподіваною

впертістю, коли випадково хтось їй перейде дорогу?

Берґотт мешкав у тій самій дільниці, що й наші родичі, і ми з ним рушили разом; в екіпажі він заговорив про моє здоров'я: "Я чув від наших приятелів, що ви недужі. Шкода мені вас. А втім, не так-то вже й шкода, бо бачу, ви маєте духовні втіхи, і ці втіхи, вони для вас понад усе, як для всякого, хто їх звідав".

Гай-гай! Коли ж я відчував, що я зовсім не такий, що будь-яка, хоч би й найвища думка залишає мене холодним, що я щасливий, як просто собі тиняюся, щасливий, як при доброму самопочутті; коли ж я відчував, що жду від життя лише тілесних утіх, відчував, як легко було б мені ні про що не думати. Серед своїх радощів я не виокремлював тих, що йшли з інших, більш чи менш глибоких джерел, отож перед тим як відповісти Берґоттові, я помислив, що мені хотілося б познайомитися з дукинею Германтською, хотілося б частіше відчувати, як у колишній акцизній будці на Єлисейських Полях, вогкість, нерозлучну з пам'яттю про Комбрей. Бо такий життєвий ідеал, ідеал, з яким я не смів звіритися Берґоттові, для духовних утіх не лишав жодного місця.

— Ні, духовні втіхи для мене важать мало, я їх не шукаю, не знаю навіть, чи їх колись заживав.

— Та що ви! — гукнув Берґотт. — Та ні, послухайте, все-таки ви їх ні на що інше не проміняєте, інакшим я вас собі не уявляю, я цього певен.

Він мене не переконав, звичайно, але я почував себе вільніше, легше. Після розмови з маркізом де Норпуа я вважав свою мрійливість, екзальтацію, довірливість за щось чисто суб'єктивне, безпредметне. А слова Берґотта, який розумів мій стан душі, свідчили, що мої сумніви, моє невдоволення собою несерйозні. Надто ж те, що він казав про маркіза де Норпуа, підважувало силу вироку, який годі було, як досі думав я, оскаржити.

"Чи пан лікується? — спитав Берґотт. — Хто опікується вашим здоров'ям?" Я відповів, що я під наглядом (і, мабуть, лишатимусь під ним і далі) Коттара. "Але ж це не те, що вам треба! — гукнув Берґотт. — Який з нього лікар, не знаю. Але я бачив його у пані Сванн. Бовдур! Припускаючи навіть, що це не перешкоджає йому бути справним лікарем, у що мені важко повірити, це перешкоджає йому бути справним лікарем для художників, для людей розумних. Такі люди, як ви, потребують особливих лікарів, не кажучи вже про особливий режим та ліки. Коттар пана знудить, і сама ваша нуда зведе на пшик усе лікування. А потім курувати вас, як абикого, не можна. В інтелігентів на три чверті хвороба — виплід їхньої інтелігентності. Отож, їм треба лікаря, що знається на цій хворобі. А що може Коттар? Він готовий до того, що ви не перетравлюєте соусів, що у вас гастрит, але він не готовий до того, що ви читаете Шекспіра... Отож, його висновки — вже липа, рівновагу порушено, "картезіанський чортик" підскакує. Коттар знайде у вас розширення шлунка, для цього йому вас не треба оглядати, бо це вже у нього в очах. Ви можете побачити, воно відбивається в його шкельцях". Така манера вести розмову дуже мене втомлювала, а що здоровий глузд тупий, то я казав собі подумки: "Те, що розширення шлунка відбивається у шкельцях професора Коттара,

така сама химера, як і те, що біла камізелька маркіза де Норпуа личкує його глупоту". — "Я б панові порадив, — тягнув Берґотт, — звернутися до доктора дю Бульбона — ото інтелігент". — "Він ваш великий шанувальник", — підхопив я. І побачив, що для Берґотта це не новина, що братні душі зголошуються швидко, що правдивих "незнаних приятелів" не гурт. Берґоттів відгук про Коттара вразив мене, бо був суперечний з усіма моїми уявленнями. Мене зовсім не обходило, чи здається мені мій лікар нудним; я очікував від нього, аби він завдяки мистецтву, чиї закони мені неznані, оглянувши мене, склав безапеляційне судження про моє здоров'я. І мені зовсім не залежало на тому, щоб він з допомогою своїх розумувань (у чому я міг його перевищити) спробував досягнути мій інтелект, який я вважав лише за знаряддя — саме з себе безвартісне — пізнання об'єктивної істини. Я відмовлявся вірити, що розумні люди потребують іншої гігієни, ніж дурні, і ладен був дотримуватися гігієни, приписаної дурням. "Хто потребує доброго лікаря, то це наш друг Сванн", — проголосив Берґотт. Я спитав, на що він хворий. "Кожен на його місці захворіє! Цей чоловік одружився зі шльондрою і щодня тепер ковтає сотні образ від жінок, які відмовляються її приймати, і від чоловіків, які з нею спали. Жінки вочевидь із нього насміхаються. Зверніть увагу, як у нього лізе брова на лоба, коли він приходить додому й дивиться, ХТО й неї сидить". Недоброзичливість, з якою Берґотт говорив із чужаком про людей, з якими цілі роки його єднала дружба, була для мене такою самою несподіванкою, як і майже ніжний тон, якого він прибирав у Сваннів. Звісно, така особа, як, приміром, моя перва бабуса, нездольна була б так примілятися до когось із нас, як упадав при мені коло Сванна Берґотт. Навіть тим, кого вона кохала, вона залюбки чимось колола очі. Але в разі, коли б вони були відсутні, вона не сказала б ані слова, не призначеного для їхніх ушей. Власне кажучи, наше комбрейське життя годі було назвати світським. Спілкування зі Сваннами уже вело у "світ", до його бистрини. Це ще не було чисте море, а заледве лагуна. "Все це залишиться між нами", — сказав Берґотт, прощаючись зі мною перед порогом. На кілька років пізніше я б йому відповів: "Я ніколи нічого не переказую". Цією обрядовою фразою люди вищого світу зазвичай заспокоюють злорік, заспокоюють даремно. І то саме її я мав би ще того дня сказати Берґоттові, бо людина не вигадує сама всього, що говорить, надто коли виступає як світська істота. Але тоді цієї фрази я ще не знав. Зате моя перва бабуса за таких околнчностей сказала б ось яку фразу: "Якщо вам не хочеться, щоб я це переказувала, то навіщо вам розповідати?" Це відповідь людей нетовариських, вередунів. До таких я не належав: я мовчки уклонився.

Літератори, проти мене люди неабиякі, витрачали роки, щоб зійтися з Берґоттом, але їхні взаємини залишалися літературними, кабінетними, тоді як я потрапив у друзі великого письменника з копита і завиграшки, як хтось, хто, замість стояти біля кас у хвості черги і, зрештою, дістати погане місце, одержує найкраще, зумівши пройти по коридору, куди інших не пускають. Сванн відкрив мені Берґотта з тієї самої причини, з якої король вважає за природне запрошувати друзів своїх дітей до королівської ложі, на королівську яхту, — Жільбертині родичі теж приймали приятелів своєї доньки серед коштовних речей, які вони мали, у колі найближчих друзів, які були для них ще

більшим клейнодом. Але тоді я гадав, і, може, не без рації, що цією ласкою мене щедрив Сванн почасти з тим, щоб потішити моїх батька-матір. Мені згадалось, як у Комбре Сванн зголосився, бачачи моє захоплення Берґоттом, узяти мене до нього на вечерю, але батьки не погодилися, мовляв, я ще надто юний і надто нервовий, щоб "виходити у світ". Безперечно, мої родичі для деяких осіб, — саме для тих, хто здавався мені незвичайним, — важили куди менше, ніж для мене, отож, як і в пору, коли дама в рожевому виголошувала на честь батька похвальне слово, хоча він хвали не заслуговував, я прагнув, щоб мої батько-матір зрозуміли, який неоціненний дар я дістав, і висловили подяку шляхетному і гречному Сваннові, який офірував його мені — чи їм, — удаючи, ніби він несвідомий його вартости, так само, як на фресці Луїні^[105] отой урочий цар-маг, з орлім носом і білявим волоссям, вельми схожий, як твердили колись, на Сванна.

На жаль, ласка, яку виявив до мене Сванн і яку я вдома, ще в пальті, ознаймив батькам, у надії, що вона зворушить їхні серця так само, як моє, і схилить їх до якоїсь величезної і вирішальної гречности щодо Сванна, — ця ласка їхньої прихильної оцінки не дістала. "Сванн звів тебе з Берґоттом! Чудове знайомство, гарні стосунки! — вигукнув іронічно батько. — Ще цього нам бракувало!" На жаль, я необачно втулив, що Берґотт дихає лихим духом на маркіза де Норпуа.

— Ще б пак! — підхопив батько. — Ще один доказ, яка він облесна і злостива душа. Бідолашне моє дитятко, у тебе й так небагато олії в голові, а тепер я ще потерпаю, що ти попав у таке товариство, що тобі доїде кінця!

Саме вже те, що я буваю у Сваннів, псувало моїм батькам гумор. Знайомство з Берґоттом здавалося їм згубним, проте неминучим наслідком першого промаху, тієї слабкості, яку вони виявили і яку дід охрестив би "недоглядом". Я відчував, що міг би додати гарту, бовкнувши, що цей ледащо, не прихильний до маркіза де Норпуа, вважав мене за неабиякого розумника. Справді, коли батько гадав, що хтось (приміром, мій колега) ходить кривими дорогами — як оце я — і коли його підносить той, кого батько не шанував, то ця висока думка ставала в його очах підтвердженням слушности його негативного діагнозу. Зло тоді йому здавалося тим очевиднішим. Я вже чув його вигук: "Обое рябое!" — і ця його репліка жала мене невгадністю незліченних реформ, неминуче впровадження яких до мого тихого життя вона, здається, обіцяла. Та що справлене на батьків враження, як на мене, не затерлося б, навіть якби я не переповів Берґоттової думки про мене, то не матиме жодного значення, якщо те враження буде трохи гірше. Зрештою, на мою думку, батьки були такі несправедливі, так глибоко помилялися, що я не мав не лише надії, а навіть охоти обстоювати правду. А проте я відчував — коли вже до них озвався, — як нажахать батьків мої слова про те, що я сподобався людині, яка вважає розумних людей за ослів, яку зневажають чесні люди і чия похвала, раз вона така жадана для мене, підбиватиме мене на все зле: тож останню козирну свою фразу я зронив стиха і дещо присоромлено: "Він сказав Сваннам, що я неабиякий розумник". Як отруєний пес інстинктивно кидається до єдиного помічного зілля, зілля-протиотрути, так я, сам про це не здогадуючись, вимовив єдині

слова, здатні подолати упередження батьків до Берґотта, упередження, проти якого найпереконливіші мої спростування, найпалкіша похвала на його адресу були б даремні. За одну мить ситуація геть змінилася.

— О!.. Він сказав, що та розумник? — запитала мати. — Це мене тішить, бо ця людина талановита.

— Як? Він так і сказав? — озвався батько. — Я не відкидаю його заслуг перед літературою, його заслуги визнають усі, тільки шкода, що живе він не вельми чеснотливим життям, на це бив і маркіз де Норпуа, — додав батько, навіть не помічаючи того, що, скоряючись невідпорній силі щойно вимовлених мною чарівних слів, він не таврує з належною затятістю моральної Берґоттової зіпсутости, ані облудности його судження.

— Ох, друже мій! — урвала його мати. — Адже ніяких доказів немає! Мало що там говорять! Зрештою маркіз де Норпуа людина дуже мила, але не завжди зичлива, надто до тих, хто не з його гурту.

— Це правда, я теж це зауважив, — підхопив батько.

— Урешті-решт Берґоттові можна багато чого дарувати за те, що він відзначив мого хлопця, — додала мати, гладячи мене по голівці і вперши в мене довгий мрійливий погляд.

А втім, мама не чекала Берґоттового вердикту, щоб дати мені дозвіл запросити Жільберту, коли у мене зйдуться друзі. Але я не смів кликати її з двох причин. По-перше, у Жільберти обносили тільки чаєм. А мама вважала, що треба частувати ще й шоколадом. Я боявся, що Жільберті це здасться чимось банальним, і вона почне копилити губи. По-друге, були нездоланні труднощі, пов'язані з етикетом. Коли я приходив до пані Сванн, вона питала:

— Як ся має ваша матуся?

Я не раз допитувався у мами, чи поставить вона таке запитання Жільберті: це було для мене куди важливіше, ніж для двораків — як величати Людовіка XIV. Але мама й чути не хотіла про це.

— Ба ні, з пані Сванн я незнайома!

— Таж вона з тобою теж незнайома!

— А я й не кажу, що знайома, але ми не повинні повторювати одна одну. Пані Сванн вітає тебе по-своєму, а я вітатиму Жільберту по-своєму.

Мене це не переконало, і тепер я волів за краще не запрошувати Жільберти.

Попрощавшись з батьками, я пішов перебиратись. Спорожнюючи кишені, зненацька знайшов конверт, який мені вручив Сваннів камердинер на порозі до салону. Я був тепер сам. Я розірвав конверт, у ньому була картка із вказівкою, якій дамі я мав подати руку, аби провести її до столу.

Десь під той час Блок перевернув мій світогляд і відкрив мені нові шляхи до щастя (які згодом, зрештою, стали шляхами до муки), переконавши мене, що всупереч тому, що я думав під час прогулянок на Мезеглізьку сторону, жінки, навпаки, тільки й ждуть, щоб кинутися в обійми. Він зробив мені ще одну послугу, яку я оцінив набагато

пізніше: запровадив мене до веселого дому, де я ніколи не бував. Сказав мені також, що гарних і приступних жінок на світі чимало. Але вони уявлялися мені вельми туманно, і тільки будинки розпусти надали їм індивідуальних рис. Словом, я міг бути вдячним Блокові за "благую вість" про те, що щастя посідання красою не є чимось недосяжним і що нам не треба цього зрікатися, достоту як можна бути вдячним лікареві чи філософу-оптимістові, які вселяють у нас надію на довгий вік на цьому світі й на неповну розлуку з ним на тому світі; а отже, будинки розпусти, де я почав бувати на кілька років пізніше, де показували мені зразки щастя і де я мав змогу доповнювати жіночу гожість тим, що годі вигадати, що є не лиш узагальненим образом баченої раніше вроди, а й справді божистим даром, єдиним даром, якого ми не можемо дістати від самих себе, перед яким гаснуть усі логічні побудови нашого розуму і якого ми можемо жадати лише від дійсності, чаром індивідуальності, — ті будинки заслуговували на те, аби я вмістив їх в один ряд з недавно відкритими не менш корисними доброчинцями (до знайомства з якими ми можемо лише гадати, за асоціацією з іншими малярами, з іншими музиками, з іншими містами, які чарівні Мантенья^[106], Вагнер, Сіена): в один ряд з ілюстрованими виданнями з історії малярства, симфонічних концертів і розвідок про "міста — пам'ятки минулого". Але заклад, куди мене водив Блок і де зрештою давно не був сам, був закладом найгіршого штабу з персоналом нічогеньким, майже не оновлюваним, і не міг ні вдовольнити давню мою цікавість, ні розбудити нову. Бандурша не знала жодної з жінок, яких вимагали клієнти, і завше пропонувала тих, що нікого не обходили. Мені вона надто захвалювала одну і з багатонадійним усміхом (ніби йшлося про таку вже дивовижу, про таку лакомину) приказувала: "Жидівочка, га? Що ви на це?" (Певно, тому вона називала її Рахільлю.) І з дурненькою, фальшивою екзальтацією, як їй здавалося, заразливою, завершувала ярливим хрипом: "Подумай, хлопчику, жидівка, темперамент! Ррра!" Цю Рахіль^[107] я, стоячи за завісою, бачив: це була чорнявка, негарна, але на око розумна; облизуючи губи кінчиком язика, вона задерикувато посміхалася до гостя, з яким її знайомлено, і я чув, як між ними зав'язувалася розмова. Її худорляве вузьке личко отінювали чорні кучерики, падаючи нерівними, ніби намальованими тушшю рисками. Я щоразу обіцяв бандурші (вона нав'язувала мені Рахіль, вихваляючи її великий розум і освіченість) прийти якось із тим, щоб запізнатися з Рахільлю, яку я прозвав "Рахілью, ти від Бога". Першого вечора я почув, як ця Рахіль, ідучи, сказала бандурші:

— Отже, умовилися: взавтра я вільна, якщо хтось прийде, не забудьте послати по мене.

Після цього я не міг дивитися на неї як на особистість, бо одразу поставив її між тих жінок, які щовечора вчащають сюди, сподіваючись заробити один-два луїдори. От лише висловлювалася вона інакше: "Якщо я вам буду потрібна" або "Якщо вам хтось буде потрібний".

Про оперу Галеві бандурша нічого не знала і тому не могла второпати, чому я весь час приказую "Рахілью, ти від Бога". Та незрозумілість жартів не перешкоджала їй

вважати їх напрочуд дотепними, і вона щоразу щиро сміялася, мовлячи: "Виходить, сьогодні ще нема рації зводити вас із "Рахілю, ти від Бога"? Ви ж саме так її звете: "Рахілю, ти від Бога?" Дуже дотепно! Ось я вас попарую. Побачиш, хлопчику, що буде, не пошкодуєш". Одного разу я мало не наважився, але Рахіль саме була "під пресом", а то потрапила була до "стрижія", старого пана, який обмежувався тим, що лив олію на розпущені коси жінкам, а потім їх чесав. Зрештою мені набридло чекати, хоч якісь убогі дівчата, так звані модистки, тільки що без голок, принесли мені ігристе й зняли зі мною довгу річ, якій — попри поважність предмета розмови — трохи прикрита чи свята голизна моїх співрозмовниць надавала смаковитої простоти. А потім я перестав ходити до того закладу, бо на знак симпатії до особи, яка його утримувала й потребувала меблів, подарував їй дещо з обстави, успадкованої по тітці Леонії, зокрема велику канапу. Я ніколи доти не бачив тітчиних меблів; у нас усього було невпрогорт — і мої родичі звалили їх гамузом у повітці. Та коли я вгледів у закладі, як ними послуговуються ці дівки, мені здалося, ніби всі чесноти, якими дихали комбрейські покої у тітки, мучаться від лапання і що то саме я віддав їх без ніякого на поталу! Якби я допустився гвалту вмерлої — і то б я так не страждав. До цієї звідниці я більше не вернувся, бо мені здавалося, ніби речі тітки Леонії живі й молять мене зглянутися, немов неживі на позір предмети з перської казки, в яких замкнута душі, взяті на муки і благащі, аби я їх визволив. А втім, пам'ять підказує нам спогади не в хронологічному порядку, а у вигляді перекиненого дзеркального відбиття, і може, тому я тільки значно пізніше згадав, що на цій самій канапі перед кількома роками я вперше дізнав любовних утіх із кузинкою, яка, щоб не монятися, не шукати, де б нам притаковитись, зухвало підказала мені скористатися часом, поки тітка Леонія, вставши з ліжка, чепуриться.

Усю решту обстави, а надто чудове старе срібло тітки Леонії я, незважаючи на спротив батька-матері, поспродував, щоб мати більше грошей і посилати більше квітів пані Сванн, яка, отримуючи великі коші орхідей, казала: "Бувши вашим батьком, я б учинила над вами опіку". Чи міг би я гадати, що колись пошкодую саме за цим сріблом і що ставитиму деякі втіхи вище, ніж утіху (яка, може, не матиме вже ніякої ціни) обіхідливо поводитись із Жільбертиними батьками? Достоту так само задля Жільберти, щоб не розлучатися з нею, я відмовився піти дипломатичною стежею. Вирішальні постанови ми робимо завше під впливом настрою, що триває недовго. Я ледве міг собі уявити, яким побитом та чудородна субстанція, яка наповнювала Жільберту і променіла від її батьків, від її дому, роблячи мене байдужим до всього іншого, — яким побитом ця субстанція могла б вивільнитися з неї й переселитися в іншу істоту. Субстанція, звичайно, зостанеться та сама, але на мене вона вже впливатиме інакше. Одна й та сама недуга дедалі розвивається і одна й та сама трутизна свою силу вчиняє швидше, коли з плином років серце підупадає.

Одначе моїм батькам хотілося б, щоб розум, який визнав за мною Бергготт, показав себе якимсь видатним доробком. Перед знайомством зі Сваннами я думав, що в праці мені перешкоджає збудження, породжуване незмогою вільно бачитися з Жільбертою.

Але відколи їхній дім був відкритий для мене, ледве я сідав до робочого столу, як одразу ж зривався на ноги і біг до Сваннів. Коли ж повертався від них додому, моя самота була лише позірною, моя думка не могла вже пливати устріть словесної води, на волю чиеї течії я перед тим несамохіть здавався. На самоті я все ще обмислював репліки, які могли подобатися Сваннам, і, щоб учинити цю гру ще цікавішою, говорив за відсутніх партнерів і ставив собі такі запитання, щоб дотепувати, відповідаючи гострими вихватками. А проте ця безгласна вправа була тільки розмовою, а не медитацією, моє усамітнення було життям вигаданого салону, і не я сам, а мої примрійні партнери скеровували мої слова; замість думок, які здавалися мені суцєю істиною, я намагався виголошувати інші, ті думки спадали мені в голову завиграшки і не сягали вглиб; то була геть-то пасивна усолода, яку знаходить у спокої той, у кого погане травлення.

Якби я так не завзявся стати до праці, то, можливо, зараз і вхопився б за перо. Але постанова моя була така тверда! А наступної доби, в рямцях зовсім вільного завтра, все так добре уміщалося, — бо там мене ще не було, — і мої добрі заміри спевнити можна було завиграшки; отож краще було згаяти сьогоднішній вечір, оскільки на працю треба ще налаштуватися. На жаль, другого дня мені теж не писалося. Але я був розважливий. Для того, хто чекав роки, не потерпіти три дні — це хлоп'яцтво. Певен, що позавтрьому я матиму змережаних кілька сторінок, я не сказав батькам ні словечка про свою ухвалу; я волів заpastися терпінням на кілька годин, а потім принести бабці — потішеній і переконаній — розпочату роботу. На жаль, завтра не було вільним від мене, розлогим днем, якого я гарячково очікував. Коли цей день минув, то стало ясно, що мої лінощі й важке борюкання просто розтяглися на добу, та й годі. Збігало ще кілька днів, мої плани не спевнялися, я втрачав надію на те, що найближчим часом вони спевняться взагалі, а отже, пропадала хіть усе кинути на виконання плану; вечорами я знову довго засиджувався: рано лягати вже не схиляло виразне видиво початої узавтра вранці роботи. Щоб відзискати трудову наснагу, мені треба було кілька днів перепочинку, і коли бабуса нарешті наважилася лагідно й розчаровано вичитати мені: "А як же твоя робота? Ти вже про неї й не згадуєш", — я на неї розсердився, бо, не розуміючи, що моя постанова тверда, вона, безперечно, загаювала, та ще й чого доброго надовго, її здійснення, своїм недоречним втручанням нервувала мене і знеохочувала. Бабуса відчула, що її скептицизм сліпо наразився на мою волю. Вона відступила, обняла мене і сказала: "Даруй, більше не питатиму". І, щоб не знеохочувати, запевнила мене: як тільки я буду в доброму гуморі, справа піде рівнесенько-гладесенько.

Зрештою я спитав у самого себе: пропадаючи у Сваннів, чи не чиню я так, як Бергготт? Моя рідня ладна була думати, що я б'ю байдики, але, зустрічаючись у салоні з великим письменником, водночас розвиваю свій хист. А все ж скараскатись роботи над собою, над своїм хистом і дістати цей хист із чийось рук так само неможливо, як зцілитися (порушуючи всі приписи гігієни, переїдаючи і перепиваючи) лише завдяки тому, що ви часто обідатимете в гостях укупі з лікарем. Утім, хто найщиріше улягав

ілюзії, яка так ошукувала мене та моїх батьків, то це пані Сванн. Коли я казав їй, що не можу прийти, бо мушу працювати, вона всім своїм виглядом показувала, що я високо несуся, що я кручуся й химерую.

— Але ж Берґотт приходить? Хіба, по-вашому, він погано пише? А невдовзі перо його стане ще ліпше, — додавала вона, — він гостріший і густіший у газеті, ніж у книгах, у книгах він трохи розволіклий. Я домоглася, що він писатиме тепер для "Figaro" leader article.^[108] Це буде якраз те, про що кажуть the right man in the right place.^[109]

І насамкінець заявляла:

— Приходьте! Кращого напутника, ніж він, не знайти.

Пані Сванн нагадала мені, щоб я прийшов до неї ввечері на обід з Берґоттом, достоту, як запрошують на щось таке сухотника вкупі з полковим командиром: мовляв, це в інтересах моєї кар'єри. Буцімто художні шедеври з'являються завдяки "взаєминам"!

Отож, Сванни не більше ніж мої родичі (тобто ті, хто мав би за різних життєвих обставин стромляти мені палиці в колеса) заважали моєму раюванню, раюванню досхочу милуватися на Жільберту — не спокійно, ні, а з умліванням. У коханні нема спокою, бо те, чого ми добилися, лишень шабель, аби домагатися більшого. Поки я не міг бувати у Жільберти, я тільки позирав на це недоступне щастя і навіть не уявляв собі, які там на мене чекають нові причини для хвилювання. Коли ж опір її батьків лопнув і справа врешті була розв'язана, перепона почала виникати заново, але щоразу в іншій подібі. З цього погляду можна сказати, що наша дружба щодня починалася знову. Щовечора, повернувшись до себе, я усвідомлював, що мені треба сказати Жільберті щось дуже важливе, від чого залежить наша приязнь, і це важливе щоразу було іншим. Але зрештою я був щасливий, і ніщо більше не загрожувало моєму щастю. Овва! Загроза прийшла звідти, звідки я ніколи її не сподівався: з боку Жільберти і мене самого. Гризоти мені завдало саме те, в чому я був певен, те, що малювалося мені щастям. Щастя в коханні стан ненормальний, здольний одразу надати на погляд найпростішому і завжди можливому випадкові тієї великої ваги, якої сам випадок насправді не має. Власне, щасливим нас робить поява у серці чогось несталоного, чогось такого, що ми прагнемо назавжди утримати й чого майже не помічаємо, поки воно з нами. Насправді кохання — це непогамовна мука, радість її знешкоджує, втишує, відтягує, але мука будь-якої миті може стати такою, якою була б давно, коли б мети не досягалось, — немилосердною.

Я відчував уже не раз, що Жільберта воліла б, аби я не так до них учащав. Правда, коли мене особливо надило до неї, мені досить було тільки попроситися завітати в їхній дім у її батьків, їм-бо ставало дедалі очевиднішим, як добре я впливаю на їхню доньку. Завдяки їм — мислив я, — моєму коханню ніщо не загрожує; якщо вони на моєму боці, я можу бути спокійним, адже для Жільберти їхнє слово закон. На лихо, примітивши, як вона трохи дратується, коли Сванн запрошував мене в певному сенсі навсупір її бажанню, я задумавсь, чи ж те, що я вважав за оберіг мого щастя, не є, навпаки,

таємною причиною його хисткості?

Востаннє, коли я прийшов до Жільберти, дощило; Жільберта була запрошена на урок танців до малознайомих їй людей і не могла взяти мене з собою. Задля вогкої погоди я зажив кофеїну більше ніж зазвичай. Може, далася взнаки сльота, а може, упередженість до того дому, де був танцклас, але коли Жільберта збиралась іти, пані Сванн дуже гостро озвала її: "Жільберто!" — і показала на мене, мовляв, я прийшов до неї і вона повинна зостатися зі мною. То був навіть не озов, а окрик, і, очевидно, свідчив він про добрі почуття до мене, але з того, як Жільберта стенула плечима, скидаючи плаща, я збагнув, що мати несамохіть прискорила наше, моє з приятелькою, розцурання: досі воно, те розцурання, відбувалося повільно і його давалося спинити. "Не можна ж танцювати кожен Божий день", — сказала Одетта доньці з розважливістю, перебраною, мабуть, колись у Сванна. Потім, перекинувшись ізнову Одеттою, озвалася до дочки по-англійському. Одразу між мною і частиною Жільбертиного життя виріс ніби мур, буцімто якийсь вражий дух поніс від мене геть мою приятельку. У тій мові, яку ми знаємо, ми надолужуємо непрозорість звуків прозорістю думок. Але мова, якої ми не знаємо, це замкнутий палац, де кохана істота може зраджувати нас, тоді як ми, зоставшись надворі, позбавлені до нього доступу, лиш розпачливо корчимося у своїй немочі; ми нічого не бачимо і безсилі чомусь запобігти. Ось так і ця розмова по-англійському ще місяць тому викликала б у мене усмішку, згадані в ній французькі власні імена не примножили б моєї бентеги і не стали б для неї дороговказами, а нині, коли її вели за два кроки від мене дві штивні особи, її жорстокість прирікала мене на якусь самоту і забуття, я почувався так, ніби мене окрадено. Нарешті пані Сванн покинула нас. Того дня — може, через уразу до мене, мимовільного винуватця змарнованої розваги, а може, й тому, що, відчуючи, яка Жільберта лиха, я з обачности був стриманіший, ніж звикле, — Жільбертине личко, безрадісне, голе, спустошене, світилося сумом та жалем за тим, що через мене вона не змогла танцювати па-де-катр, а також мовчазним докором усім — починаючи з мене, — хто не розуміє тонких причин її сентиментального нахилу до бостона. Залишившись зі мною на самоті, Жільберта, як і озивалася, то говорила хіба про погоду, про сльоту, про годинник-поспішайло, і наша розмова рясніла паузами й односкладовими словами, при чому я, з якоюсь розпачливою люттю, завзято нищив хвилини, які могли б стати хвилинами нашого щирювання та щастя. І кожне наше слово набирало якоїсь шорсткості через наліт неймовірної нікчемності, але я був радий цьому нальоту, бо завдяки йому Жільберта не брала наповажне банальності моїх уваг та мого холодного тону. Що з того, що я казав: "А як на мене, ваш годинник радше любить відставати", — Жільберта, звичайно, тлумачила це так: "Яка ви недобра!" Даремно я увесь цей дощистий день уперто намагався говорити такі начебто непроникні для зору слова, все одно я знав, що я зовсім не така душа-крига, як силкувався показати, а Жільберта, мабуть, це добре відчувала і відала: якби я, повторивши вже тричі, що дні коротшають, бовкнув це вчетверте, то навряд чи стримався б від сліз. Коли Жільберта бувала такою, коли усмішка не наповнювала її очей і не роз'яснювала її личка, годі передати, яке

сумне враження безнадії справляли її погляд і похмурі риси. Тоді її майже бридке личко скидалося на нудний пляж, коли море під час далекого відпливу утомлює око одним і тим самим блиском, обмеженим незмінним і тісним обрієм. Нарешті, просидівши кілька годин і бачачи, що ждати якоїсь зміни на краще не випадає, я сказав, що вона не дуже гречна. "Це ви не гречний, — заперечила вона. — Авжеж, саме так!" Я спитав себе, що я такого зробив, і, не знайшовши відповіді, спитав про це в неї. "Ну звісно, ви гадаєте, що гречні!" — сказала вона і зайшлася довгим сміхом. Ось тоді я й відчув, як болить мені те, що я не можу досягнути отої другої, невловнішої площини її думки, площини, накреслюваної її сміхом. Цей сміх, мабуть, означав: "Ні, ні, ви мене не ошукаєте, я знаю, ви божеволієте за мною, але мені від цього ні холодно ні жарко, мені на вас начхати". А проте я собі доводив, що сміх — мова не досить ясна, а тому я не можу бути певен, що добре розумію цю мову. Натомість на словах Жільберта зі мною люб'язна. "У чому ж моя негречність? — спитав я. — Ви тільки скажіть, і я все виправлю". — "Ні, це ні до чого, мені вам цього не розтлумачити". — Мені нараз стало лячно, як би вона вже не вирішила, що я її розлюбив, це завдало мені нового болю, не менш гострого, але цей біль вимагав іншої діалектики. — "Аби ви знали, як ви мене засмучуєте, то сказали б". Мій смуток мав би потішити її, коли б Жільберта сумнівалася в моєму коханні, а вона, навпаки, угнівалася. Тоді, зрозумівши свою помилку, вирішивши не брати в рахубу того, що вона мовить, і терпеливо вислухати, хай і не вельми вірячи, її слова: "Я вас щиро кохаю, колись переконаєтесь" (того дня, коли, як запевняють оскаржені, їхня правота впливе нагору, і який — диво та й годі! — ніколи не збігається з днем, коли їх допитують), я нараз ухвалив сміливу постанову не зустрічатися більше з Жільбертою, але не заявляти їй про це заздалегідь, бо вона мені б не повірила.

Якщо нас зажурила кохана істота, зажура може бути гіркою, навіть коли в цей час ми поглинені іншими клопотами та радощами, які не мають нічого спільного з цією істотою і з яких наша увага лише вряди-годи й ненадовго переноситься на щось інше. Та коли така зажура народжується — як оце нині — в момент, коли споглядання коханої наповнює все наше ество щастям, то раптова переміна, яка заходить у нашої душі, досі сонячній, тихомірній, спокійній, викликає у нас навісну бурю, і ми вже ручитися не можемо, чи стане в нас снаги її збороти. У моєму серці шаліла така люта буря, що я прийшов додому розбитий, зболілий, відчуваючи, що не одведу духу, якщо негайно не подамся назад, не верну під будь-яким приводом до Жільберти. Але ж вона скаже собі: "Знову він! Отже, я можу варити з нього воду. Що нещасливіший він піде, то слухняніший повернеться". Те, що малювалося в моїй уяві, непереборно надило мене до неї й потім, і ці почережні стрибки, цей танець стрілки внутрішньої бусолі відбилися в чернетках моїх суперечливих листів, писаних до Жільберти.

Я опинився в одній із тих скрут, викликаних збігом несприятливих обставин, у які людина потрапляє не раз і які вона, навіть попри незмінність свого характеру та натури, — натури, що породжує наші захоплення і ледве не наших коханих, а то й їхні прогріхи, — переборює по-різному залежно од віку. В такі хвилини наше життя

розламується і кладеться на терези, і на двох їхніх протилежних шальках воно вміщається все. На одній — наше бажання не знемилитися, а отже, не видатись надто покірливим тому, кого ми кохаємо, навіть не розуміючи його, і кого все ж воліємо за краще трохи легковажити, щоб він не мав себе за незамінного і не відвернувся через те від нас; на другій — мука, повен її ківш, мука всеосяжна, яку, навпаки, можна втишити, тільки зрікшись бажання подобатися цій жінці і облишивши переконувати її, що можемо без неї обійтись, хоч би навіть ходили до неї. Якщо з шальки, де лежить гонор, відсипати трохи волі, яка з нашого попуску з роками охляла, а на шальку, де лежить гризота, додати надбаного фізичного страждання, якому ми дали посилитися, то замість мужньої ухвали, що переважувала б на терезах у двадцятирічному віці, нас у п'ятидесятирічному тягне донизу ухвала інакша, надто обважена без достатньої противаги. Тим паче, що ці скрутні ситуації, повторюючись, міняються, і завжди є загроза, що в половині життя або на його схилку ми заходимося згубно потурати самим собі й ускладнимо любов певною дозою звички, якої не знає молодість, надто заклопотана силою інших обов'язків і не така вільна у своїх діях.

У листі, посланому Жільберті, я шпетив її на всі заставки, але й кидав рятувальне коло з кількох ніби випадкових слів, щоб вона могла причепити до нього замирення; потім вітер перекрутився і моє перо вже мережило ніжне послання, ніжні речення, обрані задля солодощів деяких журних зворотів, сполучень слів на кшталт "більше ніколи", таких зворушливих для тих, хто їх уживає, і таких нудних для тих, хто їх читатиме, байдуже — вважатиме вона їх брехливими і "більше ніколи" перетлумачить: "Цього вечора, якщо ви мене не розлюбили", чи повірить їм і, побачивши в них останнє прощай, зберігатиме цілковитий спокій, цілком зрозумілий, коли поривають із тим, до кого кохання охолело. Але поки ми кохаємо, ми неспроможні діяти як гідні попередники іншої істоти, що нею ми станемо, коли вже не кохатимемо, то яким же дивом ми могли б усвідомити цілковито душевний стан жінки, до якої — навіть знавши, що їй до нас байдуже — ми, безумці, постійно звертаємося з тими самими словами, які ми лебеділи, коли вона ще кохала нас, звертаємось із бажання вколисувати себе гарним сном або потішати себе в гризоті. Розібратися в думках і вчинках коханої жінки ми так само безпорадні, як перші фізики у явищах природи (перед тим як постала і кинула якесь світло на невідоме наука). Або ще гірше, як той, хто заледве здогадується про існування категорії причинності, як той, хто безсилий схопити зв'язок між явищами і для кого видимий світ туманний, як сонне марення. Звичайно, я силкувався виплутатися з цього хаосу, силкувався знайти причини. Я прагнув навіть бути "об'єктивним", намагався взяти в рахубу невідповідність тієї ваги, яку Жільберта мала для мене, тій вазі, яку не тільки мав для неї я, а й яку вона мала для всіх поза мною: якби я таку невідповідність знехтував, то міг би просту гречність моєї приятельки взяти за палке освідчення, а якийсь свій кумедний і принизливий вибрик за природний і гожий жест, розрахований на те, щоб опинитися ближче до гарних очей. Але я боявся так само впасти у протилежні крайнощі: боявся побачити в тім, що Жільберта спізналася на побачення, чи в її лихомому гуморі об'яви її нехоти до мене або й незарадну

ворожість. Між цими двома однаково кривими оптиками я намагався знайти таку, яка давала б мені все бачити в достатньому світлі; dokonувані мною конечні розрахунки трохи розвіяли мою душевну муку; і, може, тому, що я послухався чисел, а може, тому, що підказав їм відповідь, яку мені хотілося від них почути, я постановив назавтра піти до Сваннів — і я був щасливий, хоч і кучим щастям того, хто довго карається в очікуванні осоружної для нього мандрівки, але, вибравшись у дорогу, іде не далі вокзалу і вертається додому, щоб розпакувати валізи. Та поки ми вагаємося, саме бачення можливої ухвали (якщо цього бачення не умертвити в зароді ухвалою взагалі нічого не ухвалювати) виявляє, як проросле зернятко — рудименти рослини, обриси й усі відтінки чуттів, що їх збудить dokonаний учинок, ото ж я сказав собі, що було б глупством, надумавши розлучитися з Жільбертою, завдавати собі такого самого гострого болю, як той, що був би викликаний конечністю здійснення такого задуму: раз я до неї нарешті вертаюся, то можна звільнити себе від зайвих вагань та болісних заходів.

Але ця ідея поновити приятельські стосунки вмерла, щойно я добрався до Сваннів, і не тому, що їхній камердинер, завжди прихильний до мене, ознаймив, що Жільберта кудись пішла (того ж таки вечора ті, хто зустрічався з нею, підтвердили мені, що її справді не було вдома), — вся штука була в тім, як камердинер мені це сказав: "Пане! Панночка кудись пішла, бігме, не брешу. Якщо хочете, пане, переконатися, можу гукнути покоївку. Повірте мені, я завжди радий вам догодити, і, якби панночка була вдома, я одразу ж провів би вас до неї". Ті слова вихопилися в нього несамохіть, і вони єдині мали для мене вагу, бо давали, хай і неповну, рентгенограму справжнього стану речей, який приховала б виважена мова: свідчили, що у Жільбертиних близьких людей склалося враження, ніби я докучайло; ось чому, ледве камердинер проголосив ті слова, вони зродили в мені ненависть, але замість Жільберти я волів її вилити на бідолашного слугу; на ньому окошився весь гнів, яким я дихав на мою приятельку; завдяки тим словам я від нього звільнився, і тепер зоставалося лише моє кохання; але водночас ті слова попереджували мене, що я маю якийсь час уникати зустрічей із Жільбертою. Вона, мабуть, перепросить мене в листі. А проте відразу ж я до неї не побіжу: хай знає, що я можу жити й без неї. Втім, як я одержу від Жільберти листа, мені буде легше не ходити до неї якийсь час, бо я знатиму, що зустрінуся з нею коли захочу. Для того щоб веселіше зносити добровільну розлуку, мені треба було відчувати, що моє серце вільне від страшних підозр: а що як ми розбили глека назавжди? а що як вона заручилася? а що як вона від'їхала? а ще як її умкнули? Наступні дні скидалися на дні отого давнього новорічного тижня, коли ми з Жільбертою не зустрічалися. Але тоді я був певен, що мине тиждень, і моя приятелька з'явиться на Єлисейських Полях, і ми з нею бачитимемося, як колись; я в це вірив; а з другого боку, я знав не менш певно, що до закінчення новорічних вакацій мені нема чого ходити на Єлисейські Поля. Отож увесь той сумний і вже такий далекий тиждень мій сум був спокійний, бо його не мутили ані страх, ані надія. Тепер, навпаки, надія завдавала мені такого самого нестерпного болю, як і страх.

Не отримавши Жільбертиного листа того ж таки вечора, я приписав це її недбалості, її нікольству і не сумнівався, що його принесуть із ранковою поштою. Я чекав його щоранку з сердечним трепетом, що змінювався пригніченням, коли серед інших листів я не знаходив Жільбертиного або коли не надходило нічого (що було не найгірше, бо, побачивши докази приязні інших людей, я ще тяжче переживав Жільбертину байдужість). Тепер я уповав на денну пошту. Але й у Проміжки між доставою пошти з дому виходити не смів — а що як Жільберта пошле листа нарочним. Зрештою надходила пора, коли вже не могли з'явитися ні листоноша, ані Сваннів лакей, надію на спокій доводилося відкладати на завтра; отак умовляючи себе, що моє страждання довго не триватиме, я, власне, лише його безнастанно ятрив. Цей новий біль, напевно, був так само сильний, але на відміну від колишнього, не тільки продовжував без змін первісне почування, а ще й поновлювався кілька разів денно, так часто оживляючи повторюване почування, що навіть буди боєм сливе фізичним, боєм-спалахом, зрештою устійнювався; тільки-но спадала чергова очікувальна лихоманка, як починалися тортури нового очікування; тож протягом дня я не міг і хвилини прожити без страху, а навіть година страху здатна стати справжньою мукою. Словом, я катувався куди тяжче, ніж у ті давні новорічні вакації, бо цим разом у мені жило не просте й відкрите прийняття муки, а безнастанне уповання на те, що я невдовзі перестану мучитися.

Однак я таки повернувся до цього прийняття: я зрозумів, що воно має бути остаточним, і назавше зрікся Жільберти, зрікся в ім'я самого свого кохання, а все тому, що не бажав, аби Жільберта зберегла якийсь прикрий спогад про мене. З тої хвилини, аби вона не думала, що я задосадував на неї, я навіть, домовившись із Жільбертою про любовне побачення, — це вже пізніше, — в останню хвилину писав їй, що я, на превеликий жаль, не можу прийти, але водночас запевняв, що тяжко цим журюся, як чинив би з усяким, кого б не мав охоти бачити. Такі вирази жалю, які в нас звичайно знаходяться для людей нам байдужих, швидше, як я гадав, переконають Жільберту в моїй байдужості, ніж удавано байдужий тон, якого ми прибираємо в розмові з коханою. Коли б мої без кінця повторювані вчинки ліпше, ніж мої слова, довели Жільберті, що мене до неї не вабить, може, тоді б натомість її привабило до мене. Та ба! То була марна затія: не зустрічаючись із Жільбертою, домагатися того, щоб її принадило до мене, означало б утратити її назавше — насамперед тому, що коли її знову надитиме до мене, а я хотітиму, щоб цей поваб не зникав, мені буде не вигідно зразу капітулювати. Втім, найважчий для мене період був би вже тоді позаду; Жільберта була мені необхідна зараз, і мені хотілося остерегти її, що коли ми з нею зустрінемося знов, вона заспокоїть біль, уже й так настільки ослаблений, що вже не буде, як цієї миті, достатньою підставою для складення зброї, для примирення, для нових побачень. А згодом, коли нарешті можна буде безбоязно признатися Жільберті (так її на той час до мене надитиме), що й мене так само до неї надить, моєї любови вже не існуватиме, вона не витримає такої довгої розлуки, я збайдужію до Жільберти. Всім цим я запасся, але говорити їй цього не можна було; вона подумала б, що я запевняю, ніби довга розлука з

нею уб'є моє кохання, єдино на те, щоб вона хутчій покликала мене до себе. Я хотів, щоб Жільберта збагнула, що всупереч моїм запевнянням, я власною волею, а не через якусь там перешкоду, не через стан здоров'я, позбавляю себе її товариства. І щоразу, коли я знав заздалегodi, що Жільберти вдома не буде, що їй треба кудись іти з подругою і на обід вона не вернеться, я не марнував слушної нагоди і йшов до пані Сванн. Пані Сванн знову стала для мене тим, чим була тоді, коли мені було так важко бачитися з її донькою і коли, не діждавшись Жільберти на Єлисейських Полях, я йшов гуляти в Акацієву алею. Завдяки таким одвідинам я міг дещо чути про Жльберту і був певен, що вона теж про мене почує і збагне, що я за нею не пропадаю. А ще я, як усі, хто хильнув лиха, вважав, що лиха моя доля могла бути ще гірша. Як-не-як, двері Жільбертиного будинку для мене відчинені, і я казав собі, хоча й заповзвся не користати з такої можливості, що коли б раптом мій біль надміру загострився, я міг би покласти йому крес. Я микав своє горе лишень із дня на день. А втім, і це надто гучно сказано. Скільки разів на годину (але тепер уже без тривожного очікування, яке давило мене в перші тижні нашої звади, перш ніж я наважився повернутися до Сваннів) я читав собі листа, якого Жільберта запевне колись пришле, а то й принесе мені його сама! Постійне видиво цього омріяного щастя помагало мені перетерплювати руїну щастя істинного. Коли ми думаємо про жінок, які нас не кохають, або про "запропащих", усвідомлення безвиходи не перешкоджає нам чогось сподіватися. Ми живемо на чатах, на підслухах; син пішов у море, в небезпечну плавбу, а мати щохвилини, навіть багато часу тому, як дізналася про його загибель, уявляє собі, ніби він чудом урятувався, ніби він живий і от-от вернеться. І це очікування, залежно від сили пам'яті й відпорності організму, допомагає їй з роками уживатися з думкою, що син її неживий, допомагає зрештою забути його і вижити — або вбиває її. З другого боку, мене трохи втішала думка, що терпіння для мого кохання корисне. Кожна моя візита до пані Сванн тоді, як доньки не було, ставала для мене болісна, але я відчував, що це підносить мене в Жільбертиних очах.

А втім, коли йдучи до пані Сванн, я спершу впевнювався, що не застану Жільберти вдома, то, може, не так тому, що поклав будь-що її уникати, як тому, що надія на примирення перекривала мою волю до розриву й утаювала від мене те, що було в ній найжорстокішого. Адже немає майже нічого абсолютного, принаймні такого, що було б абсолютним завжди, у людській душі, одним із законів якої, підживлюваним несподіваними припливами розмаїтих спогадів, є перебої. Наскільки химерна моя надія, я добре знав. Я скидався на злидаря, який менше скроплює слізьми свій черствий насушник, коли втішає себе: ану ж у цю мить якийсь чужинець відписує йому цілий маєток. Усі ми, щоб зробити життя бодай трохи стерпним, мусимо рятуватися якимсь дивацтвом. Отож моя надія була щирішою, — дяка Богові, розлука з Жільбертою затягувалася, — коли ми з моєю пасією не зустрічалися. Аби ми бачилися в її матері, то, може, обмінялися б непоправними словами, які розвели б нас остаточно в різні боки й убили б у мені надію, але тоді в моєму серці ожила б туга, з новою силою воскресло кохання, і мені важче було б примиритися з моєю долею.

Давньою порою, ще задовго перед моїм розривом із Жільбертою, пані Сванн казала мені: "Це чудово, що ви одвідуєте Жільберту, але я була б рада, якби ви іноді з'являлись і до мене, тільки не в ті дні, коли в мене багато гостей, з ними ви знудитеся, а в інші і трохи пізніше, тоді ви неодмінно мене застанете". Отож тепер, заходячи до пані Сванн, я вдавав, ніби вволяю її давнє бажання. І пізньої доби, вже поночі, майже тої хвилини, коли моя рідня сідала до столу, я йшов до пані Сванн, знаючи, що не побачу Жільберти і все ж думатиму лише про неї. У цій як на той час відлеглій дільниці Парижа, тоді темнішого, ніж тепер, бо навіть у середмісті електрики на вулицях не було, і тільки в небагатьох будинках лампи в салонах на бельєтажах або на низьких антресолях (пані Сванн вітала гостей саме на одних із цих останніх) були єдиним джерелом світла на вулицях і поривали на себе очі перехожого, для якого приглушені віконні відблиски були наочним поясненням того, чому перед дверима стоять елегантні екіпажі. Перехожий не без хвилювання думав, що в таємничому дійстві за вікном зайшла якась зміна, коли той чи інший екіпаж рушав; але то тільки візничий, боячись, як би не змерзли коні, вряди-годи пускав їх клусом, надто привертаючи увагу тим, що гумові колеса творили нечутне тло, на якому кінські копита скрекотіли лункіше й сипкіше.

"Зимовий сад", який у ті роки перехожий міг бачити на кожній вулиці, якщо помешкання містилося не надто високо над пішоходом, красується нині лише на геліографюрах у подарункових виданнях П.-Ж. Сталя. На відміну від скупого рослинного орнаменту в теперішніх вітальнях Людовіка XVI — троянда чи японський ірис у кришталевій вазі з таким вузьким горлом, що другої квітки туди вже не поставити, — на цих гравюрах такий сад завдяки тодішній рясноті рослин і цілковитому бракові стилізації в їхньому розташуванні, здається, більше засвідчував якесь живе, зворушливе захоплення господинь дому ботанікою, аніж холодну турботу про мертву декоративність. "Зимовий сад" у тодішніх приватних будинках згруба нагадував мініатюрну переносну теплицю, поставлену рано-вранці на Новий рік під запаленою лампою — ба дітям не стало терпцю ждати, поки задніє, — серед інших новорічних подарунків, і то був найкращий подарунок, бо він пом'якшував зимову голизну своїми розкішними живими рослинами, які треба було викохувати; а ще дужче, ніж на дитячі теплички, "зимові сади" скидалися на ту, що була поряд з ними, на малюнку гарної книжки, теж подарованої на Новий рік, і хоча книжкову тепличку піднесли не дітям, а героїні повісті Лілі, вони мліли перед нею, і тепер, уже підстаркуваті, вони ладні повірити, що в ті щасливі літа найкращою порою року була зима. Нарешті у глибу цього "зимового саду", крізь хащу різних порід, завдяки якій освітлене вікно знадвору скидалося на шибочки тих-таки дитячих тепличок, мальованих чи правдивих, перехожий, ставши навшпиньки, бачив зазвичай добродія у рединготі, з гарденією або гвоздиною у бутоньєрці, добродій стояв перед сидячою дамою й обоє вони, наче вирізьблені в топазі, мріли у глибу салону, наповненого бурштиновими відблисками самовара (тодішньої завізної новинки) та парою, що бухає з нього, може, ще й нині, але ніхто вже, звикнувшись, її не помічає. "Чаювати" пані Сванн дуже любила; вона думала, що це буде оригінально й дуже гарно, коли вона скаже якомусь чоловікові: "Ви завжди

мене застанете, тільки трохи пізніше; приходьте чаювати", — і, всміхаючись лагідною, тонкою усмішкою, вона таки проказувала ці слова з легеньким англійським акцентом, і гість церемонно уклонявся пані Сванн, ніби її слова були чимось особливим і глибоким, чимось, що вимагає пошанівку та уваги. Крім згаданої, була ще одна причина, чому квіти в салоні пані Сванн були не просто оздобою, і причина ця пов'язувалася не з часом, а з давнім Одеттиним життям. Високопоставлена кокетка, якою вона колись була, живе переважно для любчиків, себто у себе вдома, а це привчає її жити для себе. Своїми речами порядна жінка дорожить, звичайно, теж, але ще більше дорожить ними кокетка. Кульмінаційна хвиля її дня не та, коли вона вбирається для всіх, а та, коли розбирається для одного. У шлафроку, в нічній сорочці їй треба бути такою самою гожою, як у вечірній сукні. Інші жінки виставляють свої клейноди напоказ, а вона... вона повинна скрашувати перлами свій інтим. Такий спосіб життя зобов'язує, він виховує смак до таємної розкоші, смак майже безкорисливий. Пані Сванн кохалась у квітах. Біля її фотелю завше стояла величезна кришталева ваза, повна пармських фіялок чи стокроток з опалими пелюсточками у воді, і, здавалося, свідчила в очах візитера про якесь улюблене і перерване заняття, скажімо, пані Сванн хотіла посмакувати на самоті чашкою чаю; а може, й про якусь інтимнішу і потаємнішу справу. Побачивши ці виставлені квіти, так і хотілося перепросити, немовби ти підгледів назву ще розгорненої книжки і можеш тепер угадати, що Одетта перед хвилиною читала, а отже, і що вона оце зараз думає. Але квіти — істоти ще живіші за книжки, і ви страшенно ніяковіли, коли, завітавши до пані Сванн, бачили, що вона не сама, чи, провівши її додому, помічали, що салон не порожній — стільки загадкового місця, пов'язаного з нікому не знаними годинами життя господині дому, посідали ці не поставлені заздалегідь для Одеттиних гостей, а ніби нею тут забуті квіти, здавалося, вони вже з нею щирували про щось і щируватимуть ще, і цю розмову ви боялися урвати, і даремно силкувалися відчитати її таїну, втупившись очима у бляклий, бліденький, ліловий колір пармських фіялок. З кінця жовтня Одетта поверталася якомога вчасніше на чаювання, на свій, як тоді ще мовилося, *five o'clock tea*, бо вона чула (і любила повторювати), що пані Вердюрен зуміла створити свій салон завдяки тому, що її завше можна застати вдома у певну годину. Одетта взяла собі в голову, що вона теж має салон такого штабу, але вільніший, *senza rigore*, за її улюбленою примовкою. Вчорашня кокетка уявляла, що вона друга Леспінас, і мала себе за фундатора салону, суперника салону дю Дефан^[110], відбивши у неї найприємніших завсідників, насамперед Сванна, який поділив з нею вигнання і відрубне життя; ба на ці її вигадки могли понадитися лише необізнані з її минулим нові знайомі, але одурити саму себе їй було зась. А втім, деякі наші улюблені ролі ми стільки разів граємо у світі і так у них вживаємося, що нам легше послатися на їхні кривосвідчення, ніж запозвати майже геть-то забуту дійсність. У ті дні, коли пані Сванн зовсім не виходила, вона одягала крепдешинове плаття, біле, як перший сніг, а часом довгий едабний зборчастий пеньюар, подібний до грона біло-рожевих квітів, — нині такі пеньюари вважаються не зимовими, а даремно. Бо ці легкі тканини й ніжні тони в тодішніх

натоплених і задрапованих порт'єрами салонах, про які великосвітські повістярі, аби висловитися дотепніш, писали, що вони "підбиті затишком", надавали жінці такого самого мерзлякуватого вигляду, як у троянд, що, попри зиму, по-весняному пишались коло неї у шарлаті своєї голизни. Килими глушили звук, господиня дому забивалася в якусь найдальшу нішу, і ти з'являвся непомічений, вона читала далі, коли ти вже був біля неї, і це ще примножувало враження романтичності, чар нібито підслуханої таємниці, те, чим ще й досі дихають на нас спогади про тоді вже немодні сукні, від яких, мабуть, єдина пані Сванн ніяк не хотіла відмовитися і які дають нам ілюзію, що прибрана в таку сукню жінка, мабуть, героїня роману, бо ми самі її бачили в романах не кого іншого, як Анрі Грєвіля. Тепер, із початком зими, в Одеттиній вітальні стояли величезні різнобарвні хризантеми, раніше таке розмаїття Сваннові було б у дивовижу. Я милувався на них під час сумних своїх візит до пані Сванн, коли моя гризота воскрешала мені всю таємничу поетичність цієї жінки, яка завтра скаже Жільберті: "У мене був твій приятель". А милувався я, звісно, тому, що блідо-рожеві, як шовк її фотелів часів Людовіка XV, снігово-білі, як її крепдешиновий шлафрок, або мідяно-червоні, як самовар, вони доповнювали оздобу салону ще одною гранню, так само багатою на вишукані барви, але живою і нетривкою. Та ще дужче, ніж така нетривкість, мене зворушувало те, що хризантеми все ж довговічніші проти таких самих рожевих чи мідяних відблисків, якими вечорове сонце так пишно червонило югу листопадового смерку і які гасли на небесах, — я сам бачив перед входом до пані Сванн, — але продовжували своє життя, відроджуючись у племінкій палітрі квітів. Схожі на вогні, позичені великим колористом у мінливого небесного пожару, аби прикрасити людську оселю, хризантеми кликали мене боротися з тугою і смакувати за чаюванням перебіжні радощі листопада, тихою і таємничою пишнотою яких вони полум'яніли біля мене. Овва! Такої краси в розмовах я не знаходив; з розмовами у хризантем було мало спільного. Навіть із пані Коттар, хоча година була вже пізня, пані Сванн була мила і, прибираючи грайливого тону, казала: "Що ви, посидьте, не дивіться на годинника, ще зовсім рано, цей годинник не йде, куди вам поспішати?" І тицяла ще одну тартинку пані професоровій, що не випускала з руки шабатурки для візитівок.

— Годі з цього дому вирватися, — мовила пані Бонтан, звертаючись до пані Сванн, а пані Коттар, вражена тим, що чує з її уст свою власну думку, вигукнула: "От і я, хоч олії в голові небагато, сказати по щирості, теж так думаю!", і з нею погоджувалися клубмени, б'ючи поклони, наче мали за велику честь те, що пані Сванн познайомила їх із цією не вельми гречною міщаночкою, яка перед великосвітськими Одеттиними приятелями поводитися стримано і навіть ставала в "оборонну позицію", еге ж, саме так вона й сказала, бо любила висловлюватися пишномовно про найпростіші речі. "Щось мені не віриться. Ось уже три середи поспіль ви на очі мені не давалися", — заперечувала пані Сванн пані Коттар. "Ваша правда, Одетто, ми вже з вами цілі віки, цілу вічність не бачилися. Каюсь перед вами, каюсь, але мушу вам признатися, — додавала вона сором'язливо і непевно, бо хоч і була лікарева жінка, а про ревматизм чи ниркові кольки зважувалася говорити хіба на здогад буряків, — що я маю по горло своєї

хай не біди, то прибідку. У всіх свої прибідки. А потім — у мене чоловіча челядь спробувала вчинити двірцевий переворот. Я орудую не так уже й круто, але мусила для постраху спровадити Вателя, хоча він уже й сам устиг, мабуть, підшукати тепліше місце. Але його відхід мало не спричинив демісії всього кабінету. Покоївка теж попросила дати їй одправу, сцени були просто гомеричні! Хай би там що, а я тримала стерно влади міцно, словом, для мене це добра наука, вона піде мені на пожиток. Я вас нуджу цими кухонними історіями, але ви знаєте не гірше за мене, якої мороки завдає зміна персоналу".

— А де це запропастилася ваша гожа донька? — питалася пані Коттар. "Моя гожа донька у приятельки, — відповідала пані Сванн і зверталася до мене: — Мабуть, вона вам писала, щоб ви прийшли завтра?.. А як ваші бебі?" — питала вона у пані професорової. Я зітхав із полегкістю. Ці золоті слова пані Сванн, які доводили, що я міг побачити Жільберту будь-коли і задля яких я, власне, сюди й навідувався, були чимось украй конечним. "Ні. А втім, я сам їй напишу сьогодні ж. Нам не можна більше бачитися з Жільбертою", — додав я таким тоном, ніби приписував наш розрив якійсь таємничій причині, і це приписування покріплювало в мене ілюзію кохання, підтримувану ще й тим, як ніжно ми, Жільберта і я, говорили одне про одного. "Ви ж бо знаєте, зона до вас така прихильна, — вмовляла мене пані Сванн. — Ви справді завтра не прийдете?" Врадуваний великою радістю, я питав себе: "А власне, чому б мені не прийти, якщо мене запрошує її рідна мати?" Але одразу ж ізнову в'янув. Я боявся, як би Жільберта, побачивши мене, не подумала, що байдужість, яку я виказував до неї останнім часом, кумедія, і волів за краще зволікати далі з нашою зустріччю. Поки точилася наша розмова з пані Сванн, пані Бонтан скаржилася на те, які зануди ці жінки політиків, бо вдавала, ніби всі на світі їй смішні й осоружні, а чоловікова посада її просто вбиває. "Ось вам нічого не варто прийняти півсотні лікарських жінок підряд, — мовила вона пані Коттар, відомій, навпаки, своєю зичливістю до кожного і безмежною відданістю обов'язкові. — О, ви відважна жінка! А я, бачте, міністерша, від цього, звісно, й треба танцювати... Ну, і я не можу нічого з собою вдіяти; ви ж знаєте цих чиновницьких жінок, як тут утриматися, щоб не показати їм язика. І моя сестріниця Альбертина теж уся в мене. Ви навіть не уявляєте, яка це козир-дівка. На тому тижні в день моїх раутів жінка віце-міністра фінансів узяла та й бовкнула у мене в хаті, що зовсім не знається на куховарстві. "Але ж, прошу пані, — відрізала Альбертина з наймилішою усмішкою, — кому ж тоді знатися, як не вам, адже ваш батько був кухтиком"". — "Ох, я дуже люблю цю історію, це просто розкіш! — вигукнула пані Сванн. — Але принаймні в ті дні, коли доктор консультує, пані могла б створити свій маленький затишок із квітами та книжками, тим, що ви любите", — дорадила вона пані професоровій. "Так прямо, у живі очі, й бризнула. І хоч би словом мене попередила, шельма! Спритна, що твоя мавпуля! Ваше щастя, що ви вмієте себе стримати; заздрю тим, хто здатний зі своїми думками таїтися". — "А мені навіть нема потреби цього робити, я не така вибаглива, — лагідно відповідала пані Коттар. — Зрештою я не маю на це такого права, як ви, — додала вона трохи гучнішим голосом, як завжди, коли в

розмові траплялася нагода обережненько підпустити меду, помастити словами, що всіх підкупало і помагало чоловіковій кар'єрі. — І взагалі я роблю з дорогою душею все, що може бути корисним професорові".

— Але ж, люба пані, до того треба мати хист. У вас, певно, залізні нерви. А я, як побачу, які гримаси корчить жінка військового міністра, теж починаю гримасувати. Крий Боже, мати такий темперамент, як у мене.

— О, так! — докидала пані Коттар. — Я чула, що в неї тик. Мій чоловік теж водиться з достойниками, і знаєте, коли ці панове розмовляють між собою...

— Або взяти шефа протоколу, він горбач, і я й п'яти хвилин не дам йому всидіти, щоб не лапнути його за горб. Муж каже, що я дограюся, що він утратить крісло. Ну й хай ти скажишся з усіма цими міністрами! Геть ік лихій годині всіх цих міністрів! Я хотіла б, щоб ці слова красувалися як гасло на моєму поштовому папері. Мабуть, я вас шокую, бо ви добра душа, а я, признатися, нічого так на світі не люблю, як кувати речі недобрії. Без лихослів'я і життя мені не життя.

І вона говорила цілісіньку годину про міністерство, ніби йшлося про якийсь Олімп. Щоб звернути на інше, пані Сванн вдавалася до пані Коттар:

— Яка ви ошатна! Redfern fecit?^[111]

— Ні, ви ж знаєте, я шанувальниця Родніца. Втім, це щойно перероблений фасон!

— Все одно — шик-блиск!

— Скільки — як ви думаєте?.. Ні, першу цифру змініть.

— Що? Але ж це дешевинка, дурнячок! А я чула, що втричі дорожче.

— Отак і пишеться історія, — завершувала пані докторова і показувала пані Сванн на шийну хустку, яку та їй подарувала: — Погляньте, Одетто. Впізнаєте?

У прогалині між половинками порт'єри з'являлася церемонно похилена голова, вдаючи жартома, що боїться завадити: то був Сванн. "Одетто! У мене в кабінеті принц Агрігентський, він питає, чи може засвідчити свою повагу? Що йому відповісти?" — "Що я дуже рада", — відказувала Одетта з утіхою і водночас зберігаючи спокій, і це в неї виходило невимушено, бо вона, ще будучи утриманкою, приймала великосвітських мужчин. Сванн ішов до кабінету переказати запрошення, а потім у товаристві принца повертався до вітальні, якщо тільки в цей інтервал не з'являлася пані Вердюрен.

Побравшись з Одеттою, Сванн просив її більше не одвідувати кланчика (він мав для цього чимало підстав, а якби й не мав, він її однаково попросив би, улягаючи беззастережному законові невдячності, який диктується недалекоглядністю чи безкорисливістю всіх звідників). Він погодився тільки, щоб Одетта обмінювалася з пані Вердюрен двома візитами на рік, але декотрі вірні, обурені зневагою, завданою "принципалці", в чиїх мазунчиках ходила стільки літ Одетта і навіть Сванн, вважали, що й це забагато. Щоправда, в "ядерці" завелися здрайці, які іноді пропускали вечори, аби потаємці поспішити на запрошення Одетти, готові в разі, коли б їх піймано на гарячому, виправдатися тим, що їм хотілося познайомитися з Берготтом (а "принципалка" хоч і запевняла, що у Сваннів вона не буває і що він нездара, а проте

силкувалася, за її улюбленим висловом, запопасти його), але салон мав і своїх "ультра". І вони, не привчені додержуватися звичаю, який часто стримує людей від остаточних кроків, що робляться навсупір комусь, марно домагалися, щоб пані Вердюрен розцуралася з Одеттою і позбавила її задоволення говорити зі сміхом: "З часів великої "схизми" ми буваємо у "принципалки" в рідку стежку. Поки чоловік мій парубкував, учащати до неї було ще не так важко, але для подружжя це не завжди просто... Муж, сказати по ширості, старої Вердюрен не зносить і був би не в захваті, якби я пустила там коріння. А я, як вірна малжонка..." Сванн супроводжував Одетту на прохані вечори до Вердюренів, але намагався не даватися на очі, коли пані Вердюрен одвідувала Одетту. Якщо "принципалка" була в салоні, принц Агрігентський входив сам. Зрештою його одного Одетта й рекомендувала пані Вердюрен, вона воліла, щоб пані Вердюрен не чула безвісних прізвищ і, побачивши незнайомі обличчя, думала, що купається в аристократичному середовищі; і Одеттин розрахунок спрацьовував, увечері пані Вердюрен з несмаком казала чоловікові: "Гарнесенький гуртик! Увесь вицвіт реакції!"

Одетта теж перебувала в омані щодо пані Вердюрен, але в омані зовсім протилежного характеру. Не те що салон "принципалки" вже тоді починав ставати таким, як ми його побачимо згодом. Пані Вердюрен не досягла навіть "інкубаційного періоду", коли відкладають урочисті вечори, бо на них рідкісні свіжонабуті алмази тонули б серед шатії, і воліють чекати, аж поки дітородна сила десяти праведників, яких пощастило з'єднати, не доведе їхньої кількості до семи десятків. Пані Вердюрен, так само, як до цього готувалась і Одетта, обрала за мету "вищий світ"; однак сектор її наступу був ще вкрай обмежений і, зрештою, відлеглий від того, де Одетта мала якусь надію добитися такого самого успіху і здійснити прорив; от і виходило так, що Одетта й не здогадувалася про стратегічні плани, вироблені "принципалкою". І коли хтось відгукувався про пані Вердюрен як про снобку, Одетта щиро сміялася: "Та яка з неї снобка! По-перше, для снобізму їй бракує підстав, вона ні з ким не знайома. А по-друге, віддаймо їй належне, їй подобається все так, як є. Ні, вона любить лише свої середі і своїх дотепних співрозмовників". І нишком вона заздрила вмінню пані Вердюрен (хоча розраховувала колись відбутися таку саму прегарну школу), її хистові "принципалки", якому та надавала такої великої ваги, хоча цей хист лише відтінював те, чого не існувало, гаптував безпредметне, був власне хистом небуття: хистові господині дому — хистові "збивати", "гуртувати", "висувати", а самій "пошитися між люди", правити за "сполучну ланку". Так чи інакше, друзі пані Сванн були дуже вражені, побачивши в її домі жінку, яку давалося уявити лише в її власному салоні, в незмінній рамі гостей, у рамі всього гурту (а тепер цей гурт, прегарно в ній утілений, утрушений, злучений, мов якими чарами вмістився в одному фотелі, в одній її постаті "принципалки", перепиненої візитеркою і тепло затушкованої в манто на гагачому пуху, пухнасте, як біле хутро, що вистилало підлогу вітальні Сваннів, де пані Вердюрен сама була салоном). Найбоязкіші жіночки зі скромності воліли повтікати і, вживаючи у своїй мові множини, ніби хотіли натякнути іншим, що не треба докучати виздоровниці, яка тільки з ліжка, казали: "Одетто, нам пора". Всі заздрили пані Коттар, бо до неї "принципалка" зверталася на

ім'я. "Давайте я вас украду", — казала до неї пані Вердюрен — вона не могла допустити, щоб якась вірна залишилася, замість піти за нею. "Але пані Бонтан була така ласкава, що зголосилася мене підвезти, — відмагалася пані Коттар, — їй не хотілося, аби про неї думали, ніби вона ради більшої знакомитости нехтує пропозицію пані Бонтан підвезти її міністерським повозом. — їй-бо, я завжди почуваю особливу вдячність до моїх друзів, коли вони дають мені місце у своїй кареті! Це просто благостиня для тих, хто не має автомедона". — "Тим паче, — озивалася "принципалка" (не сміючи сперечатися, бо була трохи знайома з пані Бонтан і щойно тільки запросила її на свої середі), — що від пані де Кресі до вашого дому не блигомий світ. Ой лишенько, я все ніяк не звикну говорити "пані Сванн"!" То був улюблений дотеп "ядерця", люди невеликого розуму вдавали, ніби ніяк не звикнуть говорити "пані Сванн". "Хай йому абищо, я так звик говорити "пані де Кресі", що знов мало не обмовився". Тільки пані Вердюрен, говорячи з Одеттою, весь час обмовлялася, і то зумисне. "Як ви, Одетто, не боїтеся мешкати в такій забутій закутані? Мені було б непереливки повертатися сюди вечорами. Лелечки, а як тут вогко! Чи не тому чоловік ваш нажив собі екзему? А щури тут водяться?" — "Ба ні, таке скажете! Бр-р-р!" — "Ну й дяка Богові! А мені казали, що водяться. Дуже рада, що їх немає, паціюків я боюся панічно, еге ж, дуже рада, а то я б сюди і не потикалася. До побачення, серденько, до скорого побачення, ви ж знаєте, яку радість дають мені ваші візити. Укладати хризантеми ви не зугарні, — кидала вона на відході, коли пані Сванн уже підводилася, аби провести її. — Це ж бо японські квіти, і вкладати їх треба по-японському". — "Я з пані Вердюрен не згодна, хоча в усьому іншому вона для мене Закон і Пророки. Ви, Одетто, відчуваєте, як ніхто, дивоглядну красу хризантем чи, як тепер кажуть, хризантемів", — заявляла пані Коттар, коли двері за "принципалкою" зачинялися. "Кохана пані Вердюрен не вельми поблажлива до чужих квітів", — відповідала лагідно пані Сванн. "У кого ви їх купуєте, Одетто? — питала пані Коттар, рятуючи "принципалку" від нових критичних стріл. — У Леметра? Недавно я бачила перед його крамницею великий рожевий кущ, Божечки, я аж умлівала над тим кущем". — Сказати, скільки коштує цей кущ, пані Коттар соромилася — признавалася лишень, що професор, "зазвичай, не порох", цим разом "став дуба" й обізвав її переводницею. — "Ні, ні, мій улюблений квітникар лише Дебак". — "І мій теж, — мовила пані Коттар, — але признаюся, іноді я міняю його на Лашома". — "Отакої! Ви зраджуєте його з Лашомом? Я йому перекажу! — озивалася Одетта — у себе вдома вона завжди дотепувала й пожвавлювала розмову, тут їй було легше, ніж у кланчику. — Зрештою Лашом справді зробився дуже дорогим, і, знаєте, я навряд щоб із ним зійшлася, зійшлася в ціні!" — додавала вона, сміючись.

Тим часом пані Бонтан, яка стільки клялася, що вже не поткнеться до Вердюренів, ошчасливлена запрошенням на середі, метикувала, як би його влаштувати так, аби бувати в них частіше. Вона не знала, що пані Вердюрен пильнувала за тим, щоб ніхто не пропускав жодної середі; з другого боку, вона належала до числа тих, із ким не шукають знайомства, хто, діставши запрошення на цілу "серію" раутів до якогось дому,

почуваються там не так, як ті, котрі усвідомлюють, що своєю візитом завжди роблять радість господині, аби тільки вони самі мали час і бажання; навпаки, такі особи, як пані Бонтан, не приходять, скажімо, на перший і на третій вечір, гадаючи собі, що їхню відсутність помітять, і приберігаючи себе для третього і четвертого; хіба що, маючи інформацію, що третій "журфікс" має бути особливо пишним, вони дотримуються іншого ладу і виправдовуються тим, що "на жаль, попереднього разу не були вільні".

Ось пані Бонтан і підраховувала, скільки ще серед залишається до Великодня і як їй примудритися побувати на зайвій середі, не здавшись настирою. Вона сподівалася, що пані Коттар дасть їй дорогою якісь указівки. "Ох, пані Бонтан, ви вже на ногах! Знаєте, негоже подавати гасло до втечі! Ви переді мною в боргу за те, що пропустили минулий четвер... Посидьте-но ще трошки. Ви ж сьогодні вже однак не встигнете ні до кого з'їздити. Невже вас нічим спокусити? — мовила пані Сванн, подаючи таріль з тістечками. — Бачте, ця погань зовсім незлецька. На око вона страшенька, але хай пані бодай скуштує! Побачимо, якої ви заспіваете". — "Навпаки, вони дуже апетитні, — заперечувала пані Коттар, — у вас, пані Одетто, голодною смертю не помреш. І не треба навіть питати, звідки я знаю, що у вас усе від Ребате. Мушу визнати, що я більший еклектик. По птіфури і взагалі по всі ласощі я часто посилаю до Бурбоне. Але визнаю: на морозиві у Бурбоне знаються, як Гершко на перці. Щодо морозива, баваруза чи шербета Ребате — неперевершений митець. Мовляв, за моїм мужем, *plus ultra*.^[112] — "А це — звичайнісінького домашнього виробництва. Так-таки нічого й не візьмете?" — "Я вже обідати не зможу, — відповідала пані Бонтан, — але на хвилику присяду. Бачте, я страх як люблю погомоніти з інтелігентними жінками, як оце ви. Може, я здамся вам нескромною, пані Одетто, але мені хотілося б знати, чи припав вам до вподоби капелюшок пані Тромбер. Звичайно, великі капелюшки нині в моді. Але держи віру, держи й міру. Проти капелюшка, в якому вона недавно приходила, той, що вона носила раніше, просто маценький". — "Ба ні, я зовсім не інтелігентна! — мовила, кокетуючи, Одетта. — Власне, я така тютя, що кожен мене одурить, я всьому вірю, все беру близько до серця". І казала науверти, як мучилася на початку, пошлюбивши такого чоловіка, як Сванн, — оті його походеньки, оті зради. Принц Аґригентський, почувши репліку: "Я зовсім не інтелігентна", вважав за свій обов'язок висловити протест, але йому бракувало кебеті. "Тарара! — вигукувала тим часом пані Бонтан. — Це пані не інтелігентна!" — "Я теж сказав собі: "Га? Може, мені причулося?"" — вторував їй принц, ухопившись за її репліку, як за рятівне коло. "Ба ні, запевняю вас, — доводила Одетта, — я така собі міщаночка, легковажна, забобонна, недалеко, а головне темна. Ви давно не бачили нашого любого баронета?" — питала вона, маючи на увазі барона де Шарлюса. "Ви — темна? — скрикувала пані Бонтан. — А що тоді казати про офіційні сфери, про всіх жінок ясновельможних панів, які тільки й тереvenять, що про ганчір'я!.. Еге ж, моя пані, не давніше як тиждень тому я заговорила з міністершою народної освіти про *Лоенґріна*. А вона мені: "Який *Лоенґрін*?" Оте останнє ревю в "Фолі-Бержер", ох, і втішна, кажуть, штука!" Ну от, моя пані, знаєте, коли чуєш такі речі, то тебе беруть чорти. Мені так кортіло дати їй ляща! Я жінка з характером,

повірте мені. Може, скажете, неправда?" — зверталася вона до мене. "Послухайте, — озивалася пані Коттар, — по-моєму, річ цілком прощенна, як хтось відповість невід, коли його з доброго дива ошелешити якимсь запитанням. Я можу судити про це, бо пані Вердюрен має саме таку поведенцію — приступати з короткими гужами". — "До речі, щодо пані Вердюрен, — звернулася до пані Коттар пані Бонтан, — чи ви не знаєте, хто буде у неї в середу?.. Трохи не забула, що нас запрошено на найближчу середу! Чом би вам не приїхати до нас у ту середу на обід? А потім разом поїхали б до пані Вердюрен. Сама входити до неї я боюся, перед цією великою жінкою у мене жижки тремтять". — "Я зараз вам поясню, — кинула пані Коттар, — що вас лякає у пані Вердюрен, — її мовний орган. Нічого не вдієш: такий пречудовий мовний орган, як у пані Сванн, дається не кожному. Але досить упасти в слово, як мовить "принципалка", і крига скресне. Бо, по суті, вона людина доброзичлива. Але вас я розумію: не дуже-то приємно потрапити вперше до чужої країни". — "Добре було б, якби й ви з нами пообідали, — поверталася пані Бонтан до пані Сванн. — По обіді ми б усі гуртом поїхали "вердюренитися" до Вердюренів; і хай би навіть "принципалка" образилася на мене за це і перестала запрошувати, ми бодай раз погмоніли б у неї втрюх, а мені більш нічого й не треба". Але це твердження, мабуть, було не дуже щире, бо пані Бонтан бралася одразу випитувати: "Як ви гадаєте, хто там буде за тиждень у середу? Що там діятиметься? Чи буде там багатолюдно принаймні?" — "Мене там запевне не буде, — казала Одетта. — Ми покажемося лише в останню середу. Якщо вам однаково, почекайте до середи..." Але пропозиція потерпіти, очевидно, не приваблювала пані Бонтан.

Зазвичай розумовий рівень якогось салону і його пишнота мають між собою не пряму, а радше зворотну залежність, але оскільки Сванн вважав, ніби пані Бонтан жінка мила, то виходило, що зледащіла людина, мабуть, стає невибагливою до тих, із ким мусить водитися, стає невибагливою як до їхнього інтелекту, так і до решти якостей. Якщо ж це правда, то окремі люди, як і цілі народи, мають дійти висновку, що їхня культура, ба навіть мова гинуть з утратою їхньої незалежності. Така поблажливість може призвести до того, що по досягненні певного віку нас дедалі більше тішить хвала нашому душевному складу, нашим нахилам, тішить, коли нас заохочують цим нахилам піддатися; це той вік, коли великий мистець воліє спілкуватися не з самобутніми талантами, а з учнями, які, дотримуючись лише букви його науки, кадять йому і зазирають йому до рота; коли чоловік чи жінка, жерці палкого кохання, на якомусь збіговиську визнають за найбільшого розумника особу, може, й сіреньку, зате вона довела якоюсь реплікою, як вона розуміє і схвалює любовні пригоди, догодивши цим грішній хоті коханця чи полюбовниці; це ще й той вік, коли Сванн, одружившись з Одеттою, був радий почути з уст пані Бонтан, що Приймати у себе самих дукинй — сміхота (з чого він робив висновок, протилежний тому, якого дійшов був колись у Вердюренів, що пані Бонтан жінка славна, дуже розумна і не снобка), і любив розповідати їй історії, від яких пані Бонтан "пересмикувало" лише тому, що вона чула їх уперше, але "сіль" яких вона ловила на льоту і які її зрештою так

тішили, що вона ладна була слухати ще і ще. "Виходить, доктор не кохається у квітах, як ви?" — питала пані Сванн пані Коттар. "О, ви знаєте, мій чоловік — мудрагель, він поміркований у всьому. Але має одну пасію". — "Скажіть ласкаво, яку?" — допитувалася пані Бонтан зі злосливим, задержуватим і цікавим блиском в очах. Пані Коттар простосердо їй відповідала: "Читання". — "О, для чоловіка така пасія — цілком безпечна!" — скрикувала пані Бонтан, притлумлюючи сатанинський сміх. "Сидіти цілими днями за книжкою — куди воно годиться?.." — "А що тут страшного?.." — "Як що? А зір?.. Одетто, на мене чекає муж, але днями я знову постукаю до ваших воріт. До речі, про зір, ви чули, що в особняк, який щойно купила пані Вердюрен, проводять електрику? Я знаю про це не від своїх приватних детективів, а з іншого джерела: мені розповідав сам Мільде, електротехнік. Бачите, я точно зазначаю першоджерело. Навіть у спальні горітиме електрика, на лампочках будуть абажури, щоб приглушувати світло. Звісно, розкіш, але ж приємно. Зрештою, теперішнє покоління таке голінне до нового — не встигли завести одну новацію, як уже заводять іншу. Братова однієї з моїх подруг провела телефон! Вона може робити в крамниці замовлення, не виходячи з дому! Не знаю, що б я віддала, аби дістати в неї дозвіл поговорити в слухавку. Для мене це велика спокуса, але я воліла б телефонувати у подруги, а не в себе. Телефонний апарат мене, мабуть, дратував би. Попервах ще було б цікаво, а потім голова пішла б обертом. Ну, пані Одетто, я побігла, не затримуйте пані Бонтан, вона зголосилася мене підвезти, а я ніяк не можу від вас вирватися, тут так добре сидиться, але мені пора до чоловіка!"

Я теж мусив іти, так і не заживши тих зимових розкошів, блискучою поволокою яких здавалися мені хризантеми. Розкоші забарилися, а пані Сванн, здавалося, вже ні на що не чекала. Вона загадувала служебницям прибрати чайний сервіз, немовби оголошувала: "Замкніть двері!" І нарешті озвалася до мене: "То ви вже йдете! Ну що ж, good bye!" Я відчував, що якби й залишився, однаково зустріч із незнайомими розкошами у мене б не відбулася і що я позбавлений їх не лише через мій смуток. Бо їх, либонь, треба сподіватися не на битому шляху годин, що завжди так швидко ведуть до миті прощання, а радше на якихось незнайомих манівцях, куди мені й треба збочити! Так чи інакше, а я свого допевнив, Жільберта дізнається, що я був у її батьків, коли її не було вдома, і що я, як переконувала пані Коттар, "прийшов, побачив і переміг пані Вердюрен", мовляв, ще ні разу вона не бачила, щоб пані Вердюрен отак "зразу капітулювала". "Не інакше, як між вами є якесь тяжіння", — додавала пані Коттар. До відома Жільберти доведуть, що я говорив про неї ніжно, як годиться, але що я можу обійтися без неї (мені здавалося, вона нудилася зі мною останнім часом саме тому, що я не можу без неї жити). Я сказав пані Сванн, що мені важко бувати з Жільбертою. Я сказав їй це так, ніби постановив собі ніколи більше не зустрічатися з Жільбертою. А самій Жільберті я збирався написати листа, витриманого в такому самому дусі. Але від себе я, щоб додати собі отухи, вимагав лише останнього і короткого зусилля — кількаденного терпіння. Я умовляв себе: "Це я востаннє утримуюся від зустрічі з Жільбертою, наступного разу я прийду". Аби якось скоротати цю розлуку, я не уявляв її собі остаточною. Але я передчував, що розлука стане саме такою.

Перше січня цього року було для мене надто болісним. Коли ми нещасливі, нам важко зносити всілякі дати й річниці. Але якщо нам згадується, наприклад, утрата дорогої істоти, то біль залежить лише від яскравості зіставлення з минулим. У мене ще до цього долучалася невиразна надія на те, що Жільберта, давши перший крок зробити мені і виявивши, що я його не зробив, чекає тепер лише на Новий рік, аби написати мені: "Що ж воно діється? Я дурію за вами, приходьте, нам треба поширювати, я не можу жити без вас". В останні дні старого року одержання такого листа здавалося мені цілком імовірним. Може, я тут і помилявся, але аби повірити, що він таки прийде, досить нам цього прагнути, потребувати. Солдат переконаний у можливості якогось щасливого відрочення, — що затягнеться на безрік, — тієї миті, коли його вб'ють; злодійчук — коли його заляпають, а всі люди — коли вони умруть. Це амулет, який оберігає індивідів, а іноді й цілі народи не від самої небезпеки, а від страху небезпеки, власне, від віри в небезпеку, і, маючи такий амулет, люди іноді здатні мужньо їй протистояти, навіть коли це вкрай важко. Саме така — і не менш безпідставна — надія гріє коханця, який сподівається на замирення, на листа. Щоб не ждати такого листа, досить було б перехотіти його дістати. І навіть коли ти знаєш, що та, кого ти любиш, байдужісінька до тебе, ти все ж починаєш уявляти, які в неї думки, — хай навіть і позначені байдужістю до тебе, — як вона хоче висловити свої думки, як ускладнилося її внутрішнє життя через те, що вона, може, ненавидить тебе і водночас цікавиться тобою. Аби вгадати, що діється з Жільбертою, мені треба було попросту уявити собі вже того Нового року, що я відчуватиму одного з наступних нових років, коли увага, мовчання, ніжність чи холодність Жільберти минатимуть для мене зовсім непоміченими, коли я вже перестану сушити голову над тим, що відпаде саме собою. Коли ми кохаємо, кохання наше таке велике, що не вміщається в нас геть усе; воно променіє до коханої істоти, натикається на неї, як на заваду, завада перепиняє кохання і відкидає його назад, і ось цей відбитий удар власної нашої жаги ми і йменуємо почуттям коханої, і вона, ця жага, чарує нас дужче, ніж при випроміненні, бо ми вже не тямимо, що вона йде від нас.

Перше січня видзвонило всі свої години, а Жільбертин лист так і не надійшов. А що я одержав кілька запізнілих чи залеглих на пошті — через її завантаженість — листів ще й третього та четвертого січня, то й досі не втрачав надії, хоча ставала вона дедалі кволішою. Наступні дні я проплакав. Коли я лаштувався зректися Жільберти, я, мабуть, був не такий щирий, як гадав, ось чому я розраховував на її новорічного листа. Та надія моя зів'яла, перш ніж я встиг запастися іншою, і я мучився, як хворий, що зужив флакончик з морфієм, не маючи напихваті іншого. А може, також (це друге тлумачення не відпадало, бо єдине почуття може складатися з протилежних), уповання на те, що я врешті отримаю Жільбертиного листа, наблизило до мене її образ, відродило хвилювання, з яким я колись чекав побачення з нею, яке будила в мені сама її поява, гадка про її ставлення до мене. Можливість швидкого замирення убивала почуття, чию всесилу ми собі не уявляємо: почуття покори. Неврастеніки відмовляються вірити, коли хтось їх запевняє, що вони майже зовсім заспокоються, якщо лежатимуть у постелі, не

читаючи ні листів, ні газет. Вони думають, що такий режим тільки погіршить їхній нервовий стан. Так само й закохані, оцінюючи зречення з надр свого досі зовсім іншого душевного стану, не випробувавши його, не можуть повірити в його добродійну міць.

Серце у мене так і кидалось, але після зменшення дози кофеїну калатання припинилося. Тоді я подумав, чи це не через кофеїн, зокрема, мене сушила така туга, коли я майже порвав із Жільбертою, туга, яку я щоразу приписував тому, що більше не побачу Жільберти, а як і побачу, то знов набурмосену? Але коли б навіть ліки й завдавали мені страждання, яке моя уява тлумачила б не так (у чому не було б нічого дивного, адже нестерпна душевна гризота в коханців часто викликається тілесною звичкою до їхньої підбічниці) — ліки діяли на мене в цьому разі, як діяло дання, яке вже давно випили Трістан та Ізольда, а воно все не переставало єднати їх. Бо хоч майже одразу я став почувати себе краще, коли мені зменшено дозу кофеїну, але моя гризота, яку трійло, може, спричинило або принаймні загостило, посилилася.

Але незадовго перед серединою січня моє уповання на новорічного листа пропало, і мене знову зв'язала передсвяткова туга. Найжорстокіше у ній було, либонь, те, що я сам був її несвідомим, самовільним, безжальним і терплячим творцем. Адже я сам працював над тим, щоб єдино для мене дороге — мої стосунки з Жільбертою — унеможлиблювалося: уникаючи своєї приятельки, я помалу зміцнював не її збайдужіння до мене, а те, що, зрештою, призвело б до того самого: моє до неї. Я зятю й уперто вершив довге й болісне самогубство того "я" у мені, яке кохало Жільберту, і вбивав я його, цілком свідомий не лише того, в що я обертаю теперішність, а й того, що з цього вийде в майбутньому; я знав не лише те, що незабаром розлюблю Жільберту, а й те, що вона про це пошкодує, що, попри всі намагання, ми більше не побачимось, як не бачимось тепер, але вже не через те, що я її дуже кохаю, а, безперечно, тому, що я покохаю іншу, що я до неї рватимусь, що я її чекатиму цілі години, з яких не залишиться ні секунди для Жільберти, бо вона стане для мене вже нічим. І, звичайно, тієї самої миті (адже я дав собі слово не зустрічатися з нею, хіба вона навпростець попросить мене порозумітися чи щиро освідчитись у коханні, але все це писано вилами по воді), коли я Жільберту вже втратив, а кохав її ще дужче (відчував, чим вона була для мене, гостріше, ніж торік, коли я проводив з нею, як хотів, кожне пообіддя, і коли вірив, що нічого не загрожує нашій приязні), звичайно, тієї миті думка, що я запалаю таким вогнем до іншої, була мені огидна, бо ця думка забирала у мене, окрім Жільберти, моє кохання і мою муку, переживаючи які я в сльозах намагався по-справжньому зрозуміти, чим же є Жільберта, і мусив визнати, що це кохання та ця мука — власність не тільки одної Жільберти і що вони рано чи пізно стануть віном якоїсь іншої жінки. Отож-бо — у кожному разі так уявлялося мені тоді — людина завжди з людьми роз'єднана: поки ми кохаємо, ми відчуваємо, що наше кохання злютоване з іменем жінки, відчуваємо, що кохання здатне воскреснути в майбутньому, але це вже буде кохання до іншої, що кохання до іншої здатне навіть зародитися в минулому. А коли ми вже розлюбимо, ми ладні по-філософському розважати про справедливість кохання — і саме тому, що кохання, про яке зручно

говорити, ми в той час не відчуваємо, а отже, і не знаємо його, бо знання в любовних справах неспостійне, воно з нами тільки тоді, поки в нас живе почуття. Про ту прийдешність, коли я перестану кохати Жільберту, про ту прийдешність, яку мені заповідала душевна мука, хоча ця прийдешність ще мріла переді мною туманно, звичайно, ще був час застерегти Жільберту, застерегти її, що ця прийдешність твориться вже помалу, що її ще можна відвернути, але вона стане неминучою, якщо сама Жільберта не вирятує мене і не знівечить у зародку майбутнього мого збайдужіння. Скільки разів мені кортіло написати або піти сказати Жільберті: "Глядіть! Я наважився, я пішов на останню крайність. Я з вами зустрічаюся востаннє. Ще трохи, і я вас розлюблю". Але на кий біс? Яким таким правом я почну докоряти Жільберті в збайдужінні, якщо я сам, навіть не почуваючи себе через це винним, збайдужів до всього, окрім Жільберти? Востаннє! Мені це здавалося чимось неймовірним, бо я кохав Жільберту. На неї це справило б, мабуть, не більше враження, ніж листи приятелів, де вони просять у нас про останнє побачення, перш ніж виїхати за кордон, побачення, у якому ми їм відмовляємо, — так ми відмовляємо закоханим у нас, але вже набридлим нам жінкам, ганяючись самі за іншими втіхами. Час, відмірюваний нам на кожен день, еластичний; пристрасті, якими ми живемо самі, розтягують його, пристрасті, які ми навіюємо іншим, стискають його, а от звичка його заповнює.

Зрештою, даремно я говорив би з Жільбертою, вона б слухала через верх. Коли говориш, ти завжди уявляєш, що твої вуха тебе слухають, що твій розум тебе слухає. Мої слова дійшли б до Жільберти спотвореними, наче пробившись крізь рухому заслону водоспаду і в кінці шляху до моєї подруги стали б невпізнаними, брязкучими, безглуздими. Правда, яку ми вкладаємо в слова, не торує собі путі навропростець, не обдарована нездоланною очевидністю. Для словесної кристалізації тієї самої правди має пройти чимало часу. Тому політик, який, попри всі аргументи і доводи, вважав політичного опонента за зрадника, готовий поділяти сам ненависні йому переконання того, хто, втомившись їх намарне проповідувати, махнув на них рукою. Тому художній твір, який здався шанувальникам, коли вони читали його вголос, сповненим високих прикмет, а слухачам — пересічним і неоковирним, ці самі слухачі назвуть шедевром надто пізно, щоб про це дізнався автор. Такі перешкоди є в коханні, і хай би там що робив той, кому вони дошкуляють, подолати їх іззовні годі; коли ж він облишить про них і думати, завдяки праці, проведеній другою стороною, завдяки праці, проробленій у душі тієї, що не кохала, перешкоди, об які він стільки бився лобом, упадуть, хоча його це вже не обходить. Якби я попередив Жільберту, що збайдужію до неї, і підказав їй, як цьому запобігти, вона б виснувала, що моє кохання до неї, що моя потреба в ній більші, ніж вона гадала, і нехить до побачень зі мною у неї тільки б посилилася. Зрештою саме завдяки коханню, яке викликало у мене різні душевні стани, я ліпше, ніж Жільберта, бачив кінець мого кохання. А проте згодом, коли вже збігло досить часу, листовно чи усно, я міг би застерегти Жільберту. Бо хоч тоді вона зробилася б для мене, як на правду сказати, уже не такою потрібною, зате Жільберта збагнула б, що я можу жити без неї. На превеликий жаль, люди, хто з добрим, хто з лихим наміром, говорили

з нею про мене і говорили так, що вона, певне, подумала, ніби за цими розмовами видно мою просьбу. Щоразу, коли я дізнавався, що Коттар або моя мати або навіть маркіз де Норпуа необережним словом ударемнювали складену мною офіру, нищили плоди мого зречення, викликаючи оманне враження, ніби я одкинувся своєї стриманості, мені було подвійно прикро. Передусім тепер я вже лише від цього дня міг датувати моє важке і плідне мовчальництво, яке без мого відома урвали, а отже, скасували ці непрохані люди. А потім мені було б не так утішно бачити Жільберту, якби вона вже не бачила в мені чесного відречення, а уявляла, ніби я дію тихою сапою, домагаючись побачення, якого вона не призвонила мені призначати. Я кляв пусті балачки, що їх люди часто ведуть навіть без хоті нашкодити чи прислужитися, а просто знічев'я, для підтримання розмови, іноді тому, бо ми самі не утрималися і щось їм лягнули, даючи їм змогу, нестриманим (як і ми), завдавати нам потім зла. Щоправда, в чорному ділі нищення нашого кохання їм далеко до двох осіб, звиклих, одна з надміру добра, а друга з надміру зла, все нівечити, якраз коли все налагоджується. Але на цю парочку ми не злимося, як злимося на недотеп Коттарів, бо друга особа — це та, кого ми кохаємо, а перша — то ми самі.

А проте, оскільки майже щодня, коли я її навідував, пані Сванн запрошувала мене на підвечірки до своєї доньки й просила про те, щоб я давав відповідь безпосередньо її доньці, я часто писав до Жільберти і в листах не добирав слів, які могли б, як я гадав, переконати Жільберту, — а шукав лише найспокійнішого річища для потоку моїх сліз. Бо жаль, як і бажання, треба не аналізувати, а тамувати; покохавши, ми живемо не тим, що розважаємо, чим є наше кохання,* а тим, що думаємо, як улаштувати завтрашнє побачення. Коли ж ми зрікаємося любови, ми прагнемо не того, щоб зглибити наше горе, а щоб висловити його тій, через кого ми горюємо, у найлагідніших речах. Ви говорите те, що вам хочеться передати і що неприступне для розуміння іншого, ви мовите тільки для себе. Я писав: "Я гадав, що це неможливо. Овва! Я бачу, що це зовсім не важко". Я казав також: "Деся-найпевніш ми вже побачимося", — казав, остерігаючись холодної, того, щоб вона не видалася їй удаваною, а коли писав ці ж таки слова, то плакав: я відчував, що передають вони не те, в що мені хотілося б вірити, а те, що справді станеться згодом. Адже якщо вона заговорить зі мною про зустріч, у мене, як і досі, стане твердості сказати "ні", і так, від одмови до одмови, я дійду до того, що, не бачачи її, відвикну її бачити. Я плакав, але не звомпив, я пізнав солодкість зречення, зречення блаженства бути з нею — для того, щоб сподобатися їй потім, коли — гай-гай! — мене вже не обходитиме, подобаюся я їй чи не подобаюся. І саме припущення, хоча й малоправдоподібне, ніби вона мене в цю мить любила (в чому Жільберта намагалася переконати мене під час останньої нашої зустрічі) і ніби те, що я вважав за нудьгу в товаристві людини, що тобі увірилася, походило в ній, мовляв, тільки з її ревнивої образливості, з удаваного, як і в мене, збайдужіння — це припущення робило мою постанову не такою болісною. Мені здавалося тоді, що через кілька років, коли ми вже позабуваємо одне одного і я признаюся Жільберті, що лист, якого я оце якраз пишу, лист нещирий, то почую у відповідь: "Так що, виходить, ви

мене кохали? Аби ви знали, як я цього листа чекала, як я марила про побачення з вами, скільки сліз пролила над цим листом!" Коли я, повернувшись від її матері, сідав писати листи до Жільберти, я думав, що, може, саме тепер я й довершую це непорозуміння, і так собі журячись та радіючи, що Жільберта мене кохає, я мережив далі.

Коли чаювання у пані Сванн завершувалося, я, прощаючись, думав про те, що я напишу її доньці, а в пані Коттар при прощанні з'являлися зовсім інші думки. Роблячи свій "побіжний огляд", вона не забувала повиншувати пані Сванн з новими меблями, з новими "набутками", які вона помічала у вітальні. Утім, могла там виявити й деякі речі, їх було негурт, які Одетта перевезла з вілли на вулиці Лаперузо, Одеттині фетиші, звірят із коштовного металу.

Але згодом пані Сванн почула від одного приятеля, чиїм смаком дорожилася, слово "тандита", і це слово відкрило перед нею нові обрії, бо означувало саме ті речі, які кілька років тому уявлялися їй "шиком", і всі вони одна по одній помандрували на спочинок, слідом за позолоченим трельяжем, що правив за підпору хризантемам, слідом за силою-силенною бонбоньерок від Жіру і поштовим папером з короною (не кажучи вже про картонні луїдори, розсипані на коминкові, які задовго ще перед тим, як вона зійшлася зі Сванном, їй порадив прибрати якийсь рафінований добродій). Зрештою в художньому неладі, у строкатості робітні та покоїв, де стіни були помальовані начорно, чим вони будуть так різко протиставлятися згодом білим салонам пані Сванн, Далекий Схід дедалі відступав перед натиском XVIII сторіччя; і подушки, які пані Сванн "для більшої вигоди" громадила й розпушувала за своєю хребтиною, були всіяні букетами доби Людовіка XV, а не як колись — китайськими крилатими зміями. У покоях, де господиня сиділа найчастіше і про які мовила: "Так, я їх дуже люблю, тут такий затишок! Жити серед речей ворожих мені й банальних я не змогла б, а тут мені добре працюється" (пояснювати, малює вона картину чи пише книгу, пані Сванн не стала: хіть до писання і малювання ширилась тоді серед жінок, які воліли не сидіти згорнувши руки, а якось про себе заявити), в цих покоях її оточувала саксонська порцеляна (в ній вона особливо кохалася й вимовляла її назву з англійським акцентом, приказуючи при кожній нагоді: "Яка краса, це так нагадує саксонські квіточки"), і за порцеляну вона потерпала ще більше, ніж колись за китайські фігурки та японські вази, потерпала при варварських дотиках до них челяді, і за те, що вони змушували її так хвилюватися, їм перепало від неї, тоді як Сванн, увічливий і лагідний господар, залишався незворушним. За людиною можна помічати деякі хиби і від того любити її не менше; ба більше, любов ще й якось особливо прикрашає ці хиби. Тепер Одетта приймала своїх близьких уже рідше в японському халаті, ніж у ясних і пінявих шовках пеньюарів Ватто, квітуче шумовиння яких вона пестила, проводячи долонею по персах, у яких вона купалася, ніжилася, хлюпалася з таким райським відчуттям свіжкої для шкіри прохолоди і з такими глибокими зітханнями, аж здавалося, ніби вони для неї не оздоба, не якась лямівка, а такий самий предмет необхідності, як tub або footing,^[113] на догоду вимогам своєї вроди і на дотримання

витребеньок гігієни. Вона охоче говорила, що їй легше обійтися без хліба, ніж без мистецтва і чистоти, що хай краще згорить "тьма-тьменна" її знайомих, ніж Джоконда. Такі помисли, дарма що здавалися Одеттиним подругам парадоксальними, змушували їх дивитися на неї знизу вгору, і цим таки помислам вона завдячувала тижневу візиту бельгійського посла, отож, у малому світі, де Одетта була сонцем, великим дивом здивувались би, коли б дізналися, що десь інде, наприклад у Вердюрєнів, її вважали за дуркуватеньку. Через свою дотепність пані Сванн воліла радше чоловіче товариство, ніж жіноче. Коли вона критикувала жінок, то в ній озивалася кокетка; вона підкреслювала їхні вади, які могли їм зашкодити в очах чоловіків: грубі зап'ястки, бридку церу, безграмотність, волосся на ногах, прикрий запах, підмальовані брови. Зате до тих, які поставилися колись до неї добріше й поблажливіше, вона виявляла більше милосердя, надто якщо цих жінок спіткало нещастя. Мудро боронячи таку жінку, Одетта казала: "Світ до неї несправедливий, жіночка ця дуже славна, ручаюся за неї".

Не лише умеблювання Одеттиного салону, а й саму Одетту на превелику силу впізнали б і пані Коттар, і всі, хто одвідував пані де Кресі, усі, хто не бачив її довгий час. Настільки вона, якщо порівнювати з тими літами, помолодшала! А молодявою вона здавалася, мабуть, почасти тому, що погладшала, поздоровшала, виглядала тепер спокійнішою, свіжішою, спочилішою, до того ж модна гладенька зачіска якось округлила її личко, відживлене рожевою пудрою, скрадаючи витрішкуваті очі й різкий профіль. А ще одна причина зміни в тім, що, доживши до полудня життя, Одетта нарешті відкрила — чи винайшла — свій образ, незмінний "тип", "взірець вроди", і своїм неправильним рисам, — які довго були здобиччю випадкових і хворобливих тілесних вередів, від найменшої втоми наче старіли одразу ж на кілька років і абияк, залежно від її гумору та її вигляду, ліпили до купи незграйне, буденне, недотворене і все-таки гоже личко, — надала типової завершеності, скріпила їх печаттю неув'ядної молодости.

Замість останніх гарних світлин дружини, де з усе того самого загадкового і звияжного виразу можна було, хоч би в якій сукні та капелюшку вона фотографувалася, впізнати її тріумфальний силует і тріумфальне обличчя, Сванн тримав у своїх покоях маленький, старий дагеротип, дуже простий, заведений ще до появи цього нового типу лиця. Юність і краса Одетти, ще не знайдені нею, здавалося, там були відсутні. Однак Сванн, дотримуючи вірності колишньому лику або знов навернувшись до нього, звісно, більше любив Боттічеллієву гожість у молодій і тендітній жінці з задуманим і змарнілим личком, схопленій у такій позі, ніби вона йде і водночас не рухається. У своїй дружині він і справді й досі бачив Боттічеллієву жінку^[114], і це його тішило. Одетта, навпаки, намагалася не виставляти, а замазувати чи ховати те, що їй у собі самій не подобалося, те, що для митця було "своєрідністю", а вона по-жіночому вважала за ваду, і вона чути не хотіла про згаданого маляра. Сванн мав чудову східну шаль, блакитну з рожевим, яку він купив, бо вона була точнісінько така сама, як покрива Богоматері на Магніфікаті. Але пані Сванн носити її не хотіла,

лише раз вона дозволила мужеві замовити для неї одіння, заткане стокротками, блаватками, незабудками і дзвіночками, як у весняної Прімавери^[115]. У ті вечори, коли Одетта виглядала змарнілою, Сванн підказував мені пошепки, що вона несамохіть надає своїм задуманим рукам схожості з німечинами, якимись страдницькими руками Пречистої Божої Матері, яка умочає перо в каламар, поданий їй янголом, аби писати у святій книзі, де вже виведено слово "Магніфікат". При цьому він додавав: "Тільки не кажіть їй, якщо вона довідається, то одразу прибере іншої пози".

Попри такі хвилини якоїсь мимовільної млости, коли Сванн силкувався віднайти скорботу Боттічеллієвого ритму, Одеттине тіло різбилося тепер суцільним силуетом, одною "лінією" обведеним, і ця лінія, описуючи жіночий контур, зрікалася манівців, штучних виступів і западин, закарлючок, ускладненого розкиду давньої моди, а там, де анатомія хилила і чомусь виносилася за бездоганно накреслені обриси, вмала одною сміливою рисою розпростати всі природні збочення, виправити на всьому протязі ґанджі як постаті, так і тканин. Подушечки, "приставки" потворних "турнюр" зникали так само, як корсажі з баскою, які нависали над спідницею, напнуті китовим вусом, і довго присобачували Одетті якесь черево, створюючи враження, ніби вона складається з різношерстих частин, які навряд чи могла б поєднати в собі якась індивідуальність. Вертикаль "френдзлів" і крива рюшів були витіснені вигином тіла, який хилиє шовк, як хилиє хвилю сирена і який надавав бавовняній саржі людської подоби тепер, коли тіло, як струнка і жива форма, нарешті вивільнилося з хаосу і млистого савану повалених мод. А проте пані Сванн хотіла і вмала зберегти щось від старого, поєднуючи його з новим віанням. У ті вечори, коли мені не працювалося і коли я знав напевне, що Жільберта пішла з приятельками до театру, я сюрпризом ішов до її батьків і часто заставляв пані Сванн у вишуканому дезабільє: на ній була спідниця гарного темного кольору (густо-червоного чи жовтогарячого — кольори якісь надто значущі, бо вже знемодилися), а спідницю країв прозірчастий широкий косячок чорного мережива, подібний до старосвітських воланів. Якось ще холодного весняного дня пані Сванн забрала мене з собою — перед моїм розривом з її донькою — до Зоологічного саду; від швидкої ходи вона розігрілася, і коли її жакетка розпиналася, я помічав зубцьовану "доточку" блузки, подібну до вилоги камізельки, де як ті, що вона носила кілька років тому, неодмінно з такими зубчиками на бортах; а краватку з "шотландки", — вона їй залилася вірна, ось тільки пом'якшила її тони (червоний заступила рожевим, небесний — бузковим, від чого та нагадувала тепер останній крик моди — міньону тафту), — пані Сванн підв'язала під підборіддям так (дивно, як вона там трималася), що несамохіть угадувалися стьожки від капелюшка, яких тоді вже не носилося. Якщо пані Сванн пощастить "протриматися" ще скільки там часу, молодь, пробуючи зглибити її вміння вбиратися, питатиме: "Пані Сванн — се ціла доба, чи не так?" Як у гарному стилі накладаються одна на одну скріплені невидимою традицією різноманітні форми, так у туалетах пані Сванн оті невиразні спогади про камізельки, застібки, ота відразу нищена тенденція: "Стрибай у човен"^[116], аж до відлеглої і блідої тіні того, що звалося: "Ходіть за мною, паничу", — все це спомагало циркуляцію під цілком певною обгорткою

пуп'яркової схожості з давнішими формами, що не під силу жодній швачці чи модистці, і ось ця старосвіччина крутилася у твоїй голові, оточуючи пані Сванн ореолом шляхетности — може, тому, що сама даремність її уборів викликала думку, що їхня мета не тільки утилітарна, може, тому, що в них почувалася минувшина, а може, тому, що вона вміла стрітись по-своєму, і це вміння надавало найрозмаїтішим її строям "фамілійної" схожості. Відчувалося, що вона вбирається так не лише тому, що так зручно і гарно; туалет надавав їй витонченої й одуховленої гідности, помазаної цивілізацією.

Коли Жільберта, яка зазвичай запрошувала на чаювання у дні материних раутів, натомість у такий день ішла з дому і я міг піти на "журфікс" до пані Сванн, я завжди бачив на ній гарну сукню, іноді тафтяну, іноді фаєву, оксамитну, крепдешинову, атласну, шовкову, і ці сукні не такі вільні, як дезабільє, які Одетта звичайно носила вдома, а вбрані немовби на вихід, наповнювали її пообіднє дозвілля чимось бадьорим і чинним. І, безперечно, смілива простота їхнього крою пасувала до її постати й до її рухів, а рукави ніби надавали цим рухам що не день, то іншої забарви: блакитний оксамит передавав якусь наглу рвію, біла тафта свідчила про добрий гумор, а якась панська, вельможна стриманість у звичці стенати плечем убиралася, щоб показати себе, в чорний крепдешин, який сяяв усміхом великої жертви. І водночас до цих барвистих суконь складність "доповнень", здавалося б, необов'язкових, нічим не виправданих, додавала чогось свого, безкорисливого, задумливого, таємничого, суголосного меланхолії, яка завше жила у пані Сванн, бодай у темних ободах під очима та в пальцях. Під ряснотою дармовисиків із сапфірами, що дарують щастя, емалевих чотирилисників, срібних та золотих медальйончиків, туркусових амулетів, ланцюжків з рубінами, топазового намиста малюнок на ґестці самої сукні, що заявляв про своє походження, низка атласних гудзиків, які нічого не запинали і не розпиналися, сутаж, який прагнув догодити нам надійністю, скромністю тихого нагадування про себе, — усе це, так само як клейноди, наче поривалося, — інакше воно не виправдувало б свого існування, — в щось утаємничити, заповісти якусь любов, освідчитися, розпалити якийсь забобон, нагадати про якесь зцілення, про клятву, про жагу або про гру в пилипка. А іноді в небесному оксамиті корсажу таїлася тінь розрізу доби Генріха II, невеличкі бганки, на рукавах біля ramen, чорної атласної сукні нагадували про "буфи" 1830-х років, а такі самі бганки під спідницею — про "фіжми" доби Людовіка XV, отож, не зогледишся, як перед тобою вже не сукня, а елегантний костюм, і це вбрання, переносючи якісь спогади про минуле в теперішність, надавало особі пані Сванн чару історичних чи романних героїнь. І коли я спитав її про ґольф, вона відповіла так: "Я в ґольф, на відміну від багатьох моїх подруг, не граю. Светри їм вибачити можна, а мені — ні".

У салонному розгاردіші, відпровадивши гостя або передаючи таріль із тістечками іншому гостеві, пані Сванн, проходячи повз мене, шепотіла мені на вухо: "Жільберта уповноважила мене запросити вас на післязавтра. Я не була певна, чи побачу вас нині, але якби ви не прийшли, я б вам написала". Я все ще стояв пнем. І ця запеклість

коштувала мені дедалі менших зусиль, бо хоч би як ми любили псувати собі кров, але якщо нас позбавляють такої змоги, то ми невдовзі оцінимо спокій, якого не знали, те, що нам не треба катуватися й гризти себе. Людина не зовсім щира, коли запевняє, що їй ніколи вже не захочеться бачити коханої, але вона не зовсім щира, і коли запевняє, що їй хочеться її бачити. Безперечно, розлука болісна, її можна перетерплювати лише, якщо ми знаємо наперед, що вона довго не потриває, якщо ми лічимо хвилини до того дня, коли зійдемося з коханою, але водночас ми відчуваємо, наскільки ці щоденні марення про близьке, а все одкладуване побачення легші, ніж сама зустріч, бо зустріч може розпалити ревності; ось чому вість про те, що ти знов побачиш любу, будить безрадісне хвилювання. Ти вже відсуваєш із дня на день не кінець нестерпної муки, викликаной розлукою, а грізне повернення туги без рятунку. Наскільки ж кращі від такої зустрічі тихі спогади, які можна як завгодно присмачувати вигадкою, отож, коли ти полишений сам на себе, та, що насправді тебе не кохає, може ні сіло ні впало освідчитися тобі в коханні. Той спогад, який можна напихати всім, що тобі заманеться, поки він не зігріє всього тебе, — наскільки ж він кращий за відкладену розмову, під час якої ти б уже не диктував на власний смак співрозмовниці слів, які тобі хотілося б од неї почути, а мусив би знову зносити її нехіть, її примхи, її шал. Коли ми вже розлюбили, непам'ять, навіть розпливчастий спогад не завдає такої муки, як нещасливе кохання. Не признаючись до цього сам перед собою, я найбільше волів саме такого тихого супокою майбутнього забуття.

Зрештою лікування тим, що тобі стає до всього байдужісінько, однаковісінько, переноситься не так болісно ще й з іншої причини. Таке лікування поволі зцілює від настирливої думки, себто від кохання. Моя любов була ще така сильна, що я намагався вернути свою владу над Жільбертою, і ця влада (так я гадав) мала, завдяки добровільному розриву, рости й рости, отож усі спокійні і смутні дні, проведені далеко від неї, злиті один з одним, суцільні, безперебійні (якщо тільки якийсь причепа не сунув носа в мої справи), мали бути для мене не втратою, а здобутком. Здобутком, може, й непотрібним, бо я швидко йшов на поправку. Резигнація, цей різновид звички, дає певним душевним силам необмежено зростати. Сили, якими я розпоряджався, щоб перебороти мої гризоти, такі кволенькі того першого вечора, коли я посердився з Жільбертою, нарешті досягай небувалої потуги. Але властиве всьому сущому прагнення вижити іноді уривається через раптові спокуси, яким ми піддаємося тим легше, що знаємо, з власного досвіду, скільки днів і місяців ми могли і змогли б надалі чогось зрікатися. Адже часто буває так: скоро гаман, де ти зберігаєш гроші, натоптуеться, ти зразу тринькаєш усі свої ощадження; от і виходить, що ти уриваєш лікування, не чекаючи на наслідки, коли ти до нього вже призвичаївся. І одного разу, коли пані Сванн сказала мені, як звикле, яку радість справило б Жільберті побачення зі мною, і я відчув так близько від себе те блаженство, якого я так довго зрікався, мене вразила думка, що я ще можу спізнати його. І я ледве дочекався завтра, я вирішив заявитися до Жільберти несподівано, перед обідом.

Одна штука допомогла мені тримати себе в руках цілісінький той день. Скоро все

забуто, скоро я помирюся з Жільбертою, я хотів бачитися з нею лише як її зітхальник. Щодня вона отримувала від мене найкращі квіти. А коли пані Сванн, хоча вона не має права бути надто суворою матір'ю, не дозволить мені щодня посилати квіти, я робитиму ще дорожчі подарунки, хіба що не так часто. Батьки мені давали не так багато грошей, щоб я міг купувати дорогі речі. Я згадав про передану мені від тітки Леонії велику старожитну хінську вазу, щодо якої мама щодня пророкувала, що не сьогодні-завтра Франсуаза ввійде і заявить: "А вона взяла та й тріснула!" — а там від вази й зовсім нічого не залишиться. У такому разі чи не розумніше продати її, продати, і тоді я зможу робити Жільберті будь-яку догодність? Я сподівався вторгувати за вазу тисячу франків. Мені її вгорнули; я так до неї звик, що ніколи на неї не дивився; розлучення з нею мало бодай ту користь, що я, нарешті, її розглянув. Я забрав вазу з собою, дав візничому Сваннову адресу і звелів йому поганяти через Єлисейські Поля, — там на розі була велика крамниця китайських речей, і її господар знав мого батька. На мій превеликий подив, купець запропонував мені одразу не тисячу, а десять тисяч франків. Я узяв ці банкноти з захватом: цілісінький рік можна буде засипати Жільберту трояндами і безом! Вийшовши з крамниці, я знову сів до повоза, і погонич, — цілком природно, оскільки Сванни мешкали поблизу Булонського лісу, — поїхав не звичною степою, а через Єлисейські Поля. Уже за рогом вулиці Беррі, коли ми були зовсім близесенько від Сваннів, мені раптом привиділося в сутінках, що я бачу Жільберту: вона йшла з дому, у протилежному напрямку повільною, але твердою ногою і розмовляла з якимсь молодиком, чийого обличчя я так і не побачив. Я підвівся з сидіння, щоб звеліти візникові спинитися, але передумав. Перехожа пара була вже далеко від мене, і дві м'які рівнобіжні лінії, прокреслені їхнім повільним просуванням, поступово розчинилися серед Єлисейських тіней. Небавом я під'їхав до Жільбертиного дому. Зустріла мене пані Сванн. "Ох, як шкодуватиме Жільберта! — сказала вона. — Не знаю, як це так, що її тут нема. Вона вчила уроки, їй стало гаряче, і вона сказала, що хоче трохи пройтися з приятелькою". — "Здається, я спіткав її на Єлисейських Полях". — "Навряд. У кожному разі не кажіть батькові, він не любить, щоб Жільберта виходила в таку пору." Good evening! Я сказав погоничеві їхати тією самою дорогою, але їх уже не спіткав. Де вони були? І про що була поночі їхня довірча розмова?

Я повернувся до себе, розпачливо стискаючи в руках ці несподівані десять тисяч франків. На ці гроші я міг справити стільки маленьких радощів тій Жільберті, з якою я оце вирішив більше не зустрічатися. Звичайно, заїзд до продавця китайщини утішив мене, в мені воскресла сподіванка, що тепер моя кохана буде задоволена мною і вдячна. Та якби я не заїхав до крамниці і якби фіакр не їхав через Єлисейські Поля, я не спіткав би Жільберти з молодиком. Так одна й та сама подія розкидає гілля в протилежні боки, і породжене нею зло знищує спричинену нею ж таки радість. Зі мною скоїлося щось протилежне тому, що діється так часто. Людина змагається до щастя, але, щоб бути щасливою, їй бракує коштів. "Марудна річ кохати^[117]", — сказав Лабрюєр, — коли ти без великих грошей". Хоч-не-хоч, а зі змаганням до щастя доведеться помалу розлучитися. У мене вийшло навпаки: гроші я роздобув, але зараз же (хай це не логічні

скутки, а випадковий збіг) у мене украли радість. А втім, радість, мабуть, завжди від нас тікає. Щоправда, зазвичай не того вечора, коли нам випала нагода стати щасливими. Найчастіше ми ще шамотаємось якийсь час і сподіваємось. Але місця для щастя ніколи не залишається. Якщо нам пощастить перебороти силу обставин, природа переносить змагання ззовні всередину і потроху так змінює наше серце, що воно вже не вдовольнятиметься тим, що матиме, а прагнучиме чогось іншого. Якщо перипетії розгорталися надто прудко, щоб серце встигло змінитися, природи це не знеохотить і вона однак нас здолає, правда, у повільніший, складніший і водночас дієвіший спосіб. Тоді щастя у нас крадуть в останню хвилину, або — краще сказати — природа (тут вона підступна, як лукавий) влаштовує все так, що саме посідання щастя те щастя й нівечить. Зазнавши поразки на ниві житейській, природа створює ще одну, останню неспроможність бути щасливим — психологічну неспроможність. Феномен щастя або не спостерігається зовсім, або викликає протилежну реакцію в її найболіснішій формі.

У мене на руках було десять тисяч франків. Проте вони були мені не потрібні. Зрештою я розтратив їх швидше, ніж коли б щодня посилав квіти Жільберті: тільки-но вечоріло, я почувався таким нещасним, що не міг усидіти вдома і йшов плакатися в обіймах нелюбих жінок. Про те, щоб завдати якоїсь утіхи Жільберті, я вже й не думав. Піти до Жільберти було б для мене пекучою згризотою; просто побачити Жільберту, про що я так мавив ще вчора, було вже для мене мало. Я був би спокійний, тільки поки вона лишалася б зі мною. Як би знов і знов не кривдила нас жінка, вона часто-густо тільки посилює, сама того не відаючи, свою владу над нами, але водночас і наші вимоги до неї самої. Катуючи нас, жінка дедалі міцніше приковує нас до себе, і водночас ми здвоюємо той достатній досі ланцюг, яким раніше задля власного спокою опутували її ми. Ще вчора, аби я побачив, що Жільберта зі мною не нудиться, я задовольнився б тільки принагідними зустрічами, але тепер вони мене б не влаштовували, і мої умови були б зовсім інакші. У коханні не так, як на війні, тут що більше ти битий, то безжальніші з тобою, і якщо тільки це під силу переможцеві, він припре тебе до стіни ще дужче. З Жільбертою справа у мене стояла інакше. Ось чому я й поклав собі насамперед припинити одвідувати її матір. Я весь час переконував себе, що Жільберта мене розлюбила, що я знаю про це давно, що я можу, при бажанні, побачити її, або, при небажанні, з часом забути її. Але такі заклинання, подібно до ліків не завжди помічних, не мали ніякої сили проти двох рівнобіжних ліній, які вряди-годи знов увижалися мені, ліній Жільберти й молодика, які віддалялися Єлисейськими алеями. Ця нова згризота мала теж ущухнути, цей образ, якби він колись і спав мені на думку знову, постав би відціджений від усього, що в ньому було шкідливе, — так цілком безпечно для себе можна брати в руки слоїк зі смертельними трутизнами, так, не боячись вибуху, можна припалити від окрушини динаміту. Наразі у мені буяла інша сила, зчепившись запеклим боєм із тією шкодючою силою, яка незмінно підсовувала мені на очі Жільбертину прогулянку смерком; відбиваючи безперервні атаки моєї пам'яті, моя уява вельми успішно працювала у зворотному напрямку. Звичайно, одна з цих двох сил усе показувала й показувала мені, як парочка чвалає Єлисейськими

Полями, а крім того, нагадувала мені й інші прикрі сцени, видерті з минулого: наприклад, як Жільберта знизує плечима, коли її матір просить побути зі мною. Але друга сила гаптувала по канві моїх надій, малювала будущину куди відраднішу для мене, ніж моє убоге минуле, по суті таке сіре! На віддяку за ту мить, коли я знову бачив набурмосену Жільберту, скільки було таких, коли я вигадував, як вона діятиме для примирення зі мною, а може, й для наших зустрічей! Правда, кидаючи цю силу в майбуття, уява все-таки черпала її в минулому. В міру того як стиралася моя ураза від того, що Жільберта знизала плечима, блякнув і спогад про її чар, спогад, який живив моє бажання, щоб вона вернулася до мене. Але до смерти мого минулого було ще так далеко! Я все ще кохав Жільберту, хоча сам вірив, що ненавиджу її. Коли хтось хвалив мою зачіску або мій свіжий вигляд, мені хотілося, щоб це чула Жільберта. Мене дратувало, що всі знайомі кличуть навперебій мене в гості, і я не потикався нікуди ані ногою. Мені перепало удома за те, що я відмовився їхати з батьком на проханий обід, де мали бути Бонтани зі своєю небогою Альбертиною, не дівчиною, а ще піддівком. Так переплітаються різні пори нашого життя. Ви погордливо зрікаєтеся, — бо кохаєте іншу, до якої ви зовсім збайдужієте потім, — зустрічі з тією, до якої ви байдужий нині, але яку ви покохаєте завтра і яку, либонь, могли б кохати раніше, якби мали охоту її бачити, що скоротило б ваші страждання, заступивши їх, зрештою, іншими. Мої страждання переіначувалися поступово. Я з подивом примічав у собі сьогодні одне почуття, завтра інше, звичайно породжуване якоюсь надією чи страхом, дотичними до Жільберти. Тієї Жільберти, яку я носив у собі. Я мав собі довести, що інша, правдива Жільберта, мабуть, зовсім різниться від цієї, що її не обходять покайнні жалі, які я їй приписую, що вона, певне, думає про мене не лише набагато менше, ніж я про неї, але й менше, ніж я їй самій даю про мене думати, коли опиняюся сам на сам із лже-Жільбертою, коли загадуюся, чого вона від мене домагається, коли уявляю, що вся її увага звернена до мене.

Поки гризота, хай і слабнучи, все ж уперто триває, слід розрізняти гризоту з невідчепної думки про саму особу і ту, яку воскрешають певні спогади, якась злослива репліка, якесь слівце, ужите в отриманому листі. Приберігаючи до пізніших любовців опис розмаїтих видів гризот, ми одразу ж скажемо, що з цих двох форм друга незмірно тяжча, ніж перша. А все тому, що образ тієї особи, яка живе у нас, оточений ореолом, і цим ореолом пориваємося ми оточити і саму особу, бо наш образ обарвлений як і не частою втіхою надії, то бодай супокоем тривалого смутку. (Треба, зрештою, зауважити, що подоба того, хто завдає нам муки, посідає мало місця серед тих ускладнень, які посилюють любовну досаду, розтягують її і перешкоджають її зціленню, — так причина деяких недуг неспівмірна з гостротою викликаної гарячки й затяжним одужуванням.) Але якщо уявлення про кохану особу відбиває загалом оптимістичний настрій, то цього не скажеш про окремі спогади, оті гризські слова, отой зловорожий лист (мені надійшов від Жільберти лише один такий лист); у нас створюється враження, що вся особа — саме в цих уриваних споминах; у них вона набирає моці, до якої їй далеко в тому звичному уявленні, яке ми створюємо про неї загалом. Лист цей уже не образ коханої

істоти, який ми оглядаємо в тихій задумі жалю; ми прочитали, ми поглинули листа в лютому щемі, який здавив нас несподіваною напастю. Такі гризоти виникають інакше: вони приходять іззовні й дорогою страхітливих мук добираються до нашого серця. Образ коханої нам уявляється устійненим давно, достеменним, а насправді ми його не раз переробляли. Болючий спогад — не сучасник цього відреставрованого образу; він походить з іншого часу, є один з небагатьох свідків потворної минувшини. Але минувшина живе й далі, проте не в нас, бо нам заманулося заступити її чудовним золотим віком, раєм, де всі доходять згоди, а тому спогади, листи повертають нас до дійсності, і гвалтівний біль, якого вони нам завдають, мав би підказати нам, як далеко відірвалися ми від дійсності в наших шалених надіях щоденного чекання. Це зовсім не означає, що дійсність лишається однією й тією самою, хоча таке іноді й стається. У нашому житті траплялися жінки, з якими нам більше не хотілося бачитися і які на нашу цілком природну, на нашу незумисну мовчанку відповідали такою самою мовчанкою. Але цих жінок ми не кохали, а тому й не рахували, скільки років ми провели далеко від них, і цей зворотний приклад нам не впам'ятку, коли ми міркуємо про добру силу відособлення, — так ті з нас, хто вірить у передчуття, махають рукою на всі випадки, коли їхні передчуття не справдилися.

Але, зрештою, розлука може бути милостивою. У серці, яке гордує нами, кінець кінцем появиться бажання, охота побачитися з нами. Тільки на це треба часу. А наші стосунки з часом не менш примхливі, ніж у серця, якому він потрібен, щоб змінитися. Насамперед час — це саме те, що нам найтяжче надавати, бо наші муки люті, і нам хочеться, щоб вони якнайхутчій припинилися. З другого боку, часом, що потрібен іншому серцю, аби змінитися, користується й наше — теж на те, щоб змінитися, ото ж, коли мета, яку ми собі поставили, стає досяжною, вона перестає бути нашою метою. Утім, сама думка, що мета досяжна, що, зрештою, завжди можна добути щастя, скоро воно перестане бути для нас щастям, ця думка містить у собі лише частину правди і не більше. Щастя для нас приходить тоді, коли нам буде вже до нього байдуже. Але саме ця байдужість робить нас поблажливішими і дозволяє нам тепер повірити, що ми були б раді щастю, раді тоді, коли воно, може, здалося б нам далеко не повним. Ми не надто прискіпливі, не надто вибагливі критики, коли йдеться про те, що нас не обходить. Зичливість особи, яку ми більше не кохаємо, здається нашої байдужості перебільшеною, але вона, мабуть, була б далеко не достатня для нашого кохання. Ми думаємо про те, як би ми зраділи якимось ніжним словам, призначеному побаченню, але не думаємо про всі дальші слова та прохання про зустріч, які ми хотіли б почути після того і які, може, тільки через нашу хтивість так і не були б мовлені. Отже, не можна бути певним, що щастя, явлене надто пізно, коли ти вже не можеш ним тішитися, коли ти вже не кохаєш, це і є те саме щастя, через яке ти раніше був такий нещасний, нещасний тому, що воно тебе обминало. Єдиний суддя, хто міг би тут вирішувати, — це наше колишнє "я"; але його вже нема, а коли б воно й вернулося, цього, певно, було б досить, аби щастя здиміло, байдуже, те саме воно чи ні.

У чеканні, поки всім цим обернеться та мрія, на справдженні якої я вже не

наполягатиму, я так невтомно вигадував (як у пору, коли я був майже незнайомий з Жільбертою) слова, листи, якими Жільберта нібито благала в мене пробачення, признавалася, що завше кохала тільки мене самого і хотіла стати моєю дружиною, так ревно фантазував, що ці безперервно відтворювані солодкі видива полонили мої думки більше, ніж постать Жільберти у парі з молодиком, оскільки цю постать уже нічого не підживлювало. І я, певне, знов почав би ходити до пані Сванн, якби не один мій сон, — а приснився мені мій приятель, який був, одначе, з числа осіб мені незнайомих і який поводився зі мною дуже нещиро і не вірив у мою щирість. Я нараз прокинувся з болю, якого мені завдав цей сон, і, побачивши, що біль не минає, почав думати про сон; я намагався пригадати собі, що це за приятель, але в пам'яті лише жевріло, що ім'я в нього іспанське, а яке — забув. Йосиф і фараон в одній іпостасі, я заходився тлумачити свій сон. Я знав, що в багатьох снах не треба брати в рахубу зовнішнього вигляду тих, хто наснився, — вони можуть бути в перевдязі, можуть помінятися одне з одним ликами, як у соборах оті понівечені святі, ті, кому темні археологи поміняли голови, попереплутували атрибути й імена. Імена явлених уві сні осіб можуть нас омити. Ми впізнаємо коханого лише з сили болю, який ми спізнаємо через нього. Мій біль повчав мене, що приснилася мені в подібі юнака і все ще дошкуляла мені своєю брехнею Жільберта. Аж це я згадав, що під час останньої нашої зустрічі, коли мати не пустила її на танці, Жільберта, чи то щиро, чи то нещиро, з якоюсь дивною усмішкою на виду не хотіла повірити в мої добрі почуття до неї. Асоціативно цей спогад збудив у моїй пам'яті інший. Незадовго перед тим Сванн відмовлявся повірити в мою щирість і в те, що я добре ставлюся до Жільберти. Даремно я писав до нього, Жільберта принесла мені листа назад і повернула з тією самою загадковою усмішкою. Повернула вона його не зразу — я пам'ятав усю ту сцену під купою лаврин. Коли людину спіткає лихо, вона стає кращою. Думаючи про Жільбертину нехіть до мене, я зрозумів, що то мене покарало саме життя за моє плюгавство того дня. Людина гадає, що кари можна уникнути, як уникають небезпеки при переході вулиці, роззираючись, аби не попасти під колеса. Але є кари душевні. Лихо лучається з того боку, звідки ти його не чекаєш, — зсередини, з серця. Жільбертині слова: "Якщо хочете, можемо ще помоцюватися" — вжахнули мене. Я уявляв собі, що так само вона, може, поводитьсь вдома, у білизняній, з молодиком, якого я бачив з нею на Єлисейських Полях. Якщо (ще зовсім недавно) я був нерозумний, гадаючи, ніби мені нема чого боятися за своє щастя, то нині, коли я зрікся щастя, я виявив не меншу безрозумність, уявляючи, ніби я заспокоївся і заспокоївся надовго. Бо поки серце постійно хранить у собі образ іншої істоти, не лише наше щастя може бути будь-якої миті зруйноване; коли це щастя лопнуло, коли ми намучились донесхочу, а потім здолали приспати наші страждання, настає спокій, але він так само оманливий і непевний, як і наше щастя. Мій спокій до мене, зрештою, вернувся, бо те, що входить у нашу голову завдяки сну, змінюючи наш душевний стан, наші прагнення, — все це поступово розпорошується: адже тривалість і тяглість не прописані на світі нічому, навіть болецам. Зрештою ті, хто страждає з кохання, як мовиться про деяких хворих, самі собі лікарі. Оскільки потішити їх може лише істота,

яка завдає їм болю, а той біль — її еманация, то, зрештою, саме цей біль їх і зцілює. Він сам дає їм принагідно це зрозуміти: що більше вони яtringють свої рани, тим виразніше душевний біль показує їм іншу личину особи, без котрої нудять вони світом, іноді таку ненависну, що пропадає всяка охота її бачити, — перш ніж знову проинятися до неї симпатією, малося б і собі завдати їй муки; іноді ж вона така приваблива, що цю привабливість, яку ти сам їй і приписуєш, ти ставиш у заслугу власне їй і черпаєш у ній надію. Але хоча жаль, що знов почав в'ялити мене, нібито нарешті вщух, я не хотів уже вертати до пані Сванн, хіба що зрідка. Бо в тих, хто кохає і кого покинуто, почуття чекання (хай навіть вони самі не усвідомлюють, що чогось ждуть) змінюється саме собою і, залишаючись нібито тим самим, переходить з первісного стану в інший, геть супротивний.

Перший був добуток і відсвітом жалісних подій, що вразили нас. Очікування того, що може скоїтися, перебивається страхом, тим сильнішим, що тепер ми прагнемо (хіба що перший крок зробить кохана) діяти самі, але не дуже певні успіху нашого пориву, якому, може, судитиметься стати останнім. Проте незабаром непомітно для нас наше чекання наповнюється (як ми бачили) не спомином про минуле, а надією на примрійну прийдешність. І відтепер воно майже любе. Любе ще й тому, бо первісний душевний стан, хай і нетривалий, привчив нас жити упованням. Мука, спізнана нами під час останніх побачень, у нас ще живе, але вже приспана. Будити її ми не квапимось, тим паче що ми не дуже бачимо, чого нам зараз хочеться. Безоглядніше панування над жінкою лише посилить нашу потребу в тому, чого ми не маємо і чого зректися нам годі, бо всяке заспокоєння потреби народжує нову потребу.

Нарешті додалася ще одна причина, чому я зовсім перестав ходити до пані Сванн. Ця причина — уже пізніша — полягала не в тім, що я забув Жільберту, а в тім, що я намагався забути її якнайхутчій. Потому як я вже перетерпів усі муки, візити до пані Сванн, певна річ, приносили мені заспокоєння для мого ще дрімучого смутку, заспокоєння і водночас розраду, що попервах я дуже цінував. Одначе те, що допомагало заспокоюватися, отруювало мені розраду, бо з моїми відвідинами був надто щільно пов'язаний спомин про Жільберту. Розрада пішла б мені на користь, якби вона зчиняла боротьбу з моїм почуттям, уже не роз'яtringуваним Жільбертиною присутністю; якби вона зчиняла цю боротьбу з допомогою моїх думок, інтересів, пристрастей, де для Жільберти не залишалось живого місця. Хай би який скромний був куточок, відведений у душі для переживань, до коханої істоти недотичних, їм усе ж щастить потіснити кохання, раніше таке всевладне в нас. Треба підживлювати, плекати ці думки, поки почуття в'яне й переходить лише в спогад, і тоді нові первні, убиті в тям, змагаючись, борюкаючись за кожну п'ядь, зрештою захоплюють увесь душевний простір. Я розумів, що кохання можна вбити лише так, і був ще досить молодий, досить сміливий, щоб піти на цей крок, щоб витерпіти найлютіші болючі, спричинювані певністю, що з часом людина будь-що допнеться свого. У листах до Жільберти я тепер зрікався побачень із нею, натякаючи на якесь загадкове, від початку до кінця вигадане непорозуміння між нами і спочатку сподіваючись, що Жільберта захоче його з'ясувати. Але насправді,

навіть у дрібних житейських справах, адресат ніколи не вимагає пояснень, бо знає, що якась темна, брехлива, докірлива фраза написана зумисне на те, щоб викликати його заперечення, відчуває, що ініціатива в його руках і випускати її не вигідно. Надто ж таке правило слушне в романтичних стосунках, де кохання таке проречисте, а байдужість така недопитлива! Свого сумніву в тому, що непорозуміння таки є, Жільберта не висловила і з'ясувати його їй не намагалася, отже, для мене воно стало чимось реальним, і я покликався на нього в кожному листі. У цій фальшивій грі, у вдаваній холодності криються якісь лихі чари, здатні прив'язувати нас до такого свого лукавства. Я так часто писав: "Відтоді як наші серця порізнилися", писав з тим, щоб Жільберта відписала: "Ні, не порізнилися, порозуміймося", аж нарешті їй сам повірив, що серця їй справді порізнені. Повторюючи раз у раз: "Хай наше життя їй одміниться, йому не стерти почуттів, які нас єднали", повторюючи з метою почути нарешті: "Але ж не змінилося нічогісінько, почуття наше сильніше, ніж будь-коли", — я жив думкою, що життя їй справді змінилося, що ми зберігатимем лише спогад про вже вигасле почуття, — так неврастеніки, симулюючи хвороби, зрештою занедужують назавжди. Тепер я в кожному листі до Жільберта посилався на цю вигадану зміну, яка буцім справді сталася в наших стосунках, бо у відповідях Жільберта замовчувала цю зміну і тим самим визнавала її. Потім Жільберта вдаватися до недомовок перестала. Вона ступила у мій слід; і як в офіційних виступах шеф уряду, будучи гостем, позичає дедалі більше виразів у шефа уряду, який гостить його, Жільберта у відповідь на мої слова: "Хоча життя розвело нас, але пам'ять про наше знайомство залишиться", — незмінно відповідала: "Хоч життя і розвело нас, але ми завжди пам'ятатимем дорогі нам щасливі хвилини" (якби нас запитали, яким чином нас розвело "життя" і яка така зміна зайшла, ми б неабияк спантеличилися). Я вже страждав не так гостро. А втім, якось повідомляючи Жільберту про те, що стара торгівка льодяниками на Єлисейських Полях померла, я написав так: "Мабуть, ця смерть боліла і вам, у мене в душі ожило стільки спогадів!" — і не міг стримати сліз, помітивши, що про своє кохання, про яке я несамохіть завжди думав як про живе чи бодай як про щось здатне воскреснути, я пишу в минулому часі, ніби йшлося про сливе вже забутого небіжчика. Годі собі уявити щось ніжнішого, ніж таке листування між приятелями, які вже не хочуть бачитися. Жільбертині листи були так само делікатні, як мої листи до людей, байдужих мені, і вщедряли мене тими самими ознаками прихильності, які були мені такі любі, бо походили від неї.

Утім, кожна подальша відмова від побачення обходилася мені щораз меншою кров'ю. Жільберта була вже не така дорога мені, і рої моїх болісних спогадів не мали вже досить сили, щоб зіпсувати втіху думати про Флоренцію, про Венецію. Я шкодував у такі хвилини, що зрікся дипломатичної кар'єри, що став осілим жителем, щоб не віддалятися від дівчини, якої більше не побачу і яку вже майже забув. Ти будуєш своє життя для тієї єдиної, кого кохаєш, і коли вже все готове, щоб її прийняти, вона не приходить, потім умирає для тебе, і ти живеш в'язнем там, де все призначалося тільки для неї. Моя рідня вважала, що Венеція — це дуже далеко і її підсоння для мене

шкідливе, а ось до Бальбека добратися можна було б завиграшки, і там мені все якнайкраще підходило б. Але тоді я мусив би покинути Париж і зректися, бодай нечастих, одвідин пані Сванн, яка іноді все ж розказувала мені про свою доньку. Зрештою, в домі у пані Сванн мене ждали нині втіхи, які не мали нічого спільного з Жільбертою.

Напровесні, у пору "студених святих" і приморозків Білого Тижня, коли знов ударив холод, пані Сванн, запевняючи, що в неї удома можна замерзнути, при мені приймала гостей, кутаючись у хутро, її мерзлякуваті руки і плечі зникали під білим блискучим покривом величезної пласкої горностаєвої муфти і пелерини, з якими вона не розлучалася, прийшовши знадвору, і які здавалися останніми брилами снігу, дуже стійкими, нечутливими ні до вогню, ні до тепла. Вся душа цих крижаних, але вже квітучих тижнів постала переді мною в цьому салоні, куди я більше не ступлю ногою, іншою, заласнішою білотою, наприклад білотою бульденежів, наливою на вершечках довгих стебел, голісіньких, наче лінійні рослини прерафаелістів; їхніх пір'ястих і водночас тугих кульок, білих, мов янголи-благовісники, і сповитих цитриновим запахом. Тансонвільська каштелянка знала, що квітень, навіть морозяний, не позбавлений квітів, що зима, весна, літо не розбиті між собою герметичними перебірками, як думають паризькі бульвардье, уявляючи аж до перших спечених днів, що весь світ складається з голих кам'яниць під дощем. Навряд щоб пані Сванн удовольнялася тим, що їй постачав комбрейський городник, і щоб вона не поповнювала нестачі через свою "надвірну постачальницю" з допомогою позичок у раннього півдня. Та мене це не обходило, і я в неї не допитувався. Для воскресіння моєї туги за селом досить було, щоб поряд з фірмовою кригою муфти пані Сванн бульденежі (які в намірах паніматки не мали іншої мети, як за Берґоттовою порадою створювати разом з обставою її покоїв і з її строєм "мажорну білу симфонію") нагадали мені чари Великої П'ятниці, це диво природи, свідком якого можна бути щорічно, якщо запастися більшою розсудливістю, і з допомогою гострого і запаморочливого запаху квітів (назви яких я не знав і перед якими я стільки разів зупинявся під час моїх комбрейських прогулянок) обернули салон пані Сванн у щось таке саме незаймане, таке саме безлистяне, але невинно квітуче, таке саме напоєне природними запахами, як тансонвільська крута сакомка.

Але думка про ту сакомку надто вже мене збурювала. Спогад про стежину загрожував оживити моє ще не зовсім згасле кохання до Жільберти. Ось чому, хоча в пані Сванн мені зовсім не було важко, я приходив до неї дедалі рідше і намагався не засиджуватися. А що Парижа не покидав, то дозволяв собі маленькі прогулянки з пані Сванн. Сонячні, теплі дні повернулися нарешті. Знаючи, що перед сніданком пані Сванн виходить на годину прогулятися Булонським лісом, поблизу площі Етуаль і Клубом голечі, місця, званого тоді через те, що там збиралися полупати на багатіїв люди, які знали їх лише на ім'я, я домігся у рідні дозволу снідати в неділю, — бо в будні я не був о тій порі вільний, — значно пізніше, ніж вони, о чверть на другу, а перед сніданком ходити гуляти. Протягом травня я не пропустив жодної недільної

прогулянки, бо Жільберта поїхала в село до приятельок. Я приходив під Триумфальну арку опівдні. Я чатував на початку алеї, не спускаючи з очей рогу вулиці, — щоб досягти його, пані Сванн досить було ступити кілька кроків від свого дому. О цій порі багато погуляльників ішло додому снідати, а ті нечисленні, хто залишався в Лісі, були переважно ферти. Нараз на алеєвому піску, припізніла, неторопка, препишна, мов гожа квітка, що розкривається у всій своїй повноті десь аж ополудні, з'являлася пані Сванн, розточуючи довкола себе стрій, щодня новий, але найчастіше, якщо пам'ять мене не зраджує, бузковий; потім вона підносила і розгортала на довгій плодоніжці, щоб аж сяйнуло пряскавро, шовковий стяг широкої парасольки такої самої барви, як пелюсткова віхола її сукні. Її оточував цілий почет: Сванн і ще четверо-п'ятеро клубменів, які зайшли до неї вранці або трапилися на шляху; їхнє чорне або сіре слухняне збіговисько правило за якусь механічно-рухливу раму для Одетти, аж здавалося, ніби ця жінка, така бистроока, як ніхто з присутніх тут, між усіма цими чоловіками дивиться просто перед себе, наче у вікно, і, така тендітна, хвацько світить серед них наготою своїх ніжних барв, мов якась проява іншого виду, незнаної раси, майже войовничої потуги, завдяки чому вона ніяк не могла загубитися серед свого великого ескорту. Усміхнена, рада-радісінька політтю, ще не пекучому сонцю, Одетта, зі спокоем і певністю творця, який зробив свою справу і вже ні про що не дбає, переконана, що її туалет — хай він навіть і не до вподоби звичайному перехожому — найвишуканіший з усіх, носила його для себе і для своїх приятелів зовсім природно, так, щоб не показувати ні надмірної уваги до наряду, ні цілковитої байдужості, даючи бантикам-метеликам на корсажі й на спідниці ледь колисатися поперед неї, ніби то були створіннячка їй відомі, яким вона поблажливо дозволяє побавитися в їхньому особливому ритмі, аби лиш він збігався з її ходом; і навіть на свою бузкову парасольку, яку вона часто приносила з собою нерозгорнутою, вряди-годи опускала, як і на китичку пармських фіялок, блаженний і такий ніжний погляд, що здавалося, хоча він був звернений не на приятелів, а на неживу річ, ніби вона й досі усміхається. Отак вона утверджувала, виборювала своїм убранням еталон елегантності, безмір і конечність якої шанували чоловіки, ті, з ким пані Сванн приятелювала, шанували не без певного пієтету профанів і визнання власного невігластва; вони вважали, що тут їхня приятелька, мов та хвора, обізнана, як їй лікуватися, або мов та матір, обізнана, як їй виховувати дітей, — компетентна і правосильна. Не лише двораки, які оточували її і буцімто не помічали мимохіднів, і не лише запізніла її поява нагадували про дім, де пані Сванн провела довгий ранок і куди вона мала незабаром вернутися на сніданок; здавалося, про близькість її до дому свідчить також спокій її ходи, ніби вона гуляла у себе в саду; сказати б, її все ще оберігали його затишок і його прохолода. Та саме тому Одеттин вигляд створював у мене враження чистого повітря й тепла. Мені здавалося, що завдяки обрядові та літургії, яких так вірно пильнувала пані Сванн, її вбрання пов'язане з порою року і годиною дня найнеобхіднішими, єдино можливими узами, тим паче я вірив, що квіти на її податливому солом'яному капелюшкові, биндочки на сукні зачаті у травні ще натуральнішим робом, ніж садові й лісові квіти; а мінливість погоди

я міг уловити, підносячи очі не вище за її парасольку, розгорнуту і напнуту, як друге, ближче небо, округле, тихе, рухливе й блакитне. Та якщо ці ритуали, нехай і пресвяті (а отже, і пані Сванн) схиляли свою велич перед ранком, весною, сонцем, то цим останнім, здавалося, не вельми подобалося, що така елегантна жінка на них зважає, що їм на догоду вона обрала яснішу й легшу суконьку з просторим коміром і рукавами, що змушували думати про вогку шию й зап'ястки, мовляв, так само весело великосвітська дама знижується до того, що одвідує на селі простих людей, і, хоча всі її там знають, навіть низота, а проте вона навмисне вбирається саме цього дня по-сільському. Скоро пані Сванн з'являлася, я уклонявся їй, вона мене зупиняла і мовила з усмішкою: "Good morning". Ми йшли якусь часину разом. І я розумів, що декотрих канонів у вбранні вона дотримується ради себе самої, вважаючи їх за найвищу мудрість, чиею верховною жрицею вона була: коли їй ставало жарко і вона розхристувала або геть скидала і давала мені нести жакетку (а на початку збиралася ж не розщібати її!), я виявляв на шемізетці силу-силенну деталей цяцькування, майже приречених на те, щоб їх не помічали, як не можуть дійти до ушей публіки, хоча композитор уклав у них увесь свій хист, оркестрові партії; а іноді на рукаві жакетки, перекинутому через мою руку, я бачив, — я довго розглядав, собі на втіху чи з гречносте, — якусь чудородну деталь: чарівного відтінку стяжечку, підшивочку з бузкового сатину, звичайно нікому не видну, але так само тонко оздоблену, як верх, ніби ті готичні скульптури у соборі, скриті на затиллі балюстради на вісімдесятифутовій висоті, не менш досконалі, як горорізьба головного portalу, але недосяжні для очей доти, доки якимось вітром не занесе на верхотуру якогось мандрівного мистця, котрому забандюрилося поглянути на місто згори, між двома вежами.

У людей, не обізнаних з її звичкою до footing'у, враження, ніби пані Сванн розгулює по булонських алеях, як у себе в саду, посилювалося тим, що Одетта йшла пішки і що за нею не їхала карета, за нею, яка з місяця травня так часто брала на себе очі перехіднів, зачарованих начищеною до блиску збруєю і небаченою в Парижі пишнотою візницької лівреї, коли пані Сванн розніжено й велично, наче богиня, засідала на теплому вітерці у величезній восьмиресорній "вікторії". Коли пані Сванн ішла пішки, надто як спека сповільнювала її крок, здавалося, ніби вона попускає цікавосте, ніби вона знічев'я допустилася якогось етикетного недбальства, — так суверен, ні з ким не порадившись, на дещо збентежений подив почту, надто слухняного, щоб критикувати, на гала-концерті виходить з ложі до фойє, щоб на кілька хвилин змішатися з юрбою глядачів. Юрба відчувала між пані Сванн і собою бар'єр, бар'єр певного роду багатства, той, що його, як вважала юрба, подолати найважче. Сен-Жерменське передмістя має свої бар'єри, але не такі очевидні для очей та уяви "голечі". У присутності великосвітських дам, людей простіших, вважай, із середовища дрібних буржуа, менш відірваних від народу, "голеча" не так гостро відчуває свою нижчість, своє, так би мовити, приниження, як у присутності якоїсь пані Одетти. Самих жінок типу пані Сванн звичайно не захоплює, як "голечу", пишнота життя, що їх оточує; вони її не помічають, вони до неї привчені і, зрештою, вважають цю пишноту природною,

необхідною, і судять про інших з того, настільки ті купуються у розкоші; отож (оскільки велич, яку вони появляють самі і яку вони бачать в інших, цілком матеріальна, її можна показати, її треба довго добиватися, її важко чимось заступити), якщо ці жінки подумують, що якийсь мимохідень — істота нижча, то він відповідно поставить їх на вищий щабель, поставить не роздумуючи, з першого погляду, беззастережно. Може, той особливий клас, до якого належали годі такі жінки, як леді Ізраельс, уже залучена до аристократії, і пані Сванн, яка мала колись увійти до їхнього кола, — той проміжний клас, який стояв нижче за Сен-Жерменське передмістя і стелився перед ним, але підносився над усім, що було поза Сен-Жерменським передмістям, — і мав ту особливість, що, виокремившись зі світу багатіїв, усе ще символізував багатство, але тільки багатство податливе, покірне своєму художньому призначенню, вірне художній думці, багатство у вигляді найкоштовнішого металу, поетично перекарбованого і навченого усміхатися; може, цей клас, принаймні з його колишніми ознаками і з його давніми чарами, уже не існує. Зрештою, жінки цього класу нині вже не мали б того, що було першою умовою їхнього панування: їхня краса з віком змарніла. Отож, пані Сванн, велична, усміхнена і доброзичлива, йшла Булонським лісом і з висоти свого багатства і водночас із вершини слави свого зрілого і такого ще смачного літа дивилася, наче та Гіпатія^[118], як під її повільною стопою обертаються світи. Молодики боязко позирали на неї, непевні, чи їхнє короткочасне знайомство з пані Сванн дає їм право на те, щоб уклонитися їй, тим паче, що рекомендовані десь раз Сваннові, вони боялися, що він їх не впізнає. І наважувались вони з нею привітатися, потерпаючи за skutки і питаючи себе, чи їх зухвало визивний і блюзнірський жест, чинячи замах на недоторканну зверхність касти, не спричинить катастроф і не стягне на їхні голови гніву якогось бога. Ба ні, їхній почин тільки рушав вагadlo поклонів, якими чоловічки з Одеттиного оточення відповідали їм услід за Сванном, який підносив свій циліндр на зеленій шкіряній підшивці і всміхався чарівною посмішкою, перебраною в Сен-Жерменському передмісті, але без тіні колишньої байдужості. Байдужість заступило (складалося враження, ніби він трохи заразився Одеттиними забобонами) роздратування, що доводиться бути чоломбитком перед якимсь убого вбраним, але і втіхою на думку, що дружина має стількох знайомих, — суперечливим почуттям, яке Сванн пояснював своєму чепурному супутникові так: "Ще один! Далебі, не розумію, коли Одетта встигла з ними всіма перезнайтися!" Тим часом, відповівши кивком на уклін перехожому, який уже зник позаду, але в якого й досі тьохкало з переляку серце, пані Сванн зверталася до мене. "Отож, уже по всьому? — запитувала вона. — Ви не зайдете вже до Жільберти ніколи? Я рада, що ви зробили для мене виняток і що хоч не "дремнували" від мене. Я дорожу нашою дружбою, але дорожу ще більше тим, як ви впливали на мою доньку. Гадаю, вона теж дуже шкодує. Але я до вас не в'язнутиму, а то перестанете ходити й до мене!" — "Одетто! Тобі кланяється Саган", — казав Сванн своїй дружині. І справді: принц, ніби в чудовому театральному або цирковому апофеозі або як на старовинному полотні, збивав назад коня і вітав Одетту широким театральним, ніби алегоричним жестом, у який він укладав усю свою лицарську гречність великого пана,

що складає свою шану Жінці бодай в образі кобіти, яку відмовилися б приймати його сестра або матір. І щохвили, впізнаючи пані Сванн у глибині вогкої прозірчастості й жирного блиску тіні, якою її заливала парасолька, їй уклонялися останні запізнілі вершники, летячи кінематографічним скоком по вибіленій сонячній алеї; і це вже були люди її кола, чиї всім відомі імена, — Антуан де Ка'стелан, Адальбер де Монморансі й багато інших, — були звичними для слуху пані Сванн іменами її приятелів. А що пересічно куди більше живе — хоча це довголіття відносно — пам'ять про поетичні враження, ніж пам'ять про рани серця, то муки, завдані мені Жільбертою (було та за водою пішло), пережила втіха, яку я відчуваю щоразу, коли у травні стежу за бігом хвиливної стрілки на якомусь сонячному циферблаті між чвертю на першу і першою; тоді мені знову привиджується, як зі мною гомонить пані Сванн і як її отінює, наче шпалера гліциній, її парасолька.

ЧАСТИНА ДРУГА

ІМЕНА КРАЇВ: КРАЙ

Я вже зовсім збайдужів до Жільберти, коли через два роки ми вибралися з бабуся до Бальбека. Коли я захоплювався свіжим личком, коли я мріяв з якоюсь новою дівчиною оглядати готичні собори, італійські сади й палаци, я сумно казав собі, що наше кохання до якоїсь особи, може, щось не зовсім реальне; якщо наші приємні чи болісні думи й здатні на якийсь час пов'язати наше почуття з якоюсь жінкою і навіть визнавати, що на це почуття надихнула саме вона, то після того як ми, свідомо чи ненароком, вириваємося з-під влади цих асоціацій, кохання, ніби воно, навпаки, стихійне і залежить лише від нас, оживає й переноситься на іншу жінку. Проте моя байдужість не була повна і під час від'їзду, і в першу пору мого бальбецького життя. Часто (наше-бо життя таке не хронологічне, а чергу днів перебиває стільки анахронізмів!) я жив не у вчорашньому чи в позавчорашньому дні, а в якомусь із давніших, коли я кохав Жільберту. Тоді не бачити її було для мене такою самою мукою, як і колись. Моє "я", те, що кохало її і вже було майже витіснене іншим "я", воскресало, і найчастіше це викликалося якоюсь дрібничкою. Наприклад, як передвістя свого побуту в Нормандії, почув я у Бальбеку слова незнайомця, з яким ми зустрілися на набережжі: "Родина діловода міністерства пошти". Здавалося б (адже я тоді не знав, який вплив матиме ця родина на мою долю), я мав би пропустити повз вуха слова незнайомця, а вони так і різонули мене, різонули моє давно вже відумерле "я", те саме, що було прибите розлукою з Жільбертою. Бо досі я ні разу не згадував, як у моїй присутності Жільберта говорила з батьком про родину "діловода міністерства пошти". Тобто любовні спогади улягають загальним законам пам'яті, які своєю чергою керуються ще загальнішими законами звички. Звичка все послаблює, а тому найкраще нам про людину нагадує саме те, що ми забули (бо це було щось неістотне і завдяки

цьому воно залишилося для нас у всій своїй силі). Ось чому найкраще, що береже наша пам'ять, поза нами; це найкраще — в подуві вогкого вітру, в застояному духові покоїв або в запахові затопленого вперше коминка, — скрізь, де ми віднаходимо ту частину нас самих, якою наша увага не користувалася й тому нехтувала: останній припас минулого — найліпший припас, той, що може, коли ми вже сплакали очі, витиснути з нас нові сльози. Поза нами? Краще сказати, всередині нас, та тільки сховане від наших очей, у більшому чи меншому забутті. Лише завдяки цьому забуттю ми віднаходимо вряди-годи ту істоту, якою ми були колись, влазимо в її шкуру, знову мучимося, бо ми вже не ми, а вона, бо вона кохала те, до чого нам зараз байдуже. В яскравому світлі звичайної нам'яти образи минувшини помалу блякнуть, стираються, від них навіть сліду не зостається, більше ми їх уже не віднайдемо. Точніше, ми б їх не віднайшли, якби якісь слова (такі, як "діловод міністерства пошти") не були старанно поховані в непам'яті, — так до національної бібліотеки здають примірник книжки, а то б вона могла стати неприступною.

Одначе ці муки і цей спалах кохання до Жільберти тривали не довше, ніж уві сні, бо у Бальбека бракувало давньої Звички, аби їх продовжити. Звісно, наслідки Звички можуть здатися суперечливими, але це тому, що вона підлягає багатьом окремим законам. У Парижі я завдяки Звичці холонув і холонув до Жільберти. Зміна Звички, себто раптова зупинка Звички, довершила справу Звички, тільки-но я вирушив до Бальбека. Звичка послаблює, але й усталює, викликає розпад, але й розтягує його до безконечности. Цілі роки щодня я більшою чи меншою мірою відновлював свій учорашній душевний стан. У Бальбека нове ліжко, до якого приносили мені вранці сніданок, не такий, як у Парижі, не утримувало вже думок, якими жилося моє кохання до Жільберти: осілість спиняє плин днів, і бувають випадки (досить рідкі, щоправда), що найліпший спосіб вернути час — це переїзд на нове місце. Моя бальбецька подорож була ніби першою прогулянкою виздоровника, який тільки на неї й чекав, аби побачити, чи він одужав.

Нині кожен добирався б туди, звісно, машиною, гадаючи, що так приємніше. З певного погляду се було б навіть ліпше: ми дістали б нагоду якось ближче, якось тісніше, інтимніше стежити за тим, як поступово міняється земна поверхня. Але зрештою утіха від подорожі не в тім, щоб висідати, спинятися, як відчуваєш утому, а в тім, щоб якомога поглибити — аж ніяк не згладжуючи — різницю між від'їздом і приїздом, у тім, щоб відчутти цю різницю в усій повні, в усій щерті, відчутти такою, якою вона марилося нам, коли уява переносила нас звідти, де ми постійно живемо, аж у серце омріяного краю, переносила одним скоком, що уявлявся нам чародійним не так тому, що він долав відстань, як тому, щоєднав два таких одмінних лики Землі, тому, що переносив нас від одного імені до іншого, що парабола цього скоку визначається (яскравіше, ніж, приміром, під час катання на човні, бо як ми можемо причалити де завгодно, то це вже не прибуття) чимось загадковим, що діється в особливих місцях, на вокзалах, які хоч і не становлять, сказати б, частини міста, але таять у собі його неповторну своєрідність, достоту як на вивісках, позначених його ім'ям.

Проте в кожній сфері наша доба наділена манією показувати речі лише разом з усім, що їх оточує у дійсності, і тим самим нищить найголовніше: акт свідомості, що виокремив речі від дійсності. Картина "виставляється" серед меблів, марничок, шпалер у душі її часу, в обставі без смаку, яку так уміє створювати теперішня господиня дому (ще вчора цілковита невігласка, вона нині цілі дні не вилазить з архівів та бібліотек); і в такій оправі мистецький твір, на який ми дивимося за обідньою трапезою, не змушує нас мліти од захвату, цілком законного в музейній залі, бо музей завдяки своїй наготі й браку якихось особливостей уособлює ті духові простори, куди мистець поринув з головою, аби творити на самоті.

На жаль, ці урочі місця — вокзали, — звідки ми вирушаємо у далекі краї, водночас і трагічні, бо хоча тут коїться диво, завдяки якому країни, досі живі лише в нашій уяві, перетворюються на країни, де ми мешкатимемо, якраз воно є причиною того, що, вийшовши з зали чекання, ми повинні відхреститися від усякої думки одразу ж повернутися в нашу колишню кімнату, де ми щойно перебували. Треба покинути всяку надію зночувати ніч у себе, якщо ми вже наважилися пробратися в смердючу нору, яка веде до таємниці, в одну з великих залишених майстерень, якою була майстерня у Сен-Лазарі, де я мав сісти на бальбецький потяг і яка стелила над розпанаханим містом безкраї вогкі небеса, нашпиговані жахіттями, мов драма, схожі на інші, майже по-паризькому сучасні небеса Мантенї чи Веронезе, небеса, під якими може скоїтися щось страхітливе й урочисте, таке, як від'їзд потяга або здвиження Хреста.

Поки я вдовольнявся тим, що розглядав, не встаючи з мого паризького ліжка, перську бальбецьку церкву, круг якої крутила завірюха, моє тіло не мало нічого проти цієї подорожі. Тіло почало пручатися аж як збагнуло, що й воно має брати участь у ній і що ввечері, по приїзді, мене приведуть до "моїх" покоїв, незнайомих йому, моєму тілові. І вже найсправжнісіньким бунтом обернулося його обурення, коли напередодні від'їзду я довідався, що моя мати з нами не поїде, бо батько, який буде заклопотаний у міністерстві аж до поїздки з маркізом де Норпуа до Іспанії, волів винайняти домок у паризьких околицях. А проте, хоча моя бальбецька поїздка була потьмарена, мене вабило поїхати з неменшою силою, ба навпаки, мені здавалося, що перешкоди створюють і забезпечують достеменність сподіваних вражень, яких не заступило б мені жодне нібито рівноцінне видовище, жодна "панорама", оглянувши яку, я міг би піти спати додому. Я вже не вперше відчував, що кохати і втішатися — не одне й те саме. Я гадав, що прагну потрапити до Бальбека так само палко, як мій ліїсар, який, дивуючись із моєї розпачливої міни вранці у день від'їзду, сказав: "Аби я міг махнути на тиждень подихати морським повітрям, я б не змушував себе упрохувати, де там! Ви там матимете катання, перегони — розкіш!" Але я вже знав і то навіть раніше, ніж побачив Берму, що хай би там про що я мріяв, за всім треба уганяти, інакше воно мені не дістанеться, і під час цієї болісної гонитви мені передусім доведеться пожертвувати моїми втіхами задля омріяного добра, а не шукати їх у ньому.

Нашу поїздку бабуся уявляла собі зовсім інакше, і, переконана, як і раніше, що дарувати мені треба щось художнє, поклала собі, щоб піднести мені "офорт" цієї

мандрівки, — офорт бодай частково старовинний, — півдороги проїхати залізницею, а півдороги — кіньми, як їхала пані де Севіньє з Парижа до Лоріана через Шон і через Понт-Одемер. Але бабуся мусила цього плану зректися, бо наткнулася на опір батька, той знав, що коли вона влаштовує якусь подорож, щоб витиснути з неї все для розумового розвитку, то можна сподіватися спізнення на потяги, утрати багажу, застуди, штрафів. Бабуся тішила себе принаймні думкою, що на пляжі ми не наражатимемося на те, що її улюблена Севіньє називає "клятими ридванниками": знайомих у нас у Бальбеку не буде, бо Легранден так і не дав нам рекомендаційного листа до сестри. Цей факт, свідчення того, що Легранден нас скараскався, мої тітки Селіна й Вікторія оцінили інакше, вони ще дівчам знали ту, кого допосі, підкреслюючи свою близькість, усе ще називали Рене де Камбремер і берегли все ще її подарунки, — з тих подарунків, які здатні оздоблювати кімнату й оздоблювати людську мову, але які не мають ніякого зв'язку з сучасністю, — проте, гадаючи, що помщаються за вчинену нам швабу, у гостині в її матері, пані Легранден, ніколи не вимовляли імені її дочки, а переступивши поріг, хвалилися: "Я не писнула ні слівця про особу, відому тобі", "Я гадаю, що мене зрозуміли".

Отож, ми мали попросту їхати з Парижа потягом о першій двадцять дві. З давніх-давен я любив, як би нічого не знав, відшукувати цей самий потяг у розкладі: це мене щоразу хвилювало, це створювало майже цілковиту ілюзію від'їзду. Наша уява визначає прикмети щастя не так на підставі знань, які ми маємо про нього, як із тих прагнень, які воно у нас викликає, — ось чому я гадав, що знаю щастя до найменшої цяти, і не сумнівався, що відчую у вагоні особливу втіху, коли надвечір похолодає, коли я замилуюся з краєвиду перед якоюсь станцією; ба більше, цей потяг, який усе ще малює мені образи тих самих міст, що їх я оповивав надвечірнім світлом, світлом тих годин, коли він ішов, уявлявся мені несхожим на інші потяги; і нарешті, як це часто буває з нами, коли ми, і ввічі не бачивши людини, тішимо себе мрією, що здобули її дружбу, я ущедрив своєрідною і незмінною вродою білявого мандрівного мистця, уявивши, що той захотівся узяти мене з собою і я з ним розпрощаюся в Сен-Ло, біля собору, бо звідтам він вирушить на захід.

Поїхати "так собі, просто" до Бальбека бабуся зважитися не могла, вона збиралася зупинитися на добу в якоїсь подруги, а я того вечора мав їхати далі, аби не завдавати їй клопоту, а також, аби вже завтра протягом дня оглянути бальбецьку церкву; та церква, як нам сказали, далекувато від Бальбек-пляжу, а отже, беручи ванни, я, мабуть, туди не потраплю. І може, мені було легше на думку, що я досягну чудової мети моєї подорожі ще до приходу першої пекельної ночі, вступивши в нове помешкання і згодившись там жити. Але спершу треба було покинути давнє; моя мати того ж таки дня перевезлася до Сен-Клу для того, щоб (а може, це вона тільки вигадала для мене), провівши нас на вокзал, вернутися туди, не заїжджаючи додому. Вона боялася, щоб я не захотів поїхати з нею додому замість Бальбека. І навіть (під тим приводом, що в неї багато роботи на новому місці, а часу обмаль, насправді ж на те, щоб уберегти мене від муки прощання) постановила не очікувати з нами відходу потяга, коли прихована за

метушнею і ще не обов'язковими для чогось рішучого лаштуваннями нараз постає розлука, нестерпна, вже неминуча, загнана в одну безконечну мить безсилою й остаточного протверезіння.

Уперше я відчув, що моя мати може жити без мене, не для мене, іншим, ніж у мене, життям. Вона залишалася з моїм батьком, очевидно вважаючи, що моя слабovitість, моя нервозність дещо обтяжує й потьмарює його життя. Ця розлука дошкуляла мені надто сильно тому, що вона стала для матері, за моїм переконанням, плодом чергових розчарувань, які я їй завдавав; розчарувань, які вона переді мною таїла і після яких усвідомила, як буде важко літникувати разом; а може, то був ще й перший життєвий запит, і надалі з таким життям їй доведеться миритися, в міру того як батько і вона розміняють не одно-десять літ, і в тому житті я бачитиму її рідше, і вона стане для мене вже не такою близькою (а це мені не являлося навіть у кошмарах) жінкою, що вертається додому сама, вертається туди, де я вже не живу, питаючи у придверника, чи немає від мене листів.

Я ледве спромігся буркнути щось носієві, який брав мій куфер. Бажаючи потішити мене, мати вдалася до способу, як на неї, найдійовішого. Не бачити моєї гризоти вона вважала за безглузде вдавання, і тому лагідно жартувала з мене:

— А що сказала б бальбецька церква, аби знала, з якою неприкаяною міною ти готуєшся її оглядати? Невже ти той захоплений мандрівник, про якого пише Рескін? Зрештою я довідаюся, чи не осоромився ти, навіть попри далеч я буду з моїм котиком. Завтра ти дістанеш листа від своєї матусі.

— Я тебе, доцю, так і бачу, — озвалася бабуса, — як ти, мов та пані де Севін'є, тримаєш перед очима мапу і ні на мить із нами не розлучаєшся.

Потім мама намагалася розважити мене, питала, що я замовлю на обід, подивляла Франсуазу, хвалила її капелюшок і манто, не впізнавши їх, хоча вони недавно її жахали, коли були ще обновою і коли вона бачила їх на бабусі у перших; капелюшок з величезним розкриленим птахом, манто з поганючим узором і стеклярусом. Коли манто зносилося, Франсуаза дала його перелицювати, і тепер виворіт зробився верхом з гарного однобарвного сукна. А птах, той давно поламався і потрапив на смітник. Іноді якийсь кунштик, мрію найвимогливішого мистця, ми схвильовано виявляємо в людовій пісеньці, на причілку селянської хати, де над дверима пишає біла чи жовта троянда, — так само і Франсуаза з наївним і непохибним смаком оздобила свій капелюшок оксамитною стьошкою з бантом, яка вчарувала б нас на якомусь портреті Шардена^[119] чи Віслера^[120] — не капелюшок, а сама краса.

Скромність і чесність, які часто ушляхетнюють вид нашої старої служебки і даються знаки у її вбранні, через що вона, як жінка поштива, але не шапкогнуча, привчена "шануватися", одяглася в дорогу так, щоб нам не довелося позичати очі в сірка і водночас, щоб не муляти собою чужих очей. Ось так — якщо сягнути за порівняннями в давніші часи — у манто з м'яким хутряним коміром, з сукна споловілого вишневого кольору Франсуаза викликала на згадку зображення Анни

Бретонської^[121], намальованої на часослові рукою старого майстра, зображення, де все на своєму місці, де в усіх частинах розлито почуття гармонії, завдяки чому пребагата старосвітська екзотика строю передає ту саму ширу побожність, що й очі, губи та руки.

Що Франсуаза при цьому мислила, краще не говорити. Вона була незнайко, у тому повному значенні слова, в якому бути незнайком означає нічого не розуміти, хіба що деякі істини, сприйняті безпосередньо серцем. Для неї не існувало безмірного світу думок. Проте ясні її очі, тонкий ніс, легкий розріз губів, — усі ці ознаки, відсутні у багатьох культурних осіб, у яких вони передавали б вишуканість, шляхетне відособлення обраної душі, — бентежили, наче розумний і добрий погляд пса, якому, як відомо, чужі всі людські уявлення, і насували мимоволі питання: чи нема між нашими меншими братами, між хлопами, таких істот, які є нібито вищими істотами між убогими духом, або радше такими, які приречені недолею жити між убогими духом, позбавлені світла, а проте природніше, ближче покровні з обраними натурами, ніж буває більшість людей освічених, є ніби розпорошеними, заблуканими, позбавленими розуму членами святого сімейства, ще не вирослою з дитинства ріднею найбільших умів, якій (про що свідчить блиск їхніх очей, хоча блищати очам не обов'язково) бракує, аби стати обдарованою, лише знання?

Мати, бачачи, як я ледве утримую сльози, мовила: "Регулює^[122] мав звичай у важливих випадках свого життя... До того ж це дуже негарно щодо твоєї мами. Зацитуймо, наслідуючи твою бабцю, пані де Севін'є: "Я повинна зібрати всю відвагу, якої бракує тобі"". І пригадавши, що любов до ближнього відвертає нас від болісного самокопання, вона, щоб потішити мене, казала, що добереться до Сен-Клу завиграшки, що вона задоволена найнятим фіакром, що машталір г'речний, а повіз не труський. Я силкувався усміхнутися, слухаючи ці подробиці, і кивав ствердно і радо. Але ці подробиці помагали мені наочніше уявити від'їзд мами, і серце у мене щеміло так, ніби ми вже з нею роз'їхалися, коли я дивився на її круглий брилик, який вона справила на село, на її легеньку суконьку, яку вона одягала, бо їхати доводилося в спеку, і яка робила її вже іншою, дачницею вілли Монтрету, де мені її не бачити.

Щоб у дорозі мене менше турбували стиски, лікар порадив мені перед від'їздом випити більше пива або кон'яку, це мало довести мене до стану, як він казав, "ейфорії", коли нервова система стає не такою вразливою. Я все ще вагався, але мені хотілося принаймні, щоби бабуса, в разі як я наважуся, визнала, що це слушно й розумно. Отож, я заговорив про це так, ніби ще не вибрав, де краще пити, у буфеті чи у вагоні-ресторані. З гримаси невдоволення на бабусиному обличчі я бачив, що вона навіть не збирається допускати такої можливості. "Як же це так? — вигукнув я, нараз ухваливши податися пити до бару, бо це було треба для засвідчення моєї самостійності, скоро сама згадка про це викликала уже спротив. — Як же це так? Тобі ж бо відомо, що я дуже хворий, відомо, що мені прописав лікар, а ти норовишся!"

Коли я звівся бабусі про свою кволість, вона так сумно і так лагідно сказала: "Ну, тоді йди мерщій випий пива чи лікеру, як тобі це корисно", — що я кинувся їй на шию і розцілував. А проте я пішов до вагона-ресторану і випив куди більше, ніж слід, але

лишень тому, що інакше, як я відчував, у мене був би дуже сильний напад і це засмутило б її ще дужче. На першій станції я повернувся до нашого вагона і сказав бабусі, що я в захваті від того, що їду до Бальбека, що все буде гаразд, я цього певен, що скоро я звикну жити без мами, що потяг приємний, а бармен і кельнери такі симпатяги, що мені хотілося б частіше їздити цим маршрутом, аби тільки їх бачити. Усі ці добрі новини бабусю, мабуть, аж ніяк не врадували. Вона промовила, уникаючи дивитися на мене:

— Тобі краще поспати, — і одвернулася до вікна, на якому ми спустили фіранку, але фіранка всієї рами не запинала, отож на полірованому дубовому одвірку і суконному оббитті лави міг бігти (наче реклама життя на лоні природи, реклама набагато переконливіша, ніж оті, що заходами залізничної компанії висіли у вагоні й зображували місцевості, назви яких я не міг розібрати через те, що реклами були повішені зависоко) той самий теплий, дрімотний сонячний зайчик, що вигрівався на галявинах.

Бабусі здавалося, що я лежу заплющившись, і вряди-годи вона з-під вуалетки кидала на мене погляд, потім відводила його, потім знову позирала, ніби змушуючи себе виконувати морочливу вправу.

Я озвався до неї, але, мабуть, це було їй неприємно. А мені давало насолоду слухати свій голос, так само як стежити за своїми рухами, навіть наймимовільнішими, найтаємничішими. Тож я намагався розтягти цю насолоду, вимовляв слова спроквола, мені давав утіху кожен мій погляд, хай би куди я його спрямовував, і я залюбки його там затримував. "Ну, відпочинь, — сказала бабуса. — Якщо не спиться, що-небудь почитай". І вона подала мені том пані де Севін'є, я розгорнув його, а вона поринула в читання "Спогадів пані де Босержан". У дорогу вона завжди брала з собою по тому і тої, і тої. Були то улюблені її письменниці. Мені ліньки було повертати голову, я раював від того, що не міняв пози, я тримав томик пані Севін'є, не розгортаючи, і не опускав на нього очей, прикутих до блакитної шторки на вікні. Дивитися на шторку було так любо, і я б навряд чи відповів тому, хто захотів би відірвати мене від мого споглядання. Блакитний її колір завдяки, може, не красі, а незвичкій насиченості ніби потьмарив усі барви, які висявали перед моїми очима від дня мого народження аж до тої хвилини, коли я випив трунку і він почав на мене діяти; проти цієї лазурі інші кольори здавалися мені тьманими, ніякими, буцімто п'ятьма в уяві сліпородних, які жили у кромішньому мороці, а потім, прооперовані, нарешті узріли барви. Старий кондуктор прийшов перевірити квитки. Сріберний блиск його металевих гудзиків не міг не знайти мене. Мені кортіло попросити його посидіти з нами. Але він пройшов до сусіднього вагона, і мені стало завидки до того, що шляховики, які днюють і ночують на залізниці, щодня, мабуть, бачать старого кондуктора. Милування з роззявленим ротом шторкою уже тішило мене менше. Я став рухливіший, я трошки ворушився; я розгорнув бабусину книжку, і тепер уже моя увага спинялася на тій чи іншій перегорнутій сторінці. Що більше я читав пані де Севін'є, то більше нею захоплювався.

Не треба надитися на чисто формальні прикмети, породжені добою, салонним

життям, як це робить дехто, вірячи, що він уже севіньєїст, коли вверне такі вирази: "Оголосіть про мене, моє серденько", або: "Граф, здається, мав олію в голові", або: "Славна це робота — перегортати сіно". Пані де Сім'ян була певна, що пише, як її бабуса: "Пан де ла Булі мається, пане, чудово і цілком здатний вислухати новину про свою кончину", або: "Ох, любий маркізе! як же ваш лист мені до вподоби! Як же на нього мені не відповісти", або ще: "Ви маєте, пане, собі за обов'язок відповідати мені, а я собі за обов'язок — надсилати вам бергамотові тавлінки. Заношу на вашу рахубу вісім, потім надішлю ще... Вродило їх до смутку. Я так думаю, що це для вас земля розщедрилася". І в цьому ж таки дусі пише вона листа про кидання крові, про цитрини тощо, гадаючи, що це — правдива пані де Севін'є. Проте бабуса, яка сприймала пані де Севін'є зсередини і прийшла до неї через любов до ближніх, до природи, навчила мене кохатися у справжніх красотах письменниці, зовсім інших. Незабаром вони вразили мене ще більше, бо пані де Севін'є — великий художник тієї самої школи, що й маляр, якого я мав спіткати в Бальбеку і який так глибоко вплине на моє світобачення, — Ельстір. У Бальбеку я зрозумів, що пані де Севін'є показувала нам речі так само, як він, діючи насамперед на наші враження і нічого не розжовуючи. Але вже того дня, у вагоні, перечитуючи листа, де мовиться про місячне сяйво: "Я не можу опиратися спокусі, чомусь покриваюся якимсь головним убором, іду на бульвар, де дихається на повні груди, як у мене в покоях, і мені ввижається казна-що: *білі й чорні чепчики, сірі й білі чернички, розкидана тут і там білизна, покійники в саванах, притулені до стовбурів дерев тощо*", — я був зачарований тим, що назвав би трохи згодом (хіба вона не малює природу так само, як Достоевський характери?) достоевщиною в "Листах пані де Севін'є".

Увечері, відпровадивши бабцю до приятельки і просидівши там кілька годин, я сів сам до наступного потяга, і близька ніч уже не здавалася мені надто прикрою: я проведу її не у в'язниці покоїв, дрімота яких перешкоджала б мені заснути; нині я — у товаристві всіх потягових рухів з їхньою заспокійливою навалністю; якщо я не засну, вони й далі залюбки гомонітимуть зі мною; вони вколисують мене відгомонами, з яких я сплітаю, як колись, наслухоавчи голосів комбрейських дзвонів, ті чи інші співзвуччя (чуючи по своїй уподобі спершу чотири рівні шістнадцятки, потім одну шістнадцятку, що так і пре до чвертки); вони нейтралізують відцентрову силу мого безсоння, чинячи їй протидію, і стають підпертям моєї рівноваги, моєї нерухомости, а незабаром і сну, і справляють те саме відчуття свіжости, що й при відпочинку, забезпеченому мені чуванням потужних сил природи й життя, аби я міг перекинутися на часинку рибиною, приспаною в морі й несеною у своєму одубінні нуртами течії чи хвилі, або розкриленим орлом, спертим у повітрі тільки на бурю.

Схід сонця такий самий незмінний супутник тривалих залізничних поїздок, як круті яйця, ілюстровані журнали, картярська гра, річки, на яких гойдаються, але не посуваються вперед човни. У ті хвилини, коли я почав перебирати думки, які допіру наповнювали мою свідомість, бажаючи зрозуміти, сплю я чи не сплю (сама непевність, яка змушувала мене ставити собі це запитання, підказувала мені ствердну відповідь), я

раптом угледів у вікні над чорним ліском щербаті хмари, м'який пух яких був помальований рівно в рожевий колір, мертвий, незмінний, ніби той колір, який обарвив назавше пера крила, або колір, яким маляр, скоряючись фантазії, намалював пастель. Проте я відчував, що цей колір — не млявість і не химера, а необхідність і життя. Незабаром позаду нього намножилося потоків світла. Рожева закраска яскравішала, небеса затоплював багрець, і я, припавши до шибки, пас його очима, я відчував, що він зв'язаний з початками життя природи, але колія міняла напрям, потяг повернув, вранішній образок заступило у віконній рамі нічне село з дахами, блакитними від місячного саява, з саджавкою, забризканою опаловим перламутром ночі, під небом ще зовсім зоряним, і мені стало шкода, що я загубив з очей рожеву небесну стягу, аж це я побачив її знов, цим разом червону, у протилежному вікні, а потім, на новому віражі, вона пропала й там; і я почав бігати від вікна до вікна, аби зблизити, аби знову склеїти уривані, колізійні частини мого гоного пурпурового мінливого поранку в цілісний краєвид, у монолітну картину.

Потім пішли танцювати урвища, потяг зупинився на полустанку, між двома згір'ями. У глибині ущелини, край потоку, виднів домок гайового — він стояв по вікна у воді. Якщо якась істота може вирости на ґрунті, особливу звабу якого ми в ній відчуваємо, то ще більшою мірою, ніж селючка, про яку я так мріяв, никаючи самотою по русенвільських лісах у мезеглізькій стороні, таким породженням ґрунту була висока дівчина, що вийшла з вартівні й з глеком молока рушила до полустанку стежкою, скісно освітленою сонцем на своєму сході. У видолинку, схованому пагорбами від решти світу, вона, мабуть, як бачила людей, то лише в потягах, які простоювали тут лише хвилину. Вона йшла повз вагони, частуючи розбуджених пасажирів кавою з молоком. У відблиску світової зорі її личко було рожевіше, ніж небо. Дивлячись на неї, мені захотілося жити знову, така жага охоплює нас щоразу, коли ми знову усвідомлюємо красу і щастя. Ми забуваємо, що краса і щастя неповторні, тож замінюємо їх потай душі, виводячи якесь середнє арифметичне з уподобаних нами облич, зі спізнаних нами утіх і маємо тільки якісь абстрактні подоби, хирляві й сірі, бо їм саме бракує чогось нового, несхожого на те, що нам знайоме, цієї неодмінної ознаки краси і щастя. І ми вирікаємо над життям песимістичний присуд, та ще й вважаємо його за справедливий, гадаючи, що взяли до уваги щастя і красу, тоді як насправді ми не врахували їх і натомість підставили синтези, де від них каменя на камені не зосталося. Так позіхає завчасу з нудьги очитана людина, коли їй кажуть про нову "гарну книжку", бо вона уявляє собі мішанку всіх відомих їй "гарних книжок", тоді як гарна книга своєрідна, несподівана і не є якоюсь сумою всіх попередніх шедеврів, а чимось іншим, і, щоб відкрити для себе це інше, не досить присвоїти цю суму, бо до неї воно якраз і не належить. Коли ж очитана людина, ще зовсім недавно знуджена, ознайомиться з новим твором, вона зацікавиться тим світом, який там змальований. Так само й гарна дівчина, чужа ідеалам краси, які ввижалися мені на самоті, одразу ж викликала у мені відчуття щастя (його смак дає нам пізнати саме такий, неповторний, завжди особливий образ), щастя, якого можна засягти, живучи біля неї. Але в цьому

разі велику роль відігравало те, що нараз перестала діяти Звичка. Я тягнувся до молочарки всією своєю істотою, жаждивою гострої насолоди. Зазвичай ми живемо мізерною частиною нашого ества, майже всі наші здібності дрімають, держачись звички, а звичка своє діло знає і не потребує їх. Та ось цього разу в дорозі вибоїна в життєвській рутині, зміна місця і рання пора покликали ці здібності до життя. Моя звичка, звичка людини хатньої і не навченої вставати з півнями, підвела мене, і всі мої здібності кинулись її підмінити, змагаючись між собою у ревності, — шугаючи дружно, як дев'ятий вал, у неймовірну височінь, — кинулись усі, від найнижчих до найвищих, починаючи з подиху, апетиту, кровообігу й закінчуючи вражливістю й уявою. Не знаю, може, через те, що дівчина не була схожа на інших жінок, я повірив, що дика краса цього урочища додає їй краси, але зате й вона прикрашає собою урочище. Життя здалося б мені райським, коли б я міг цілі години бавити з нею, ходити разом до струмка, до короварні, до полустанка, бути завжди при ній, відчувати, що вона мене знає, що вона думає про мене. Вона утаємничила б мене у чар сільського життя і вранішнього ранку. Я подав їй знак, щоб вона піднесла мені каву з молоком. Вона мене не побачила, я нагукав її. Личко цієї рослявої дівчини було таке золотаве і таке рожеве, наче я дивився на нього крізь кольорову шибку. Вона рушила до мене, я зачаровано дивився, як ширилось і ширилось її личко, подібне до сонця, якби на сонце можна було дивитись, і воно, дедалі ближчаючи, підійшло до нас упритул і засліпило вас, задивленого в нього, золотом і багрянцем. Вона огорнула мене проникливим поглядом, але кондуктори вже прибили дверцята, потяг рушив, я побачив, як дівчина покидає полустанок і вертається стежкою; білий день стояв надворі; я віддалявся від світової зорі. Чи мою екзальтацію я завдячував дівчині, чи, навпаки, саме екзальтація породила головню ту втіху, яку я пережив, милуючись на дівчину, так чи так, дівчина була настільки до неї причетна, що моя потреба знову з нею побачитися була передусім потребою не дати своїй екзальтації зів'яти, не розлучитися назавше з істотою, яка, сама про це не здогадуючись, мала до неї причетність. Цей стан був не тільки приємний. Найголовніше (так тугіше напинання струни дає інший звук, а прудкіша вібрація нерва — інший колір), мій стан наділяв іншою тональністю те, що я бачив, упроваджував мене як дійовця в незнаний Усесвіт, незмірно цікавіший. Та гожа дівчина, яку я ще бачив, хоча потяг приспішував біг, була ніби часткою не відомого вже мені життя, а зовсім іншого, відмежована від нього якимось пустельним узграницчям: у тому житті предмети створювали інше враження, а покинути таке життя означало б для мене померти. Щоб пройнятися блаженством причетності до цього життя, мені досить було б жити при залізниці і щоранку брати у цієї селянки каву з молоком. Та ба! її завжди бракуватиме у тому житті, до якого я дедалі швидше мчав і з яким я міг би примиритися, лише снуючи плани сісти колись до цього самого потяга і спинитися на цьому самому полустанку; плани добрі ще й тим, що живили й притаманний нам цільовий, практичний, машинальний, ледачий, відцентровий умонастрій, бо наша свідомість рада уникнути зусилля, потрібного на те, щоб загалом і безсторонньо досягти й опанувати спізнане нами приємне враження. А думати про це враження таки

хочеться, тим-бо наша уява воліє малювати його нам у майбутньому, воліє хитро створювати такі околичності, за яких воно здатне воскреснути, і хоча це зовсім не пояснить нам його істоти, зате убереже нас від праці відтворювати його в нас самих і дасть нам надію знову дістати його зокола.

Назви деяких міст, — Везле чи Шартр, Бурж чи Бове, — це скорочені ймення їхніх головних церков. Таке досить часте означення цілого за його частиною позначається зрештою — якщо йдеться про місця ще не знані — на всій назві, тож коли ми хочемо уявити за нею місто, місто ще ніколи не бачене, воно — наче відливка — набуде подоби великого собору, перебере на себе відмітні його риси, його архітектурний стиль. Але назву Бальбек, назву майже перського звучання, я вичитав на залізничному вокзалі, над буфетом, виведену білими літерами на синій дощечці. Я прудко пробіг вокзал, привокзальний бульвар і спитав, де набережжя, мені кортіло якнайхутчій побачити лише церкву і море; ніхто, проте, здавалося, не розумів, про що йдеться. У Старо-Бальбеку, у Бальбеку-на-Суходолі, де я оце був, не було ані пляжу, ані порту. Щоправда, за легендою, рибалки знайшли-таки в морі чудотворний лик Христа — про це повідав і вітраж у церкві, яка стояла за кілька кроків од мене; певна річ, церковні неф і вежі теж були з каменю берегових рифів, розбитих прибоєм. Але море, яке, як я собі з огляду на все це уявляв, мало пінитися під самим вітражем, було майже за п'ять миль звідси, у Бальбек-Пляжі, а дзвіниця біля церковної маківки, про яку я читав, що вона є не що інше, як кострубата нормандська скеля, що над нею стругають вихори, що круг неї кружляють птахи, і через те завжди уявляв, як біля стіп її кипить шумовиння збурених хвиль, — та дзвіниця височіла на майдані, де перехрещувалися дві трамвайні лінії, напроти кав'ярні з золотим написом: "Більярд", вирізняючись проти дахів, між якими не стирчало жодної щогли. І церква — вона брала мої очі разом із кав'ярнею, разом із переходнем, якого я мусив розпитувати про дорогу, разом із вокзалом, куди я мав вернутися, — зливалася в одне ціле з усім іншим, здавалася випадковістю, породженням сьогоднішнього надвечір'я, і округла розгодована її баня стирчала у небі як овоч, чия рожева, золотиста, розквашена шолупина достигала в тому самому світлі, де купалися димарі. Але я вже відмовлявся про щось думати, хіба про одвічну роль скульптури, тільки-но розпізнав апостолів, зліпки з яких я бачив у музеї Трокадеро, — вони стояли обабіч Пречистої Діви Марії, перед глибоким прорізом паперті, вони ніби чекали на мене й збиралися мене віншувати. Доброзичливі, кирпаті, рахманні, згорблені, вони буцімто вийшли мене зустрічати й славословити ясну днину. Але потім упало в око, що вираз на їхніх ликах застиг, ніби на обличчі небіжчика, і що цей вираз міняється лише тоді, як обходити їх довкола. Я казав собі: так, це тут, це бальбецька церква. Майдан, який виглядає так, ніби він свідомий своєї гучної слави, це і є те єдине місце на світі, де стоїть бальбецька церква. Допосі я бачив лише світлини цієї церкви і лише зліпки цих славних апостолів та Діви Марії на паперті. Тепер я бачу церкву, бачу статую, це вони, єдині: це вже щось куди більше.

А воднораз, може, й менше. Достоту як молодик у день іспиту або дуелі вважає поставлене йому питання або його постріл за дрібницю проти набутих ним знань і

відваги, які б йому хотілося засвідчити, так само і я, хто спорудив у своїй душі Пречисту на паперті, безвідносно до репродукцій, які були в мене перед очима, недосяжну для погроз, на які наражалися б репродукції, недоторканну навіть у тому разі, якби репродукції хтось понижив, піднесену на височінь ідеалу вселюдської вартости, дивом дивувався, побачивши статую, що її я різьбив подумки тисячу разів, зведеною до своєї власної камінної подоби, яка була від мене не далі ніж оголошення про вибори або кінчик мого ціпочка; статую, прикуту до ринкової площі, невіддільну від вильоту головної вулиці, незахищену від поглядів з кав'ярні й омнібусної контори; її лик був осяяний жмутком проміння призахідного сонця, а через кілька годин його осяватиме жмуток світла вуличного ліхтаря, чий другий жмуток сягатиме позичкової каси; статую, яка дихала разом із цією філією кредитової спілки чадом із кухні кондитера, статую, над якою може хто хоч позбиткуватися; отож-бо, коли б мені закортіло поставити на цьому камені свій підпис, то вона, Пречиста Вседіва, що, як мені досі уявлялося, жила всесвітнім життям і лишала непорочною вродою, Бальбецька Богоматір, безподібна (а отже, на жаль, єдина), чие тіло, як і сусідні будинки, було закіптюжене сажею, показувала б, не можучи їх стерти, усім своїм шанувальникам, прибулим споглядати її, сліди моєї крейди, літери мого прізвища, так що, зрештою, не хто, як вона, не смертельний і так довго виношуваний мною твір мистецтва, у мене перед очима, так само як і церква, обернулася маленькою камінною бабцею, чий зріст я міг виміряти, а зморшки порохувати. Час минав, пора було вертатися на вокзал, де я мав очікувати бабусю й Франсуазу, аби разом податися до Бальбек-Пляжу. Я пригадав те, що я читав про Бальбек, згадав Сваннові слова: "Це місто подиву гідне, воно таке саме гарне, як Сієнна". І кладучи моє розчарування на карб випадку, поганого гумору, втоми, невміння бачити, я втішав себе думкою, що залишаються ще й інші міста, поки що неосквернені в моїй уяві, що, може, пощастить проникнути, мов крізь перлистий дощ, у прохолодний гомін вод Кемперле, пройти через зеленкаво-рожеве леління, в якому купається Понт-Авен; ну, а в Бальбеку, скоро-но я сюди завітав, я ніби відкрив ім'я, яке мало триматися геометрично замкненим, але куди, користаючи з відтули, необачно створеної мною, виганяючи всі образи, що жили тут досі, влетіли трамвай, кав'ярня, люди, які снували по ринковій площі, філія кредитової спілки й, улягаючи нездоланному тиску ззовні та пневматичній силі, вдерлися всередину складів того імені, склади зімкнулися над ними і дали їм змогу облямувати паперть перської церкви, бо складам уже нині їх не спекатися.

На місцевій лінії, яка мала нас довести до Бальбек-Пляжу, я знову спіткав бабусю, вона була сама: їй заманулося послати Франсуазу вперед, щоб усе було готове до нашого приїзду, але оскільки вона дала хибні вказівки, Франсуаза подалася не в той бік, і тепер, нічого сумняшася, мчала повним ходом до Нанта й обустріти могла, мабуть, у Бордо. Ледве я вмовився у вагоні, наповненому перебіжним вечоровим світлом і давучою пообідньою спекою (згадане світло, б'ючи бабуні в лице, добре показувало, як її змлоїла спека), вона спитала: "Ну, як Бальбек?" — з усмішкою, роз'ясненою надією на те, що я від Бальбека у великому захваті, і я не наважився

признатися їй у своєму розчаруванні. Зрештою враження, якого прагнула моя душа, обходило мене дедалі менше з наближенням місця, до якого треба було принатуритися моему тілові. До кінця подорожі залишалася ще година з гаком, і протягом цього часу я намагався уявити собі директора бальбецького готелю, для якого я поки що не існував, — я був би радий з'явитися перед ним із кимось імпозантнішим, ніж бабуса, яка, безперечно, зажадає скидки. Мені здавалося, що цей чоловік поводився б спишна попри свій досить непевний, за моїм припущенням, вигляд.

Щохвилини залізнична колія приводила на одну зі станцій, що передували Бальбек-Пляжу. Самі їхні назви (Ен-карвіль, Маркувіль, Довіль, Понт-а-Кулевр, Арамбувіль, Сен-Марс-ле-В'є, Ермонвіль, Менвіль) лунали для мене незвично, хоча якби я наткнувся на них у книжці, то добачив би в них якусь подібність із назвами колокомбрейських містечок. Проте для вуха музики два мотиви, скомпоновані з кількох явно однакових нот, можуть зовсім не бути схожими між собою, якщо гармонія й оркестрування забарвлені по-різному. Так само і ці смутні імена, якісь піщані, якісь вітряні, пустельні, солоні, імена, над якими склад "віль" злинає, як слово "летять", коли гуляють у горюдуба, найменше нагадували мені інші імена — Руссенвіль чи Мартенвіль, бо ці останні моя бабуса у первих часто вимовляла при мені за столом у "залі" і вони набули для мене якогось похмурого чару, де поєднувалися, мабуть, водно екстракти зі смаку варення, з духу племінних дров і з паху паперу котроїсь зі сторінок Берґоттової книжки, з кольору пісковикувого дому напроти, тож іще й сьогодні, піднімаючись, мов пухирці газу, з глибу моєї пам'яті, вони зберігають свій специфічний смак, хай їм і доводиться пробиватися на поверхню крізь багатостороннє середовище.

То були полустанки-містечка, які торували над одлеглим морем на гребенях дюн або вже вкладалися на ніч біля стіп яскраво-зелених негарних пагорбів, схожих на канапи в готельному номері, містечка заледве з кількох вілл, із тенісним кортом на краю, а іноді з казино, хоруговка якого тріпотіла на міцненькому, різкому й тужливому вітрі; вони, ці містечка, вперше показували мені постійних своїх гостей, але показували їх надворі: тенісистів у білих шапочках, начальника станції, який жив там, серед своїх тамарисків і троянд, даму в канотье, яка суворо дотримувалася щоденного трибу життя, про який я так нічого й не дізнаюся, і яка кликала, дорогою додому, де вже горів вогонь, свого хорта, бо хорт відстав, — ці фігури, напродиво звичайні, осоружно пересічні, різали моє непризвичаєне око й ранили мою неприкаяну душу. Але мука моя зросла ще більше, коли ми виладувалися у холі бальбецького Гранд-отелю, під монументальними, зробленими під мармур сходами, і коли бабуса, не враховуючи, що це може накликати ворожнечу й погорду чужих, серед яких нам доведеться жити, заходила сперечатися про "умови" з директором, не людиною, а барилем, чиє обличчя і голос були всі в рубчиках (на лиці — від видавлювання багатьох вугрів, у голосі — від суржику різних мов, зумовленого неблизьким його походженням та його космополітичним дитинством), вбраним у великосвітський смокінг, із поглядом психолога, який брав зазвичай, коли прибували "омнібуси", великих панів за голоту, а злодійчуків за великих цабе. Забуваючи, либонь, що він сам ледве чи заробляє п'ятсот

франків на місяць, він глибоко зневажав тих, для кого п'ятсот франків, або, як він висловлювався, "двадцять п'ять луїдорів", — це "сума", і мав їх за паріїв, яким не місце у Гранд-отелі. Щоправда, в цьому самому палаці жили люди, які платили небагато, а проте тішилися у пана директора пошаною, якщо тільки він був переконаний, що ощадливі вони не з убогости, а зі скнарости. А потім, скнарість нітрохи не уймає людям слави, бо вона вада, а вади притаманні усім людям, хоч би на якому суспільному щаблі вони стояли. На щабель тільки й зважав директор, на щабель, чи, точніше, на те, у чому він бачив прикмети високого суспільного щабля, а прикмети ці зводилися ось до чого: не скидати капелюха, вступаючи до холу, носити нікербокери^[123], приталене пальто, виймати з тисненої сап'янової цигарниці сигару з пурпурно-золотим обідцем (усіх цих переваг мені, на жаль, бракувало). Свою ділову розмову директор пересипав добірними, але безглуздими висловами.

Поки бабуса, аж ніяк не збентежена тим, що директор розмовляє з нею, не скидаючи капелюха і висвистуючи, питала награним тоном: "А які у вас... ціни?.. О, це не з нашими достатками!" — я, чекаючи на лавочці, ховався чимглибше в самого себе, силкувався поринути в думки про вічне, не залишаючи нічого зі свого нутра, нічого живого на поверхні тіла, нечулого, як поверхня тіла поранених звірів, в яких так завмирає життя, що вони здаються мертвими, поринути з тим, аби менше катуватися на новому місці, ще необжитому, і ця неприкаяність надто боліла, коли я бачив ту, яка почувалась як у себе вдома, бачив гошу даму, якій директор засвідчував особливу повагу, граючись із її песиком, або молодого фертика у капелюху з пером, фертик щойно вступив і питав: "Листів нема?", бачив усіх тих, для кого піднятися сходами з підробного мармуру означало все одно що вернутися додому. А в цей час суворим поглядом Міноса, Еака й Радаманта^[124] (поглядом, у який оголена моя душа поринала, ніби в невідомість, де її вже ніщо не оберігало) на мене гостро бликали панове, які хоча, можливо, й не дуже тямили в умінні "приймати", проте носили титул "завідувачів прийому"; оподаль, за скляною стіною, сиділи гості в читальні, для опису якої мені треба було позичати барв у Данте, в Раю або в Пеклі, залежно від того, чи думав я про блаженство обранців, які мали право читати там у цілковитій тиші, чи про страхоту, в яку вкинула б мене бабуса, якби вона, людина не дуже вражлива, звеліла мені туди ввійти.

Почуття самоти ще дужче посилювалося в мені через хвилину. Я сказав бабусі, що мені зле і що, мабуть, нам доведеться вернутися до Парижа, бабуса не ремствувала, а лише попередила мене, що їй треба піти купити те, що нам стане у пригоді в будь-якому разі, поїдемо ми чи залишимося (потім я довідався, що бабуса пішла лише ради мене, бо Франсуаза мала при собі всі потрібні мені речі); чекаючи на бабусю, я пішов трохи прогулятися по людних вулицях, де від цього велелюддя стояла така задуха, як у помешканні, і де ще були відкриті перукарня та кондитерська, одвідувачі якої ласували морозивом і милувалися на статую Дюге-Труена. Ця статуя була здатна врадувати мене десь так, як її репродукція в якомусь ілюстрованому журналі може захопити хворого, що перегортає журнали у приймальні в хірурга. Я дивувався тому, який я несхожий на

інших людей, скажімо, на директора, що міг порадити мені таку розвагу, як прогулянку по місту, чи на тих, кому катівня, що нею є нове помешкання, здається "справжнім затишком", як було розрекламовано в готельному проспекті, який міг і переборщувати, але який усе-таки звертався до всієї клієнтури і догоджав їй смакам. Щоправда, реклама не лише зваблювала її до бальбецького Гранд-отелю "смачною кухнею" і "прегарним видовищем на сади казино", вона спокушала ще й "постановами її Величності Моді, які не можна ламати, не опинившись під загрозою здатися варваром, на що жодна добре вихована людина не захоче наражатися".

Мені дуже хотілося побачити бабусю, бо я боявся, що засмутив її. Вона, звичайно, знизилась духом, побачивши, як мене нищить утома, виходило, що подорожувати взагалі мені вадить. Я надумав вернутися до готелю і там чекати на неї; сам директор натиснув якийсь гудзик, і незнайомий тип, якого називали "ліфтер" (і який сидів аж на верхотурі готелю, де був ніби під банею нормандської церкви, буцімто фотограф у заскленому ателє або органіст у будці) почав спускатися до мене з моторністю прирученої, пустотливої й посадженої в колесо вивірки. Відтак, знову ховзаючи вздовж перебірки, він поніс мене з собою до склепіння комерційного нефу. На кожному поверсі, обополі службових сходів вахлярем розгорталися похмурі Галереї, і по тій чи іншій Галереї, несучи подушку, проходила покоївка. Я накладав на її обличчя, невиразне в сутіні, маску моїх найпалкіших снів, але в її погляді, оберненому до мене, я читав погорду до моєї нікчемности. Бажаючи якось розбити нестерпну тугу, нагнану на мене безконечною їздою, безмовним здійсненням крізь таємничість непоетичного напівмороку, освітленого лише вертикальним рядом шибок ватерклозетів на кожному поверсі, я озвався до юного органіста, учасника моєї подорожі й товариша моєї неволі, який і далі грав на регістрах та рурках свого інструмента. Я перепросив його за те, що завдав йому стільки клопоту, і спитав, чи не заважаю я йому, і, щоб похвалити віртуоза, не тільки виказав цікавість до його хисту, а ще й признався, що мені його мистецтво подобається. Але він не пустив пари з уст — чи то тому, що був уражений, а чи тому, що був поглинений працею, дотримувався етикету, недочував, шанувався, боявся щось зламати, був придзигильований чи виконував директорську вказівку.

Ніщо, мабуть, не створює такого сильного враження реальности зовнішнього світу, як зміна ставлення до нас бодай навіть і незначної особи після нашого з нею знайомства. Я був тим самим, хто приїхав надвечір бальбецьким приміським потягом, у мені жила та сама душа. Але в цій душі, там, де о шостій разом з несилою уявити собі директора, готель, прислугу витало смутне й тривожне очікування хвили прибуття, були тепер видавлені вугрі на лиці директора-космополіта (насправді натуралізованого монеґаска, хоча, як говорив про себе директор, кохаючись у вишуканих, як йому здавалося, а насправді хибних виразах, — "румунського кореня"), жест, яким він дзвонив ліфтерові, сам ліфтер, — цілий рій маріонеток, випущених зі скрині Пандори, якою був Гранд-отель, очевидних, неусувних і, як усе, що втілювалося в дійсність, вихолощених. Але принаймні ця зміна, винуватцем якої я сам не був, доводила мені, що зайшло щось поза мною — хоча саме по собі зовсім не цікаве, — і я нагадував

мандрівця, який вирушив у путь, коли сонце було перед ним, а потім, побачивши його позад себе, пересвідчується, що сплигло багато годин. Я падав з утоми, мене лихоманило, мене тягло лягти, але не було нагоди. Бодай на хвилинку простягти ноги, але навіщо, коли я не можу дати відпочити тій сукупності вражень, яка і є для кожного з нас його свідомим (якщо не матеріальним) тілом, і коли незнайомі предмети, що обступають це тіло, змушуючи його сприймання чувати, так само стискували б і здавлювали мій зір, слух, усі мої чуття (навіть якби я простяг ноги), як здавлювала кардинала Ла Балю його клітка, де йому годі було повернутися. Це наша увага заставляє кімнату предметами, а звичка виносить їх звідти і розчищає нам місце. Цього місця для мене не було в моєму бальбецькому номері (моєму лише з назви), він був захарашений речами, незнайомими зі мною, які мій недовірливий погляд одважмали таким самим недовірливим поглядом, які взагалі не помічали, що я живу на світі, і давали знаки, що я ламаю їхній щоденний побут. Дзигарі — вдома я чув цокіт мого годинника всього кілька секунд на тиждень, лише коли виходив з глибокої задуми, а тут дзигарі, не вгаваючи, джерготали незрозумілою мовою про щось таке, що мені, либонь, мало б бути неприємне, скоро фіолетові порт'єри слухали їх мовчки, але з виглядом людини, яка знизує плечима на знак того, що її дратує чиясь присутність. Ці порт'єри надавали номерів з високою стелею якогось ніби історичного колориту: тут могло б статися вбивство герцога де Гіза, а пізніше сюди могли б завітати туристи з путівником агенції Кука в руках, — заснути ж тут мені було годі. Мені дошкуляли книжкові шафки зі скляними дверцятами, вишикувані попід стінами, а надто — трюмо, поставлене навскіс у кутку: я відчував, що як його звідси не винести, то мені не зітхнути вже вільно. Я щохвилі зводив очі, — яким речі у моїй паризькій квартирі муляли не більше, ніж мої власні зіниці, бо там вони були всього лишень паростками моїх органів, продовженням мене самого, — до зависокої стелі цього бельведера, який бабуся обрала для мене; і, засягаючи в царину заповітнішу, ніж та, де ми бачимо і чуємо, в царину, де ми розрізняємо запахи, майже всередину мого "я", вибивав мене з останнього сховища запах нард^[125], а я насилу спромагався не припиняти марний опір, тривожно відсапуючись. Я більше не мав Усесвіту, більше не мав кімнати, більше не мав тіла, — йому звідусіль загрожували вороги і його до кісток морозило, я був сам, мені хотілося померти. Аж ось увійшла бабуся, моє здавлене серце так і скинулося, для виливання душі відкрився безмежний простір.

На бабусі був перкалевий шлафрок, удома вона надягала його щоразу, як хтось із нас хворів (бо в ньому було зручніше — казала бабуся, приписуючи всім своїм учинкам егоїстичні спонуки): коли вона доглядала нас, не спала ночей, він правив їй за фартушок служебки й посидільниці, за сутану черниці. Але піклування, доброта і заслуги служебок та черниць, наша вдячність їм за те — усе це робить ще яснішим наше усвідомлення, що для них ми чужі, що ми самотні, що нам нема з ким поділити тягара наших дум, що ми повинні підтримувати в собі життєрадісність, а коли я був з бабусею, я знав, що хоч би яка велика була моя журба, її співчуття куди більше; що все моє, мої гризоти, мої поривання зустрінуться у неї з прагненням зберегти і продовжити

моє життя і що в неї воно ще сильніше, ніж у мені самому; і мої думки продовжувались у ній, не збиваючись на манівці, бо переходили з моєї душі в її душу, не змінюючи середовища, не змінюючи особи. І — як хтось, хто вив'язує перед дзеркалом краватку і не розуміє, що кінчик, який він бачить у дзеркалі, не той, до якого він посилає руку, або як пес, що ловить на землі танечну тінь комахи, — ошуканий позірністю тіла, так зазвичай діється на цьому світі, де нам не дано проникати в живу душу, я кинувся в обійми бабусі й припав губами до її обличчя, ніби саме так я й добирався до її великого серця, яке вона мені відкривала. Горнучись до її щік, до її чола, я черпав із них щось геть-то добродійне, одживче й діловито зберігав нерухомість, спокійну жадобу дитяти, що смочке цицьку.

Потім я довго милувався її широким видом, що різьбився, наче гарна, тихо розжевіріла хмарка, крізь яку просвічувала її ніжність. І все, що було бодай і найблідшим відсвітом її переживання, все, що я міг на тім виду прочитати, одразу ж одухотворювалося, освячувалося, і я гладив долонею її гарне просиве волосся так само побожно, так само обережно і лагідно, як пестив би її доброту. Вона знаходила стільки радості в тому, щоб звільнити мене від зусиль коштом своїх зусиль, її так тішила мить безруху й відпочинку, яку вона могла подарувати моєму втомленому тілові, що коли я, побачивши, що вона хоче допомогти мені роззутися й лягти, спробував пручатися й заходився розбиратися сам, вона з благальним виглядом перехопила мої руки, які торкалися до ґудзиків моєї куцини та до черевиків.

— Прощу тебе! — сказала вона. — Це така відрада для твоєї бабусі! Головне, не забудь постукати в стіну, якщо ти чогось потребуватимеш уночі, моє ліжко тут-таки, опостінь, біля твого, перебірка тонесенька. Як тільки ляжеш, одразу постукай мені, перевіримо, чи добре ми розуміємося.

І справді: того вечора я стукнув до неї тричі поспіль, а через тиждень, занедужавши, я стукав їй щоранку, бо бабусі хотілося якнайраніше подати мені молока. Ледве зачувши, як вона прокинулася, я наважувався (аби не змушувати її чекати й аби вона могла потім заснути знову) постукати тричі, делікатно і водночас чітко, бо боявся урвати сон у разі, якби я помилився і вона спала, авжеж, коли б вона мого стуку не почула, я б нізащо не насмів постукати ще раз.

У відповідь на мій триразовий стукіт негайно озивався такий самий, тільки з іншим відтінком, у якому вчувалася спокійна твердість, а потім для певності двічі повторювався, кажучи мені: "Не турбуйся, я чула, я вже йду"; і зараз же бабуса з'являлася. Я признавався їй у своєму страху, що вона мене не почує або подумає, що стукає сусіда; вона сміялася:

— Переплутати стукіт мого котуса з чиймось іще! Та бабуса впізнає його серед тисячі інших! Думаєш, на світі водяться ще такі дурники, як ти, такі самі нервові й такі самі розтерзані: вони бояться і розбудити, і бояться, що їх не так зрозуміють? Але досить мишеняті зашарудіти, як його одразу ж почуєш, надто якщо це моє мишенятко — адже воно єдине у своєму роді — і його так жаль! Я ж бо чула, як воно вагається, крутиться на ліжку, щось там мудрує.

Бабця розсувала заслони; за готельним крилом сонце вже розсідалося на даху, наче ґонтар, який починає працю рано і порається тихенько, аби не збудити ще сонного міста, чий безрух відтінюється його завзяттям. Бабуся казала мені, котра година, яка буде погода, казала, що на морі мла і підходити до вікна не треба, що пекарня вже відкрилася, і чия карета оце проїхала: це було цілком буденне підняття завіси, тиха молитва при вході дня, позбавлена свідків, шматочок життя лише між нами двома, про який мені буде приємно згадати у розмові з Франсуазою або з кимось із сторонніх, розповідаючи, якою стіною стояла мла о шостій, і хизуючись не своєю обізнаністю, а прихильністю, яку слухач виявив саме до мене; блага вранішня мить, яка законюється, як симфонія, ритмічним діалогом моїх трьох стуків, на які переділка, сповнившись радощами і любов'ю, набувши легкозвучности, нематеріальности, янгольської доброгласности, відповідала теж трьома жадібно очікуваними по цей бік ударами, повторюваними двічі, вбираючи при цьому в себе всю бабусину душу й обітницю її приходу, ударами радісними, як добра звістка, і віртуозно музичними. Але першої ночі по приїзді, коли бабуся мене покинула, я нудив світом так само, як перед від'їздом з Парижа. Можливо, цей страх — знайомий багатьом іншим — страх спати в чужому помешканні, не що інше, як найсумирніша, найпотаємніша, найорганічніша, майже несвідома форма того потужного, розпачливого спротиву всього найкращого, що ми носимо в собі нині, нашій внутрішній згоді на таку прийдешність, де цього кращого нема; спротиву, розпалюваного жахом, який часто виростав у мені на думку, що мої батько-матір колись помруть, що доля може розвести мене з Жільбертою або, нарешті, що я оселюся десь на чужині й ніколи більше не побачу своїх приятелів; спротиву, породжуваного ще й несилою уявити собі власну смерть чи інше буття, подібне до того, яке Берґотт обіцяв у своїх книжках і куди я не міг би взяти з собою мої спогади, мої вади, мій характер, які не погоджувалися з тим, що їх не стане, і не хотіли для мене ні небуття, ані вічності, де їх не буде.

Одного разу в Парижі, коли мені стало дуже зле, Сванн сказав: "їдьте-но на розкішні острови Океанії: ось побачите, ви звідти не повернетесь", — а мені хотілося йому відповісти: "Але ж тоді я більше не зустрінуся з вашою донькою, я жив би серед речей і людей, яких вона ніколи не бачила". Але розум казав мені: "Ет, пусте, ти цим не журитимешся! Кажучи тобі, що ти не вернешся, Сванн мав на увазі, що тобі не захочеться вернутися, а якщо не захочеться, виходить, що там ти будеш щасливий". Бо розум знав, що звичка — та сама звичка, яка нині мала змусити мене полюбити незнайому оселю, переставить трюмо, повісить фіранки іншого кольору, зупинить дзиґарі, — подбає і про те, щоб нам стали любішими сусіди, які спершу нам знемилися, про те, щоб їхні обличчя одмінилися, про те, щоб голос когось із них лунав приємніше, про те, щоб ми зріднилися душами. Певна річ, прихильність до нових місць і людей постає на основі забуття колишніх; але зараз розум мій переконував, що я можу безбоязно дивитися в лице прийдешньому життю, яке розведе мене назавжди з близькими, приреченими на забуття, власне, цією обітницею забуття він ніби хотів потішити мене, а мене від цього поймала безнадія. Зрештою не могло такого бути, щоб

після звершення розлуки наше серце не зазнало на собі дії неболющого зілля звички, але до останньої миті йому болітиме. І страх перед майбутнім, яке не дозволить нам зустрічатися й розмовляти з тими, кого любимо, — а побачення з ними — це для нас найбільша радість, — страх перед майбутнім замість розвіюватися зростатиме, коли ми подумаємо, що біль розлуки обтяжить ще й те, що зараз видається нам ще жорстокішим: знечулення до болю втрати, збайдужіння до нього; бо тоді зміниться вже наше "я", ми не лише перестанемо відчувати чар наших батьків, нашої коханки, наших приятелш, а й нашу любов до них, її буде з м'ясом видерто з нашого серця, куди вона так уросла, і ми вподобимо жити розлученими з ними, хоч зараз сама думка про розлуку нас жахає; отож-бо, це буде наша найсправжнісінька смерть, смерть, щоправда, з наступним воскресінням, але воскресемо ми вже в іншому "я", до закоханості в яке годі підвестися рокованим на загибель первням колишнього "я". Адже це вони — навіть найхирніші з них, як от мимовільне прихилля до розмірів, до повітря покоїв, — бентежаться й обурюються, зчиняють заколот, у якому треба бачити таємний, незграйний, відчутний, достеменний спосіб опору смерті, тривалого, розпачливого й щоденного опору частковому й поступовому вмиранню, бо саме таке вмирання раз у раз утерблюється в одміряний нам вік, щохвилини шматує наше "я" на клапті, і на цих трупах розмножуються нові клітини. І в такої нервової натури, як я (себто, в кого провідники, нерви, зле виконують свої функції: не переймають у дорозі до свідомости, а, навпаки, залюбки пропускають виразні, промовисті, незліченні, болісні скарги найзнедоленіших частинок мого "я", які мають зникнути), тривожний неспокій, який я відчував перед незнайомою й зависокою стелею, був лише обуренням незжитої прихильности до стелі звичної й низької. Безперечно, прихильність ця зникне, її заступить інша (отак смерть у супрязі з новим життям проробить під іменем Звички свою роботу); та поки не відмерла, прихильність щовечора катуватиметься, і надто катувалася вона першого вечора, перед лицем уже доконаного майбутнього, де місця їй уже не знайшлося; вона баламутилася, вона мордувала мене зойком своїх нарікань щоразу, як мій погляд, не в змозі відвернутися від того, що його ранило, силкувався спочити на підміненій стелі. Зате завтра вранці! — коли служник збудив мене і приніс літепла, поки я вбирався, марно порпаючись у куфрі в пошуках потрібних речей, яка то була радість, коли вже думаючи про втіху сніданку й прогулянки, я побачив у вікні та в усіх шибочках книжкових шаф, ніби в ілюмінаторах корабельної каюти, яскраво освітлену площину моря, наполовину занурену в тінь, обмежену тонкою і рухливою світляною лінією, і ловити очима, як хвилі, одна по одній, плигають, наче ті стрибунки з трампліна! Щохвилини, тримаючи в руці цупко накрохмалений рушник зі знаком готелю, і даремно силкуючись витертися досуха, я підступав до вікна і знову позирав на безкрай, сліпучий і гострий розліг та на сніжисті гриви валів з латками гладенького прозрічастого смарагду, а ті, з добросердою люттю і по-лев'ячому насупившись, усе нарощували й перекочували свої лави, що на них вигравало безликою усмішкою сонце. Вікно, до якого я потім підходив щоранку, нагадувало віконце диліжанса, де ми спали і тепер хочемо подивитися, відступило чи подаленіло за ніч пожадане гірське пасмо —

тут ці пагорби моря, перш ніж, підтанцювуючи, вернутися до нас, можуть відринутися так далеко, що їхні перші гребені я часто бачив за довгою піщаною стрілкою в прозорій, маревній і синястій далечині, наче льодовики на задньому плані тосканських примітивістів. Іноді сонце сміялося близесенько від мене на хвилях такої самої ніжної зелені, яку зберігають альпійські луки (в горах, де сонце перекочується тут і там, наче велет, готовий веселенько, вистрибом, збігти вниз по їхньому узбіччю), не так завдяки вогкому ґрунтові, як завдяки рухливому течиву світла. Адже у тій щербині, яку берег і хвилі проломлюють у світі, власне, на те, щоб пропускати крізь щербину і нагромаджувати у світі світло, саме воно, це світло, залежно від того звідки воно, простежене нашим оком, падає, саме воно перетасовує й колотить морські бугри. Залежно від освітлення міняється наше ставлення до якогось місця, перед нами постають нові мінливі цілі, достоту як після щасливо відбутої тривалої мандрівки. Вранці, коли сонце сходило за готелем, освітлюючи піщані відмілини аж до першого морського пасма, воно буцімто відслонювало переді мною протилежний схил моря і заохочувало рушити обкружною дорогою свого проміння і не сходячи з місця здійснити багату на розмаїті враження подорож найпрекраснішими місцинами мінливого краєвиду часу. І тут-таки спозаранку сонце веселим перстом показувало мені в далечині на блакитні верхів'я моря, не позначені на жодній мапі, а потім, сп'янівши від своєї чарівної прохідки лункою і хаотичною поверхнею їхніх баранців та лавин, воно приходило ховатися од вітру до мене в покої, барложилося на пом'ятій постелі й сипало свої клейноди на мокрий умивальник та в розщібнутий куфер, де своїм сяйвом і викличною розкішшю посилювало враження якогось неладу. Та ба! Через годину, коли ми снідали у великій їдальні й зі шкіряного міху цитрини вичавлювали золотаві краплі на камбалу, від якої незабаром залишалися на тарілках лише пір'ясті, дзвінкі, мов 'цитра, султани кісток, бабуся побивалася, що ми не годні ловити благодатного повію морського вітру, відгороджені прозорим, але зачиненим вікном від пляжу, зате вікно, наче якась вітрина, розгортало широкий краєвид узмор'я, причому в нього тислося все небо, від чого блакить обарвлювала вікна, а білі піднебесні хмарини скидалися на скляні бульки на шибках. Навіявши собі, що я сиджу "край молу" або в "будуарі", як сказано у Бодлера, я питав себе, чи не є його "на морі сонце гра", — таке несхоже на вечоровий промінь, що танцює золотою змією по хисткій гладіні, — те саме сонце, від якого море горить, наче топаз, від якого воно починає грати, шумувати, робитися молочно-білим, мов пиво, мов піняве діво, тоді як вряди-годи по ньому гуляють великі блакитні тіні, гнані якимсь божеством, яке розважається, переміщаючи в небі дзеркало? На жаль, не лише зовнішнім виглядом різнилася від комбрейської "зали", повернутої вікнами на будинки навпроти, бальбецька їдальня, нага, повна сонця, зеленого, як вода у басейні, їдальня, всього за кілька метрів од якої прибій і ясний день мурували, наче перед небесним виталищем, нездоланний і рухомий замковий вал зі смарагду й золота. У Комбре, там нас усі знали, а тому ніхто мене не обходив. На морських купаннях не знаєш і своїх сусідів. Я ще не вматерів і був дуже вражливий, ось чому я не міг позбутися бажання подобатися людям, здобувати їхні серця. Я не мав

шляхетнішої властивості — байдужості, з якою світська людина ставилася б і до людей, які снідають за табльдотом, і до юнаків та дівчат, які гуляють по надбережжі. Щодо мене, то я, побачивши їх, страждав, що не можу ходити з ними на екскурсії; але я страждав би ще більше, якби бабуса, зовсім не зв'язана світськими умовностями й стурбована лише моїм здоров'ям, звернулася до них із принизливим для мене проханням узяти на прогулянку й мене. Байдуже, чи вони входили в якесь незрозуміле приміщення, чи виходили звідти, тримаючи в руках ракетки, і рушали до тенісного корту, а чи сідали на коней, які топтали своїми копитами моє серце, я дивився на них із пожадливою цікавістю, бачачи їх у сліпучому світлі пляжу, що спотворював усі соціальні взаємини; я стежив за всіма їхніми порухами завдяки прозорості тієї широкої скляної стіни, крізь яку вливалось стільки світла. Але стіна перепиняла доступ вітру, а це, на бабусину думку, було неподобство, і вона, не зносячи думки, що я просиджу бодай годину без живлющого повітря, нишком відчинила вікно, і по всій їдальні разом порозліталися аркушики меню, газети, вуалетки й кашкети трапезників; а вона сама, підбадьорювана живим духом неба, стояла, спокійна й усміхнена, як свята Бландина, під зливою образ, які, посилюючи в мені враження самотності й смутку, гуртували проти нас погордливих, розчухраних і розлючених туристів.

Народонаселення таких фешенебельних готелів майже завжди банально багате й космополітичне; у Бальбеку готельну клієнтуру — що їй надавало яскравого місцевого колориту — складали видатні діячі головних департаментів цього краю: голова канського суду, старшина шербурзьких адвокатів, леманський старший нотар, які виїжджали на відпочинок з тих місць, де були розкидані, як стрільці або як пішаки на шахівниці, і збиралися у цьому готелі. Вони зупинялися завжди в тих самих номерах і разом з дружинами, трактованими як аристократки, трималися свого гурту, згодом до них ще прилучилося двоє паризьких світил — адвокат і лікар, які в день від'їзду казали:

— Вам добре, ви ж не їдете тим потягом, що ми, ви — привілейники, ви поспієте додому на сніданок.

— Чому ж це ми привілейники? Ви мешкаєте у столиці, в Парижі, у центрі, а я нидію у провінційній дірі, де всього сто тисяч мешканців, а втім, за останнім переписом, не сто, а сто дві. Де вже нам до вас, якщо у вас їх два з половиною мільйони? І якщо у вас там асфальт і блиск паризького світу?

Мовили вони, розкочуючи по-хлопському "ери", без гіркоти, бо то були провінційні знаменитості, і вони теж могли б перебратися до Парижа (канському голові суду не раз пропоновано крісло в касаційній інстанції), але воліли залишитися чи то з любови до рідного міста, чи то зі скромності або з пихи, чи то тому, що були реакціонери, чи то задля втіхи ладнати з сусідами-каштелянами. Багато хто з них, зрештою, не зразу повертався до своїх містечок.

Бо бальбецька затока — це по суті маленький відрубний світ серед світу великого, це кошик пір року, де зібрані в коло несхожі між собою дні та чергові місяці; в деякі дні звідси видно Рівбель, що заповідає бурю, і вулиці там сонячні, тим часом як у Бальбеку темно, ба більше: коли у Бальбеку постуденіло, то знайте, що на тому боці ще два-три

місяці утримуватиметься тепло; ті з ґрандотельців, у кого відпочинок починався пізно чи тривав довго, з наближенням осені, з її туманами й дощами, сідали зі своїм багажем до човна і пливли наздоганяти літо у Рівбель чи в Костедор. Гуртик бальбецьких постояльців міряв недовірливим поглядом кожного прибульця; вдаючи, ніби той їх зовсім не цікавить, усі вони розпитували про гостя у свого приятеля, метрдотеля. Бо той метрдотель Еме щороку приїздив сюди на сезон і залишав за ними столики, а їхні пані малжонки, знаючи, що дружина Еме при надії, працювали по обіді над крижмом, оглядаючи крізь лорнетку мене з бабусею, бо ми їли круті яйця з салатою, а це вважалося поганими манерами, так не було заведено в алансонському порядному товаристві. Вони зневажали одного француза, поштуркували ним і величали його Сіром, бо він і справді назвався царкомодного з острівців Океанії, де жило півтора каліки дикунів. У готелі він мешкав зі своєю гарнесенькою любкою, і коли вона йшла купатися, місцеві урвителі горлали: "Хай живе цариця!", бо вона кидала їм грошини у п'ятдесят сантиметрів. Голова суду і старшина адвокатів одверталися, щоб не бачити її, а як хтось із їхніх друзів їв її очима, вони вважали за потрібне застерегти його, що вона проста медінетка.

— Але ж мені ручалися, що в Остенді вона купалася в царській кабіні!

— Авжеж! І платня за це двадцять франків. Ви теж можете взяти кабінку, якщо вам заманеться. А я таки знаю, що він просив аудієнції у короля і король дав йому зрозуміти, що не бажає знатися з усякими кумедіянськими монархами.

— Чудасія, та й годі! бувають же люди на світі!..

Так воно, мабуть, усе це й було, але тут давалася взнаки ще й досада цих панів, що для більшості гостей вони всього-на-всього поштиві міщухи, незнайомі з марнотратною царською парою, тож коли повз нотаря, голову суду та старшину адвокатів проходили ці маскарадні чуперадла, як вони ту пару називали, гумор їм безнадійно псувався, і вони голосно висловлювали своє обурення; їхню досаду добре бачив їхній приятель метрдотель, який хоч-не-хоч догоджав сумнівним, але гойним їхнім світлостям, брав у них замовлення і водночас здалеку значуще нахивував бровою своїм давнім клієнтам. Мабуть, та сама озлість, викликана побоюванням, що їх уважають за недостатньо "шиковних" і що вони не можуть показати, які вони насправді "шиковні", озивалася в них, коли вони дали прізвисько Хорошунчик юному модникові, сухітникові й шалапуткові, синові великого промисловця, той-бо щодня красувався у новому піджаку з орхидеєю в бутоньєрці, за сніданням пив шампан і, блідий, незворушний, з байдужою усмішкою, ішов до казино й кидав на стіл, де грали в бакару, величезні суми, "щоб процвиндрювати", як казав із виглядом знавця нотар у розмові з головою суду, чия жінка знала "з надійного джерела", що цей молодик, типовий представник "кінця віку", завдає великого жалю батькові-матері.

З другого боку, старшина адвокатів та його друзі не пропускали нагоди водою бризнути на одну старшу даму, багату й титуловану, оскільки вона завжди тягала з собою усю свою челядь. Щоразу, коли пані нотарева і пані головиха бачили її в їдальні, вони зухвало наводили на неї лорнетки з такою пильною і недовірливою міною, ніби

перед ними була потрава з помпезною назвою, але непевна на вигляд, потрава, яку після старанного вивчення, переконавшись у її несвіжості, відсувають зневажливим жестом і з гримасою несмаку.

Безперечно, ці пані хотіли тільки показати, що як їм чогось і бракує — в цьому разі бракувало деяких прерогатив, які мала стара дама, і знайомства з нею, — то не тим, що це було для них неприступне, а тим, що вони самі цього не хочуть. Урешті-решт вони самі себе переконали в цьому; але притлумлення всякого поривання, всякої цікавості до форм незнайомого життя, притлумлення надії сподобатися новим людям і виникле натомість удаване презирство та силувана життєрадісність не могли не окошитися на цих жінках: вони мушили під маскою вдоволення крити невдоволення і щокроку брехати собі — ось чому вони почували себе нещасними. Але й усі в цьому готелі власне поводитися так само, тільки виявлялося це по-різному: всі вони кидали на поталу як не самолюбству, то принаймні деяким засадам виховання або зашкарублим поглядам те розкішне хвилювання, що охоплює нас при зіткненні з незнайомим життям. Звичайно, мікрокосм, у якому замикалася стара дама, не був затруєний ядучими кпинами, як той гурт, де злісно збиткувалися над чужими чужаницями пані нотарева та пані головиха. Навпаки, він був просяклий тонким, старосвітським, хоч і штучним духом. Бо власне стара дама знаходила особливу звабу в тім, щоб чарувати нових людей і, оновлюючись задля них сама, здобувати їхню симпатію; ця зваба незнайома тим, для кого вся втіха лише в тім і полягає, щоб спілкуватися з людьми свого світу і нагадувати собі, що позаяк це найкращий зі світів, то тих, хто погано його знає і тому цурається його, треба просто зневажати. Можливо, стара дама гадала, що якби в бальбецькому Гран-отелі ніхто її не знав, то, побачивши її чорну вовняну сукню і немодний чепчик, якийсь гультьяй, вивернувшись у *rocking'i*,^[126] посміхнувся б і муркнув: "Сіромашня!", і навіть достойний муж, як от канський голова суду, молодий на виду бакенбардист, ледь шпакуватий і бистроокий, чим їй особливо подобався, миттю націлив би сочевиці шлюбного лорнета на цю незвичну прояву; і, може, з таємної обави перед цією першою хвилиною, хай і короткою, але все-таки грізною — ніби сторч головою і в воду — стара дама посилала вперед лакея, аби він сказав у готелі, хто вона і які її звички, а потім, не помічаючи уклонів директора, прудкою ходою, не так величною, як боязкою, простувала в номер, де її власні фіранки (почеплені замість готельних), її паравани і фотографії ставили між нею і зовнішнім світом, до якого їй годилося б принатуритися, міцну стіну звичок; от і виходило, що мандрувала власне не вона, а мандрував її хатній затишок, де вона ще залишалася...

Отож, поставивши між собою, з одного боку, і готельним персоналом та постачальниками — з другого, свою челядь, яка замість неї налагоджувала взаємини з цією новою людською породою і підтримувала довкола своєї пані звичну їй атмосферу, відмежувавшись від купальників своїми забобонами, махнувши рукою на те, що вона не до вподоби людям, яких її подруги не впустили б до хати, стара дама жила у своєму світі, жила листуванням із цими подругами, спогадами, таємним усвідомленням свого суспільного становища, того, що вона добре вихована, що вона обіхідлива з людьми.

Вона щодня сходила вниз, аби проїхатися повозом, і покоївка, що несла за панією речі, і виїзний лакей, що простував попереду, нагадували вартових, які стоять біля брами посольства, оздобленого національним прапором, і гарантують їй на чужій землі екстериторіальність. У день нашого прибуття вона першу половину дня просиділа у себе в номері, і ми не бачили її в їдальні, куди директор турботливо повів нас, як новачків, снідати, як капрал веде рекрута до полкового кравчика: аби їх обмундирувати; зате ми одразу ж узріли зубожілого шляхтича та його доньку вже здрібнілого, але прадавнього бретонського коліна, месьє і мадемуазель де Стермар'я, нас посадили до їхнього столу, бо думали, що вони повернуться аж увечері. До Бальбека вони прибули тільки задля своїх знайомих, місцевих каштелянів, — ті гостили їх і гостювали у них, — тим-то час перебування батька з донькою в їдальні був лімітований. Пиха уберігала їх від вияву бодай якоїсь людської симпатії, від цікавості бодай до когось із тих, хто сидів з ними за одним столом, у їхньому товаристві пан де Стермар'я був завжди сухий, скутий, замкнутий, суворий, педантичний і ворожий, як пасажери у станційному буфеті, які ніколи раніше між собою не зустрічалися і не зустрінуться потім і взаємини яких зводяться до того, щоб убезпечити своє холодне курча та свій куток у вагоні. Ледве ми почали снідати, як нам велено пересісти на вимогу пана де Стермар'ї, який саме вернувся до готелю і, не перепросивши нас, без найменших церемоній, голосно зажадав від метрдотеля, щоб такого більше не було, бо йому дуже неприємно, що "незнайомі люди" сідають до його столика.

І, певна річ, у тім, що акторка (відома, зрештою, більше своєю гожістю, дотепністю й гарними колекціями німецької порцеляни, ніж зіграними нею кількома ролями в "Одеоні"^[127]), а також її коханець, тяжко багатий молодик, ради якого вона шанувалася, і двоє впливових аристократів теж жили відлюдно, подорожували завжди гуртом, у Бальбеку снідали пізенько, після всіх, цілі дні різались у себе в вітальні у карти, — у всіх тім давалася взнаки не нехить, а добірний смак, який виявляв себе у схильності до жартівливої розмови, до вишуканих страв (звідси й охота проводити час разом), до спільного чаркування і який відвертав їх від людей, не тямущих у таких речах. Навіть сидячи за обіднім чи за картярським столом, кожен із них відчував потребу знати, що у співтрапезникові чи партнері, який сидить навпроти, живе невиявлена й невикористана ерудиція, здатна розпізнати дешевинку, яка оздоблює чимало паризьких помешкань під маркою щирісінького "середньовіччя" або "ренесансу", і що у них спільний підхід до розрізнення добра та зла. Звісно, у такі хвилини ознакою цього незвичайного життя, яким друзі хотіли жити скрізь, міг бути якийсь особливий, химерний вигук, що порушував тишу за трапезою чи за картами, або гарна нова сукня, яку молода акторка надівала на сніданок чи для партії у покер. Ці звички, якими їх обплутував стиль їхнього життя, звички, які вони знали до найменших подробиць, були для них захисним муром від таємниць їхнього оточення. Усе довге пообіддя море було для них щонайбільше приємного тону полотном, почепленим у ґарсоньєрці багатого безженця, і лише між ходами хтось із гравців знічев'я звертав на нього погляд, щоб справдити, яка погода чи котра година, і нагадати іншим, що пора перекусити. А

вечеряли вони не в готелі, де електричне світло потоками вливалось у велику їдальню, від чого та перетворювалася на величезний дивовижний акваріум, за скляною стіною якого бальбецький робочий люд, рибалки й міщани з родинами тислися, незримі у темряві, щоб надивитися на ледь колисане на золотих хвилях, розкішне життя цих людей, таке саме незрозуміле для бідоти, як життя риби і незвичайних молюсків. (Ось вам питання великої соціальної ваги: чи завжди скляна стіна оберігатиме бенкет цієї екзотичної звіроти і чи не прийдуть невідомі люди, які так хтиво дивляться з пітьми, виловити їх у цьому акваріумі і стеребити?) На разі у застиглій на місці і злитій з мороком юрмі стояв, можливо, письменник, аматор людської іхтіології і, глядячи, як клацають щелепами старі чудерства жіночої статі, поглинаючи шматок, розважався тим, що класифікував і визначав їхні природжені й набуті властивості, завдяки яким стара дама-сербка з ротом, подібним до пащі великої морської рибини, бо вона, бачте, з пелюшок жила в солодких водах Сен-Жерменського передмістя, їла салату, мов якась там Ларошфуко.

О цій порі можна було бачити трьох добродіїв у смокінгах, які чекали на даму, і незабаром, майже завжди у новій сукні й шарфі, добраних на смак її коханця, дама виходила з ліфта, який вона викликала на свій поверх, як із пуделка на іграшки. І вся четвірка, вважаючи, що насаджене у Бальбеку міжнародне диво природи — Гранд-отель — спомагає радше розквіт пишноти, ніж куховарства, сідала до карети і їхала обідати за півмилі до відомого ресторанчика і там проводила з кухарем цілу нараду щодо меню та щодо того, як це все зрихтувати. Обсаджений яблунями бальбецький шлях був для них лише відстанню, яку треба було проїхати, — у вечірній темряві їм здавалося, ніби він майже такий, як той, що веде від їхнього паризького помешкання до Англіїської кав'ярні чи до "Тур д'Аржану"^[128], — проїхати з тим, щоб потрапити до дуже чепурного ресторанчика, де друзі багатого молодика заздритимуть йому, що в нього така коханка, вбрана як на весілля, у шарфі, що майорів перед цією маленькою громадкою, наче запашна м'яка заслона, і відокремлював їх од світу.

Аби ж то я був такий, як ці люди, — я не знав би неспокою. Мене цікавило, якої вони про мене думки; мені хотілося, щоб про мене знав чолов'яга з низьким чолом, чолов'яга з очима, вбраними в шори маловірства і виховання, місцевий магнат, швагер нашого Леграндена, — іноді він наїжджав до Бальбека, у неділю проводив разом з дружиною garden-party,^[129] і тоді готель безлюднів, бо одного чи двох пожильців він запрошував на ці свята, а інші, щоб ніхто не подумав, ніби їх не запрошено, вирушали на далекі прохідки. До речі, при першій його з'яві у готелі персонал, який щойно прибув із Лазурового берега і не знав його, зустрів його нерадо. Що він не мав на собі фланелевої пари — то був ще невеликий гріх, але, необізнаний з готельними правилами, він, вступивши до холу, де було жіноцтво, за старосвітським французьким звичаєм скинув капелюх ще на порозі, і директор на відповідь навіть не торкнувся свого капелюха, гадаючи, що це якийсь полупанок, як він казав, "з низоти". Тільки пані нотарева пройнялася симпатією до нового прибульця, від якого тхнуло пахом тривіального гонору, притаманним людям комільфо, і заявила з непомильною

проникливістю і великим апломбом особи, якій відомі всі тайнощі леманського великопанства, що в ньому відчувається людина украй тонка, з добрими манерами, на голову вища за всіх бальбекців, та ще й, як на неї, неприступна — думка, якої вона дотримувалась, аж поки до нього доступилася сама. Сприятлива опінія про Легранденового швагра склалася у неї, мабуть, через його непоказну зовнішність, у якій не було нічого такого, що наганяло б страх, а може, через те, що з якихось масонських ознак вона вгадала в цьому шляхтичі-фермері з замашками церковника свого однодумника — клерикала.

Я добре знав, що батько тих молодиків, які щодня їздили верхами повз готель, людина непевна і мій батько з нею б не водився ніколи, проте "курортне життя" перетворювало їх у моїх очах на кінні статуї напівбогів, і я був би щасливий, аби вони сподобили бодай поглядом бідолашного хлопчину, який покидав їдальню лиш на те, щоб посидіти на піску. Мені хотілося здобути симпатію навіть шахрая, царка безлюдного острівка Океанії, навіть молодого сухотника; я вірив, що під нахабною зовнішністю він приховує похливу й ніжну душу і що він мене одного ущедрив би скарбами палких почуттів. Зрештою (на противагу тому, що зазвичай говорить про подорожні знайомства), якщо на пляжі вас бачать із певними людьми, щоразу, як ви туди над'їжджаєте, це може високо піднести ваш рейтинг у реальному суспільному житті, тож у Парижі нема нічого престижнішого, як приязні стосунки, заведені на морських купанках, що їх і на думку нікому не спаде замовчувати. Мене хвилювало, що думали про мене всі ці заїжджі чи місцеві світила, що їх я завдяки своїй схильності влазити в чужу шкуру й уявляти, якими думками живуть інші, ніколи не ставив на їхнє справжнє місце, яке б вони посідали, скажімо, в Парижі і яке було б дуже низьке, а на те, на яке вони, либонь, ставили самі себе і яке їм у Бальбеку, сказати по щирості, й належало; бо брак спільного мірила давав їм там деяку перевагу й вони набували певної ваги. На жаль, особливо мені боліла погорда пана де Стермар'ї.

А все тому, що я помітив його доньку, з першої її появи, помітив її гарне, бліде, з якимсь блакиттям, личко, побачив щось особливе в її стрункій поставі, в її ході, все це змушувало думати про її родовід, про її аристократичне виховання, тим для мене очевидніші, що я знав її прізвище: так експресивні мотиви у творінні геніального компоніста прегарно малюють палахкотюче полум'я, струмування річки й тишу сільську, — досить лише слухачеві, спершу проглянувши лібрето, дати волю своїй уяві. "Раса", додаючи до чарів мадемуазель де Стермар'ї нагадування про її корінь, пояснювала їх, доводила їх до щерти. Ба більше, "раса" свідчила про неприступність чарів, і через це вони ставали пожаданішими — так висока ціна збільшує вартість уподобаної речі. Стовбур генеалогічного дерева надавав барві її обличчя, згодованого добірними соками, смаку екзотичного овоча чи славетного гатунку вина.

Аж тут випадок підсобив нам із бабусею заслужити пошану готельних мешканців. А пригода склалася так: першого дня, коли стара дама виходила зі своїх апартаментів, привертаючи до себе увагу тим, що попереду йшов лакей, а наздоганяла її покоївка з забутою книгою та пледом у руках, і будячи у всіх подив та повагу, яким, здається,

піддався, хоч і менше за інших, навіть пан де Стермар'я, так от, саме в цей час директор похилився до бабусі і шанобливо шепнув їй на вухо (так указують на перського шаха чи царицю Ранавало^[130] простому смертному, який не має, звичайно, жодного стосунку до потужника монарха, але якому може бути цікаво глянути на нього зблизька): "Маркіза де Вільпарізіс" — і тут ця дама помітила бабусю і не змогла сховати від неї очі, сповнені радісного подиву.

Можна собі уявити, що навіть раптова поява в образі старої баби всесильної феї не могла б урадувати такою великою радістю саме мене: адже я не мав жодної змоги познайомитися з мадемуазель де Стермар'єю, і жив я в краю, де нікого не знав. Нікого — у практичному сенсі. А з естетичного погляду кількість людських типів така обмежена, що хай би де ми були, ми конче нахопимося на знайомих людей, хай ми їх і не шукатимемо, як Сванн, на картинах старовинних майстрів. Так у перші ж дні нашого життя у Бальбеку я спіткав Леграндена, Сваннового придверника і саму пані Сванн: Легранден явився старшим кельнером у кав'ярні, придверник — незнайомим проїжджим, а пані Сванн — господарем купальні. Але якась магнетична сила притягує і так міцно зчеплює між собою певні риси обличчя та характеру, що коли природа дає людині нове тіло, то вона не дуже його й нівечить. Легранден, перекинувшись кельнером, зберіг без ущербку свій зріст, форму носа й частину підборіддя; пані Сванн у чоловічому роді і в чині господаря купальні не втратила не тільки своєї зовнішності, а й манери говорити. Але тепер мені від неї, підперезаної червоним поясом і готової за найменшого хвилювання на морі вивісити хоруговку на прикмету того, що купатися заборонено (бо власники купальні обачні, рідко вмючи плавати), було пожитку не більше, ніж коли б я узрів її на фресці "Життя Мойсеевого"^[131], де Сванн колись її впізнав у рисах Йофорової дочки. Натомість маркіза де Вільпарізіс була ще якнайсправжнісінька; вона не стала жертвою чарів, що позбавили б її потуги, а, навпаки, здатна була передати дешицю своїх чарів у розпорядження моєї власної моці й тим самим стократ її примножити), аби я міг з їхньою допомогою, ніби взятий на крила казкового птаха, покрити за кілька секунд — принаймні у Бальбеку — ту величезну станову відстань, що відокремлювала мене від мадемуазель де Стермар'ї.

На превеликий жаль, ніхто так не замикався у своєму окремішньому світі, як моя бабуся. Вона не те що гордувала б мною, вона просто не зрозуміла б мене, якби дізналася, що мене обходить чужа думка, що я цікавлюся тими, кого вона навіть не помічала, для неї було як з очей, так і з думки; я не смів признатися їй, що якби ці самі люди бачили, що вона розмовляє з маркізою де Вільпарізіс, то мене б це дуже врадувало: я-бо відчував, що маркіза дуже шанована в готелі і що її приятель піднесла б нас в очах пана де Стермар'ї. Не те щоб я залічував бабусину приятельку до аристократії; надто я вже звик до її прізвища, з яким освоїлися мої вуха, перш ніж над ним задумалася свідомість, коли в дитинстві я чув, як його називали у домі; а титул лише робив його своєрідним — так робиться своєрідним рідкісне ім'я, і так само це діється з вуличними назвами: вулиця Лорда Байрона, як і всім відома і така сіра вулиця Рошешвуар чи вулиця Грамона, нітрохи не аристократичніші, ніж вулиця Леонса Рено

чи Іполита Леба. Маркіза де Вільпарізіс вбачалася мені особою з якогось окремішнього світу не більше, ніж її кузен Ман-Ма-гон, котрий і собі, як поглянути, не дуже різнився ні від пана Карно, як і він сам, президента Республіки, ані від Распайля, чию світлину Франсуаза купила разом зі світлиною Пія ІХ. Бабуся дотримувалася тієї засади, що подорожні знайомства ні до чого, що на море їздять не на те, щоб бачитися з людьми, що на це часу більш ніж досить у Парижі, що всі ці церемонії й антимонії забирають дорогоцінний час, і ми бездарно гаємо його, замість пропадати цілі дні на повітрі, на воді. Вважаючи для себе за зручніше припускати, що цей погляд поділяють усі і тому давні друзі цілком можуть, спіткавшись випадково в одному готелі, гратися у взаємне інкогніто, бабуся, як тільки директор назвав ім'я Вільпарізіс, відвернулася і вдала, ніби не помічає маркізи, а маркіза, збагнувши, що бабуся не хоче, щоб вона її впізнала, кинула погляд кудись у простір. Маркіза де Вільпарізіс пішла геть, а я залишився у своїй самотині — так розбиті корабляни раптом заглядають якесь судно, але судно, не спиняючись, даленіє.

Маркіза обідала в їдальні, але її столик був на другому кінці. Вона не знала нікого з тих, хто зупинився в готелі і хто тут бував, не була знайома навіть із паном де Камбремером; справді, він їй не вклонявся, я це зауважив того дня, коли він з дружиною прийшов снідати на запросини старшини адвокатів, а старшина, не тямлячись від того, що за столом із ним такий високий гість, цурався своїх постійних друзяк і лише здалеку моргав їм, буцім натякаючи на таку історичну подію, але делікатно, щоб вони бачили, куди це він стриже, і не здумали підійти.

— А ви, я бачу, дуже любите шикувати, ви людина з шиком, — сказала йому ввечері суддиха.

— З шиком? Чому? — спитав старшина з награним подивом, але не дуже криючися з радістю. — Це через моїх гостей? — кинув він, відчуваючи, що більше не зможе грати роль прикидка. — Який-бо шик у тім, щоб запросити приятелів на сніданок? Снідати дець же їм треба!

— Тим-бо й ба, що шик! Адже то були де Камбремери, еге ж? Я їх миттю впізнала! Вона маркіза. Стеменнісінька. Не жіночого коліна.

— О, це жінка дуже проста, чарівна, зовсім не кривляка. Я думав, ви підійдете, звертався до вас на мигах... я б вас відрекомендував! — провадив він, легкою іронією замалюючи щедроту своєї послужливості, як той Артаксеркс, коли він мовить Естер^[132]: "То що мені — віддять тобі півцарства?"

— Де там, де там, ми, як скромнесенькі фіялочки, любимо затінок.

— Ну й даремно, ручаюсь вам, — заперечив старшина, смілішаючи, коли небезпека минулася. — Вони б вас не з'їли. Ну що, зганяємо безика?

— Та ми з дорогою душею, просто ми боялися й пропонувати, адже ви тепер чалитеся до маркіз!

— Годі-бо вам! Це звичайнісінькі люди. Стривайте! Завтра я в них обідаю. Хочете поїхати замість мене? Я це від щирого серця. Далєбі, мені краще залишитись тут.

— Що ви, що ви... Мене тоді розстрижуть як реакціонера! — вигукнув голова,

регочучи до сліз над власним жартом. — Але ж пан теж буває у Фетерні? — звернувся він з запитанням до нотаря.

— Ет, я лише у неділю, тільки через поріг, одразу і за поріг. І в мене вони не снідають, як у старшини адвокатів.

Пана де Стермар'ї того дня у Бальбеку не було, на превеликий жаль старшини. Але він не без лукавства звернувся до метрдотеля:

— Еме! Ви можете сказати панові де Стермар'ї, що до цієї їдальні заходять ще й інші вельможі. Ви бачили, як зі мною сьогодні снідав йогомосць? Маленькі вусики, військова виправка? Ге? Ну так ось, це маркіз де Камбремер.

— Справді? Ну, для мене це не дивина!

— Хай пан де Стермар'я знає, що він не один тут титулований. Хай з'їсть. Іноді цим панкам не вадило б хвоста вкрутити. От що, Еме, можете при бажанні нічого йому не повідомляти, я це сказав, щоб дотепніш було, зрештою він і сам усе знає.

А на завтра пан де Стермар'я з огляду на те, що старшина боронив у суді його приятеля, прийшов знайомитися.

— Наші спільні приятелі, де Камбремер, хотіли нас усіх покликати, але дні якось не сходилися для зустрічі, — сказав старшина; як більшість брехунців, він гадав, що ніхто не візьметься з'ясовувати маленьку подробицю, але достатню (в разі, як ви знаєте, що вона розминається з голою правдою) на те, щоб викрити характер людини і викликати до цієї людини вічну недовіру.

Я, як завше, хіба почував себе зараз вільніше (її батько пішов побалакати зі старшиною), дивився на мадемуазель де Стермар'ю. Смілива й завжди гарна незвичність поз, як, скажімо, в ту мить, коли вона, сидючи за столом на злогах, підносила келишок на висоту передрам'я, холодність зненацька пригаслого погляду, родова черствість, яка чулася, ледь замаскована властивими їй переливами, в її голосі, черствість, яка разила мою бабусю, щось на зразок атавістичного стоп-крана, до якого вона вдавалася, висловивши поглядом чи інтонацією свою власну думку, — все змушувало того, хто за нею стежив, думати про предків, од котрих вона успадкувала запеклість, нечуйність, скутість, ніби на ній була вузька сукня, яка їй тисла. Але іскри, що з'являлися в глибу її холодних зіниць, осяяних іноді майже покірною ніжністю, яку всевладна жага тілесних утіх пробуджує в душі найбільшої гордівниці, — і ось вона вже ладна вволюти лиш одну волю — волю чоловіка, здатного її удовольнити, байдуже, хто це, лицедій чи блазень, задля якого вона може кинути й мужа; але змислово рожевий і живий рум'янець, що шарів на білих її щічках і скидався на кармін у сердечках білого вівонського латаття, наче подавали мені надію, що я легко вирву в неї дозвіл зажити з нею смаку поетичного життя, яким жила вона у Бретані, життя, яке вона, чи то тим, що вже цілком освоїлася з ним, чи то через природжену вимогливість, чи то з огиди до убогства або скнарства батьків, мабуть, не високо ставила, але яке все-таки буяло в її тілі. У мізерних запасах її волі, яку вона одібрала у спадок і яка надавала їй личку якоїсь млявості, вона навряд чи могла засягти снаги для опору. А як вона приходила до табльдоту в неодмінному сірому фетровому капелюшку з досить старомодним і

претенсійним пером, то здавалася мені особливо зворушливою, і не тим, що капелюшок личив до її сріблясто-рожевої цери, а тим, що робив її ближчою мені, бо я думав тоді, що вона бідна. Батькова присутність змушувала її шануватися, а проте, розглядаючи й класифікуючи людей інакше, ніж її батько, у мені вона, може, бачила не маленький ранг, а стать і вік. Аби пан де Стермар'я якось залишив її в готелі саму чи аби — ще краще! — маркіза де Вільпарізіс підсіла до нашого столу і тим так поліпшила її думку про нас, що я наважився б підійти до неї, то, може, ми перекинулися б кількома словами, призначили побачення, зійшлися б. А якби їй довелося цілий місяць прожити без рідні у своєму романтичному замку, може, ми з нею вдвох гуляли б у надвечір'я, коли рожеві квіточки вересу горять не так яскраво над стемнілою водою, у затінку дубів, об які розбивається гомін хвиль. Укупі ми обійшли б цей острів, сповнений для мене особливих чарів, бо на ньому минали будні мадемуазель де Стермар'ї і його завжди берегла її зорова пам'ять. Мені здавалося, ніби я міг по-справжньому посідати її лише там, обійшовши куточки, сповиті стількома її спогадами. То була ніби заслона, яку мій потяг до неї намагався зірвати, заслона, яку природа опускає між жінкою та іншими істотами (з такою самою метою, з якою вона ставить між усіма істотами й найгострішим залассям акт запліднення і з якою змушує комах збирати пилок, перш ніж упитися нектаром) на те, щоб, піддурені надією на повніше посідання, вони заволоділи спершу місцевістю, де вона живе і яка ще дужче розжеврить їхню уяву, ніж жага, хоча сама собою, без допомоги жаги, місцевість навряд щоб їх привернула.

Але мені таки довелося відвести очі від мадемуазель де Стермар'ї, бо, гадаючи, певне, що знайомство зі значною особою, — дія цікава, коротка й цілком самодостатня, — вимагає, щоб добути з неї весь закладений у ній інтерес, лише ручкання та проникливого погляду, і при цьому зовсім не обов'язково ні заводити розмову, ні підтримувати стосунки, її батько уже дав спокій старшині і знов сів напроти доньки, затираючи руки, наче людина, яка оце зробила цінний набуток. А до мого слуху іноді долинав голос старшини: тільки-но збудження від знайомства в ньому вщухло, він заговорив, як звикле, звертаючись до метрдотеля:

— Я ж бо вам не царьок, Еме; ідіть-но лишень до нього. Як вони вам смакують, голово? Як поглянути, ці пструги вельми апетитні, от ми їх і попросимо в Еме. Еме! От ця рибчина, здається, нам підходить. Принесіть-но її нам, Еме, та більше.

Це ім'я Еме не сходило в нього з уст, отож-бо, як він запрошував когось на обід, гість казав йому: "Бачу, ви тут як у себе вдома", і вирішував і собі раз у раз повторювати "Еме", спонукуваний особливою схильністю, в якій є щось від несміливості, вульгарності й глупоти, узятих разом, схильністю декотрих людей гадати, ніби наслідувати в усьому тих, із ким ви спілкуєтеся, це і дотепно й вишукано. Старшина весь час кидав: Еме, Еме, але попри те всміхався, бо хотів показати і своє панібратство з метрдотелем і водночас вищість над ним. А метрдотель щоразу, як лунало його ім'я, усміхався розчуленою й марнославною усмішкою, мовляв, він пишається виявленою йому честю і розуміє жарт.

Я завжди ніяковів на трапезах у великому, завжди перелюдненому ресторані ґранд-

отелю, але надто торопів, коли прибував на кілька днів власник (чи там генеральний директор, обраний акціонерами, точно не знаю) не тільки цього готелю, а ще й семи-восьми інших, розкиданих по різних куточках Франції; мандруючи з готелю в готель, він зупинявся в кожному з них на якийсь тиждень. Тоді щовечора, десь на початку вечері, поріг їдальні переступав цей маленький сивий чоловічок з червоним носом, геть-то незворушний і напродиво чемний, якого, мабуть, так само добре знали у Лондоні, як у Монте-Карло, і скрізь вважали за одного з перших готелярів Європи. Одного разу я на хвилинку відгодився з їдальні, а коли, вертаючись, мінав його, він уклонився мені, щоб підкреслити, що я його гість, але дуже сухо, і я ніяк не міг догнупатися, чим така сухість спричинена: стриманістю того, хто не забуває, що він за один, чи погордою до мізерного клієнта. Іншим клієнтам, значним, генеральний директор уклонявся не менш сухо, але нижче, спускаючи очі додолу ніби з відтінком соромливого пошанівку, так, буцім здибав на похороні батька небіжчиці або був на виносі святих дарів. Поза тими крижаними й рідкими уклонами він не робив жодного поруху, наче давав наздогад, що його вогненні очі, які немовби вилазили йому з лоба, бачать усе, залагоджують усе, забезпечують під час "грандотельського обіду" не лише бездоганність деталей, а й зграйність ансамблю. Він почував себе над режисера, над капельмейстера, він був справжній генералісимус. Він вважав, що досить довести погляд до крайнього зосередження, і все буде відрегульовано, що так виключається найменше недбальство, здатне довести до руйнації, і, перебираючи на себе всю відповідальність, не лише утримувався від жестів, а й не кліпав, скам'янівши від напруги, його очі обіймали і скеровували всю сукупність операцій. Я відчував, що навіть рухи моєї ложки не проходять повз увагу генерального директора, і хоча б він зникав одразу після супу, проведений ним огляд перебивав мені апетит на весь обід. А сам він апетит мав добрячий — це він доводив за сніданком, проходячи до ресторану як звичайний їдець і сідаючи за такий самий столик, як усі. Його столик вирізнявся лише одним: поки генеральний директор столувався, другий, завждішний директор, стоячи, весь час щось йому лопотів. Він був підлеглий генерального директора, годив йому як болячці й панічно його боявся. А я не дуже його боявся, надто за сніданком: загублений серед столувальників, він поводився тактовно, як генерал у ресторані, зважаючи на них не більше, ніж на солдатів. А проте, коли порт'є, оточений своїми "гонцями", казав мені: "Завтра вранці він їде до Дінара, звідти до Біарріца, а потім до Каннів", — я полегшено зітхав на повні груди.

Я в готелі не лише нудьгував, бо не мав знайомих, а ще й побивався, що їх така тьма у Франсуази. Здавалося б, ці знайомства мали б нам багато чого полегшити, але сталося якраз навпаки. Пролетарям зійтися з Франсуазою було не так просто, домагалися вони свого лише тоді, як ставилися до неї дуже поштиво, та коли вже домагалися, то за людей вона вважала тільки їх. Натомість друзі її панів, за її старовинним кодексом, нічого для неї не важили, і якщо вона мала роботи по саму зав'язку, то могла спровадити даму, яка прийшла в гості до бабусі. Що ж до її власних знайомих, себто тих рідких осіб з народу, яких вона сподобляла своєю вибагливою

приятню, то тут її вчинки регулювалися найхімернішим і найбеззастережливішим приписом. Так Франсуаза, познайомившись із господарем кав'ярні та молоденькою покоївкою, яка служила у бельгійки й обшивала її, приходила до бабусі прибирати не зразу після сніданку, а лише через годину, бо господар кав'ярні частував її кавою або липовим відваром, а модистка просила подивитись, як вона шие, і відмовитися Франсуаза не могла, такі речі були для неї неприпущенні. Та модистка вимагала особливої уваги, вона була сирота, виростала у чужих людей і нині їздила до них на кілька днів у гості. Її доля будила у Франсуази і жаль, і доброзичливу зневагу. Франсуаза мала родину, мала успадкований від померлих батьків будиночок, де жив її брат та ще й держав кілька корів, і вона не могла вважати таку прибуду за рівню. Дівчина хотіла провести п'ятнадцяте серпня у своїх добродійців, а Франсуаза знайтовкла: "Сміхота! Каже: вибираюся п'ятнадцятого серпня додому. Додому — каже! А це навіть не її рідна сторона, чужі люди її пригорнули, а вона — додому, ніби це й справді її дім. Бідолашна дівчина! Як вона, мабуть, бідує, коли навіть не знає, що таке свій дім!" Але якби Франсуаза водилася лише з покоївками, що прибули сюди зі своїми панами, і в ті години, коли вона їла "там, де челядь", брали її за шляхетну, змушену, мабуть, обставинами чи особливою прихильністю до своєї бабусі піти до неї в компаньйонки, — так на них впливали її гарний чепчик та її тонкий профіль, — словом, якби Франсуаза зналася лише з тими, хто в готелі не служив, це було б ще півгоря, вона не могла б завадити їм чимось нам прислужитися з тієї простої причини, що в будь-якому разі, навіть якби вона їх не знала, вони нічим не могли б нам прислужитися. Але вона заприятнилася з доглядачем винарні, з кухтиком, з черговою на поверсі. І в нашому побуті це відчулося ось як: у день свого прибуття Франсуаза, ще не знайома ні з ким, щохвилини дзвонила, викликаючи обслугу через кожну дрібничку, та ще в такий час, коли ні я, ні бабуса дзвонити не посміли б, і на наш млявий протест відповідала: "Але ж вони теж луплять як за батька!" — ніби платила вона; а нині, коли вона подружилася з кимось із кухні і ми вже розраховували на те, що матимем якісь вигоди, Франсуаза, якщо у бабусі чи в мене мерзли ноги, не зважувалася дзвонити навіть у призначений час; вона запевняла, що на це подивляться несхвально, бо доведеться розпалювати грубу або турбувати прислугу, яка зараз обідає і буде бурчати. А завершувала вона свою промову зворотом: "Не по чім б'є, як не по голові..." Ми не наполягали на своєму з побоювання, щоб не нарватися на інший зворот, уже грізніший: "Це вам не казна-що!..." Словом, ми позбулися гарячої води через те, що Франсуаза зблизилася з тим, хто грів воду.

Нарешті й ми теж зазнайомилися — проти бабусиної волі, але завдяки бабусі: якось уранці вона зіткнулась у дверях із маркізою де Вільпарізіс, і обидві мусили озватися, попередкувавши жестама, сповненими подиву й вагання, позадкувавши, все ще караючись сумнівами і зрештою дозволивши собі об'яви грічності і радісні вигуки: так у декотрих мольєрівських п'єсах двоє акторів, стоячи майже поруч, але вдаючи, ніби не бачать одне одного, виголошують довгі тиради набік, аж це їхні погляди схрещуються, вони не вірять своїм очам, вони говорять наввипередки, потім разом, нарешті діалог

змінюється у них дуєтом і вони кидаються в обійми одне одному. З делікатности маркиза де Вільпарізіс хотіла одразу попрощатися з нами, але бабуса пробалакала з нею аж до сніданку: їй хотілося з'ясувати, чому маркиза одержує пошту раніше за нас і де вона купує таку добру печеню (маркиза де Вільпарізіс, неабияка гурманка, не любила готельної кухні, де нас частували стравами, про які бабуса, як завжди наводячи пані де Севін'є, казала, що "їства такі штучні, що як би голодом не померти"). І від того дня маркиза взяла звичку, поки їй подадуть сніданок, підсідати до нашого столика, не дозволяючи нам уставати, боячись бодай чимось нас потурбувати. Але через бесіду з нею ми все-таки часто засиджувалися до того нехлюйного моменту, коли ножі валяються на обрусі біля зібганих серветок. Убиваючи собі в голову, — я це робив з любови до Бальбека, — ніби я на краю світу, я намагався вдивлятися в далечінь, щоб не бачити нічого, окрім моря, шукаючи в ньому леління барв, описаних Бодлером, а на наш столик позирав лише в ті дні, коли нам приносили величезну рибину, морське чудище, яке на відміну від ножів та виделок існувало ще в первісну добу, коли життя починало роїтися в Океані, за часів кіммерійців, чудище, чие тіло з незліченними хребцями, з синіми і рожевими жилками, створювала природа, але за певним архітектурним планом, і в неї виходило щось ніби стобарвний морський собор.

Мов той стриждій, бачачи, як із достойником, якого він голить з особливою ретельністю, заводить річ щойно прибулий новий клієнт, радіє, розуміючи, що ті люди одного гурту, і, йдучи по мисочку з милом, несамохіть усміхається на думку, що в його закладі, у звичайнісінькій простій голярні, розважаються представники світу, ба навіть аристократи, — так Еме, зрозумівши, що ми давні знайомі маркизи де Вільпарізіс, ішов по полоскальницю для нас, усміхаючись тією самою скромно гордовитою і зумисне стриманою усмішкою, якою всміхається господа дому, свідомо того, коли їй треба відійти від гостей. А ще він скидався на щасливого й розчуленого батька, коли той нишком спостерігає за раюванням жениха і нареченої, які поєднали свої долі у нього за столом. Зрештою обличчя Еме прибирало щасливого виразу щоразу, як при ньому згадувалося ім'я когось титулованого, не те що у Франсуази, її личко хмурніло, а мова ставала суха й уривчаста, коли вона чула: "граф такий-то й такий", і це означало, що вельможність вона шанувала не менше, ніж Еме, а ще більше. Бо Франсуаза мала вдачу, яку вона вважала, помічаючи її в інших, за найбільшу ваду: вона була гордівниця. Вона була не з тієї легкої і добродушної раси, до якої належав Еме. Такі люди відчують і висловлюють неабияку втіху, коли їм оповідають якийсь гаряченький факс, але ще не поданий на газетних шпальтах. Чого Франсуаза не любила, то це показувати свій подив. При ній можна було сказати, що ерцгерцог Рудольф^[133], про існування якого вона і гадки не мала, не вмер, у чому ніхто не сумнівався, а живий, і вона відповіла б: "Авжеж", так переконано, ніби знала про це віддавна. Можливо (оскільки навіть з наших уст, від нас, кого вона шанобливо називала своїми панамі і хто її зовсім обламав, вона не могла спокійно чути прізвище вельможі), її родина була заможна, нікому не дивилася в руки, і якщо гідність, з якою це сімейство трималося в селі, могла бути упосліджена, то хіба лишень шляхтою, у якої такий чоловік, як Еме, з

дитинства наймитував, а той жив на ласкавому хлібі. Послухати Франсуазу, то маркіза де Вільпарізіс мусила спокутувати те, що вона людина високого роду. Але ж — у Франції принаймні — саме в цьому і виявляється талант великих панів і великих паній і саме це становить єдиний їхній клопіт. Франсуаза, улягаючи звиклій схильності челяді ненастанно пантрувати за стосунками своїх панів з іншими людьми і з окремих спостережень робити іноді хибні висновки, як це роблять люди, спостерігаючи за життям тварин, шокроку виявляла, що нас "нехтують", а виявити це їй було легко, бо вона безтямно любила нас і кохалася в тім, щоб говорити нам щось прикре. Але досить було Франсуазі стеженнісіньким чином ствердити, що маркіза де Вільпарізіс приміляється до нас і приміляється і до неї, як вона вибачала їй маркізтво, а що вона завжди його й шанувала, то почала вирізняти її серед усіх наших знайомих. До того ж, ніхто інший і не пробував так упадати коло нас. Досить було бабусі поцікавитися, яку книжку читає маркіза де Вільпарізіс, або похвалити фрукти, що передала маркізі її приятелька, і за годину лакей підносив нам від неї книжку або овочі. А згодом, коли при зустрічі з нею ми дякували, вона мовби виправдовувалася, пояснюючи, в чому користь від такого приносу: "Це ніякий не шедевр, але газети приносять пізно, треба ж щось читати". Або: "Знаєте, на морі завжди безпечніше мати добрі і тільки добрі овочі".

"Здається, устриці вам не смакують, — сказала маркіза де Вільпарізіс, посилюючи мою нехіть: живе устричне м'ясо бридило мені більше, ніж ослизлість медуз, які каляли мені бальбецький пляж, — а тим часом тутешні устриці чудові! Ага, я скажу покоївці, щоб вона разом з моїми листами прихопила й ваші. Що ви кажете — дочка пише вам щодня? Де ви знаходите стільки тем?" Бабуся промовчала, очевидно, вважала, що відповідати на це запитання нижче її гідности, адже вона знай товкла мамі слова пані де Севіньє: "Тільки я отримаю твого листа, як уже починаю ждати наступного, я живу тільки твоїми листами. Мало хто здатен зрозуміти мене". Я боявся, як би бабуся не застосувала до маркізи де Вільпарізіс фінальної фрази: "Я шукаю цих небагатьох, а інших уникаю". Бабуся, змінюючи розмову, почала хвалити овочі, які маркіза де Вільпарізіс прислала нам напередодні. Овочі й справді були гарні, аж директор, притлумлюючи досаду, викликану тим, що ми не взяли вазочки з узваром, сказав мені: "Я, як і ви, куди ласіший на фрукти, ніж на всякий інший десерт". Бабуся сказала своїй приятельці, що овочі чудові, надто проти тих препоганих фруктів, які звикли подавати в готелі: "Я б не могла, — додала вона, — повторити за пані де Севіньє, що, аби нам заманулося скуштувати поганих овочів, то їх треба було б виписати з Парижа". — "А, кохана пані читає пані де Севіньє! Я з першого ж дня побачила у вас її "Листи". (Маркіза забула, що доти, доки вона не зіткнулась із бабусею в дверях, вона її не помічала.) А вам не здається, що її безнастанна опіка над дочкою дещо пересадна? Вона про це розводиться забагато і тому виглядає нещирою. їй бракує органічності". Вважаючи суперечку за марну й уникаючи говорити про те, що їй дороге, з особою, нездольною її зрозуміти, бабуся прикрила "Спогади пані де Босержан" своєю торбинкою.

Здибаючи Франсуазу о тій порі (Франсуаза називала її "полуднем"), коли вона, у

своєму гарному очіпку, оточена пошаною, йшла попоїсти з челяддю, маркіза де Вільпарізіс зупиняла її й розпитувала про нас. І Франсуаза, передаючи нам те, що доручила переказати нам маркіза: "Вона сказала: перекланюйтесь їм од мене", удавала голос маркізи де Вільпарізіс, думаючи, що буквально передає її слова, хоча спотворювала їх не менше, ніж Платон Сократові слова, а Іоанн Богослов Ісусові. Франсуазу, звичайно, увага маркізи де Вільпарізіс зворушувала. А все ж Франсуаза, мабуть, не йняла віри бабусі, гадаючи, що та бреше з класової солідарности (багатії всі одним миром мазані), коли запевняє, ніби маркіза де Вільпарізіс була колись гожа. Хоч і те сказати: сліди цієї гожости були ледве помітні, і відтворити по них змарнілу вроду важко було б і людині з тоншою художньою натурою, ніж у Франсуази. Бо аби зрозуміти, яка була ладна стара жінка, бачити було мало — треба було з'ясувати кожен її рисочку.

"Я колись запитаю її, чи я не помиляюся, чи правда, що вона пов'язана кров'ю з Германтами", — сказала бабуса й обурила мене. Як міг я повірити у спільне походження двох імен, одне з яких увійшло до мене в низьку і вбогу браму досвіду, а друге — в золоту браму уяви?

Ось уже кілька днів на дорозі з'являлася в помпезному екіпажі висока, руда, гарна, з величезним носом принцеса Люксембурзька, прибула ненадовго на курорт. Якось її повіз зупинився біля готелю, лакей пройшов до директора, вернувся назад і виніс кошик чудових фруктів (де, як і в затоні, одразу зішлись різні пори року) з візитівкою: "Принцеса Люксембурзька", де було написано кілька слів олівцем. Для якого принца крови, замешканого тут інкогніто, призначалися ці синьо-зелені, лискучі сливи, своєю кулястістю подібні до моря, яким воно було нині, прозорі виноградини, завислі на висохлому виноградді, наче ясний осінній день, і груші барви небесного ультрамарину? Навряд щоб принцеса хотіла візитувати приятельку моєї бабусі. А проте назавтра ввечері маркіза де Вільпарізіс прислала нам свіжий і золотавий виноградний кетяг, прислала слив і груш, і ми їх одразу впізнали, хоча сливи, як полуденне море, стали бузковими, а ультрамарин груш узявся плямами рожевих хмаринок. Уранці на пляжі влаштовувалися симфонічні концерти, і через кілька днів ми спіткали після концерту маркізу де Вільпарізіс. Перекоаний, що твори, які я там слухаю (прелюдія до "Лоенгріна", увертюра до "Таннгейзера" тощо), передають найвищі істини, я з усієї сили намагався підвестися до них; щоб зрозуміти їх, я добував із себе, я вкладав у них усе найкраще, усе найглибше, що крилося тоді в мені.

Отож, ідучи після концерту додому, ми зупинилися на надбережжі з маркізою де Вільпарізіс, яка сказала, що замовила для нас у готелі крок-месье^[134] і молошну яєчню, і тут я побачив, як здалеку до нас наближається принцеса Люксембурзька, злегка спираючись на парасольку, аж її велике і гоже тіло набувало легкого хилу, виписуючи при цьому арабеску, улюблену серед жінок, які лишали вродою за імперії: скірні вимогам моди, вони опускали плечі, випростували спину, стискали стегна, витягали ногу з тим, щоб їхнє тіло, мов той футляр, ледь колихалося круг незримого навскісного стрижня, на якому воно трималося. Принцеса щоранку гуляла по пляжу, коли майже

всі уже після купання ішли снідати, а сама вона снідала о пів на другу й поверталася до своєї вілли по вже давно покинутому пляжниками і розпеченому від сонця набережжі. Маркіза де Вільпарізіс відрекомендувала їй бабусю, хотіла відрекомендувати й мене, але забула моє прізвище і мусила спитати про це мене. А може, вона його і не знала, в кожному разі давно забула, за кого бабуся видала дочку. Очевидно, моє прізвище справило на маркізу де Вільпарізіс сильне враження. Принцеса Люксембурзька поручкалася з нами, а потім, розмовляючи з маркізою, вряди-годи оберталася й обіймала мене та бабусю тим ласкавим поглядом, у якому кільчиться поцілунок, що його шлють укупі з усмішкою немовляті на руках у мамки. Попри все своє бажання не підкреслювати, в яких високих сферах вона обертається, принцеса, очевидно, зле визначила відстань, бо не розраховувала сили свого погляду і він повнився такою ласкавістю, аж здавалося, — ще мить, і вона нас погладить, ніби двох утішних звірят у Зоологічному саду, що вистромили свої писочки крізь ґрати клітки. Втім, така асоціація зі звірятами та з Булонським лісом за мить стала ще яскравіша. Тієї пори надбережжя кишіло від крикливих розносців, торгівців тістечками, цукерками, булочками. Не знаючи, як нам краще довести свою доброзичливість, її високість зупинила першого зустрічного розносця; але в того залишився тільки житняк, який кришать качкам. Принцеса взяла той буханець і сказала мені: "Це для вашої бабусі". Проте вручила його мені і додала з лукавим усміхом: "Віддайте їй сам", гадаючи, ніби я вщасливлюся тим, що між мною і тваринами не буде посередника. Наскочили ще й інші перекупники, принцеса набила мої кишені всім, що тільки вони мали: перев'язаними пакетиками, трубочками, бабами і льодяниками. Вона сказала мені: "Їжте самі і почастуйте бабусю", а розплатитися з перекупниками звеліла негренті в червоному атласному вбранні, яке ходило за нею хвостиком і дивувало цілий пляж.

Потім вона попрощалася з маркізою де Вільпарізіс і подала нам руку — мовляв, вона не робить різниці між нами та своєю приятелькою, вона з нами на рівній стопі, вона милостива до нас. Але цим разом принцеса поставила нас на драбині живих істот на щабель вище, бо дала відчутти бабусі свою рівність із нами в ніжній материнській усмішці, якою ущедряють хлоню, прощаючись із ним як із дорослим. Завдяки диву еволюції, бабуся була вже не качка і не антилопа, а, якщо вжити пестливої мови пані Сванн, бебі. Нарешті, покинувши нас утрьох, принцеса рушила далі по сонячному надбережжі, вигинаючи свій чудовий стан, який, наче гадючка круг ціпочка, вився за нерозгорнутою парасолькою, білою з небесними розводами, якою підпиралася принцеса Люксембурзька. То була моя перша королівська високість, що трапилася на моєму шляху, перша, бо принцеса Матильда поводитися так, що її годі було поставити між високостями. Ще одна високість, як ми побачимо згодом, теж здивує мене своєю ласкою. Одну з одмін прихильності великих панів, добровільних посередників між потужниками і землянами, я звідав на собі другого дня, коли маркіза де Вільпарізіс заявила нам: "Вона у захваті від вас. Це жінка великого розуму, великого серця. Вона не така, як більшість державиць і принцес крові. Це людина з великої літери, — і не тямлячи себе від того, що вона може це нам сказати, додала переконано: — Гадаю,

вона буде дуже рада знову зустрітися з вами".

Але того самого ранку, розлучившись з принцесою Люксембурзькою, маркіза де Вільпарізіс здивувала мене ще більше, і це вже виходило за межі гречносте.

— То ви син діловода міністерства? — спитала вона мене. — Ага, здається, ваш батько премила людина. Зараз він відбуває дуже гарну подорож.

Кілька днів тому ми довідалися з маминого листа, що батько та його супутник, маркіз де Норпуа, згубили багаж.

— Багаж знайшовся, точніше, він і не губився. А було це так, — заходила оповідати нам маркіза де Вільпарізіс, чомусь обізнана з подробицями цієї поїздки краще, ніж ми. — Оскільки мені відомо, ваш батько повернеться вже наступного тижня і до Альхесіраса, мабуть, уже не поїде. Йому хочеться провести зайвий день у Толедо, бо він великий шанувальник одного з Тіціанових учнів^[135], — от вилетіло його ім'я, — а найкраще, що той малював, можна побачити саме там.

Я замислився: яким дивом у ті байдужі окуляри, крізь які маркіза де Вільпарізіс оглядала з досить далеченької відстані суцільну, мікроскопічну, каламутну суєту знайомої їй юрби, було вставлено в тій їхній частині, якою вона дивилася на мого батька, страховинні збільшувальні скельця, здатні так рельєфно і з найменшими подробицями показувати їй усе те, що є в мого батька привабливого, околичності, що змушували його вернутися, його митні клопоти, його пієтет до Ель-Греко, і, порушуючи всякі масштаби, являти лише його таким великим серед інших, зовсім маленьких, ніби того Юпітера, якого Гюстав Моро^[136] наділив, малюючи поряд із простою смертною, надприродно високим зростом?

Бабуся попрощалася з маркізою де Вільпарізіс, бажаючи трохи подихати повітрям біля готелю, поки нам не помахують у вікно, що сніданок подано на стіл. Розлігся галас. Це молода любка дикунського царка з купання верталася на сніданок.

— Ні, це якась кара Божа! Хоч покидай Францію! — вигукнув із серцем старшина, який саме наспів сюди.

Нотариха витріщилася на удавану царицю.

— Ви не уявляєте, до якого сказу мене доводить пані Бланде, коли вона торопіє на цих людей, — звернувся до голови старшина. — Так і дав би їй паца по шиї. Ми самі потураємо чванству цієї голоти, вона тільки й прагне, щоб на неї лупали очима. Скажіть-но їй чоловікові, щоб він їй розтлумачив, як це кумедно; я вже з ними більше не покажуся, якщо вони задивлятимуться на цих паяців.

Появи принцеси Люксембурзької, чия карета того дня, коли вона привезла овочі, зупинилася перед готелем, не прогавили пані нотарева, адвоката і суддиха, які віднедавна аж регнули довідатися, чи маркіза таки справді маркіза, а не якась пройдисвітка Вільпарізіс, оточена тут такою пошаною, на яку, як прагнули ці дами довести, та не заслуговувала. Коли головиха, яка всюди винюхувала ледащиць, відриваючись від шитва, пильнувала, як через хол проходить маркіза де Вільпарізіс, її обидві приятельки заходилися сміхом.

— Ох, я, знаєте, мої пані, — казала вона з гордістю, — я завжди думаю про людей

погано! Я повірю, що жінка справді заміжня, лише тому як мені покажуть метрику і посвідчення про шлюб. Не хвилюйтеся: я дуже доскіпливий допитувач!

І щодня ці дами, підсміюючись, прибігали до суддихи:

— Ми чекаємо новин.

Після появи принцеси Люксембурзької суддиха ввечері поклала палець на уста:

— Є новини!

— Ох! пані Понсен — це та, що й у двері не влізе! Зроду ще таких не бачила... Ну, то що сталося?

— А ось що: жінка з жовтим волоссям, наквацьована, в кареті, від якої паплюгою тхне на цілу милю, в таких каретах тільки відомого штабу дамулі й роз'їжджають, сьогодні провідувала так звану маркізу.

— Ой-ой-ой! Отакої! Ви тільки погляньте! Але ж ця дамуля, пригадуєте, старшино, нам аж ніяк не сподобалася, а тепер ми ще й дізнаємося, що вона приїжджала до маркізи. Жінка з мурином, га?

— Власне, власне.

— Чи ти ба! Ви не знаєте, як її прізвище?

— Знаю. Я ніби ненароком узяла її візитівку, її таємна кличка — принцеса Люксембурзька. Недарма я її запідозрила. Що й казати, гарне сусідство з цією новонасталою баронесою д'Анж!^[137]

Старшина згадав "Масетту" Матюрена Реньє.^[138]

Не треба зрештою думати, що це непорозуміння скоро з'ясувалося, як розплутуються в останній дії водевілю непорозуміння, виниклі в першій. Принцеса Люксембурзька, небога англійського короля й австріяцького цісаря, і маркіза де Вільпарізіс, коли принцеса заїжджала по маркізу у своїй кареті, щоб покататись удвох, щоразу справляли враження гультяйок з розряду тих, зустрічі з якими важко уникнути в курортних містах. Три чверті мешканців Сен-Жерменського передмістя в очах багатьох буржуа — це плюгаві марнотратці (зрештою деякі такі і є), ось чому ніхто з буржуазії їх не приймає. Буржуазія з цього погляду надто сувора, бо цих панків, попри всі їхні грішки, якнайгостинніше приймають у таких місцях, куди буржуазії зась. І великі пани глибоко переконані, що буржуазія це знає, тим-то вони й поводяться вкрай просто і картають своїх друзів, що "сіяли грішми, а тепер кукають", і це геть збиває з пантелику буржуа. Якщо великий пан зазнається з дрібною буржуазією тому, що завдяки своєму страшенному багатству, головує у великих акціонерних товариствах, буржуазія, побачивши нарешті аристократа, гідного стати великим буржуа, ладна присягтися, що він не водиться з маркізом, гравцем і банкрутом, про якого вона думає, що його безмежна чемність свідчить про його неділовитість. І вона з дива не може вийти, коли дук, голова правління величезного закладу, женить сина з донькою маркіза з тих оглядів, що маркіз хоч і гравець, зате рід його найдавніший у Франції, чинячи так само, як державець, що радше оженив сина з донькою скинутого царя, ніж з дочкою владущого президента республіки. Іншими словами, ці двоє світів мають один про одний таке саме химерне уявлення, як бережани на цьому березі бальбецького

затону про той берег; з Рібвеля ледь видко Маркувіль Лоргеез; саме це й омиляє, бо нам здається, що й нас бачать з Маркувіля, а насправді всієї пишноти Рібвеля звідти майже не видно.

Бальбецький лікар, викликаний додому, коли в мене була гарячка, визнав, що мені вадить пропадати цілий день на морі, на самому сонці; він виписав мені кілька рецептів; бабуса взяла їх із позірною пошаною, але з цієї пошани я зразу побачив, що вона твердо вирішила жодних ліків не замовляти; зате на його режимні приписи вона зважила і прийняла пропозицію маркізи де Вільпарізіс їздити з нею на прогулянку каретою. Аж до сніданку я снував туди-сюди зі своєї кімнати до бабусиної. Бабусині покої виходили просто на море, як і мої, але мали вікна на три різні сторони: на пляж, на подвір'я і на поле, і вмебльовані були інакше: тут стояли фотелі, оздоблені філігранню й гаптовані рожевими квітами, від яких, скоро ви входили, на вас ніби віяло свіжим ароматом. І о тій порі, коли сонячні паруси, промкнувшись у всі вікна, ніби вісники різних годин, зрізали кути стін, зводили на комоді, поряд із пляжним відблиском вітар, строкатий, наче польові квіти, саджали на стіну зайчиків зі згорненими тріпотливими й теплими крильцями, завжди готовими спурхнути й полетіти назад, нагрівали, як купіль, квадратик провінційного килима перед вікном на подвір'я, яке сонце вбирало виноградними гронами, додавали чару й розмаїття меблям, ніби відлущуючи квітучий шовк фотелів і здираючи обшивку, бабусині покої, куди я вступав за хвилину до вбирання на прогулянку, скидалися на призму, що розкладала надворішнє світло, скидалися на вулик, де стеклися соки дня, що пишався переді мною, розбризкані, розщеплені, п'янки й зримі, скидалися на сад надій, який розчинявся в роїнні сріблястих променів і трояндових пелюсток. Але насамперед я розсував фіранки, бо мені нетерпеливлося побачити, яке Море грає Нереїдою сьогодні біля берега. Бо кожне Море зоставалося тут не довше як один день. Назавтра виникало інше, часом подібне до вчорашнього. Але зроду я не бачив, щоб воно два дні поспіль було одним і тим самим.

Деякі моря були напродиво гарні, і коли я милувався на них, моя втіха зростала ще більше від несподіванки. Чому мені так пощастило, що саме того ранку, а не якогось іншого, розхилене вікно відслонило моїм захопленим очам німфу Главконому^[139], чия пещена і млосна краса своєю прозорістю нагадувала димчастий смарагд, крізь який було видно струмування тяжких елементів, струмування барвників. Сонце розігрівало море — усмішкою, млосною від невидимого марева, цієї пустки, утвореної поблизу прозорої поверхні, щоб стягти її й увиразнити, — так скульптор, обтесавши брилу, злегка значить на її залишку форми богині. Безподібна у своїй покрасі, вона кликала нас на прогулянку грубими земними шляхами, і вже на прогулянці, сидячи в повозі маркізи де Вільпарізіс, ми весь час відчуватимемо, хоч і звіддалік, свіжість її вогкого вигравання.

Маркіза де Вільпарізіс веліла запрягати раніше, щоб устигнути з'їздити до Сен-Марс-ле-Ветю, до Кеттгольмських скель чи куди-небудь ще: світ неблизький, їхали ми повільно і тратили цілий день. Радий майбутній тривалій поїздки, я, поки маркіза де

Вільпарізіс збиралася в дорогу, никав перед готелем і наспівував якийсь почутий недавно мотив. У неділю коляска маркізи де Вільпарізіс стояла перед готелем не одна, кілька найнятих фіакрів чекало не лише тих, кого запрошено в замок Фетерн до маркізи де Камбремер, а й тих, хто, відмовившись сидіти вдома, як покарані діти, і заявивши, що в неділю в Бальбеці нуд нападає, зараз по сніданку їхали на сусідні пляжі, їхали оглядати якісь мальовничі околиці, а як хтось питав пані Бланде, чи не була вона у Камбремерів, вона кидала гостро: "Ні, ми їздили на Бекські водоспади", наче тільки через це не збавила дня у Фетерні. А старшина милосердно докидав:

— Мене аж заavidки беруть, я залюбки з вами помінявся б — це куди цікавіше.

Перед брамою, де я чекав, біля колясок стовбичив, наче екзотичне деревце, молодий гонець і брав на себе очі, з одного боку, на диво гармонійним кольором волосся, а з другого — шкіряним покривом, як у рослин. Усередині, в холі, цьому нартексі^[140] романських святинь, або ж "церкві оглашених"^[141], бо туди мали доступ і не пожильці, колеги надвірного Грума працювали не набагато більше, ніж він, але бодай рухалися. Очевидно, вранці вони допомагали прибирати. Але пополудні були там ніби хористи, які, навіть коли їм нема чого робити, не покидають хорів, щоб поповнювати лави статистів. Генеральний директор, той, хто мене так лякав, сподівався на той рік значно збільшити їхню кількість, він усе бачив "масштабно". Ця його постанова тяжко засмутила директора готелю, бо директор вважав, що ці хлопці тут "для меблів", цим він хотів сказати, що вони тільки плутаються під ногами, а пуття від них ніякого. Принаймні між сніданком і обідом, між виходом і поверненням клієнтів вони виконували відсутність дії, як оті вихованки пані де Ментенон^[142], які у строях юних ізраїльтянок розігравали інтермедії, тільки-но йшли Естер або Йодай. Але в безрухові надвірного гінця, ставного і тендітного, екзотично розмальованого, біля якого я чекав на маркізу, була якась нудьга, бо його старші брати проміняли службу в готелі на кращу долю, і він почувався самотнім на цій чужій землі. Нарешті з'являлася маркіза де Вільпарізіс. Подбати про екіпаж і посадити її, мабуть, чи не належало до обов'язків гінця. Але він знав, що ті, хто прибуває зі своїми людьми, тільки їхніми послугами й користується і мало дає на чай у готелі, а ще він знав, що вельможне панство зі старовинного Сен-Жерменського передмістя робить так само. Маркіза де Вільпарізіс належала одночасно до обох категорій. Деревуватий гонець звідси висновував, що від маркізи йому чекати нема чого і, даючи метрдотелеві та її покоївці садовити її саму і вкладати її речі, сумно думав про щасливу долю братів і підтримував той самий рослинний безрух.

Ми торкали повіддям коней; незабаром, об'їхавши залізничну станцію, звертали на путівець, і цей шляшок, від закруту, за яким обаполи тяглися гарні плоти, і аж до того місця, де ми звертали з нього і котили серед ріллі, скоро зробився для мене таким самим рідним, як комбрейські дороги. У полях траплялися яблуні, щоправда, уже обсіпані, усіяні замість квіточок китицями маточок і все ж чарівні, бо я пізнавав незрівнянне це листя, по цілих гонах якого, ніби по килиму на нині вже закінченій весільній учті, зовсім недавно волікся білий атласний шлейф рожевистих квітів.

Скільки разів у Парижі в маю наступного року я купував яблуневу гілку і цілу ніч просиджував біля її квітів, де розпускалося якесь молочко і потім своєю піною оббризкувало бруньки! Можна було подумати, що торгівець із добрих почуттів до мене, а також завдяки винахідливості та з любови до химерних контрастів умістив між їхніми білими пелюстками, з кожної сторони гарний рожевий пуп'янок; я милувався на них, я тримав їх під лампою — довго тримав і нерідко все ще милувався, коли світова зоря заливала їх рум'янцем, яким вона о цій порі заливала їх, мабуть, у Бальбеку. І я силкувався перенести їх уявою на бальбецьку дорогу, розмножити, вставити в готову раму, на вже ґрунтованому полотні плотів, чий малюнок я знав напам'ять і які мені так кортіло — а якось і довелося — побачити знову о тій порі, коли з чарівним надпоривом генія весна кладе на їхню основу барви!

Перш ніж сісти до повозу, я малював у голові картину моря, яке я мріяв, яке я сподівався побачити "під сонячним промінням" і в яке ворювалося стільки вульгарних заорів у Бальбеку, не сумісних із моєю мрією: літників, кабін, яхт для розваги. Та ось повіз маркізи де Вільпарізіс брався вгору, море леліло в листі дерев, і тоді — що то відстань! — зникали біжучі його прикмети, які наче виривали його з природи та з історії, і, дивлячись на хвилі, я вже не міг собі уявити, що це ті самі, про які у Леконта де Ліля мовиться в "Орестеї", коли він зображує патлате воїнство героїської Еллади, яке

Стрімкіше за орлів, що зринули в простори,

Дзвінку безодню роєм весел оре.

Зате до моря було тепер від мене як рукою кинути, і воно вже здавалося мені не живим, а застиглим, я вже не відчував потуги під цими фарбами, покладеними, ніби на картині; між листям воно світило моїм очам таким самим легесеньким, як небеса, але тільки темнішим.

Маркіза де Вільпарізіс, побачивши, як я кохаюся в церквах, обіцяла мені, що ми поїдемо оглядати їх одну по одній і неодмінно побачимо Карквільську, "сховану під старим плющем", — сказала маркіза, повівши рукою так, ніби обережно сповивала уявний фасад невидимим і ніжним листям. Маркіза де Вільпарізіс часто знаходила, разом з цим легким описовим жестом, слово, яке точно визначало звабу і своєрідність якоїсь пам'ятки, уникаючи технічних виразів, хоча й не могла приховати, як вона добре розуміється на тому, про що говорить. Цей свій "гріх" вона немовби намагалася виправдати тим, що один із батькових замків, де вона виховувалася, був недалеко від церков такого самого стилю, що й під Бальбеком, і казала, що їй було б соромно не полюбити архітектури, тим паче що сам замок становив собою чудовий зразок ренесансного будівництва. А що замок був, до того ж, правдивим музеєм — там фали Шопен і Ліст, читав вірші Ламартін і всі славетні митці доби записували там у

родинному альбомі думки, мелодії, робили шкіци, — то маркіза де Вільпарізіс завдяки такту, вихованню, істотній скромності чи властивому їй нефілософському підходові пояснювала свою ерудицію в тому чи в тому мистецтві саме цією причиною, чисто матеріального характеру, і, зрештою, схильна була вважати малярство, музику, письменство та філософію за віно молодій панни, вихованої в найаристократичнішому дусі у славетному історичному забутку. Сказати б, для неї не існувало інших картин, окрім тих, що успадковуються. Вона раділа, що бабуся уподобала її намисто, яке звисало трохи не до пояса. Портрет пензля Тіціана, який намалював її прабабусю з цим намистом на шиї, так і зостався родинною реліквією. Автентичність його була поза сумнівом. Хазяйка не хотіла чути про полотна, куплені невідомо де на гроші теперішніх Крезів; вона наперед була переконана, що вони фальшиві, і не мала жодної охоти оглядати їх. Ми знали, що сама маркіза малює квіти аквареллю, бабусі хвалили її роботи, і в неї нагадала їй про них. Зі скромності маркіза де Вільпарізіс змінила розмову, але залишилася здивована і підлещена не більше, ніж відома малярка, розбещена компліментами. Вона сказала лише, що це чудова розвага, мовляв, хай квіти, насіяні пензлем, не такі гожі, але, малюючи їх, вона живе в товаристві природних квітів, красою яких, надто як дивишся на них зблизька, аби відтворити їх, не перестаєш милуватися. Але в Бальбеку маркіза де Вільпарізіс дозволила собі дати перепочити очам.

На мій з бабусею подив, вона була більшою "лібералкою", ніж навіть переважна частина буржуазії. Вона дивувалася, чому вигнання єзуїтів викликало таке обурення, і доводила, що це практикувалося завжди, навіть за монархії, навіть в Іспанії. Вона боронила республіку, і як і витикала їй антиклерикальство, то робила це дуже лагідно: "Заказувати мені ходити на месо так само зле, як змушувати ходити примусово", — а іноді вона дозволяла собі кидати такі репліки: "Лихо, та й годі, з цим теперішнім вельможеством!", "Для мене той, хто не працює, нічого не вартий", — дозволяла, може, тому лише, що відчувала, як пікантно, як смачно, як хвацько вони лунають з її уст.

Слухаючи сповідальницю цих поступових поглядів, ще не соціалістичних, бо соціалізму маркіза де Вільпарізіс сахалася, одну з тих осіб, з пошани до розуму якої наша сором'язлива і боязка безсторонність не посміла б ганити навіть консервативні гасла, ми ладні були з бабусею вірити, що поміркованість і смак нашої приємної супутниці непохибні. На віру брали ми й судження маркізи про її Тіціанів, про колонаду її замку, про дотепність Луї-Філіппа. Проте маркіза нагадувала тих ерудитів, які засліплюють нас, коли знімаєш з ними розмову про єгипетське малярство чи про етруські написи, зате про сучасні твори висловлюються так банально, що ми несамохіть запитуємо себе: чи не переоцінили ми ваги опанованих ними наук, коли в цих науках не дається взнаки їхня очевидна тупість, засвідчена в їхніх безкрилих розвідках про Бодлера, — бо коли я розпитував маркізу про Шатобріана, Бальзака, Віктора Гюґо, — а всі вони бували в її батьків, і всіх їх маркіза бачила, — вона сміялася з моїх охів та ахів, згадувала кумедні епізоди з їхнього життя, подібно до того, як хвилину тому оповідала про вельмож та державних мужів, і суворо картала цих письменників, власне, за те, що

ті не грішили скромністю, сидінням у тіні, тією поміркованістю, що вдовольняється одним влучним виразом, радіє вчасно поставленій крапці, цурається смішної пишномовности, за те, що їм бракує здорового глузду, виважености, простоти, всього, що виробляє в собі (як її навчено) справжня величина. Видно було, що маркіза без вагання предкладає над них людей, які, може, й справді завдяки цим прикметам переважали Бальзака, Гюґо, Вінї, переважали в салоні, в Академії, в раді міністрів, таких людей, як Моле, Фонтан, Вітроль, Берсо, Паск'є, Лебрен, Сальванді чи Дарю.^[143]

— Це та сама історія, що й з романами Стендаля, від якого ви, здається, в захваті. Він би дуже здивувався, якби ви заговорили з ним таким тоном. Мій батько бачив його у Меріме, — Меріме принаймні був з іскрою таланту, — і він часто казав мені, що Бейль (так його було звати) був грубіян яких мало, але дотепний за столом і не дуже високої думки про свої книги. Ви ж знаєте, як він у відповідь на Бальзакову пересадну хвалу тільки плечима знизав. У цьому принаймні він показав себе людиною з доброго товариства.

Маркіза мала автографи всіх цих великих людей; пишаючись тим, що їх приймали в її домі, вона, мабуть, вірила, що її суд про них слушніший, ніж суд молодиків, таких, як я, які не могли їх знати.

— Я, здається, можу про них судити, бо вони бували в мого батька, і, як сказав пан Сент-Бев, людина дуже розумна, треба вірити тим, хто бачив їх зблизька і може правильно оцінити, чого вони варті.

Вряди-годи, як повіз спинався нагору між ріллями, полохливі, схожі на комбрейські, блаватки спиналися поряд з нами, надаючи полям більшої реальности, стаючи знаком їхньої автентичности, ніби ті багатоцінні квіточки, якими старовинні майстри заміняли на своїх полотнах підпис. Наші коні випереджали їх, а трохи згодом ми помічали, як на нас чигає ще одна волошка, засвічуючи у траві свою синеньку зірочку; деякі осмілювалися підступати аж до узбіччя шляху, і тоді мої далекі спогади і ці ручні квітки утворювали цілі зоряні рої.

Ми з'їжджали в діл, з нами розминалися зустрічні, хто пішки, хто на ровері, хто бідкою, хто повозом, живі істоти — квіти погідного дня, не схожі, одначе, на польові квіти, бо кожна з них крила в собі щось таке, чого не було в іншій і що завадило б угамувати з іншими її посестрами жадання, яке вона в нас збудила, — чи то була дівчина-чередничка з коровою, чи то крамарівна, яка виїхала на прогулянку і напівлежала на візку, чи гожа панна, яка сиділа на передку ландо напроти батьків. Звичайно, Блок відкрив мені нову еру, підніс у моїх очах смак життя тоді, як повчав, що мрії, які я снував, ідучи сам-один на мезеглізьку сторону і прагнучи зустрічі з селючкою, аби її обняти, що ці мрії не пуста химера, зовсім далека від дійсности, адже перша зустрічна дівчина, селючка чи панна, завжди готова вгонобити таке бажання. І хай нині через те, що я зле почувався і не міг гуляти сам, мені не можна було з ними зійтися, а проте я був щасливий, як дитя, народжене у в'язниці чи в шпиталі, яке довго вірило, що організм людський перетравлює лише сухий хліб чи ліки, аж це дізнається, що персики, абрикоси, виноград — не лише пишнота природи, а й смаковита й добре

засвоювана пожива. Навіть якщо темничник чи посиділка не дозволяють рвати дивовижні ці плоди, все-таки тепер малому здається, ніби світ облаштовано краще, а життя стерпніше. Наша мрія уявляється нам привабливішою, і ми ставимося до неї з більшою довірою, як знаємо, що в тому зовнішньому світі, який існує поза нами, вона може спевнитися, хоча для нас вона недосяжна. І думати про життя нам веселіше, коли, вигнавши з нашої думки жалюгідну, випадкову, особливу перешкоду, поставлену лише перед нами, ми уявимо собі, що мрія збувається. Коли ж я дізнався, що зустрінутих дівчат можна поцілувати в щічки, мені закортіло зазирнути в їхні душі. І Всесвіт відтоді видався мені цікавішим.

Повіз маркізи де Вільпарізіс котився швидко. Я ледве встигав глянути на дівчину, яка йшла назустріч; а проте, оскільки врода живих істот не подібна до краси речей і ми відчуваємо, що це врода творіння неповторного, свідомого й обдарованого волею, — як тільки її індивідуальність, її невловна душа, її незнана мені воля знаходили в її неуважному погляді крихітний, дивовижним чином зменшений, одначе зуповний відсвіт, тієї самої миті (таємний відгук пилку, готового запліднити маточку) я відчував у собі такий самий невиразний, такий самий малюсінський зародок бажання встигнути заронити у свідомість дівчини думку про мене, перешкодити її жаданню рватися ще до когось, встигнути розгоститися в її мріях, скорити її серце. А повіз усе даленів, гарненька дівчина була вже позад нас, а що вона не знала про мене нічого такого, що створює уявлення про особу, то її очі, ледве ковзнувши по мені, одразу ж мене забували. Може, тому, що я бачив її мимобіж, вона й здавалася мені такою вродливою? Либонь, що так. Незмога зупинитися біля жінки, страх на думку, що ти з нею ніколи не побачишся, ось що, насамперед, надає їй раптом того самого чару, якого надає тому чи тому краю ваша хвороба чи бідність, що заважає вам туди поїхати, а сірим дням, які ще нам залишилося дожити, — бойовище, де ми неминуче поляжемо. Отож, якби не було звички, життя мало б видаватися чарівним тим істотам, яким повсякчас загрожує загибель, — себто всім людям. А головне, якщо нашу уяву пориває охочість до того, що неможливе, то її розгін при зустрічах, коли принади жінки, що проходить мимо, звичайно прямо пропорційні швидкості їзди, цей розгін не сковується повнотою сприймання дійсності. Як смеркає, а повіз іде швидко, в селі чи в місті, кожен жіночий торс, спотворений, подібно до античного мармуру, тією швидкістю, що нас несе, сутінками, що його заливають, прошиває нам серце на кожному повороті, з глибини кожної крамнички, стрілами Краси, тієї Краси, побачивши яку хочеться іноді спитати себе так: чи не є краса в цьому світі всього лишень набавкою, доточеною нашою розбурханою уявою до образу тієї жінки, яка промайнула і безслідно зникла?

А що, якби я вийшов з коляски й озвався до зустрічної дівчини, чи не зазнав би я розчарування, помітивши якийсь ґандж її шкіри, не видний мені з екіпажа? (Тоді всяке зусилля проникнути в її життя видалося б мені марним. Бо краса — це низка гіпотез, яку обриває бридота, заступаючи уже відкриту нам путь у невідоме.) Може, одне дівчинине слово, усмішка дали б мені несподіваного ключа, шифр, і я прочитав би вираз її обличчя, ходу, після чого вони одразу б утратили своєрідність. Таке цілком

можливе, бо найпривабливіших дівчат я зустрічав у ті дні, коли був з якоюсь важливою особою, якої, попри всі мої намагання, я скараскатися не міг; через кілька років після моєї першої бальбецької поїздки, їдучи в Парижі в екіпажі з батьковим приятелем, я угледів, як у вечірній пітьмі прудко йде жінка, і, подумавши, що нерозумно лише з ввічливості марнувати свою частку щастя в житті — а життя в нас,десь-наипевніш, одне, — я, не перепросивши, вискочив з коляски, побіг за незнайомкою, утратив її на першому роздоріжжі, наздогнав на другому і нарешті, засапавшись, зіткнувся під ліхтарем зі старою Вердюрен, — я завжди обходив її десятою вулицею, а вона з радісним подивом гукнула: "Ох, який ви душака, бігти так, щоб привітатися зі мною!"

Того року в Бальбеку при таких зустрічах я переконував бабусю й маркізу де Вільпарізіс, що мені дуже болить головонька і що краще мені піти назад пішки. Вони не дозволяли мені покидати екіпаж. І я прилучав гарну дівчину (а знайти її було важче, ніж якийсь закуток старовини, бо вона була безіменна й рухома) до колекції всіх тих, на кого мені кортіло подивитися зблизька. А проте одна з них ще раз з'явилася моїм очам і за таких умов, які здалися мені сприятливими на те, щоб познайомитися з нею. То була молочарка з ферми, вона приносила до готелю вершки. Я помислив, що й вона мене впізнала, вона й справді дивилася на мене пильно, очевидно, її здивувала моя увага. А другого дня Франсуаза, зайшовши до мене в кімнату, десь ополудні, аби розсунути фіранки, бо я ще й досі не вставав, оддала мені листа, залишеного для мене в готелі. У Бальбеку я не був знайомий ні з ким. Я не сумнівався, що лист від молочарки. На жаль, його написав Берґотт, він був тут переїздом, і йому захотілося зустрітися зі мною, але, довідавшись, що я ще сплю, він залишив мені люб'язну цидулку, а ліфтер поклав її до конверта, і ось я уявив, що його надписала молочарка. Я відчув страшенне розчарування, і навіть думка, що одержати листа від молочарки не так важко і не так почесно, як від Берґотта, не втішила мене. І цієї дівчини я більше уже не бачив, як і тих, кого бачив лише з маркізиної коляски. Те, що я бачив і втратив їх усіх, посилювало моє збудження, і я мимоволі згадував, що, мабуть, мудрі ті філософи, які радять нам обмежувати наші бажання. (Звісно, якщо йдеться про бажання близькості з людьми, адже тільки таке бажання і зроджує неспокій, бо пов'язане з очевидною невідомістю. Припускати, що філософи мають тут на увазі бажання забагатіти, було б надто безглуздо.) А проте я був схильний вважати, що ця мудрість куца, я казав собі, що від таких зустрічей світ кращає, бо світ на всіх путівцях вирощує особливі й водночас невибагливі квітки, зникомі скарби дня, гостинці прогулянки, здатні надати життю нового смаку, — тих гостинців я не зажив лише через випадкові обставини, які, може, не повторюватимуться завжди.

Але, може, сподіваючись, що колись, як я стану вільніший, спіткаю подібних дівчат на інших шляхах, я вже почав сумніватися в неповторності нашого бажання жити біля жінки, якою ми милуємося; я допускав можливість викликати це бажання штучно, ото ж у душі я визнавав, що воно примарне.

Одного дня маркіза де Вільпарізіс завезла нас до Карквіля, де стоїть заклечана плющем церква, про яку вона розповідала нам. Збудована на пагорбі, вона горує над

селом і над річкою, що тече через село, з уцілілим середньовічним місточком. Бабуся, думаючи, що мені краще самому оглянути храм, запропонувала приятельці підвечеряти в цукерні на ринковій площі, яку звідси було добре видно і яка завдяки своїй золотистій патині здавалася зворотним боком якогось старожитнього предмета. Ми домовилися, що я зайду до цукерні. Аби знайти церкву в тих хащах, перед якими я зупинився, я скупчив свою увагу, і вона допомогла мені зрозуміти ідею церкви; справді, як учень, для якого повніше розкривається значення фрази, коли йому велять перекласти її рідною мовою або з рідної — чужою, вилущуючи її зі звичних форм, так я мусив держати в голові ідею церкви, чого я не потребував, розглядаючи шпилі, бо вони самі мені відкривалися, і в чому відчував конечність тут, аби згадати, що он те плюшеве склепіння — то склепіння стрілчастого вікна, що листяний виступ завдячує своє виникнення рельєфові капітелі. Аж це зірвався вітрець, рухома паперть гойднулася, і по ній пробігло розлоге й іскристе, наче промені, кипіння; листя товклося між собою; мерзлякувато щулячись, рослинний фасад поривав за собою свої хвилясті слупи, гладив їх, прикривав.

Покинувши церкву, я побачив біля старого мосту сільських дівчат; вичепурені по-недільному, вони нагукували хлопців мимоходнів. Одна, рослява, вбрана гірше за інших, але, очевидно, заводіяка, бо ледве рачила їм відповідати, поважніша і незалежніша на вигляд, сиділа, звисивши ноги, на містку, а біля неї стояло цеберко, куди вона клала полов. Личко вона мала смагляве, очі лагідні, але погляд світився погордою до всього, що її оточувало, носик тонкий, гарненький. Мої очі нишпорили по її шкірі, а губи, здавалося, вступали їм у сліди. Але мені хотілося відчувати не лише її тіло, а й істоту, яка в ній жила, і діткнутися до якої, заглянути в яку можна було, лише повернувши до себе її увагу, лише змусивши її подумати про мене.

Ця внутрішня сутність гарної рибалки, здавалося, була для мене закрыта, і я сумнівався, чи ввійшов у неї, навіть як побачив, що в люстерку її погляду непомітно для інших відбивається мій образ, відбивається згідно з коефіцієнтом заломлення, таким самим для мене незбагненим, як коли б я раптом опинився в полі зору лані. Але мені було мало, щоб мої губи вп'ялися в її губи, мені хотілося, щоб її губи відповіли на поцілунок, так само я поривався до того, щоб думка про мене ввійшла в її тямую і там розгостилася, не тільки повернула її увагу до мене, а й викликала її захват, заронила у неї жадання і нагадувала їй про мене аж до того дня, коли ми зійдемося знову. Тим часом площа, де мене очікував екіпаж маркізи де Вільпарізіс, була за кілька кроків звідси. У мене залишалася тільки одна мить, а дівчата, побачивши, як я на них виричався, почали хихотіти. У кишені в мене був п'ятифранковик. Я дістав монету і, перш ніж дати красуні доручення, потримав гроші (так вона, мабуть, мене послухає) перед її очима.

— Ви, очевидно, тутешня, — сказав я рибалці, — то чи не зробили б ви мені одну ласку? Треба піти до цукерні, здається, це на площі чи що, я не знаю, там на мене чекає повіз. Стривайте!.. Щоб не вклепатися, спитайте, чи це екіпаж маркізи де Вільпарізіс. Зрештою ви впізнаєте самі, він парокінний.

Саме це мені хотілося довести до її відома, аби вирости в її очах. Вимовивши слова "маркіза" і "парокінний", я відчув велику полегкість. Я відчув, що рибалка пам'ятатиме про мене, і разом з побоюванням, що я ніколи більше її не спіткаю, змаліло і моє бажання з нею зустрітися. У мене було таке враження, що я невидимими устами торкнувся до її сутності і що я їй сподобався. І це займання її душі в полон, це уявне посідання її позбавило її таємничосте, як позбавляє таємничости посідання фізичне.

Ми котили в діл до Юдіменіля; нараз мене огорнуло глибоке блаженство, таку благодать я не часто відчував поза Комбре, таким щасливим я був, коли споглядав, наприклад, мартенвільські дзвіниці. Але нині раювання було неповне. Я укмітив неподалік на вибоїстій дорозі, якою ми їхали, троє дерев, посаджених колись при в'їзді до тінявої алеї, обриси цієї деревної купи я десь уже бачив; я не міг згадати того місця, звідки було вирвано дерева, але відчував, що це місце я добре знаю; отож-бо моя тьма захрясла між якимось давнім роком і теперішньою хвилиною, бальбецькі околиці пішли обертом, і я спитав себе, чи не химера вся наша сьогоднішня прогулянка, чи не перелинав я тільки уявою до Бальбека, чи не є маркіза де Вільпарізіс романною героїнею і чи ці троє дерев не повертають нас до дійсності, як повертаєшся, коли відриваєшся від книги з описами зовсім інших країв, описами такими яскравими, аж нам починає ввижатися, ніби ми справді перенеслися туди?

Я дивився на троє дерев, я бачив їх чітко, але моя свідомість відчувала, що за ними криється щось неприступне для неї — щось подібне буває, коли речі лежать від нас надто далеко; ми сягаємо по них рукою, але наші пучки хіба торкнуться їхньої загортки, а вхопити нам їх зась. Ми збираємося на силі й посилаємо руку енергійніше, аби таки дотягтися. Але для того, щоб мій розум міг отак зосередитися, взяти розгін, я мав би зостатися на самоті з собою. Мені хотілося звернути на манівці, як я робив це на прогулянках на ґермантську сторону, коли відлучався від рідні! Мені навіть здавалося, що я повинен звернути. Я знав цю особливу втіху, яка, щоправда, вимагає праці думки, але проти якої любовіть неробства, що позбавляє нас цієї уподоби, здається мізерною. Цю втіху, джерело якої я поки що лише передчував, яке мені треба було створити самому, я спізнавав рідко, але щоразу мені здавалося, що все те, що діється у проміжку, незначне і що я міг би почати жити справжнім життям, якби ухопився за цю єдину реальність. Я наставив долоню дашком на очі, щоб закрити їх непомітно для маркізи де Вільпарізіс. Я ні про що не думав, потім, знов зібравши думки і міцніше приострожуючи їх, я ще далі погнався шляхом до дерев, чи, точніше, внутрішньою путєю, край якої я бачив їх у собі самому. Я знову відчув за ними той самий знайомий, але невиразний предмет, але доскочити до нього так і не доскочив. З бігом коліс уся ця купа наближалася. Де ж це я її бачив? У комбрейських околицях такого алеєвого в'їзду не було. Не нагадував цей куточок і німецьких сторін, куди ми з бабусею їздили колись на води. Чи не походили ці дерева з далеких літ мого дитинства, таких далеких, що в пам'яті нічого не вціліло від довкілля, і, подібно до сторінок, які знагла знаходиш із хвилюванням у нібито не читаному творі, вони самі зринули з забутої книги мого раннього дитинства? А може, вони, навпаки, належали до краєвидів зі сновидінь,

краєвидів завжди однакових, принаймні для мене, бо їхня химерність була лише об'єктивізацією уві сні того зусилля, яке я робив, поки не спав, робив, аби зглибити таємницю місця, яку я вгадував за її зовнішнім виглядом, що так часто зі мною траплялося, коли я йшов на ґермантську сторону, або, щоб повернути таємницю тій місцевості, яку мені хотілося пізнати і яка відтоді, як я її пізнав, переставала мене цікавити, як, скажімо, Бальбек? Може, вони становили собою цілком новий образ, вирваний зі сну вчорашньої ночі, і вже такий бляклий, що здавалося, ніби він явився здалеку? А може, я зроду їх не бачив, може, вони крили в собі, як деякі дерева і трави, які я бачив на ґермантській стороні, сенс однаково темний, як невловний, який має далека минувшина, і коли вони наганяли на мене думи, мені здавалося, що зараз оживе переді мною і спогад? А що, як вони ніяких думок у собі не крили і двоїлися в часі, як іноді двояться предмети у просторі через мій утомлений зір? Пояснити п'є було годі. Тим часом вони йшли мені назустріч, якась міфічна проява, танок відьом чи норен, які частують мене своєю ворожбою. Мені хотілося вірити, що це примари минулого, любі друзі мого дитинства, загублені приятелі, з якими мене пов'язують спільні спогади. Ніби тіні, вони благали мене взяти їх із собою, воскресити. В їхній наївній і палкій жестикуляції проглядав безсилий жаль коханої істоти, яка втратила дар мови, усвідомлює, що нам не вгадно, чого вона домагається, а сказати сама цього не може. Та ось ми вже минули розтоку, і дерева zostалися позаду. Екіпаж ніс мене геть від того, що здавалося мені єдино правдивим, від того, що могло б мене справді ошчасливити, а я думав, що він нагадує мені моє життя.

Дерева даленіли і розпачливо махали руками, ніби кажучи: "Того, чого ти не почув від нас сьогодні, тобі не почути ніколи. Якщо ти не допоможеш нам виборсатися з тої драговини, звідки ми тяглися до тебе, то ціла частина твого "я", яку ми несли тобі в дар, назавжди порине в небуття". Так воно й сталося: згодом мені довелося пережити ту особливу насолоду і неспокій, які я знов оце відчув, і одного вечора — запізно, але вже назавше — я до них пригорнувся, але що несли мені дерева і де я їх бачив — цього я так і не дізнався. І коли повіз повернув на інший путівець і я вже їх не бачив, бо сидів до них плечима, а маркіза де Вільпарізіс запитала, чому це я такий задуманий, мені стало так сумно, ніби я втратив друга, або сам помер, або забув померлого, або зрікся якогось бога.

Пора було повертатися до готелю. Хоч і не так палко, як бабуся, маркіза де Вільпарізіс усе ж кохалася у природі і просту й величаву красу старосвіччини вміла шанувати не лише в музеях та в аристократичних домах — ось чому вона звеліла машталірові їхати старим бальбецьким шляхом, не вельми людним, зате обсадженим старими берестами, і цими берестами ми замилювалися.

Ознайомившись з цим старим шляхом, ми потім для одміни поверталися іншим (якщо тільки не їздили тудою з дому) через Шантреньський і Кантлупський ліси. Невидимість численного птаства, що перегукувалося над нашою головою, створювала те саме враження спочинку, який відчуваєш заплющившись. Прикутий до передньої лави, як Прометей до скелі, я слухав моїх Океанід.^[144] Бачачи, як перепурхує з листка

на листок пташка, я майже не вловлював зв'язку між нею і цим щебетом, і мені не вірилось, що це стрибуче, здивоване й позбавлене погляду тільки ще й щебетливе.

Цей шлях, як і багато інших у Франції, пнувся вгору досить круто, а потім повільно спускався вниз. Тоді я особливої принади в ньому не бачив, я тільки радів, що ми вертаємося додому. Але пізніше він став для мене джерелом розкоші і вбився мені впомку, мов якийсь першопочаток, усі подібні до нього шляхи, якими я їздив потім на прогулянку чи мандруючи, умить зливалися в одне ціле з ним і завдяки йому могли безпосередньо єднатися з моїм серцем. Тільки-но коляска чи авто виїздили на один з таких шляхів, що здавався продовженням того, яким я їздив з маркізою де Вільпарізіс, теперішня моя свідомість одразу діставала підпору, ніби ті наші мандри були вчора (всі збігли відтоді роки де й дівалися), у враженнях, бережених від того далекого надвечір'я, коли під час наших прогулянок по бальбецьких околицях пахнуло листя, вставав туман, а за поблизьким селом крізь дерева було видно захід сонця, наче перед нами бовваніла якась нова лісова, одлегла осада, куди нам цього вечора вже не добратися. Ці враження, зливаючись із враженнями, які я спізнав ув інших краях, на подібних шляхах, незмінно доповнюючись тільки такими відчуттями, як вільний віддих, цікавість, лінощі, апетит, веселість духу, і ніякими іншими, посилювалися, набували стійкості особливого заласся, майже стійкості рамок буття, якими я, щоправда, користувався не часто, але в яких пробудження спогадів вносило в дійсність відчутну неабияку частку дійсності воскресеної, вимареної, невловної, що викликало у мене в тих краях, якими я їхав, щось більше, ніж естетичне переживання, — скороминуще, але палке бажання залишитися тут назавше. Просто-напросто вдихати на повні груди запах листя, сидіти в екіпажі напроти маркізи де Вільпарізіс, зустрічатися з принцесою Люксембурзькою, яка помахав їй рукою, повертатися на обід до Гранд-отелю, — скільки разів я думав про те, яке це невимовне щастя і що це щастя не може нам вернути ні теперішність, ні майбутність, що воно дається лише раз у житті!

Часто поверталися ми з прогулянки в п'ятьмі. Я несміливо цитував маркізі де Вільпарізіс, показуючи на місяць, гарні рядки Шатобріана, Віньї чи Віктора Гюґо: "Так місяць лив одвічну тайну туги", або: "Плачливий як Діана над струмком", або: "Смерк царствений запав, весільний і врочистий".

— І вам здається, що це гарно? — питала мене маркіза. — Геніально, як ви кажете? Далебі, мене дивує, що нині береться наповажне те, за що приятелі цих панів, віддаючи належне їхнім високим прикметам, перші збиткувалися над ними. Тоді таких титулів, як геній, не роздавали, а сьогодні як сказати письменникові, що в нього талант, він образиться. Ви мені наводите пишну фразу пана Шатобріана про місячне сяйво. Зараз ви побачите, чого я проти. Пан де Шатобріан бував часто у мого батька. Визнаю, він був приємний гість, коли нікого не було, був простий і дотепний, а на людях починав хизуватися і робився смішним; наприклад, розповідав при батькові, як він кинув королю межі очі свою заяву про відставку і як керував конклавом, забуваючи, що сам просив батька ублагати короля взяти його на службу і що мій батько чув його недоречні віщування щодо обрання папи. Треба було чути, що про цей славний конклав

говорив пан де Блакас, людина зовсім іншого крою, ніж пан де Шатобріан. А його фраза про місячне сяйво стала в нас у домі неодмінною. Щоразу, як хтось приходив до нас у гості, то, коли світив місяць, йому радили пройтися з паном де Шатобріаном. А після повернення з прогулянки батько неодмінно відводив гостя набік: "Пан де Шатобріан був у доброму настрої?" — "О, так!" — "Він говорив про місячне сяйво?" — "Так, а звідки ви знаєте?" — "Даруйте, чи не сказав він вам..." І тут батько цитував цю фразу. "Авжеж, але яким дивом..." — "А ще він розповідав про те, який місяць у римській Кампанії". — "Та ви чорнокнижник!" Батько не був чорнокнижник, просто пан де Шатобріан частував усіх тими самими заготовками.

Ім'я Вінї викликало у маркізи сміх:

— Він завжди проголошував: "Я граф Альфред де Вінї". Граф ти чи не граф — це не має жадної ваги.

А проте сама вона, мабуть, надавала цьому якоїсь ваги, бо додавала:

— Зрештою я не певна, чи був він граф; у кожному разі походив з вельми здрібнілого коліна, переводні, хоча у віршах писав про "рицарський султан". Який тонкий смак треба було для цього мати і як це цікаво для читача! Це щось на зразок Мюссе, адже той був звичайнісінький паризький міщанин, а висловлювався про себе пишномовно: "Шуліка золотий шишак мій прикрашає". Людина панського ложа ніколи так не скаже. Принаймні Мюссе мав поетичний хист. А пана де Вінї, за винятком "Сен-Марса", я не можу читати: його книги падають у мене з рук. Пан Моле різнився від пана де Вінї тим, що мав розум і такт, і коли приймав того до Академії, то дав йому доброго гарту. Що, що? Ви не знаєте його промови? Це просто шедевр підступності і зухвальства.

Бальзакові маркіза докоряла — здивована, що ним зачитується її небога, — в тому, що він узявся змальовувати товариство, "де його не приймали", і яких тільки нісенітниць про нього не намов! Коли ми згадали Віктора Гюґо, вона розповіла, що її батько, пан де Буйон, близький до кола молодих романтиків, потрапив завдяки їм на прем'єру "Ернані", але не досидів до кінця, такими неоковирними здалися йому вірші, письменник він здібний, але часто зривається, а титул великого поета він дістав лише завдяки торгу, як нагороду за те, що не без користі потурає небезпечній бредні соціалістів.

Ми вже бачили готель, його вогні, такі ворожі першого вечора, коли ми тільки прибули, а тепер опікунчі й затишні, вісники домашнього вогнища. І коли повіз підкочував до брами, придверник, груми, ліфтер, послужливі, простодушні, злегка стурбовані нашим запізненням, скупчені на сходах у чеканні, зараховувалися нами, оскільки ми вже їх добре знали, до числа тих, хто стільки разів змінюється впродовж нашого життя, скільки змін відбувається з нами самими, але в кому, коли вони робляться на час дзеркалом наших звичок, ми з радістю виявляємо наше правдиве і доброзичливе відбиття. Вони нам дорожчі за друзів, з якими ми давно не бачилися, бо вони більше, ніж друзі, містять у собі те, чим є ми нині. Тільки "гінця", якого цілий день тримали на сонці, зараз ховали від вечірньої стужі, закутували у вовну, і ця вовна у

поєднанні з пониклим жовтожаром його чуба і напрочуд рожевими щоками надавала йому схожості в зашкленому холі з тепличною рослиною, береженою від холоду. Ми висідали з екіпажа, до нас підбігала челядь, її було більше, ніж треба, але вона відчувала всю важливість цієї сцени і хотіла грати в ній ту чи ту роль. Я зголоднів. Щоб швидше повечеряти, я найчастіше не заходив до свого номера, — а номер я вже обжив, отож-бо, побачивши великі лілові порт'єри і низенькі книжкові шафи, я знову відчував себе на самоті з собою, чиє відбиття віддавали мені не лише люди, а й речі, — і ми всі троє чекали в холі, коли метрдотель вийде і скаже, що стіл накритий. Тут знову нам випадала нагода послухати маркізу де Вільпарізіс.

— Ми надуживаємо вашою ласкою, — казала бабуса.

— Де там, я просто рада-радісінька, я щаслива, — відповідала її приятелька з чарівним усміхом, розтягуючи слова співучим голосом, на протигагу її звичній простоті.

Бо вона теж по суті ставала в такі хвилини неприродною, згадувала про своє виховання, про те, що аристократичні манери великої пані зобов'язують її показати буржуа, як їй з ними добре, що вона не гне кирпичи. Єдине, у чому в неї виявляється хиба справжньої г'речности, то це в тому, що вона була занадто г'речна; тут давалася взнаки професійна рутини дами з Сен-Жерменського передмістя, яка, передчуваючи, що в комусь із буржуа вона неодмінно викличе досаду, шукає нагоди, аби записати щось на віру своєї ввічливості з ними, бо в майбутньому їй доведеться занести в дебет обід чи раут, на які вона їх не запросить. Так кастовий дух, скоривши її раз і на все, не бачачи, що обставини змінилися, що люди стали іншими і що в Парижі їй захочеться бачити нас частенько, схилив маркізу з гарячковою покvapливiстю, ніби час її звичайности минав, посилати, поки ми були в Бальбеку, якомога частіше нам троянди й дині, давати почитати книги, катати нас у своєму екіпажі й розважати розмовами. Ось чому — такі самі яскраві, як сліпучий блиск пляжу, як барвисте леління барв у номерах, як їхнє підводне освітлення, навіть такі самі яскраві, як уроки верхової їзди, завдяки яким сини комерсантів убожествилися, мов Олександр Македонський, — повсякденна г'речність маркізи де Вальпарізіс, як і миттева, літня легкість, з якою відгукувалася на неї бабуса, zostалися в моїй пам'яті як характерні риси курортного життя.

— Віддайте ж пальта, хай їх занесуть нагору.

Бабуса віддавала речі директорові, а що він завжди поводився зі мною поштиво, то ця неповага, від якої він, мабуть, потерпав, уразила мене.

— Цей добродій, мабуть, образився, — казала маркіза. — Певне, має себе за великого пана, щоб брати нашу одержу. Пригадую, — я тоді ще пішки під стіл ходила, — дук Немурський вступив якомсь до мого батька, — батько мешкав на останньому поверсі палацу Буйон, — з величезною пачкою газет і листів під пахвою. Я так і бачу герцога і його синій фрак у прорізі химерно цяцькованих дверей, — здається, Богарова робота^[145], знаєте, такі тонесенькі галузки, дуже гінкі, а тесья позагинав їх, позакручував такими собі бантиками, квіточками, чисто тобi перевиті стрічками букетики. "Візьміть, Сирюсе, — сказав дук моєму батькові, — це просив вам передати ваш придверник. Він сказав:

"Ви й так ідете до графа, то чого б мені лізти сходами, тільки дивіться, щоб не розсипалося"". Ну, тепер у вас руки вільні, сідайте, от хоча б сюди, — припрошувала маркіза, беручи бабусю за руку.

— Ох, як вам байдуже, не в це крісло! Для двох воно замале, а для мене самої завелике, мені буде незручно.

— Це мені нагадує точнісінько таке саме крісло, воно довго стояло у мене, але, зрештою, мені довелося з ним розлучитися, бо його подарувала моїй матері безталанна дукиня Праленська.^[146] Моя мати чарувала всіх своєю простотою, але жила поняттями своєї доби, на яких не вельми розумілася навіть я, і спочатку вона не захотіла відрекомендуватися дукині Праленській, яка була лише панною Себастіані, а тамта, пошившись у дукині, вважала, що їй не гоже відрекомендовуватися першій. І справді, — додала маркіза де Вільпарізіс, забуваючи, що ці тонкощі бабусі неприступні, — навіть коли б вона була лише пані де Шуазель, то й тоді її непоступливість можна б зрозуміти. Над Шуазелів нема нікого, вони одноколійні з сестрою короля Людовіка Гладкого, вони були правдивими бассіньїнськими можновладцями. Я визнаю, що ми перевищуємо їх покровенством і славою, але старожитністю вони нам майже не поступаються. У зв'язку з питанням першенства лучалися кумедні випадки, наприклад, одного разу сніданок подано з запізненням на добру годину, і тоді одна з цих пань нарешті згодилася, щоб її відрекомендували. А потім вони щиро заприязнилися між собою, і дукиня подарувала моїй матері фотель на зразок цього, але до цього дукининого фотеля, як оце ви нині, не сідав ніхто. Одного разу мати почула, як на дитинець в'їжджає коляска. Мати й питає у лакейчука, хто се. "Це дукиня де Ларошфуко, ваша ясновельможносте". — "Ага, гаразд, просіть". Минає чверть години — нікого. "А як же дукиня де Ларошфуко? Де вона?" — "Вона на сходах, ваша ясновельможносте, відсапується", — відповідає лакейчук, а він недавно прибув з села, звідки мати зазвичай їх виписувала. Багато челяді народилося в неї перед очима. Ось звідки береться віддана прислуга. А вірна челядь — це ж наше багатство! Братися нагору дукині де Ларошфуко було справді нелегко, вона була здоровецька, така здоровецька, що як уступила, мати аж розгубилася, не знаючи, куди її посадити. Тут їй упав до віч праленівський фотель. "Присядьте, будь ласка", — сказала мати, підсуваючи фотель. І дукиня заповнила його по вінця. Попри свої габарити, вона залишалася ще приємною жінкою. "Дукиня все-таки справляє ефект, коли входить", — казав про неї один наш приятель. "Куди більший ефект вона справляє, як виходить", — заперечила мати, — вона була на язык нестримніша, ніж це допускається тепер. Навіть у домі самої дукині де Ларошфуко без сорому збиткувалися над її розпливими тілесами, з чого та сміялася перша. "Ви що, вдома сам? — спитала якось у дук де Ларошфуко моя мати, коли приїхала з візитою до дукині і, зустрінута у дверях герцогом, не помітила, що його дружина сидить у глибині покоїв. — Дукині де Ларошфуко нема? Щось я її не бачу". — "Як це гречно з вашого боку!" — відповів дук, він був людина без царя в голові, але не позбавлена дотепносте.

Після обіду, піднявшись з бабусею до себе, я ділився з нею своїми думками: те, чим

маркіза де Вільпарізіс нас учарувала, — тактовність, чуйність, скромність, ненав'язливість, може, не такі уже й чесноти, якщо вони цілком приступні усіяким там Моле й Ломені, і хай навіть їхній брак може робити людей неприємними в щоденному спілкуванні, він, цей брак, не перешкодив стати Шатобріаном, Віньї, Гюго та Бальзаком позбавленим здорового глузду шанолюбцям, яких під'юджувати було так само легко, як, скажімо, Блока... Ім'я Блока дратувало бабусю. І вона починала підносити до небес маркізу де Вільпарізіс. Подейкують, що в любові нашими уподобаннями керують інтереси роду: для того, щоб дитина мала здоровий організм, інтереси роду підбивають худих жінок шукати гладких чоловіків, а гладких — худих: отак і моя бабуся, мимоволі ставлячи над усе турботу про моє щастя, zagrożене моєю нервозністю, моєю хоробливою схильністю до смутку і самоти, цінувала виваженість і обачність, а ці високі прикмета були властиві не лише маркізі де Вільпарізіс, а цілому товариству, де я міг би розважитися, заспокоїтися, товариству на зразок того, де колись вражали бистрим розумом Дуан, Ремюза, не кажу вже Босержан, Жубер^[147], Севін'є, — бистрим розумом, що прикрашав, підносив життя на протигагу похмурому і рафінованому плюгавству Бодлера, По, Вердена, Рембо, яке принесло їм скандальну славу, а бабуся не бажала цього онукові.

Я урвав бабусю, обнявши її, і спитав, чи не зауважила вона, що маркіза кинула якось такі слова, які можна зрозуміти, ніби вона пишається своєю родовитістю, хоча не говорить про це прямо. Я завжди ділився з бабусею своїми враженнями, без її підказки я не зумів би сам визначити, яка та чи інша людина. Щовечора я приносив їй зібрані за день начерки всіх живих істот, які для мене не існували, бо вони — це не вона. Одного разу я сказав їй так:

— Без тебе я не міг би жити.

— Що ти, що ти, — схвильовано озвалася вона. — Треба бути твердішим. Інакше що б з тобою сталося, аби я вирушила в мандри? Я б мріяла про те, щоб ти був цілком розсудливий і цілком щасливий.

— Я був би розсудливий, аби ти поїхала на кілька днів, але я лічив би години.

— А якби я поїхала на кілька місяців (на саму думку про це серце мені стиснулося)... на кілька років... на...

Ми обоє замовкли. Ми не зважувалися глянути одне одному в очі. Мені боліло більше за неї, ніж за себе. Я підступив до вікна і зумисне повільно, відвертаючи погляд, сказав:

— Ти ж знаєш, що я вмію пристосуватися. Попервах після розлуки з найдорожчими людьми я почуваю себе нещасним, а потім, кохаючи їх, як і раніше, звикаю, моє життя плине тихо, спокійно; я міг би жити без них місяці, роки.

Тут мені заціпило, і я відвернувся од вікна. Бабуся на хвильку вийшла з номера. А назавтра я завів з нею філософську розмову байдужішим тоном, але так, щоб вона прислухалася до моїх слів, і говорив я, між іншим, і про те, як це цікаво, що за останніми науковими даними матеріалізм нібито збанкрутував і що найімовірнішим залишається безсмертя душ і їхнє прийдешнє злиття.

Маркіза де Вільпарізіс попередила, що незабаром їй не доведеться з нами так часто бачитися. Її небіж, майбутній вступник до Сомюра^[148], відбуває військову службу в поблизькому Донсьєрі, а відпустку має провести в неї, і вона віддаватиме весь час йому. Під час прогулянок вона хвалилася перед нами його великим розумом, а ще більше його добрим серцем; я уявляв, що він набереться до мене симпатії, що я стану його найширшим приятелем, і коли перед його приїздом маркіза натякнула бабусі, що, на жаль, його запазурила недостойна жінка, за якою він шаленіє і яка його не випустить, я, переконаний, що таке кохання неминуче веде до безумства, злочину чи самогубства, думаючи про те, яка мала часина судилася нашій дружбі, за моїми передчуттями вже дуже міцній, хоча я ще не бачив цього молодика, оплакував нашу дружбу і пов'язані з нею напасті, як оплакують дорогу істоту, про яку ми дізнаємося, що вона тяжко хвора і їй уже три чисниці до смерті.

Одного спечного пообіддя, коли я сидів у присмерку їдальні, яку прикривали від сонця, обарвлюючи її нажовто і тільки де-де лишаючи блискітки морської синяви, фіранки, я побачив між пляжем і дорогою високого щуплявого молодика з голою шиєю, гордо піднесеною головою, гострими очима і такою ясною шкірою й таким золотавим чубом, наче він увібрав у себе все сонячне світло. На прибульцеві була пара з м'якого кремового краму, який, здавалося, личив би радше жінці, аніж чоловікові, і легкість якого підкреслювала не менше, ніж прохолода в їдальні, надвірню спеку і поліття; хода його була навальна. Очі його (з одного щораз випадав монокль) були такого самого кольору, як море. Кожен приглядався до нього з цікавістю, всі знали, що молодий маркіз де Сен-Лу-ан-Бре славився своєю гожістю. Всі газети описували костюм, у якому він недавно був за секунданта на поединку юного дука д'Юзеса. Здавалося, що в того, у кого зовсім особливий колір чуба, очей, шкіри, особлива постава, завдяки чому його так само легко було б вирізнити в юрбі, як коштовну прожилку лазурового мінливого опалу в грубій породі, і життя мало бути не таке, як у інших. До того, як він так уклепався, на горе маркізи де Вільпарізіс, за нього билися найгожіші великосвітські дами, і коли він появився на пляжі з відомою вродливицею, до якої залицявся, то це тільки зміцнювало її славу, хоч не менше привертало загальну увагу й до нього самого. Його "шик", задержуваність молодого "лева", а головне, надзвичайна врода давали певні підстави твердити, що в ньому є щось жіноче, але хиби в цьому не бачили, бо його мужність і залюбливість були відомі всім. Це і був той небіж маркізи де Вільпарізіс, про якого вона нам розповідала. Мені було приємно думати, що я спілкуватимуся з ним близько місяця і що він, мабуть, до мене повернеться. Він прудкою ходою пройшов через хол, ніби гнався за моноклем, який пурхав перед ним, як метелик. Він прийшов з пляжу, і море, яке заповнювало скляну стіну холу до половини, творило йому тло, на якому він відбивався на весь зріст, як на портретах тих малярів, які, думаючи прилучитися до сучасності, обирають для своєї моделі властиві рамки: моріжок для гри в поло чи Гольф, іподром, чардак яхти, і дають новочасний відповідник старих полотен, де людина зображена на передньому плані краєвиду. Парокінний повіз чекав на юного маркіза перед брамою; його монокль знов почав пустувати на сонці, а небіж маркізи де

Вільпарізіс елегантно і вміло, наче великий піаніст, який навіть у найпростішій гамі заломить другорядного виконавця, сів біля візника, перебрав віжки і, розриваючи листа, що йому вручив директор готелю, рушив.

Якого розчарування зазнавав я щоразу, коли потім здибав його в готелі чи на узмор'ї, — він ішов, звівши голову, раз у раз достосовуючи свої рухи до прудкого, танцюристого монокля, який здавався їхнім центром, — і міг переконатися, що він утримується від зближення з нами, що він навіть не кланяється, хоча добре знав, що ми на дружній стопі з його тіткою! І згадуючи, яка була до мене привітна маркіза де Вільпарізіс, а перед нею — маркіз де Норпуа, я починав думати, що, може, вони просто з "голопузої шляхти" і, може, в тому кодексі, що його дотримується вельможне панство, є секретна стаття, за якою жінкам і декотрим дипломатам у їхніх взаєминах із міщанством чомусь дозволено не копити так губу, як мав неодмінно її копити молодий маркіз. Мій розум мав би це відкинути. Але в моєму тодішньому ще недійшлому віці, віці вельми плідному, й аж ніяк не невдячному, зазвичай не йдуть із такими питаннями до голови, і найдрібніші об'яви чийогось характеру сприймають як невід'ємну частку людської особистості. Ви оточені лише марюками і богами і не знаєте спокою. Мабуть, нема такого вчинку, зробленого нами в цей час, якого б не хотілося пізніше зректися. Та, навпаки, ми мали б шкодувати, що нам уже бракує тієї спонтанності, яка нами керувала. Згодом ми бачимо речі практичніше, достоту так само, як бачить решта суспільства, але молодість — це єдина пора, коли ми чогось та навчаємося. Те, що в молодого маркіза де Сен-Лу, як мені гадалося, пихи на три міхи, а також уся його вроджена сухість виявлялися в його поведженні, коли він проходив мимо, завжди випроставшись усім тілом, з так само високо піднесеною головою, з незворушним, ба більше, безжальним поглядом, позбавленим навіть тої невиразної пошани, яку ми відчуваємо до прав інших людей, навіть якщо ці люди незнайомі з нашою тіткою, тієї пошани, через яку я ставився до старшої дами інакше, ніж до газового ріжка. Цей його крижаний холод був так само далекий від чарівних листів, у яких він, як я снів ще кілька днів тому, освідчувався б мені про свої почуття, як далекі марення мрійника про захват палати депутатів і народу після його незабутнього виступу (звісно, гаданого) від його справжнього жалюгідного становища невдахи, що фантазує вголос на самоті і, як тільки примрійні оплески ушухнуть, знову сидить біля розбитого корита. Коли маркіза де Вільпарізіс, вирішивши, мабуть, покрити прикре враження, яке справляли його манери, зраджуючи зарозумілу й черству натуру, знов заговорила про невичерпну доброту свого троюрідного сестринича (він доводився сином її сестриниці, трохи старшим за мене), я здивувався, як світ уміє, топчучи всяку істину, вкладати високі душевні прикмети у людей бездушних, хоч би які вони були лагідні з блискучими представниками їхнього кола. Маркіза де Вільпарізіс навіть сама спричинилася до того, що головні, вже безперечні для мене риси вдачі її сестринича виявилися ще раз того дня, коли я спіткав їх обох на стежці такий вузьенькій, що маркізі не залишилося нічого іншого, як відрекомендувати мене молодикові. Він наче й не чув, що йому називають чиєсь ім'я, жоден м'яз не ворухнувся на його виду; в самій

бездушності, у пустці його очей, де не блиснуло навіть найкволішого відсвіту людського почуття, було щось пересадне, близьке до мертвоти холодного дзеркала. Відтак, вліпивши в мене тверді очі, наче бажаючи довідатися, перш ніж відкланятися мені, хто я такий, він рвучким рухом, наче викликаним радше м'язовим рефлексом, аніж актом волі, зберігаючи максимальну відстань між мною і собою, простяг на всю довж руку і поручкався, так і не наближаючись. Коли ж назавтра мені передали його візитівку, я подумав, що він принаймні викликає мене на герць. Але він говорив зі мною лише про письменство і після довгої розмови заявив, що дуже хотів би бачитися зі мною щодня по кілька годин. Під час своєї візити він не лише виявив велику зацікавленість до духовних запитів, а й висловив мені симпатію, зовсім несподівану після вчорашнього уклону. Переконавшись, що так він кланяється всім, коли знайомиться, я зрозумів, що це всього лишень світський звичай, властивий більшості його родини, і до якого мати, дбаючи про те, щоб син діставав блискуче виховання, наламала його тіло; він кланявся, думаючи про уклони так само, як про свої гарні убрання, про свій гарний чуб; цей його рух був позбавлений морального значення, яке я приписав спершу, рух завчений, як і ще одна його звичка — одразу ж просити відрекомендувати його рідні свого знайомого, звичка, яка зробилася в нього інстинктом: так, зустрівши мене назавтра після нашого побачення, він підскочив до мене і, не вітаючись, попросив мене відрекомендувати його моїй бабусі, присутній тут, і зробив це надзвичайно гарячково, ніби його нетерпіння було викликане інстинктом самозахисту, — десь так ми відбиваємо удар чи заплющуємо очі від струменя окропу, від якого могли б потерпіти через мить, коли б не встигли поберегтися.

Після звершення чарівної примови ця погордлива істота, наче злослива фея, яка скидає свою стару шкіру й обмарює ворожбитськими чарами, у мене перед очима перекинулася наймилішим, найгrecнiшим хлопцем, якого я тільки коли-небудь знав. "Ба! — сказав собі: — Я обмилився на ньому, я жертва помилки, але я з'ясував собі одну помилку й допустився іншої, бо це ж великий пан, він пишається, що він шляхетного роду, але намагається це приховати". Отож, під усім чарівним вихованням Сен-Лу, під усією його поштивістю мені справді відкрилося інше нутро, про яке я в ньому не здогадувався.

Цей молодик, як поглянути, знуджений аристократ і спортсмен, жив і цікавився лише духовними запитами, особливо модерністськими течіями в літературі й мистецтві, які брала на жарти його тітка; а ще він був просякнутий тим, що тітка називала соціалістичною фразеологією; сповнений великої погорди до своєї касты, цілі години просиджував він з Ніцше та Прудоном.^[149] То був один із тих захоплених "інтелектуалів", які запоем читають, які в полоні лише високих дум. У Сен-Лу об'яв цієї тенденції, украй абстрактної і вельми далекої від моєї злоби дня, зворушував мене і водночас трохи докучав. Скажу, що коли я довідався, хто його батько (з мемуарів, нашпигованих анекдотами про славетного графа де Марсанта, який втілював у собі особливу гожість далекої від нас доби), то, впавши в замрію, запраг дізнатися про життя графа де Марсанта більше, і мене сердило, що Робер де Сен-Лу замість просто

бути сином свого батька, замість стати мені за провідника по старомодному романові, яким було графове життя, витворив собі культ Ніцше та Прудона. Його батько моїх жалів не поділяв би. Він був людина розумна, і йому були тісні рямці вищого світу. Він не встиг пізнати свого сина, але йому хотілося, щоб той син був кращий за нього. І я гадаю, що, на противагу решті родини, він захоплювався б, радів, що син задля суворих роздумів покинув марні батькові розваги; я певен, що мовчки, зі скромністю культурного магната, він нишком прочитав би улюблених синових авторів, щоб побачити, наскільки Робер його переріс.

Зрештою було прикро, що граф де Марсанта, людина широких поглядів, міг би поцінувати сина, такого не схожого на нього, тимчасом як Робер де Сен-Лу, будучи з тих, хто думає, ніби вартість людини пов'язана з певними формами мистецтва та життя, заховав хоч і ніжну, але трохи зневажливу пам'ять про батька, який ціле життя кохався в полюванні та верхогонах, позіхав на Вагнері й божествив Оффенбаха. Сен-Лу не мав олії в голові, аби збагнути, що інтелігентність нічого спільного не має з визнанням якоїсь естетичної формули, і до розуму графа де Марсанта він ставився з тією зневагою, з якою поставилися б до Буальдьє^[150] чи до Лабіша молодший Буальдьє або син Лабіша, пошившись у шанувальники надсимволічної словесности чи надскладної музики. "Батька я знав дуже мало, — мовив Робер. — Людина він був наче славна. Його горем було те, що він жив у лихоліття. Народитися в Сен-Жерменському передмісті і жити в добу Гелени Прекрасної — це суцільна катастрофа. Якби він був міщанин, прихильник Нібелунгів^[151], може, він вийшов би на когось іншого. Мені навіть казали, що він кохався в письменстві. Але це ще нічого не означає, бо те, що він вважав за письменство, це все старий мотлох". Мені здавалося, ніби Сен-Лу занадто поважний, а Сен-Лу не розумів, що я не досить поважний. Міркуючи про все з інтелектуального погляду, не розуміючи чарів фантазії, декотрі з яких здавалися йому вбогими, він дивувався, як це я — я, кого він ставив куди вище за себе, — можу ними цікавитися.

З перших же днів Сен-Лу підкупив мою бабусю не лише безмежною добротою, яку він так настійливо виявляв до нас обох, а й тією природністю, яку він укладав у це, як і в багато чого іншого. Природність — мабуть, тому, що дає відчутти природу в мистецькій душі — була тією чеснотою, яку бабуса ставила над усе: так у садах (наприклад, у комбрейському) вона не любила надто регулярних куртин, у куховарстві не терпіла "фігурних тортів", бо не так просто здогадатися, які їхні інгредієнти, а в грі піаністів їй не подобалась надто ретельна обробка, надмірна плавкість, вона навіть кохалася в незграйних, фальшивих нотах Рубінштейна. Цю саму натуральність вона з утіхою примічала навіть у строях молодого Сен-Лу з їхньою м'якою гожістю, без тіні "піжонства" або "натяжки", без цупкості чи накрохмаленості. Ще більше шанувала вона цього багатого хлопчину за недбальство і вольність, з якими він жив у розкошах, не показуючи, що в нього "грошей до смутку", і не пробуєчи високо носитися; чари простоти вона бачила навіть у його нездатності приховати, щоб не було видно на лиці, будь-якого почуття — ця властивість утрачається зазвичай укупі з іншими фізіологічними особливостями, характерними для дитячого віку. Якщо йому чогось

кортіло і це раптом здійснилося — наприклад, йому говорили комплімент, — він радів такою раптовою, палкою, нестримною, буйною радістю, що не міг її стримати й приховати; утіха розливалася миттю по всьому його обличчю; яскравий рум'янець шарів крізь тонку шкіру щік; очі світилися сором'язливістю й радістю. І бабуся одразу ж відгукувалася на цей чарівний вираз щирости й відвертості, тим паче, що тоді, як ми приятелювали з Сен-Лу, він, зрештою, не був облудним. А проте я знав ще й іншого (а таких немало), у кого фізіологічне щиросердя цього перебіжного рум'янцю не виключало аж ніяк лукавства; часто краска на лиці говорить лише про те, що навіть у безчесних людей радісне почуття буває таке сильне, що вони перед ним безборонні і мусять признатися до нього перед іншими. Але особливо захоплювалася бабуся природністю, з якою Сен-Лу без зайвої балаканини признавався у своїй симпатії до мене і для передачі якої в нього знаходилися такі слова, яких бабуся сама, за її твердженням, не могла б знайти, слова влучні і справді ніжні, під якими підписалися б "Севіньї і Босержан"; він не боявся кепкувати з моїх вад (угадуючи їх, на бабусин подив, дуже проникливо), але кепкував так, як кепкувала б вона, зичливо, підносячи, навпаки, мої душевні прикмети з запалом і завзяттям, діаметрально протилежними стриманості й холодності, якими його однолітки прагнуть зазвичай утвердитися. Щоб часом я не добув остуди, він, як холоднішало, а я цього не помічав, укутував мені ноги пледом; якщо він відчував, що я нуджу світом або нездужаю, то засиджувався ніби знічев'я зі мною ввечері; словом, опікувався мною навіть більше, ніж, на бабусину думку, годилося б, бо моєму здоров'ю був би корисніший гарт, але його турботливість глибоко зворушувала бабусю, як доказ його прихильності до мене.

Ми й незчулися, як уже стали нерозлий-друзями. Сен-Лу говорив "наша дружба" так, ніби йшлося про щось важливе й чудове, суще поза нами, а незабаром він уже називав це найбільшою — поминаючи почуття до коханої — радістю свого життя. Ці слова майже засмучували мене, я не знав, чим на них відповісти, бо при ньому, розмовляючи з ним (та й, мабуть, при будь-кому) я не зазнавав такого раювання, яке міг би пережити на самоті. Вряди-годи, zostавшись сам, я відчував, як із дна моєї душі починає джерелитися, бити живою цівкою якесь блаженство. Але якщо я був із кимось, якщо я розмовляв із приятелем, моя душа робила вольт, думки мої текли вже до співрозмовника, а не до мене самого і, йдучи у протилежному напрямку, не справляли мені жодної втіхи. Розлучившись із Робером, я впроваджував з допомогою слів якийсь лад у безладні хвилини, проведені з ним; я казав собі, що в мене щирий друг, що щирі друзі — рідкість, але відчував (свідомий своїх безцінних скарбів) щось зовсім супротивне добре знайомій мені втісі — втісі добувати з себе й витягати на світло те, що таїлося в сутіні. Якщо я дві-три години проводив з Робером де Сен-Лу і він не тямився від того, що почув від мене, я відчував потім гризоту, жаль, утому, що я не залишився сам і не взявся нарешті до праці. Але я себе вмовляв, що розум нам дається не для нас самих, що найбільші з нас добивалися визнання, що я не можу вважати за згаяні години, під час яких я підніс себе в очах мого друга, я завиграшки переконував себе, що повинен бути щасливий, і тим дужче боявся, як би в мене не забрано щастя,

що його я не відчував. Над усе ми боїмося втратити радощі, які тікають від нас, бо вони не підручні нашому серцю. Я відчував, що здольний дружити більше, ніж багато хто з інших (бо добро моїх друзів я завше ставив понад власними інтересами, за які так тримаються інші і які для мене нічого не важили), але мене не могло б тішити почуття, яке замість випинати різницю між моєю душею і душею інших — а душі в нас несхожі — затирило б цю різницю. Зате іноді моя думка виокремлювала в Робері загальнішу істоту, ніж він сам, "пана", того, хто, мов загнижджений у ньому дух, пускає його в хід, орудує його рухами і вчинками; у такі хвилини, хоча він був зі мною, я відчував свою самоту, як перед картиною природи, чиею гармонійністю я пройнявся. Він ставав тоді неживим предметом, і я намагався вивчити його глибше. Зайвий раз я виявляв у ньому давнішу, вікову істоту, того аристократа, яким Робер намагався не здаватися, і я зазнавав великої втіхи, але ця втіха йшла від моєї голови, а не від нашої дружби. В душевній і тілесній легкості, яка робила його ласкавість такою гожою, в розкутості, з якою він запрошував бабусю до своєї коляски, а потім підсаджував її, в моторності, з якою він, опасаючись, що мені холодно, зіскакував з передка, щоб накинути свого плаща на мої плечі, я відчував не лише спадкову звинність великих мисливців, яких було чимало в роду цього молодика, зацікавленого лише інтелектом, їхню зневагу до багатства, яка, вживаючись у ньому з бажанням бути багатим лише на те, щоб якнайкраще гостити друзів, дозволяла йому недбало кидати свої розкоші до їхніх ніг; насамперед я вгадував у всьому цьому певність чи злуду магнатів, які вважали, що вони "вищі за інших", а отже, не могли наділитися Сен-Лу хоттю показувати, що він "такий, як усі", страхом, як би не здатися надто послужливим, який і справді був йому незнаний і який робить такою бридкою навіть найщирішу ввічливість плебея, позначаючи її пихою і незграбністю. Часом я дорікав собі за те, що мені приємно дивитися на мого приятеля як на мистецький витвір, себто уявляти собі, що всі частини його істоти допасовані між собою і регулюються загальною думкою, від якого вони залежні, але якої він не знає і яка, виходить, нічого не додає до його високих прикмет, до його розумової і духовної вартості, хоча він сам так нею дорожив.

А проте його високі прикмети почасти завдячували цій загальній думці. Саме тому, що він був панич, у його розумовій діяльності, в його соціалістичних уподобаннях, які змушували його сходитися з молодими студентами, погано вбраними, але з великими примхами, було щось насправду чисте й безкорисливе, чого не було в них. Вважаючи себе за спадкоємця темної і самолюбної касти, він щиро прагнув, аби вони вибачили йому його шляхетне уродження, а їх, навпаки, воно вабило, і вони шукали його товариства, хоча й намагалися горойжитися і пиндючитися перед ним. Так само він лабузничав до людей, яких, на думку моїх батька-матері, поклонників комбрейської соціології, мав би цуратися. Одного дня ми сиділи з Робером на піску, аж це з парусиного шатра почулися кльони й прокльони на жидів, якими кишів Бальбек. "Тут кроку не ступиш, щоб не спіткати жида, — мовив чийсь голос. — Я, Боже збав, не якийсь юдофоб, але від їхнього племені не сховаєшся ніде. Тільки й чути: "Слухай, Абрашо! Я вже бачив Янкеля". Таке враження, що ти на абукірській вулиці". Той, хто

вергав громи і блискавиці проти Ізраїлю, вийшов нарешті з намету, і ми позирнули на антисеміта. То був мій товариш Блок. Сен-Лу негайно попросив мене нагадати йому, що вони з ним зустрічалися на конкурсі ліцеїв, де Блок узяв першу нагороду, а потім у народному університеті.

Мене трохи смішила єзуїтська наука, яка виявлялась у Робера в тій ніяковості, яку породжувало в ньому побоювання уразити когось із його приятелів-інтелектуалів, хто порушував світський етикет, хто заганявся на слизке: самого його це не обходило, але він відчував, що той спаленів би, якби помітив свій прогріх. А паленів сам Робер, ніби винний був він, як, скажімо, того дня, коли Блок, пообіцявши завітати до нього в готель, додав:

— Я не зношу показного шику цих величезних караван-сараїв, від циган мене млостить, ото ж хай пан скаже лайфтерові, щоб він їх уговкав і одразу ж доповів панові.

Особисто мене не дуже тішив прихід Блока до готелю. Він був, на жаль, у Бальбеку не сам, а з сестрами, які теж мали тут силу кривих та приятелів. Отож ця жидівська колонія була більше мальовнича, ніж приємна. З Бальбеком було так само, як із деякими країнами, Росією чи Румунією, де, як наводиться у підручниках з географії, жидівська людність не тішиться такою доброзичливістю і не асимілювалась такою мірою, як, приміром, у Парижі. Коли Блокові кузинки та вуйки або їхні одновірці чоловічої чи жіночої статі, збиті в гурт, усі типові, без чужорідних домішок, простували до казино, одні на "бал", інші до бакари, то ця процесія була одностайна, процесія людей, які нічого спільного не мали з тими, хто на них дивився і хто бачив їх тут щороку, ніколи їм не кланяючись, а це міг бути і гурт Камбремера, і клан голови суду, і великі й дрібні буржуа, і навіть звичайнісінькі паризькі Гендлярі збіжжям, чиї доньки, гарні, горді, задерикуваті, щирі французки, наче ті реймські статуї, не захотіли б мішатися з цим кагалом невихованих дівуль, які так цупко держалися курортної моди, що завше мали такий вигляд, ніби повертаються з ловитви креветок або збираються танцювати танго. Що ж до чоловіків, то попри пишноту їхніх смокінгів і лакованих черевиків, їхній різко окреслений тип викликав згадку про знахідки художників, так званих "глибоких знавців матеріалу", які, ілюструючи Новий Заповіт або "Тисячу й одну ніч", намагаються уявити собі край, де відбувалися події, і зображують апостола Петра чи Алі-Бабу точнісінько з таким обличчям, як у найтовстішого бальбецького "понтера". Блок рекомендував мені своїх сестер; він трактував їх украй брутально, зацитькував, а сестри реготали, аж за боки бралися на кожен вибрик брата, їхнього божища й кумира. Виходить, і в цьому середовищі, як і в кожному іншому, були свої розваги, високі прикмети і чесноти. Щоб у цьому переконатися, треба було до нього потрапити. Але воно не справляло приємного враження, воно це відчувало, воно бачило в цьому вияв антисемітизму і виступало проти нього щільною, зімкнутою фалангою, крізь яку ніхто зрештою і не мав охоти продиратися.

Що ж до "лайфта", то це вже не могло мене здивувати, бо кілька днів тому Блок запитав мене, чому це я приїхав до Бальбека (зате йому видавалося цілком природним, що він тут сам), "чи не маю я наміру завести якісь цікаві знайомства", і, почувши, що

бальбецька поїздка була моєю давньою мрією (хоча не такою пожаданою, як венеційська), відповів: "Авжеж, поїхати бодай для того, щоб пити шербет із гарними дамульками і при цьому вдавати, ніби ти читаєш "Стоунз Венайз"^[152] лорда Джона Рескіна^[153], дурного пустомолота, химерного нудителя". Очевидно, Блок був певен, насамперед, що в Англії всі особи чоловічої статі — лорди, а потім, що літера "і" завжди вимовляється там "ай". Зате Сен-Лу вважав, що неправильна вимова ніякої ваги не має, він бачив у цьому лиш незнання правил доброї поведінки, якими він гребував саме тому, що сам знав їх як своїх п'ять пальців. Але побоюючись, як би Блокові колись не розтлумачили, що треба говорити "Веніс" і що Рескін — не лорд, і як би Блок не подумав, ніби він пошився в Роберових очах у дурні, Сен-Лу відчув себе винним у тому, що нібито не показав належної поблажливості, хоча якраз був поблажливий аж надто, і краска сорому, яка, звичайно, шибнула б у лице Блокові того дня, коли він дізнався б про свою помилку, загодя залила Роберів вид. Робер думав, що Блок надає своєму промахові більше ваги, ніж він. Блок невдовзі це й довів, перебивши мене, коли я сказав "ліфт":

— А, треба говорити "лаіфт"! — і сухим тоном, спогорда додав: — Та це зрештою байдуже, — спогорда кинув репліку, схожу на рефлекс, репліку, яку кидають усі самолюбні люди за поважних і за дрібних обставин, репліку, яка при будь-якій нагоді показує, якою важливою насправді видається нам річ, що її ми називаємо незначною; репліку часом трагічну, болісну, і тоді вона перша вихоплюється з уст того, кому відмовляють у послугі, позбавляючи його останньої надії: "Це пусте, менше з тим, я якось залагоджу цю справу". А залагоджується ця справа, така нібито незначна, іноді не чим іншим, як самогубством.

Потім Блок почав мастити мене медом. Мабуть, йому страх хотілося примилитися до мене. А проте він запитав мене: "Це що, через зачарування вельможним панством, панством, сказати по щирості, нешеретованим, — ти водишся з Сен-Лу-ан-Бре? У тебе, певне, страшенний напад снобізму. Признайся, ти сноб? Сноб, егеж?" Ні, Блокові не перехотілося упадати коло мене. Але він був, якщо скористатися неправильним виразом, "погано поведений", і цієї вади своєї не помічав чи принаймні й гадки не мав про те, що ця вада може разити інших.

Те, що в людей за будь-яких обставин часто трапляються одні й ті самі чесноти, не дивовижніше, ніж обтяженість кожного з них численними вадами. Безперечно, "найпоширеніший" не здоровий глузд, а доброта. Нас чарує, як вона розквітає як самосійка, в найзанехаяніших, найглухіших закутинах, наче в якомусь урочищі мак, подібний до всіх інших маків, хоча він ніколи їх не бачив і знав лише вітер, який іноді погойдував його самотню червону шапінку. Навіть якщо доброта, пририта корисливістю, ніяк себе не виявляє, вона все-таки існує, і коли, — наприклад, при читанні роману чи газети, — її не глушать якісь егоїстичні рушії, вона врунється, вона розпускається навіть у душі вбивці, аматора романів, друкованих із номера в номер, який завжди тягне руку за слабким, за правим і упослідженим. Одначе розмаїтість вад не менш дивовижна, ніж подібність чеснот. Найпрекрасніша людина може мати ваду,

яка вражає нас і обурює. Один напрочуд розумний — усе ідеалізує, не відгукується погано ні про кого, але може забути в кишені дуже важливого листа, якого сам-таки зголосився вкинути в поштову скриньку, а потім ви через нього пропустили побачення, дуже важливе для вас, і він навіть не вважає за потрібне перепросити, та ще й усміхається, хизуючись тим, що, мовляв, не помічає часу. Інший чуйний, лагідний, хоч у вухо бгай, співає тобі милі речі, але ти відчуваєш, що він щось замовчує, затаює щось неприємне у своєму серці, а там воно тухне-протухає; тим часом йому з тобою так добре, що він ладен сидіти в тебе доти, доки ти не впадеш з утоми. Третій щиріший, але його щирість доходить до того, що він неодмінно нагадає тобі, що того дня, коли ти, відмогшись тим, що болить голова, не прийшов до нього, тебе бачили, як ти входив до театру і виглядав нівроку, або що твоя підмога виручила його не дуже, до того ж, крім тебе, ще троє обіцяли свою підмогу, тож він не вельми тобі й завдячує. За таких околечностей другий удав би, що й гадки не має про те, що ти був у театрі, і не сказав би тобі, що не лише ти, а й інші зробили тобі цю саму послугу. Та для того третього друга він не приклад. Третій відчуває потребу повторювати і розповідати іншим щось украй тобі прикре, пишається тим, що він такий прямодушний, і з притиском вам каже: "Такий уже я вдався!" Інші дратують тебе непроханою цікавістю або, навпаки, таким цілковитим її браком, що ти можеш розповідати про якусь сенсаційну пригоду, а вони навіть не поцікавляться, що там і до чого; ще інші цілі місяці не відповідають на твої листи, якщо твої листи стосуються тебе, а не їх, або ж напишуть тобі, що прийдуть до тебе з проською, і ти даремно просидиш удома, бо вони так і не прийдуть, і ти марно прождеш їх ще два-три тижні тільки через те, що не відповів на їхнього листа, хоча він і не вимагав відповіді, а вони подумали, що ти на них образився. Дехто, думаючи лише про себе й ані крихти про тебе, якщо йому весело і хочеться тебе бачити, хоча б ти мав якусь пильну роботу, теревенить про щось, не даючи тобі й рота розтулити, але якщо його дратує негода або якщо він у злому гуморі, тобі доведеться тягнути його за язика, але тупа його лінь непереборна і він не спроможеться навіть буркнути щось на відповідь, наче йому позакладало. У кожного з наших приятелів стільки вад, що для того, щоб не розлюбити їх, нам доводиться втішатися тим, що вони талановиті, добрі, щиросерді або, згнітивши серце, дивитися на їхні хиби крізь пальці. На жаль, над милостивою впертістю, з якою ми намагаємося не бачити якихось вад нашого приятеля, бере гору впертість, з якою наш приятель віддається своїм гріхам, чи то тим, що він сам засліплений, чи то тим, що приписує сліпоту іншим. Він своїх вад не помічає і думає, що вони не помітні й іншим. Ризик не сподобатися іншим здебільшого пов'язаний із трудностю визначити, якою мірою щось залишається у нас непомітним, а тому, бодай з обачности, ніколи не слід говорити про себе, бо можете бути певні, що на цей предмет ваш погляд розбігатиметься з поглядом будь-якого співрозмовника. Коли ми відкриваємо для себе справжнє життя іншої людини, відкриваємо світ дійсний під оболонкою світу позірного, ми буваємо вражені так, ніби забралися в дім, як поглянути, зовсім звичайний, але насправді напхот напханий скарбами, відмикачками, трупами; але не менш ми буваємо вражені й тоді, коли замість образу, який ми створили про

себе, покладаючись на почуте від багатьох, ми дізнаємося з розмови, яку вони провадили про нас без нас, що ті люди бачать наш образ і наше життя в зовсім іншому світлі. Отож коли ми говоримо про себе, можемо бути певні, що наші невинні й обережні слова, які були вислухані з позірною грічністю й лицемірним схваленням, викличуть злостиві чи веселі, але в кожному разі негарні для нас балачки. В найкращому разі ми ризикуємо породити роздратування невідповідністю нашого уявлення про самих себе нашим словам, невідповідністю, через яку суд людей про самих себе звичайно такий самий смішний, як мугикання нездарних аматорів співу, які відчують потребу курникати улюблену мелодію і пнуться присмачити нерозбірливе мимрення своє енергійною мімікою і екстатичним виразом на лиці, хоча цей екстаз нам не передається. До лихої звички говорити про себе та про свої вади треба додати іншу, супутню їй звичку, звичку відшукувати в інших ті самі ганджі, які ми маємо самі. Саме про ці вади ми мовимо повсякчас: це дає змогу говорити про себе, хай небезпосередньо, змогу, яка поєднує в собі втіху сповіді з утіхою розгрішення. Зрештою наша увага, завжди звернута на те, що в нас характерне, бачить найкраще ці самі риси і в інших. Короткозорий мовить про іншого короткозорого: "Та він же ледве бачить"; сухотник сумнівається, чи здорові легені у здорованя; нечупара тільки й мовить про тих, хто не миється; смердючка нарікає, що від когось тхне; рогоносець скрізь бачить рогоносців; легковажна жінка — легковажних жінок; сноб — снобів. До того ж кожен порок, так само як і кожен фах, вимагає від людини й розвиває в ній спеціальні знання, якими вона не проти похизуватися. Збоченець винюхує збоченця, кравець, якого ти частуєш у себе, ще не озвавшись до тебе, уже прикинув вартість краму, з якого зшито твою пару, і пальці в нього аж сверблять, аби його помацати; а як ти, погломонівши хвилю-другу з дантистом, питаєш його, якої він думки про тебе, він скаже, скільки у тебе попсутих зубів. Це видається йому найважливішим, тоді як тобі, хто помітив попсовані зуби в нього, це уявляється в ньому найсмішнішим. Ми гадаємо, що інші сліпі, не лише коли говоримо про самих себе; поводимось ми так, ніби вони сліпі. Для кожного з нас існує свій окремий божок, і він приховує від нас наші вади або обіцяє, що їх ніхто не побачить, так само як він закриває очі й затикає ніздрі тим, хто не миється, аби вони не знали, що в них леп за вухами, не відчували, що під пахвами у них пахне потом, і запевняє їх, що вони можуть сміливо йти куди заманеться, ніхто нічого не зауважить. А ті, хто носить чи дарує фальшиві перли, уявляють собі, що їх матимуть за правдиві. Блок був погано вихований, він був невропат, сноб, належачи до малопоштивої родини, він, як на дні моря, витримував на собі страшелезний тиск, і тисли на нього не лише християни, утримувані на поверхні, а й нижчі шари жидівських каст, нижчі щодо християн, але вищі щодо його касті, кожна з яких гнітила своєю погордою ту, що була відразу ж під нею. Аби впливти аж на свіже повітря крізь шари жидівських родин, Блок потребував би кілька тисячоліть. Треба було пробивати собі шлях інакше.

Коли Блок закинув мені те, що я начебто переживаю напад снобізму, і вимагав, щоб я в цьому признався, я міг би йому відповісти: "Аби я був сноб, я з тобою не

водився б". Але я тільки сказав, що він не надто гречний. Він почав перепрошувати, але так, як перепрошує невихована людина, яка з великою охотою повторює свої слова, та ще й при цьому огрублюючи їх: "Даруй уже мені, — казав він при кожній зустрічі, — я тобі завгирив, я тобі дошкулив, я був з тобою невинувато жорстокий. А проте, людина взагалі і твій приятель зокрема — рідкісне бидло! Бо ти не можеш собі уявити, як ніжно, наперекір злостивим вибрикам, я тебе люблю. Часто, думаючи про тебе, я плачу, плачу ніжними сльозами". І він схлипнув.

Ще більше, ніж його невихованість, мене дивувало, що він раз у раз провалювався як співрозмовник. Цей хлопчина — перебендя, який говорив про найвідоміших письменників: "Дурень дуренний, йолоп, сухоголовець", іноді залюбки розповідав анекдоти, в яких не було й дрібки соли, і наводив як "справді прецікаву людину" цілковитого нездару. Це очевидне попадання пальцем у небо в усіх його відгуках про розум людини, про її вартість, про її цікавість дивувало мене доти, доки я не познайомився з Блоком старшим.

Я не припускав, що ми колись ісподобимося чести познайомитися з ним: Блок молодший неприхильно відгукнувся про мене в розмові з Сен-Лу, а в розмові зі мною про Сен-Лу. Він навіть сказав Роберві, що я був (завше) страшенний сноб. "Атож, атож, він у захваті від того, що знайомий з Л-л-л-легранденом", — бовкнув він. Манера вирізняти те чи інше слово була у Блока zarazом ознакою іронії і літературності. Ймення Леграндена не говорило Сен-Лу нічого. "Хто се?" — спитав він здивовано. "О, цей йогомосць вельми поштивий!" — сміючись, відповів Блок, мерзлякувато встромляючи руки до піджачних кишень, і в цю мить йому здавалося, що перед ним уже маячить мальовнича й незвичайна постать провінційного шляхтича, проти якого провінційна шляхта Барбе д'Оревільї^[154] ніщо. Досадуючи, що він не вміє намалювати портрета Леграндена, Блок примножив кількість "л" у його найменні і смакував його як найдобріше вино. Але його втіха була надто суб'єктивна, щоб її відчув хтось інший. Якщо Блок сипнув наздогад на мене у розмові з Сен-Лу, то так само сипнув він наздогад на Сен-Лу в розмові зі мною. Як він нас паплюжив, ми довідалися в усіх подробицях обидва другого ж дня, хоча ми нічого одне одному не переказували, бо нам обом це видавалося б ганебним, зате Блок вважав це за цілком природне і майже неминуче; стурбований і твердо вірячи, що скаже кожному з нас лише те, що й так впливе, він волів забігти наперед і, відтягнувши Робера набік, признався, що мовив зле про нього навмисне, аби йому це внесли у вуха, присягнувся "Кроніоном Зевесом, клятво-хранителем", що любить його, що віддав би життя за нього, і втер сльозу. Того ж таки дня, вибравши час, коли я був сам, він склав покуту і заявив, що виступав у моїх інтересах, вважаючи, що деякі світські знайомства для мене згубні і що я взагалі "заслуговую на кращу долю". Після чого, взявши мене за руку з розчуленням пияка, хоча сп'яніння його було чисто нервово: "Можеш мені не вірити, — сказав він, — але хай мене одразу ж ухопить чорна Кера^[155] й потягне за пороги ненависного людам Гадеса^[156], якщо вчора, думаючи про тебе, про Комбре, про безкраю ніжність, що я

почуваю до тебе, про те, як ми разом протирали штани на шкільній лаві, хоча ти цього не пам'ятаєш, я не ридав усеньку ніч. Так, усеньку ніч, присягаюся, але, на жаль, я знаю, що то за штука — людська душа, і переконаний, що ти мені не віриш". Я й справді не вірив; його клятва "на чорній Кері" не надавала більшої ваги його словам, які, як мені підказувало чуття, він оце щойно придумав, бо еллінський культ був у Блока чисто літературним. Зрештою, розчулившись і прагнучи розчулити когось своєю брехнею, він щоразу вигукував: "Клянуся тобі"; та й ці слова вимовляв він не так через те, що неодмінно хотів переконати когось у своїй щирості, як через те, що коли брехав, то зазнавав якоїсь істеричної втіхи. Я не вірив йому, але не сердився, бо це мені дісталось від матері й бабусі: не мати зуба навіть на тих, хто провинився куди більше, і ніколи на когось не кидати каменя.

Зрештою Блок був не такий уже й пропачий хлопець, він умів поводитися і дуже люб'язно. Відколи комбрейська раса, з якої вивелися люди такі напрочуд чисті, як моя бабуся та матір, майже вимерла, і я вже міг вибирати хіба між чесним бидлом, бездушним і лояльним, сам звук голосу якого зразу ж виказує, що твоє життя його зовсім не обходить, та іншим заводом людей, тими, хто, поки він з тобою, розуміє тебе, кохає тебе, розчулюється до сліз, відтак, через годину-другу, відшкодовує це тим, що візьме тебе на нещадний жарт, але потім повертається до тебе, такий самий святий та божий, такий самий тихий, хоч у вухо бгай, — і мушу сказати: я, мабуть, віддавав перевагу саме цьому поріддю людей, — не тим, що вони душевно чистіші, а тим, що їхнє товариство мені більше до вподоби.

— Ти не уявляєш, як мене болить, коли я думаю про тебе, — провадив Блок. — Власне, це щиро жидівська риса, — додав він іронічно, мружачи око, ніби брався визначити під мікроскопом безконечно манісіньку дозу "жидівської крові", — ці самі слова міг би сказати (але зроду не сказав би) той чи інший французький потужник, серед предків якого, найщирісіньких християн, числився і Самуїл Бернар, а як сягти глибше, то й Богоматір, від якої нібито пішло коліно Леві. — Я залюбки, — додав він, — відкриваю в собі почування — правда, їх небагато, — які можна вивести з мого жидівського походження. — Він виголосив цю тираду, бо йому здавалося дотепним і водночас сміливим говорити правду про своє плем'я, правду, яку він принагідно намагався якось по-особливому пом'якшити, — так скнари, пішовши нарешті на те, щоб покрити борги, набираються духу заплатити лише половину. Цей різновид ошуканства, коли правду ми здатні сказати не інакше, як із підмісом до неї добрячої дешиці брехні, цього спотворювача правди, поширений більше, ніж ми собі уявляємо, і навіть ті, хто його зазвичай нехтує, за якоїсь гризоти, надто любовної гризоти, рятуються ним.

Усі ці таємні Блокові вихватки проти мене в розмовах із Сен-Лу і проти Сен-Лу в розмовах зі мною завершувалися запрошенням на обід. Я не певен, що він спершу не пробував покликати Сен-Лу самого. Така спроба ймовірна, а, отже, можлива, проте вона провалилася, бо Блок одного дня сказав мені та Сен-Лу: "Любий метре, і ти, вершнику — улюбленцю Ареса^[157], маркграфу де Сен-Лу-ан-Бре, поскромителю румаків! Скоро я спіткав вас на пінноголосних берегах Амфітріади^[158], під шатрами Менье, на

крилатих байдаках, то чи не будете ласкаві ви обидва завітати на трапезу найближчого дня до мого зацного батька, такого щиросердого?" Він кликав нас, бо хотів ближче заприятелювати з Сен-Лу, сподіваючись, що той уведе його до вищого світу. Якби пролізти туди захотів я, і тільки ради самого себе, Блок побачив би в цьому ознаку наймерзеннішого снобізму, цілком відповідного думці, яку він склав собі про одну з рис моєї вдачі, яку, одначе, не вважав, принаймні досі, за головну; але в цьому самому прагненні, народженому в нього, він бачив доказ похвальної цікавості його розуму, спраглого соціальних відкриттів, які могли дати йому матеріал як письменникові. Блок старший, дізнавшись, що його син збирається привести обідати свого друга, чие ім'я і титул він вимовив саркастично-хвалькувато: "Маркіз де Сен-Лу-ан-Бре", — був уражений.

"Маркіз де Сен-Лу-ан-Бре! А, хай тобі грець!" — вилаявся він, — прокльоном у нього завжди передавалася найвища міра пошани до вельмож. І кинув на сина, здатного нав'язати такі високі стосунки, захоплений погляд, мовляв: "Оце здивував! Невже цей вундеркінд — моє дитятко?" Той погляд справив моєму колезі втіху не меншу, ніж коли б його місячне утримання зросло на п'ятдесят франків. Бо Блок почував себе в домі зле, він знав, що батько вважає його за схибнутого через його захоплення Леконтом де Лілем, Ередіа^[159] та іншою подібною "богемою". Але знайомство з маркізом де Сен-Лу-ан-Бре, батько якого — голова Суецького каналу (а, хай тобі грець!), — це здобуток "безперечний". Ось тільки шкода, що в Парижі залишився, щоб тут, бува, його не зіпсували, стереоскоп. Лише Блок старший умів чи принаймні мав право користуватися ним. Зрештою він показував його зрідка, і то при нагоді, в дні, коли скликалося гостей і донаймалося чоловічу челядь. Отож-бо стереоскопічні сеанси були наче нагородою, привілеєм, ласкою для тих, хто приходив, а господареві дому вони здобували таку саму славу, яку дає людині талант, ніби і знімки робив, і апарат винайшов він сам. "Ти не був учора в Соломона?" — питали одне в одного родичі. "Ні, я до кола обраних не потрапив! А що там було?" — "Гвалт і репет, стереоскоп і всі ці штучки-дрючки". — "А, і стереоскоп? Тоді шкода, що мене не було, — я чув, Соломон здорово показує".

— Дарма, — сказав Блок старший синові, — не все зразу, це буде для нього принадою на майбутнє.

Батьківська ніжність його дійшла до того, що він уже подумував, аби потішити сина, виписати стереоскоп. Але "фізичного часу" не було, чи здавалося, що не було. А тим часом довелося через нас відкласти обід: Сен-Лу сидів на місці, дожидаючи вуйка, який мав приїхати на два дні до маркізи де Вільпарізіс. Вуйко дуже кохався у фізичних вправах, надто в ходьбі на далекі відстані, і хотів більшу частину шляху від замку, де відпочивав, пройти пішки, ночуючи на фермах, а тому ніхто не знав до пуття, коли саме він появиться у Бальбеку. Боячись рушати з готелю, Сен-Лу доручав мені носити до Енкарвіля, де було телеграфне бюро, депеші його коханці, а надсилав він їх щодня. Очікуваного вуйка звали Паламед — це ім'я він одідичив від предків, княжат сицилійських. А згодом, вичитавши в історичних книгах, що якийсь подеста чи князь Церкви носив таке саме ймення, цю гарну ренесансову медаль, а на думку інших,

античну, яка завжди залишалася в сім'ї, переходила від роду й до роду, а потім від ватиканської колекції до вуйка мого приятеля, я втішався, як втішаються ті, хто не має грошей, аби колекціонувати медалі, збирати пінакотеку, хто обмежується пошуками старих імен (імен країв, імен достеменних і барвистих, як стара мапа, як емблема, корогва чи збірка кутюм; імен хресних, де в гарних французьких кінцівках лунають і чуються мовні хиби, простацькі інтонації, огріхи вимови, всі ті перекручення, на які наші предки довго наламували латинські чи саксонські слова, і це каліцтво згодом було в законене граматики), словом, хто завдяки такій збираниці старовинних звучань влаштовує для себе концерти, як ті люди, які купують *viola da gamba* або *viola d'amore*, аби виконувати на старовинних інструментах старосвітську музику. Сен-Лу сказав мені, що навіть у найзамкнутішому аристократичному колі його вуйко Паламед вирізнявся своєю особливою неприступністю, що він гоноровитий, пишається своєю вельможністю і що він, братова та ще кілька обранців створили так званий "клуб феніксів". Але й там він так усіх залякав своєю зарозумілістю, що бували випадки, коли люди з товариства зверталися з проханням рекомендувати їх йому до його рідного брата і чули відмову: "Що ви, і думати забудьте просити мене, щоб я познайомив вас із моїм братом Паламедом. Моя дружина, ми всі, тут безпорадні. Або ж він буде з вами неласкавий, а мені б цього не хотілося". Разом зі своїми друзями він склав список членів Жокей-клубу, з якими нізащо в світі не хотів знайомитися, — до цього списку потрапило двісті душ. А у графа Паризького за свою гожість і за свою пиху він дістав прізвисько Принц.

Сен-Лу оповідав мені про давноминулу молодість свого дядька. Щодня дядько приводив жінок до ґарсоньєрки, яку винаймав укупі з двома приятелями, не меншими красенями, як сам, за що їх і охрестили "трьома Граціями".

— Якось один чоловік, котрий нині, за висловом Бальзака, на оці в Сен-Жерменському передмісті, а в певну давнішу, досить похмуру, пору життя виказував химерні вподобання, попросив мого вуйка одвезти його до себе в ґарсоньєрку. Але не встиг він туди ввійти, як почав освідчуватися в коханні не жінкам, а моєму дядькові Паламеду. Вуйко вдавав, ніби нічого не розуміє, під якимсь приводом повів двох своїх приятелів до суміжної кімнати, потім вони повернулися, згребли провинника, роздягли, спустили йому кров і викинули в десятиградусний мороз на вулицю, де його й знайдено напівживого. Поліція почала слідство, і нетяга ледве зумів затерти цю справу. Тепер дядько Паламед не вчинив би такої жорстокої екзекуції, ба більше: ти собі не уявляєш, скільки простацтва він, такий пиндючний зі світськими людьми, приголубив, скільком став підпорою, часто сам наражаючись на невдячність. Він влаштовує в Парижі служника, який обслуговував його в готелі, а якогось кмета посилає навчатися ремеслу. Либонь, у ньому це навіть гарне-миле, на відміну від його світських манер. — Сен-Лу належав до того розряду світських молодиків, які вже досягають такого рівня, що могли дозволити собі репліки на зразок: "Либонь, у ньому це гарне-миле, це добрий його бік", і з цього химерного насіння дуже швидко виростало таке розуміння речей, що, мовляв, ти — ніщо, а народ — усе, словом, цілковита супротивність плебейській гордині. — Кажуть, годі собі уявити, як він замолоду вів перед, виступав правodawцем

усього товариства. Сам він при лихій чи добрій годині робив лише те, що йому здавалося найприємнішим, найзручнішим, і його сліпо наслідували сноби. Коли в театрі йому хотілося пити і йому приносили напої до ложі, то наступного тижня в усіх підсобках при кожній ложі з'являлися пляшки з прохолодним. Одного дощистого літа у нього почалися ревматичні болі, і він замовив собі пальто з вігоні, м'якої, але теплої, — з неї роблено лише пледи, а йому сподобалися сині й оранжеві смужки на цих коцах. Після цього клієнти модних кравців почали замовляти сині кошлаті пальта з торочками. Якщо вуйкові чомусь стріляло в голову, щоб обідали без усяких церемоній у замку, куди він приїздив на цілий день, і, щоб опрощатися, не прихоплював з собою фрак, сідаючи до столу в тому самому піджаку, в якому ходив до обіду, то одразу ж ставало модним обідати на селі в піджаку. Коли ж він їв тістечко замість ложечки виделкою або причандаллям власного винаходу, що його замовляв ювелірові, або пальцями, то інакше робити було не вільно. Йому забаглося знову послухати деякі квартети Бетховена (бо попри всі свої дикі витребеньки, він аж ніяк не дурний і дуже кебетливий), і він найняв музик, аби ті щотижня грали їх для нього та кількох приятелів. Того року верхом вишуканости стало влаштовувати невеличкі зібрання, щоб слухати камерну музику. Зрештою, я думаю, що світом він не нудив. Гарний, як бог, він не міг не бути бабодуром! Кого саме він дурив, я навряд чи міг би вам сказати, бо він людина дуже потайлива. Знаю лише, що не раз зраджував мою сердешну тітку. А проте він біля неї упадав, вона його божествила, і пізніше він довго її оплакував. У Парижі він ходить на цвинтар майже щодня.

Другого дня, потому як Робер оповідав усе це про свого вуйка, даремно його очікуючи, я вертався сам до готелю повз казино, аж це відчув, як хтось поблизу приглядається до мене. Я обернувся і помітив чоловіка сорока років, височенького й огрядненького, з дуже чорними вусами; нервово поплескуючи по штанях ціпочком, він уп'явся у мене гострими від пильности очима. Вряди-годи ці очі прошивали все довкола надзвичайно меткими поглядами, — так, угледівши незнайомця, нишпорить очима той, кого незнайомиць чомусь навів на думки, що не спали б нікому іншому, скажімо, божевілець або шпиг. Кинувши на мене останній погляд, нахабний і водночас обачний, глибокий і швидкий, наче постріл (так стріляють, перш ніж дати драла), він роззирнувся навколо, відтак, раптом прибираючи неуважної й гордовитої міни, крутнувся на підборах і поринув у читання афіші, курникаючи щось і чепурячи пишну троянду в бутоньєрці. Потім дістав із кишені записника, удав, ніби записує титул п'єси, кілька разів позирнув на годинника, насунув на очі чорне солом'яне канотье, прикладаючи до крис долоню, ніби виглядав когось, махнув з досади рукою, мовляв, скільки можна чекати, але ті, хто справді жде, ніколи так не махають, потім, зсунувши на потилицю капелюха, під яким стирчала щітка коротко стриженого волосся, хоч цілком могло бути, що обабіч у нього буяли довгенькі хвилясті голубині крила, він гучно зітхнув, як зітхають ті, кому аж ніяк не жарко, але хто хоче показати, що він задихається від жароти. Я подумав, що це готельний злодій, що він уже кілька днів вистежує бабусю та мене, аби пограбувати, а тепер побачив, що я розкусив, чому він

мене пасе; можливо, лише на те, щоб спантеличити мене, він і намагався, змінивши позу, вдати неуважність і байдужість, але він так передавав куті меду, аж здавалося, ніби мав на меті не тільки приспати мою пильність, а й помететися за кривду, якої я ненароком йому завдав, не так показати, що він мене не бачить, як створити враження, ніби я нікчема, не вартий жодної уваги. Він задержувався випинав груди, шилив губи, підкручував вуса, а в його погляді стояло щось геть байдуже, недобре, майже образливе. Коротко кажучи, вираз на його обличчі був такий чудний, що я брав його то за злодія, то за навіженця. А його вбрання, мов допіру від кравця принесене, було куди строгіше й куди простіше, ніж у всіх бальбецьких літників, і, побачивши його, я перестав червоніти за свій піджак, який так часто принижувала сліпуча і банальна білота їхніх пляжних костюмів. Мене перестріла бабуса, ми пройшлись удвох, а через годину, коли я чекав на неї біля готелю, куди вона забігла на хвилинку, я побачив, що з готелю виходить маркіза де Вільпарізіс із Робером де Сен-Лу і з тим самим незнайомцем, який мене так пильно розглядав перед казино. Погляд його прошив мене зі швидкістю блискавиці, так само, як тоді, коли я угледів його вперше, і, ніби не помітивши мене, знов ледь потупився, відтак, утративши гостроту, задивився кудись у простору, погляд, який удає, ніби нічого не бачить зокола і не передає того, що всередині, погляд, який хоче показати лише те, як приємно йому відчувати довкола себе вії, які він розхиляє солодкою своєю круглявістю, погляд побожний і облесливий, притаманний іноді дурням. Я зауважив, що незнайомиць переодягнувся. Тепер його вбрання було ще темніше, справжня гожість, звісно, ближча до простоти, аніж фальшива, але тут було щось інше: зблизька відчувалося, що костюм майже безокрасний не тому, щоб той, хто усунув барви, був до них байдужий, а радше тому, що з якихось міркувань він воліє їх зректися. Строгість його вбрання здавалася радше наслідком якихось режимних положень, ніж униканням того, що бере на себе очі. Темно-зелена нитка в матерії штанів гармоніювала зі стрілкою на шкарпетках, і лише ця добірність і свідчила про жвавість уподобань: скрізь цей смак тримали за поли, а тут на тобі — змилостивилися. Що ж до червоної плямки на краватці, то хай собі жевріє непомітно, як вільнощі, на які не кожен зважиться.

— Добрий вечір! Рекомендую вам мого братана, барона Германтського, — звернулася до мене маркіза де Вільпарізіс, тоді як незнайомиць, не дивлячись на мене, прохарамаркав: "Радий", після чого, даючи наздогад, що його гречність силувана, хмикнув: "Хм, хм, хм", — і, згинаючи мізинок, вказівець і палюх, подав мені середній палець і підмізинець, на яких не було перснів і які я потиснув крізь шведську рукавичку; потім барон, не підносячи на мене очей, обернувся до маркізи де Вільпарізіс.

— Ой леле мій, де моя голова, — сказала, сміючись, вона, — назвала тебе бароном Германтським! Рекомендую панові барона де Шарлюса. Зрештою помилка не така вже велика, — додала вона, — так чи інакше, а ти таки Германт.

Тим часом надійшла бабуса, ми всі рушили разом. Роберів вуйко не лише не зволив озватися до мене бодай слівцем, він навіть не глянув на мене. Незнайомців він обзирає

(протягом цієї короткої прогулянки він кілька разів бликав моторошно й проникливо, ніби міряв щупом, на перехожих, усе простолюду, усе низоту), а на знайомих, наскільки я міг судити по собі, не дивився ані секунди, — так детектив за друзями не наглядає, бо цього не вимагає його компетенція. Барон гомонів з бабусею і маркізою де Вільпарізіс, а я відстав з Робером іззаду.

— Скажіть-но, я, може, не те почув, маркіза де Вільпарізіс сказала вашому дядькові, що він Германт?

— Авжеж, так воно і є, він — Паламед Германтський.

— Він що, з тих самих германтів, які мають замок поблизу Комбре і вважають, ніби вони походять від Жене-в'єви Брабантської?

— Із тих самісіньких. Геральдичнішого над мого вуйка на світі нема нікого, так ось він розтлумачив би вам, що наш клич, наш бойовий клич, який потім став "Роздайся!", раніше був "Комбрезіс!" — сказав Робер і засміявся, аби я не подумав, ніби він хвалиться цим привілеєм: на клич мали право можновладці, отамани військові. — Він брат нинішнього кастеляна.

Отак породичалася з Германтами, та ще так близько, та сама маркіза де Вільпарізіс, яка довгий час зоставалася для мене дамою, яка подарувала мені, коли я пішки під стіл ходив, качку з коробкою шоколаду в дзьобі, дамою, яка була така далека від Германтської сторони, ніби жила весь час на Мезеглізькій стороні, яка здавалася мені не такою блискучою, як комбрейський оптик, яку я ставив нижче його і яка нині підскочила в ціні так само казково, як знецінюються деякі наші власні речі, при чому ці підвищення і зниження вносять у нашу молодість і в періоди нашого життя, в яких щось іще збереглося від нашої молодости, перетворення такі численні, Овідієві метаморфози.

— Чи це правда, що в замку зібрані всі погруддя давніх володарів Германта?

— Атож, це дивовижне видовище, — сказав іронічно Сен-Лу. — Сказати по ширості, це, як на мене, дуже кумедно. Але в Германті — це буде цікавіше! Тут є дуже зворушливий портрет моєї тітки пензля Кар'єра. Це така сама розкіш, як Вістлер чи Веласкес, — додав Сен-Лу, — у своїй горливості неофіта він іноді починав плутатися в величинах, — є там і приємні полотна Гюстава Моро. Моя тітка, сестриниця вашої приятельки маркізи де Вільпарізіс, виросла при ній і вийшла за свого кузена, теперішнього дука Германтського, а герцог теж доводиться небожем моїй тітці Вільпарізіс.

— А хто ж тоді ваш дядько?

— У нього титул барона де Шарлюса. За положеннями по смерті мого діда у перших вуйко Паламед мав прибрати титул принца де Лом, який носив його брат, перш ніж став дуком Германтським, бо в цій родині титули міняються, як сорочки. Але вуйко на все це дивиться по-своєму. На його думку, нині надуживають трохи титулами італійських княжат, іспанських грандів тощо, і хоча він мав до вибору кілька титулів принца, проте з духу суперечності і щоб показати, який він простий, хоча за цією простотою криється велика пиха, зберіг титул барона де Шарлюса. "Нині всі принци, —

каже він, — треба ж бодай чимось відрізнитися від інших; я носитиму титул принца, лише коли захочу подорожувати інкогніто". Він запевняє, що нема титулу давнішого, ніж титул барона де Шарлюса; аби довести вам, що цей титул давніший за титул Монморансі, які загарбали собі право називатися першими баронами Франції, хоча вони всього лишень перші барони Іль-де-Франса, де було їхнє лено, вуйко просторікуватиме цілими годинами і з дорогою душею, адже він людина хоча й дуже тонка, дуже кебетлива, а проте вважає це за животрепетну тему для розмови, — додав з усмішкою Сен-Лу. — Але я вдався не в нього, і ви не змусите мене говорити про родовід: що може бути нуднішого, кого це може тепер хвилювати? їй-бо, життя коротке.

У невблаганному погляді, який змусив мене озирнутися біля казино, я пізнав той самий погляд, який був звернений до мене в Тансонвілі, коли пані Сванн гукала Жільберту.

— Ви мені казали, що ваш дядько, барон де Шарлюс, мав багато коханок. А пані Сванн — теж?

— Ба ні, що ви! Він великий Сваннів друг, завжди палко за нього заступався. Але щоб був коханком його дружини, такого й на думку нікому б не спало. Якби світ дізнався, що ви в це вірите, то всі дивом дивувалися б.

Я не посмів відповісти, що якби у Комбре дізналися, що я в це не вірю, то дивувалися б ще більше.

Бабуся була захоплена бароном де Шарлюсом. Правда, барон надавав величезної ваги тому, якого хто роду і який у нього статус, і бабуся це зауважила, але ставилася до цього без тієї суворості, яка складається звичайно з глибоко зачаєної заздрости та досади, що хтось інший, а не ти має такі бажані, але недосяжні переваги. Навпаки, рада з самої себе і не заздра на чийсь пишноту і славу, бабуся, при її розумі помічаючи вади барона де Шарлюса, говорила про нього з тією невимушеною, усміхненою, майже співчутливою зичливістю, якою ми віддячуємося предметові нашої безкорисливої обсервації за ту втіху, яку він справляє, тим паче, коли цим предметом був той, чий домагання здавалися їй хай і не законними, зате своєрідними, такими не схожими на ті, що вже надокучили їй очам. Якщо бабуся так легко пробачала баронові де Шарлюсу його аристократичні упередження, то це переважно за його тямущість і вражливість, якими його, мабуть, ущедрила природа, на відміну від сили салонних шаркунів, над якими так збиткувався Сен-Лу. Але дядько не пожертвував, як небіж, забобонами задля високих ідеалів. Барон де Шарлюс, він сполучав у собі і те, і те. Власник на правах нащадка герцогів Немурських і принців Ламбальських архівів, меблів, Гобеленів, портретів його предків пензля Рафаеля, Веласкеса, Буше, наділений правом говорити, що при перегляді родинного літопису він одвідує музей і незрівнянну бібліотеку, барон де Шарлюс, навпаки, підносив аристократичний спадок до рангу, якого небіж його позбавляв. І ще одне: не такий ідейний, як Робер, не такий балакливий, більший реаліст у підході до людей, він не хотів нехтувати важливого у їхніх очах елемента свого престижу, а престиж не тільки давав його уяві безкорисливу втіху, а й прислужувався непомалу в його практичній діяльності. Розбіжності так і залишаться

між людьми його десятка і тими, хто дотримується свого ідеалу, що велить їм зректися своїх переваг, аби пориватися, як це нерідко буває, лише до втілення ідеалу в житті — так малярі чи письменники жертвують своєю майстерністю, так народ-поет захоплюється модерном, так народ-воїн започатковує тотальне роззброєння, так усевладні уряди демократизуються і скасовують драконівські закони, попри те, що найчастіше життя не віддячує цих шляхетних зусиль; одні втрачають талант, інші позбуваються свого вікового панування; пацифізм множить іноді війни, потурання збільшує злочинність. Потяг Робера до щирости і до розкутости не можна було не визнати вельми шляхетним, а проте з житейського погляду можна було радіти, що його нема у пана де Шарлюса, бо той перевіз до себе з палацу Германтів усі гарні різьблені меблі, а не змінив їх, як небіж, на убрання "стиль-модерн", на Лебурів і Гійоменів. Правда, ідеал пана де Шарлюса був дуже штучний і — якщо лише цей епітет підходить до слова "ідеал" — настільки ж мистецький, як і світський. Лише в дуже небагатьох жінок великої вроди і високої культури, чиї бабусі два сторіччя тому втілювали славу і гожість давнього режиму, барон бачив вишуканість, йому було добре тільки з ними, і захоплення, звичайно, щире, живилося історичними і мистецькими ремінісценціями, пов'язаними з їхніми іменами, — так вивчення античності посилює захоплення науковця одою Горація, хоч та, може, поступається сучасній поезії, до якої цей учений zostався б байдужий. Кожна з цих жінок проти гарненької міщаночки була для барона тим, чим було б поряд із сучасною картиною, де зображено дорогу або ж весілля, старовинне полотно, чия історія добре відома, починаючи з того часу, коли його замовляв папа чи король, і далі, коли його дарували, купували, забирали чи діставали у спадок такі-то й такі-то, з ким пов'язана якась подія, принаймні шлюб, що становить історичний інтерес, — а отже, наші знання про полотно надають йому особливої вартости тим, що посилюють у нас відчуття багатства нашої пам'яті та ерудиції. Пан де Шарлюс тішився, що такі, як у нього, забобони, які не дозволяють кільком великим паніям приятелювати з жінками не такої блакитної крові, зберегли цих паній для нього з усією їхньою нерозтраченою шляхетністю, щоб він міг так само схилитися перед ними, як перед фасадами XVIII сторіччя, підпертими пласкими колонами рожевого мармуру, в яких нові часи нічого не змінили.

Пан де Шарлюс звеличував правдиву шляхетність розуму і серця цих жінок, граючи на тому, що слово "шляхетність" має два значення, і ошукуючи себе самого манною цього облудного розуміння, цієї суміші аристократизму, великодушности й артизму, манною, в якій таїться спокуса, небезпечна для таких людей, як моя бабуся, якій здався б дуже смішним грубіший, зате й простодушніший забобон магната, якого цікавить лише генеалогія і більше нічого, але яка була беззахисна перед личиною розумової вищості, беззахисною аж так, що їй здавалася особливо завидною доля княжат лише тому, що вони могли мати вчителями Лабрюєра чи Фенелона.

Перед Гранд-отелем троє Германтів покинуло нас; вони збиралися на сніданок до принцеси Люксембурзької. Коли бабуся прощалася з маркізою де Вільпарізіс, а Сен-Лу з бабусею, пан де Шарлюс, що досі не озвався до мене ні словечком, відступив назад,

ближче до мене. "Ввечері після трапези я зайду на чаювання до тітки Вільпарізіс, — сказав він. — Маю надію, що ви зробите мені приємність, як прийдете з бабусею". Потім він наздогнав маркізу.

Попри неділю, фіакрів перед готелем стояло не більше, ніж на початку сезону. Наприклад, пані нотарева вважала, що наймати повіз щоразу лише на те, щоб не їхати до панства де Камбремер, — не з нашими грошиками, і вирішила сидіти в кімнаті.

— Чи здорова пані Бланде? — запитували у нотаря. — Щось сьогодні вона не показувалася.

— Її болить голова, ще б пак, така спека, буря. Їй досить ледачого. А все ж увечері, гадаю, ви її побачите. Я порадив їй зійти вниз. Це їй піде тільки на користь.

Я думав, що, запрошуючи отак нас до тітки, яку він, звісно, попередив, пан де Шарлюс хотів спокутувати негречність, якої він допустився щодо мене під час вранішньої прогулянки. Але коли, вступивши до вітальні маркізи де Вільпарізіс, я хотів привітатися з її небожем, то тільки даремно крутився біля нього. А він високим голосом оповідав досить ущипливу історію про свого кривого. Так і не зумівши перехопити його погляд, я поклав сказати йому добридень, і то досить голосно, аби попередити його про мою присутність, але зрозумів, що він мене помітив, коли я йому вклонився, ще не встигши й рота розтулити, він подав мені два пальці, не повертаючи очей у мій бік і не урвавши розмови. Він мене, безперечно, бачив, хоча ніяк цього не показував, і тут я зауважив, що очі його, які ніколи не дивилися на співрозмовника, бігали навсідч, як у переляканої звірючки або як у вуличного перекупника, який вихваляє і виставляє напоказ свій недозволений крам, але микуляє, не підводячи голови, очима, чи не йде поліція. Мене трохи здивувало, що маркіза де Вільпарізіс хоча й рада була нас бачити, але, очевидно, не чекала нас, однак мене ще більше здивувало, що пан де Шарлюс сказав моїй бабусі: "О, це ви дуже добре придумали, дуже мило! Правда, тітонько?" Звісно, він помітив, що вона була здивована, побачивши нас, але як людина, привчена задавати тон, брати "ля", він був певен, що її подив зміниться радістю, тільки-но він покаже, що він і сам радий і що наша поява викликає саме таке почуття. Розрахунок цей справдився: маркіза де Вільпарізіс, яка дуже зважала на небожа і знала, як важко йому догодити, відкрила раптом ніби нові високі прикмети у моєї бабусі і весь час була солодка з нею на мову. Але у мене в голові не вкладалося, як міг пан де Шарлюс через кілька годин забути про своє запрошення, дуже небагатослівне, але, очевидно, й дуже не випадкове, загодя обмислене, яке я одержав від нього вранці, а нині подати справу так, ніби це добре придумала моя бабуся, хоча придумав він. Я був поборником точності аж до того віку, коли до мене дійшло, що допитування не найкращий спосіб зглибити чийсь справжні наміри і що саме собою непорозуміння, яке може залишитися непоміченим, не таке незручне, як наївна наполегливість. "Але ж ви самі сказали мені, щоб ми до вас сьогодні прийшли, пам'ятаєте?" — зауважив я. Жодним рухом, жодним звуком не зрадив себе пан де Шарлюс, він ніби й не чув мого запитання. Тоді я його повторив — так дипломати чи розсварені молоді люди з невтомним і марним завзяттям домагаються правди, хоча позваний уперто її ховає. Пан де Шарлюс ізнов не пустив

пари з уст. Мені здалося, ніби на баронових устах грає усміх того, хто дивиться спишна і на людей, і на те, як їх виховано.

Оскільки давати якесь пояснення барон відмовився, я спробував знайти його сам, але тільки снував усілякі здогади, з яких жоден не вдовольняв мене. Може, він уже не пам'ятав, а може, вранці я його не так зрозумів... Десь-найпевніш, він з гонору не хотів визнати, що запросив людей, якими гордував, і волів виставити так, ніби вони явилися сюрпризом. Та якщо він нами гордував, то навіщо ж покликав нас, певніше, бабусю, бо цілий вечір звертався лише до неї і ні разу не озвався до мене? Весело гомонячи з нею і з маркізою де Вільпарізіс і ховаючись за них, як ховаються у глибу ложі, він лише іноді відривав від них свій допитливо гострий погляд і втуплював його у моє обличчя, і тоді його очі ставали задумливими і стурбованими, ніби дивилися на майже нечитабельний рукопис.

Якби не ті його очі, пан де Шарлюс був би вродливцем над вродливцями. Сен-Лу, говорячи зі мною про інших Германтів, сказав якось: "Ба, в них же не відчувається роду, хіба про когось із них можна сказати, що це великий пан, як про мого вуйка Паламеда?", доводячи тим самим, що вельможність та аристократична гожість не є чимось таємничим і новим, що вони залежать від прикмет складників, які я завиграшки розпізнавав і які зовсім мене не вразили, — і тут я мусив визнати, що одна з моїх ілюзій розвіялась. Даремно пан де Шарлюс герметично замикав вираз на своєму виду, якому легкий шар пудри надавав чогось акторського; його очі були ніби шкалубинами, стрільницями, які він заткнути не міг і звідки, залежно від того, де ти був щодо нього, тебе раптово освітлювали перехресні відблиски якоїсь схованої всередині зброї, не вельми безпечної навіть для того, хто, не вмючи до пуття нею орудувати, носив її в собі, у стані хисткої рівноваги, стані вибухонебезпечному; а пильний, стурбований погляд разом зі страшенною зморою, судячи з великих синців під очима, пробиваючись крізь суворі й поправні риси, насували думку про інкогніто, маскування, до якого вдається впливова людина, як їй щось загрожує, або думку принаймні про особу небезпечну, але трагічну. Мені хотілося докопатися до цієї таємниці, якої не крили в собі інші люди і яка надавала такої загадковості поглядові пана де Шарлюса ще вранці, коли ми здибалися з ним біля казино. Проте, дізнавшись, якого він роду, я тепер уже не міг думати, що це погляд злодія, а послухавши його, не міг думати, що це погляд навіженого. Зі мною він тримався холодно, а з бабусею дуже ласкаво, але ця холодність могла породжуватися не особистою нехиттю, бо загалом наскільки барон був доброзичливий з жінками і наскільки потурав їхнім вадам, про які відгукувався завжди поблажливо, настільки ж дихав він тяжким духом на чоловіків, надто юнаків, — так гордують жінками деякі жінконенависники. Про якихось "жиголо", чи то родичів, чи то Роберових приятелів, що Робер випадково про них згадав, пан де Шарлюс, забувши про свою завждішню стриманість, кинув майже люто: "Паскуди". Я зрозумів, що молодикам він надто ставить на карб те, що вони пожіночилися. "Це суцці баби!" — казав він з погордою. Але який спосіб життя не видався б йому зніженим проти того, якого він вимагав для чоловічини і який цілковито виключав брак енергії і властивого чоловікам

гарту? (Сам він, відмахавши добрі гони на батьківських, кидався, розпашілий, у крижану воду.) Для нього було неприпустимим, щоб мужчина носив бодай один перстень. Але це щиро чоловіче уподобання сполучалося в ньому з найтоншою вражливістю. Маркіза де Вільпарізіс, попросивши його описати бабусі замок, де мешкала пані де Севін'є, додала, що в розпачі тамтої від розлуки з цією занудливою панією Грин'ян відчувається щось надумане.

— Навпаки, мені це здається цілком щирим, — заперечив пан де Шарлюс. Зрештою в ту добу такі почуття були зрозумілі кожному. Мешканець Пономонати у Лафонтена біжить до свого приятеля, бо бачив його уві сні, і той виглядав сумним; те, що для голубка нема більшого горя, ніж розлука з іншим голубком, здається вам, тітонько, такою самою пересадою, як лист пані де Севін'є, яка жде не діждеться тієї хвили, коли опиниться сама з дочкою. Яка розкіш усе те, що вона мовить, розлучаючися з нею! "Прощання завдає мені тілесного болю. В розлуці ми незможно марнуємо час. Ми рвемося назустріч омріяному дневі".

Бабуся не тямилася з радощів, що її думка про листи збігалася з думкою пана де Шарлюса. Її вразило, що чоловік може розуміти їх так тонко. Вона побачила, що пан де Шарлюс наділений жіночою чуйністю і вражливістю. Коли ми потім заговорили з нею про барона, то зійшлися на тому, що він, мабуть, чи не зазнав на собі великого впливу якоїсь жінки, матері або, згодом, доньки, якщо він не бездітний. Я сказав собі — коханки, подумавши про те, який вплив мала, в моїх очах, коханка на Робера, ось на кому було видно, як ушляхетнюють чоловіків жінки, з якими вони живуть.

— Коли вони жили разом, то навряд щоб пані де Севін'є мала що сказати доньці, — відповіла маркіза де Вільпарізіс.

— Та ні, мабуть, мала — хоча б те, що вона називала "щось таке ефемерне, що тільки ви та я й здольні це роздивитися". У кожному разі вони були вкупі. А Лабрюйєр запевняє, що більше нічого й не треба: "Бути разом з коханою істотою, озиватися до неї чи не озиватися — все одно любо". Лабрюйєр має слушність: щастя тільки в цьому, — додав пан де Шарлюс меланхолійно, — та життя, на жаль, так зле влаштоване, що нам нечасто випадає ним тішитися. Пані де Севін'є була, до речі, не така вже й нещасна. Майже все життя вона прожила з коханою донею.

— Але ж бо це дочка, слово "кохання" тут не зовсім тичеться!

— Найважливіше в житті не те, кого ти кохаєш, — заговорив пан де Шарлюс упевненим, рішучим, майже гострим тоном, — важливо кохати. У почутті пані де Севін'є до її доньки більше дається взнаки пристрасть, яку Расін змалював в "Андромасі" та в "Федрі", ніж у банальних стосунках молодого Севін'є з його полюбовницями. Це те саме, що любов якогось містика до Бога. Ми відводимо для кохання якийсь п'ятачок, а все тому, що зовсім не знаємо життя.

— Ти так любиш "Андромаху" та "Федру"? — ледь зневажливо спитав Сен-Лу в свого вуйка.

— В одній расінівській трагедії більше правди, ніж у всіх драмах пана Віктора Гюґо, — відповів барон.

— Ці світські люди мене, хоч-не-хоч, лякають! — шепнув Сен-Лу мені на вухо. — Ставити Расіна вище за Віктора Гюґо — це не налазить ні на яку голову!

Дядькові слова його справді засмутили, зате йому трапилася нагода сказати: "хоч-не-хоч", а надто — "це не налазить ні на яку голову", і цим розважити душу.

У роздумах про те, як сумно жити далеко від коханої істоти (вислухавши їх, бабуся мені потім сказала, що братанич маркізи де Вільпарізіс далеко тонше, ніж його тітка, розуміє деякі твори, а головне, він має щось, чого й близько немає у всіх цих клубменів), пан де Шарлюс не лише виказав душевну лагідність, справді рідкісну в чоловіків; сам голос його, подібний до деяких контральто, де ще не поставлений середній регістр, через що їхнє звучання здається дуєтом молодика і жінки, в ті хвилини, коли пан де Шарлюс висловлював свої тонкі думки, брав високі ноти, ставав несподівано солодким і ніби поєднував у собі хор наречених і хор сестер, які виливалися ніжністю. Але цей рій дівчат, який — на сором панові де Шарлюсу, ненависникові тих, хто збабився, — ніби звив кубло в його голосі, не обмежився інтерпретацією, не обмежився модуляціями в особливо зворушливих місцях. Коли барон говорив, нерідко можна було чути заливчастий молодий сміх пансіонерок і зальотниць, які пліткували про ближнього з ущипливістю злорік і спритних шельм.

Барон розповідав, що його посілість, де іноді ночувала Марія-Антуанетта, палацик із парком, що розбив Ленотр^[160], нині перейшов до багатих фінансистів Ізраелів, які купили маєток. "Ізраелі, — так принаймні вони себе величають, — це, гадаю, не так імення власне, як родове, етнічне поняття. Хто їм там знає, цього розбору людей, може, вони й прізвища не мають, може, їм дається назва їхньої громади. Ну, та менше з тим! Бути колись садибою Ґермантів і тепер належати Ізраелям!!! — згукнув він. — Це нагадує покої в замку Блуа, про які мені сказав дозорець: "Тут молилася Марія Стюарт, а нині я ховаю тут свої мітли". Звичайно, я й чути не хочу про споганену оселю, як і про мою кухню Клару де Шіме, яка покинула чоловіка. Але я зберігаю знімок посілости, де її сфотографовано до споганення, і зберігаю знімок принцеси, ще з тих часів, коли її великі очі дивилися лише на мого кузена. Фото трохи надолужує те, чого йому бракує нині, коли воно вже не відтворює того, що є, а показує те, що минуло. Я можу подарувати першу світлину, якщо вас цікавить такого роду архітектура", — сказав він бабусі. Аж це він помітив, що з кишені йому виткнулася кольорова шлярка його вишиваної хустини, і хутенько запхав її назад із переляканим виглядом аж ніяк не невинної, але занадто сором'язливої жінки, яка, вдаючи недвигу серцем, вважає показувати свої принади за непристойність.

— Уявіть собі, — додав пан де Шарлюс, — ці люди почали з того, що вирубали парк Ленотра, це так само злочинно, як почикрижити полотно Пуссена. За це ті Ізраелі мали б сидіти в криміналі. Щоправда, — вів далі барон з усмішкою, — їх можна б затокарити туди за багато чого іншого! У кожному разі ви можете собі уявити, яке враження справлятиме при такій архітектурі англійський сад.

— Але ж будинок у тому самому стилі, що й Малий Тріанон, — озвалася маркіза де Вільпарізіс, — а Марія-Антуанетта заклала ж там англійський сад.

— Який, одначе, нівечить фасад Габріеля, — підхопив пан де Шарлюс. — Звичайно, тепер було б варварством нищити її Село. Але хоч би який був дух часу, я сумніваюся, щоб вереди пані Ізраель були вам такі самі дорогі, як пам'ять про королеву.

Тимчасом бабуса подала мені знак, щоб я йшов спати, попри наполягання Робера, який, на превеликий мій сором, зронив при панові де Шарлюсі, що мене перед сном бере за серце нудьга, а це його дядькові мало видатися зовсім бабським. Я ще трохи загаявся у маркізи, а потім пішов, і незабаром був дуже здивований, коли почув стук і на запитання, хто там, мені відповів баронів голос. Лунав він якось сухо:

— Це Шарлюс. Можна до вас? Мій сестринець, — заявив барон тим самим тоном, причинивши двері, — сказав, що ви погано засинаєте, а ще він сказав, що ви шанувальник Берґотта. Я привіз із собою його книгу, ви, мабуть, її не читали, ось вона, на сон грядущий.

Я розчулено подякував панові де Шарлюсу і сказав, що я, навпаки, боявся, як би, дізнавшись від Сен-Лу, що ніч діє на мене гнітюче, барон не подумав, ніби я ще дурніший, ніж є насправді.

— Ба ні! — вже лагідніше відказав він. — Може, ви нічим і не вражаєте, та чи ж багато є таких, що чимось вражають! Але поки що ви принаймні ходите в молодих, а молодість наділена якимось чаром. Зрештою, мій любий пане, геть-то нерозумно брати на жарти і на глузи те, чого не відчуваєш сам. Я люблю ніч, а ви кажете, що вас вона гнітить; я люблю запах троянд, а мого друга від їхнього аромату морозить. То що мені, через це зневажати його? Я намагаюся все зрозуміти і нікого не брати на зуби. Словом, ви не дуже переймайтеся. На серці прикро, авжеж, я знаю, що можна мучитися через те, що інші тебе не розуміють. Але ваше прив'язання до бабусі — це таке диво! Ви часто бачитеся з нею. До того ж ця любов розумна, я хочу сказати, взаємна. А це все-таки, повірте мені, рідкість!

Барон снував туди-сюди по номеру, то розглядаючи якусь річ, то беручи її до рук. У мене виникло враження, що йому хочеться щось сказати, але він ніяк не добере слухних слів.

— У мене з собою ще один томик Берґотта, я вам його передам, — додав він і подзвонив.

З'явився ґрум.

— Попросіть сюди метрдотеля. Він тут єдина тямуща людина, тільки йому й можна щось доручити, — згорда кинув пан де Шарлюс.

— Пана Еме, ваша ясновельможносте? — спитав ґрум.

— Я не знаю, як його звати... А втім, так, пригадую, його кликали Еме. Гайда, мені ніколи!

— Він зараз прийде, ваша ясновельможносте, я допіру бачив його внизу, — відповів ґрум, йому хотілося показати, який він знаючий.

Сплив якийсь час. Ґрум повернувся.

— Ваша ясновельможносте, пан Еме ліг спати. Але ваш розказ можу виконати я.

— Ні, ви повинні його збудити.

— Не можу, ваша ясновельможносте, він ночує не тут.

— У такому разі йдіть собі.

— Ваша доброта, пане, незмірна, — сказав я, коли ґрум вийшов, — але мені досить однієї книжки Берґотта.

— Зрештою і я так думаю.

Пан де Шарлюс никав і далі по номеру. Так збігло кілька хвилин, після чого, повагавшись і, мабуть, передумавши, він крутнувся на п'ятах, знову кинув гострим тоном: "На добраніч!" — і вийшов.

По всіх цих вечірніх речах про високі почуття назавтра (то був день його від'їзду) пан де Шарлюс неабияк здивував мене: на пляжі він підійшов до мене переказати, щоб я, після купання, одразу ж ішов до бабусі, ущипнув мене за карк і по-панібратському, з дурненьким смішком сказав:

— Ну що, лайдачисько, вам, звичайно, начхати на стареньку бабцю, ге?

— Що ви, пане, я кохаю її ревне!

— Пане! — сказав барон, відступаючи на крок і без усякого почуття. — Ви ще молодик, скористайтеся ж цим і навчіться двох речей. По-перше, утримуйтеся від виразу емоцій природних, зрозумілих і так. По-друге, не вихоплюйтеся зі словом, поки до вас не дійде те, що ви почули. Якби ви оце шанувалися, то не лягнули б мені спохвату, наче глуха тетеря, і не сплехували б — ви й так кумедний при цих вишитих якорцях на купальникові. Мені потрібна Берґоттова книжка. Пришліть її за годину з метрдометром, який носить таке смішне й неоковирне ім'я, він, мабуть, о тій порі вже не спить. Ви мені довели, що вчора я зарано заговорив з вами про чари молодощів, я б вам більше прислужився, коли б звернув увагу на їхню легковажність, нетактовність і нетямущість. Маю надію, любий пане, що цей маленький душ буде вам такий самий спасенний, як ікупання. Та не стовбичте на місці слупом, а то застудитеся. Мое шануваннячко, пане!

Очевидячки, барон пошкодував потім про свої слова, бо невдовзі я отримав назад книжку, яку він мені позичав і яку я йому відіслав, але не з Еме, "який десь відлучився", а з ліфтером. У сап'янову оправу книжки був уклеєний шкуроток з витисненими на шкірі незабудками.

Коли пан де Шарлюс поїхав, ми з Робером зуміли нарешті пообідати у Блока. І ось під час цієї маленької учти я побачив, що історії, які здавалися нашому колезі смішними, він почув з уст Блока старшого і що отою "прецікавою людиною", про яку згадував Блок молодший, був один із друзів батькового дому, якого батько саме так характеризував. Є люди, якими ми захоплюємося в дитинстві: батько, найбільший сімейний дотепник, викладач, якого ми підносимо до небес за те, що він знайомить нас із метафізикою, товариш, розвиненіший за нас (таким був для мене Блок), який зневажає "Уповання на Бога" Мюссе, коли воно ще до вподоби нам, а коли ми доростаємо до батечка Леконта чи до Клоделя, захоплюється лише такими рядками:

Це на храм святого Блеза

Вся Зуекка

[161]

нетвереза.

Або ще:

Ось Падуя, цей рай для того,

У кого адвокатська тога...

Немає каші як полента...

Хіба що в чорнім доміно

Майне Красоха.

А з усіх "Ночей" пам'ятає лише:

У Гаврі, де кипить прибій,

В Венеції, на мертвім Лідо,

Де море котить хвильку блідо

На чийсь гробочок трав'яний.

Отож, коли ми захоплюємося кимось на віру, ми збираємо в пам'яті і радо наводимо вирази куди гірші за ті, які покладаючись на власний смак, беззастережно відкинули б так письменник на тій підставі, що, мовляв, усе це достеменно, уживає в своєму творі такі "слівця" і виводить таких героїв, які в живій цілості є мертвим вантажем, які псують роман. Сен-Сімонові портрети, писані з нехиттю, чудові, а ті дотепи розумних людей, яких він знав і які йому здавалися блискучими, або зовсім нікудишні, або незрозумілі. Він би вважав за недостойне вигадувати те, що йому уявлялося таким тонким і колоритним в устах пані Корнюель^[162] або Людовіка XIV. Щось подібне можна

завважити і в багатьох інших письменників і витлумачити по-різному, на разі обмежмося однією інтерпретацією: коли ти "спостерігаєш", ти стоїш на куди нижчому щаблі, ніж коли твориш.

Отож до мого товариша Блока заплішився Блок старший, який на сорок років відстав від сина, розповідав дуренські анекдоти і реготав над ними в душі мого друга ще голосніше, ніж Блок-батько зовнішній і достеменний, бо зі сміхом, яким пирскав Блок старший, вважаючи за потрібне разів зо два-три повторювати останнє слово, щоб слухачі розсмакували всю сіль розказаної історії, зливався галасливий сміх, яким син незмінно вітав за столом батькові придибашки. Бовкнувши щось дуже закрутисте, молодий Блок виставляв напоказ одібраний ним спадок: він втридцять частував нас якимись словесами, які Блок старший добував (як і сурдут) у вчисті дні, коли молодий Блок приводив когось, на кого треба було пускати ману: когось зі своїх викладачів, колегу, увінчаного всіма відзнаками, або, як сьогодні, Сен-Лу і мене. Ось приклади: "Це могутній письменник-баталіст, він із фактами в руках довів, що в російсько-японській війні японці неодмінно будуть погромлені, а росіяни переможуть". Або: "Цю людину можна назвати найкращим політиком серед фінансистів, а серед політиків — найкращим фінансистом". Такі історії часом пересипалися анекдотами про барона Ротшильда або сера Руфуса Ізраеля — цих двох магнатів виводилося на сцену по-особливому — давалося наздогад, що Блок знає їх особисто.

Я сам попався на гачок і з того, як Блок старший говорив про письменника Берґотта, виснував був, що і той його давній приятель. Так ось, усіх цих видатних людей Блок бачив здалеку у театрі, на бульварах — на цьому його знайомство і кінчалося. Але йому здавалося, ніби його фізична подoba, його прізвище, його особа їм не чужі і що, розминаючися з ним, вони ледь стримуються, щоб не вклонитися. Світські люди можуть водитися з якимись талантами, диваками, можуть кликати їх до себе на обід, проте розуміти вони їх розуміють так само погано, як і перед знайомством. Якщо ми якийсь час жили у вищому світі, людська глупота аж занадто схиляє нас прагнути обертатися в тих темних колах, обертатися, не відмовляючи їм у можливому розумі, — де можна "бути знайомим, не знайомлячись". Я скоро в цьому переконався, знявши мову про Берґотта. Не один лише Блок старший тішився вдома успіхом. Мій товариш мав ще більший успіх у своїх сестер: він говорив до них через губу, уткнувшись у тарілку, а вони сміялися до сліз. Вони запозичили й собі братову мову і говорили скоромовкою, ніби ця мова була єдиною й обов'язковою для інтелігентних людей. Коли ми ввійшли, найстарша сказала молодшій: "Ходи попередь нашого премудрого батька і нашу чесну матір". — "Суки! — сказав їм Блок. — Перед вами вершник Сен-Лу, меткий списоборець, він прибув сюди на кілька днів з Донсьєра, де оселі з гладенького каменю і де комоні ржуть". Блок був не тільки прочитаний, а й соромітний, а тому промова його завершувалася вже не таким гомеричним жартом: "Нумо, запніть ваші балахони на гарні клямри, чого ви такі нечупари? Адже це все-таки не батько!" І панни Блок лягали зо сміху. Я сказав їхньому братові, яку втіху зробив він мені, порадивши читати Берґотта, і як мені подобаються його книги.

Блок старший, який бачив Берґотта лише здалеку, а про його життя відав лише з пліток, мав таке саме опосередковане уявлення про його перо, вироблене з допомогою відгуків горе-літераторів. Він жив у світі, де все приблизне, все більш-менш, де уклоняються кудись у простору, де все насліпо, все без ладу. Плутанина, некомпетентність там не зменшує самовпевненості, якраз навпаки, в цьому і є спасенне диво самолюбства, що ті, кому не пофортунило налагодити великі зв'язки і здобути глибокі знання (мало хто може похвалитися тим і тим!), усе ж мають себе за щасливчиків, бо оптика соціальних шаблів така, що кожен, хоч би де він сидів, вважає свій ряд за найкращий, а тих, хто набагато вище за нього, він називає невдахами, знедоленими, горопахами, перелічує їхні імена і бозна-що про них варнякає, хоча з ними незнайомий, судить і зневажає їх, хоча і не розуміє їх. Навіть у тих випадках, коли б жалюгідних особистих переваг самолюбству, хай би як він їх множив, однак не вистачило, аби ущасливити його більше за правдивих щасливчиків, недобір надолужується заздрощами. І справді: коли заздрощі удаються до презирливих реплік, то слова: "Я знати його не хочу" треба перекласти: "Я не можу з ним познайомитися". — Атож, саме це на умі. А на душі інше: "Я знати його не хочу". Людина знає, що це неправда, і все ж править так не з простої комедії, вона так править, бо так відчуває, і цього досить, щоб знищити відстань, тобто щоб ощасливити себе.

Отож егоцентризм дозволяє кожному з нас дивитися на світ згори вниз і уявляти себе його царем, — ось чому Блок старший давав собі право бути царем немилосердним: уранці, за шоколадом, побачивши Берґоттів підпис під статтею в газеті, яку він оце розгорнув, він на більшу зневагу учиняв над ним аж надто швидко розправу, ухвалював присуд і, смакуючи гарячим напоєм, приказував: "Берґотт просто нечитабельний! Нудний, хоч вішайся! Треба відмовитися від газетної передплати. Теревені, плескання язиком!" — і шмарував маслом роґалика.

Зрештою Блок старший мав дешеву славу не лише у себе самого. Насамперед, власні діти дивилися на нього як на людину особливу. Діти завше схильні або недооцінювати або переоцінювати рідню, для люблячого сина його батько завжди кращий за інших батьків, хоча для такої думки жодних об'єктивних підстав нема. Кінець кінцем хай би там що, а Блокові діти мали для неї певні підстави до своїх послуг, він був людина освічена, дотепна, чадолубна. Усі домівники за ним просто дух ронили; в "товаристві" людей судять за хай і недоречним, та все ж твердим критерієм, за хай фальшивими, але надійними правилами, їх порівнюють із загалом світських людей, тоді як розпорошеність міщанського життя призводить до того, що родинні обіди й вечори крутяться довкола осіб, які вважаються милими і цікавими, зате у "світі" вони маком сіли б на першому ж вечорі. Зрештою в тому середовищі, де немає поділу, коли серед панства вирізняють найвельможнішого, його заступає розмежування ще безглуздіше. Так близькі і навіть далекі родичі на підставі гаданої схожості вусів та перенісся охрестили Блока "безмаль не дук Омаль".

(Серед "гінців" деяких клубів хтось носить кашкет набакир і заціпнуту глухо куртку, — чи не гадає він, що це робить його схожим на чужинчого офіцера, і чи не

дивляться колеги на нього як на якусь цяцю?)

Подоба була вельми сумнівна, але можна було подумати, ніби це титул. Перепитувано: "Блок? а який це пак? дук Омальський?^[163]" — як перепитують: "Принцеса Мюрат^[164]? яка це пак? королева Неаполітанська?" Пановитого вигляду, на думку рідних, додавали йому якісь дрібні риси. На власний виїзд Блок не отягнувся і тому в певні дні винаймав у конярстві відкриту парокінну "вікторію" і катався в Булонському лісі, відкинувшись на сидінні, два пальці приставивши до скроні, а ще двома підщочившись, і хоча ті, хто його знав, обзивали його "гримасником", зате кривні були переконані, що стосовно шику вуйко Соломон заломить самого Грамона-Кадруса. Він належав до тих, про кого після смерті у світській хроніці газети "Радикал"^[165] згадується, що цю людину знав у лице весь Париж, — а все через те, що він колись сидів за одним столиком у бульварному ресторані з редактором цієї газети. Роберові та мені Блок сказав, що Бергготт добре знає, чому він, Блок, йому не кланяється; забачивши його здалеку в театрі чи в клубі, Бергготт відводить очі. Сен-Лу зашарівся, бо подумав, чи це не жокей-клуб, головою якого був раніше його батько. А проте це, мабуть, більш чи менш закритий клуб, якщо Блок запевняє, що сьогодні Бергготта туди б не прийняли. Отож, побоюючись, як би не "скривдити противника", Сен-Лу спитав, чи це не клуб на Королівській вулиці; в його родині цей клуб вважали за "третьорядний", він знав, що туди приймали і жидів. "Ба ні, — з недбалою, гордою і зніченою міною відповів Блок, — цей клубик хоч і маленький, зате дуже приємний. Це "клуб дурнів". З публікою там не церемоняться". — "А хто ж там голова — чи не сер Руфус Ізраель?" — спитав батька Блок молодший, — він хотів дати тому нагоду мовити приємну для вух брехню, а що ім'я фінансиста могло ані кришечки Сен-Лу не вразити, такого йому й на думку не спадало. Насправді очолював "клуб дурнів" не сер Руфус Ізраель, а хтось із його підлеглих. Стосунки з принципалом у нього були чудові, до своїх послуг він мав візитівки великого фінансиста, і коли Блок їхав залізницею, у правлінні якої був сер Руфус, не відмовляв йому в візитівці, через що Блок старший казав: "Зайду до клубу попросити рекомендаційного листа сера Руфуса". Ця візитівка засліплювала обер-кондукторів. Панночок Блок більше цікавив Бергготт; не підтримавши розмови про "дурнів", наймолодша повернулася до Бергготта і, гадаючи, що до талантів уживається лише таких виразів, які в ході у нього, спитала якнайповажніше: "А що, Бергготт справді утішний тип? Він з розряду великих моголів, таких типів, як Вільє^[166] чи Катюль?" — "Я з ним зустрічався на прем'єрах, — сказав Ніссім Бернар. — Незграба, суций Шлеміль". Сама собою алюзія на казку Шаміссо не мала нічого глибокодумного, але епітет "Шлеміль" належав до німецько-жидівського суржика, і Блок кохався у ньому в тісному колі, хоч при сторонніх суржик здавався йому вульгарним і недоречним. Ось чому Блок старший суворо глипнув на дядька. "Він — талант", — сказав Блок молодший. "А-а! — протягла поважно його сестра, ніби натякаючи цим, що тоді моє захоплення прощення. "Всі письменники — таланти", — погордливо кинув Блок старший. "Здається навіть, — проголосив син, піднімаючи виделку і мружачи з диявольською іронією очі, — що він

збирається кандидувати до академії". — "Де там, з таким багажем туди не пробитися, — заперечив Блок старший, настановлений до академії не так зневажливо, як його чада. — Він тонку кишку має". — "Зрештою академія — це салон, а Берґотт — нешеретований", — озвався дядько пані Блок, своєї спадкоємиці, нешкодливий і добродушний йогомосць, саме прізвище якого — Бернар — може, саме собою пробудило його діагностичний хист, але ніби розминалося з його зовнішньою подобою, побачивши яку можна було б подумати, ніби її перенесли з палацу Дарія і ніби її відреставрувала пані Дьелафуа, коли б ім'я Ніссім, обране якимось аматором, який захотів увінчати по-східному цю сузьку постать^[167], не розгорнуло над ним крил людськоголового бика з Хорсабада.^[168] Але Блок старший не переставав коренити дядька, чи то тим, що його під'юджувала безборонна добродушність жертви, чи то тим, що віллу оплачував Ніссім Бернар, і той, хто нею користувався, хотів показати, що він зберігає свою незалежність, а надто, що він не підсипається до цього багатія ради спадку.

Пана Бернара особливо ображало, що йому так грубіянять при метрдотелі. З прохарамарканой ним репліки можна було збагнути лише два слова: "При мешоресах". Мешоресами у Біблії називаються Божі служники. Між собою Блоки так називали челядь, і це завжди їх звеселяло; певність того, що їх не зрозуміють християни, не зрозуміють навіть слуги, тішила Ніссіма Бернара і Блока старшого у двоякому характері їхнього становища хлібодавців і жидів. Але відчуття радості змінювалося невдоволенням при гостях. Тоді Блок старший, чуючи слово "мешорес", вважав, що дядько надто випинає свій східний корінь, — так кокотка, запросивши своїх товарок разом із порядними людьми, сердиться, якщо товарки натякають на своє ремесло або вживають гнилих слів. Отож-бо дядькова просьба не лише не зробила ніякого враження на Блока старшого, а ще й навпаки, його роздрочила. Тепер він при першій-ліпшій нагоді брався кобенити безталанного дядька. "Атож, коли у вас з'являється okazія ляпнути якусь дурницю, можна бути певним, що ви цієї нагоди не проґавите". — "Ви перший лизали б у нього халяву, якби він тут був!" — кричав Блок старший на Ніссіма Бернара, який сумно схилив свою кучеряву бороду, гідну царя Сарґона. Мій колега, як тільки він став носити бороду таку саму кільчасту і таку саму чорну, аж синю, дуже нагадував свого діда у перших.

— Що? Ви син маркіза де Марсанта? Я ж його знав як облупленого, — звертаючись до Робера, сказав Ніссім Бернар. Я подумав, що "знав" він ужив у тому значенні, в якому Блок старший казав, що знає Берґотта, тобто в лице. Але Бернар додав: "Ваш батько був моїм щирим приятелем". Тут Блок збуряковів, його батько мав дуже сердитий вираз, а панни Блок пирхали сміхом. Бо у пана Ніссіма Бернара хвалькуватість, яку стримували в собі Блок старший і його чада, виробила звичку брехати. Наприклад, зупинившись у готелі, Ніссім Бернар, як міг би це вчинити й Блок старший, наказував своєму лакеєві під час сніданку приносити до їдальні газету, аби всі бачили, що він подорожує з лакеєм. Але людям, з якими він зближувався в готелі, дядько казав (чого б ніколи не дозволив собі його сестринець), що він сенатор. Рано чи

пізно його мали вивести на чисту воду, жодного сумніву він не мав, а проте не узурпувати собі цього титулу було понад його силу. Блок старший потерпав від дядькової брехні та від усіх клопотів, яких вона йому завдавала. "Ви не зважайте, він хвалько, яких мало!" — півголосом сказав він Роберові, але Робер ще більше зацікавився дядьком: його вабила психологія брешків. "Він як не брехне, то не дихне, куди тому ітакійцеві Одиссеєві, а Афіна ж узивала його найбрехливішим зі смертних", — додав наш товариш Блок. "Овва! — вигукнув Ніссім Бернар. — Чи міг я сподіватися, що обідатиму з сином мого приятеля? У Парижі я маю знімок вашого батька і силу-силенну листів від нього! Він завжди називав мене "вуйком", а чому — Господь його знає. Що за чудова, чарівна була людина! Пригадую, в Ніцці у мене обідали Сарду, Лабіш, Ож'є...^[169]" — "Мольєр, Расін, Корнель", — іронічно додав Блок старший, а завершив список син: "Плавт, Менандр, Калідаса"^[170]. Пан Ніссім Бернар, допечений до живого, урвав розповідь і, позбавляючи себе неабиякої втіхи, стоїчно німував до кінця обіду.

— Мідношоломий Сен-Лу! — сказав Блок. — Доберіть-но трохи цієї тлустобокої качки, на яку славетний офірник не раз узливав червоне вино на вівтарі.

Зазвичай, підносячи на тарелі вельможному синовому гостеві анекдоти про сера Руфуса Ізраеля та інших, Блок старший, відчуваючи, що зворушив сина до глибини душі, ішов собі геть, аби надто не гнути кирпичи перед "школяриками". Але ради якоїсь особливої врочистості, наприклад, коли син склав іспити, Блок старший до звичної серії анекдотів додавав іронічне зауваження, яке він припасав про своїх друзів; отож Блок-син дуже пишався, що батько висловлює цю свою думку і його приятелям: "Уряд дав страшеного хука. Він не порадився з Кокленом! Коклен висловив невдоволення". (Блок старший хизувався своєю реакційністю і погордою до людей театру.)

Панни Блок та їхній брат почервоніли по вуха від зворушення, коли Блок старший, щоб пригнітити величчю двох синових "співучнів", звелів принести шампану і недбало заявив, що, збираючись "частувати" нас, він наказав купити три крісла на виставу, що її якась трупа комічної опери давала цього вечора у казино! Він шкодував, що не міг дістати ложі. Всі ложі були вже продані. Зрештою, як він перевірів на власному досвіді, у партері зручніше. Але якщо вадою сина, тобто тим, що, як здавалося йому, не помічали в ньому інші, була брутальність, то батьковою вадою була скупість. Ось чому під маркою шампану нам було подано у карафці ігристе, а замість крісел у партері він посадив нас на стільці в амфітеатрі, наполовину дешевші, свято вірячи завдяки чудородній дії вади своєї вдачі, що ні за столом, ані в театрі (де всі ложі порожнювали) ніхто не помітить різниці. Коли ж ми випили з плоских келихів, — Блок молодший величав такий келих "глибокожерлим кратером", — Блок старший повів нас помилуватися полотном, яке він так любив, що привіз його з собою до Бальбека. Він сказав, що це Рубенс. Простодушний Сен-Лу запитав, чи підписана картина. Блок старший, почервонівши, відповів, що підпис він велів зрізати через раму, але що загалом це байдуже, бо продавати він її не збирається. Потім він покvapливо попрощався з нами, аби заглибитися в читання "Офіційної газети", числами якої було в

нього захарашене все житло і читання якої було йому потрібне "задля його становища в парламенті", а яке він обіймав там становище, він так цього й не пояснив. "Я надіну шалик, — заявив Блок, — а то Зефіри й Бореї змагаються за владу над рибодайним морем, до того ж якщо ми затримаємося після вистави, то вернемося вже, як зажевріє рожевоперста Еос. До речі, — коли ми вийшли, заговорив він, звертаючись до Робера, — що це за чортова личина в темній парі, яку ви водили позавчора уранці на пляжі?" Серце у мене так і тьохнуло, я зразу здогадався, що цим іронічним тоном Блок говорить про пана де Шарлюса. "Це мій дядько", — дратливо відповів Сен-Лу. На жаль, Блок постійно наступав людям на мозолі. Він зареготався. "Моє шанування! Як же це я зразу не зрозумів, адже й мармиза у нього хоч куди, мармиза великого дурня". — "Ви дуже помиляєтесь, — розуму йому не позичати", — люто заперечив Сен-Лу. "Шкода! Аж на такого він не показує. Я залюбки з ним познайомився б, я певен, що непогано вивів би таких, як він, кепів. На нього тільки глянеш, зі сміху помреш. Але карикатурний його бік я б знехтував, карикатура — це жанр, власне, негідний митця, закоханого в пластичну красу слова, я б змовчав про його сурло, хоча, даруйте мені, через нього я живіт собі надірвав, — я підкреслив би аристократичний бік вашого вуйка; загалом він справляє дуже сильне враження, коли пересмієшся, він фрапує своєю стильністю. Ну, — звернувся він цього разу до мене, — а це вже зовсім з іншої опери: я все хочу спитати тебе про одну річ, але щоразу, як ми здибаємося, з призову якогось бога, блаженного мешканця Олімпу, я роблюся геть непам'ятким і забуваю взяти в тебе дані, які могли б мені прислужитися, особливо в майбутньому. Так ось, хто та гарна жінка, з якою я спіткав тебе в Зоологічному саду? З нею йшли добродій, якого я, здається, десь бачив, і довговолоса дівчина". З розмови з пані Сванн я зрозумів, що прізвища Блокового вона не запам'ятала, вона назвала мені якесь інше і прирядила мого товариша до якогось міністерства, а я відтоді так і не перевінив, чи він справді міністерський урядник. Але яким побитом Блок, якого, судячи з того, що пані Сванн мені тоді розповідала, з нею познайомили, міг не знати її прізвища? Мене це так здивувало, що я так і не знав, що йому відповісти. "У кожному разі, віншую, — озвався Блок, — ти з нею, мабуть, не нудився. За кілька днів перед тим, як я побачив її з тобою, я спіткав її в потязі приміської зони. Вона ласкаво згодилася відкрити доступ твоєму покірникові у заборонену зону, я гарно збавив з нею час, і ми вже домовлялися про майбутнє побачення, але на передостанній станції треба ж було нетактовно впертися її знайомому". Я змовчав, і Блокові це не сподобалося. "Я мав надію, — сказав він, — вивідати в тебе її адресу і кілька разів на тиждень заживати розкошів улюбленця богів Ероса, але не наполягаю, якщо ти вирішив шануватися щодо цієї професіоналки, хоча вона віддалася мені тричі поспіль, дуже рафінованим робом, між Парижем і Пуендю-Журом. Ну та рано чи пізно, я таки віднайду її".

Я був у Блока невдовзі по тому обіді, він мене візитував теж, але не застав мене і звернув на себе увагу Франсуази: Блок хоча й приїздив до Комбре, але так траплялося, що вона його ні разу не бачила. Вона лише могла переказати, що мене питав "добродій", якого я знаю, але навіщо я йому потрібен — цього він не "сказав"; що

убраний він абияк і особливого враження на неї не справив. Я зрозумів, що погляди Франсуазині на певні соціальні явища так і залишаться для мене неприступними, погляди, сперті на плутанину в словах та іменах, які раз і на все поперемішувалися в голові у Франсуази, і все ж не міг утриматися, хоча вже зарікся розпитувати її при такій нагоді, від даремної зрештою спроби з'ясувати, що ж таке незвичайне для Франсуази у прізвищі Блок. Бо ледве я сказав їй, що молодик, який заходив до мене, це і є пан Блок, вона аж оступилася назад на два кроки, такі великі були її подив і розчарування. "Як? Це і є пан Блок?" — збентежено вигукнула вона, ніби така видатна особа мусила мати зверхність, з якої можна притьмом здогадатися, що перед нами — "можний світу цього", а потім, як той, хто вважає, що якась історична фігура не виправдовує своєї слави, почала схвильовано повторювати на різні лади, і в голосі її вже чулися зароди прийдешнього всескептицизму. "Як? То це і є пан Блок? От уже зроду не скажеш!" Здавалося, вона чула жаль до мене, так ніби я колись "перехвалив" її Блока. А проте вона з гречности додала: "Гаразд, хай уже пан Блок лишається такий як є, зате панич може собі сказати, що виглядає не гірше за нього".

У Сен-Лу, якого вона божествила, Франсуаза небавом розчарувалася інакше і не так прикро: вона дізналася, що той республіканець. Адже, хоча, приміром, про королеву португальську вона говорила з тією непошаною, яка у простолюду є знаком найбільшої пошани: "Амелія, Філіппова сестра"^[171], Франсуаза була роялістка. Проте маркіз, який так зачарував її і який тягнув руку за республікою, здавався їй уже якимсь лжемаркізом. Вона виявляла таке саме обурення, як коли б я подарував їй золоте пуделко і вона палко мені подякувала, а тоді ювелір їй сказав, що золото накладне. Зопалу вона перестала шанувати Робера, але потім знову сповнилася поваги до нього; вона вирішила, що маркіз де Сен-Лу ніякий не республіканець, що він тільки удає його з себе, бо при теперішньому уряді це вигідно, на цьому можна "наскарблюватися". Відтоді холодок у її ставленні до нього зник і на мене вона уже не дулася. Говорячи про Робера, вона називала його "прикидьком" і всміхалася широкою й доброю усмішкою, — мовляв, вона "величає" його, як і колись, вона йому пробачила.

Тим часом, навпаки, Роберові щирість і безкорисливість були стеменині, і саме завдяки великій душевній чистоті, яка не знаходила цілковитого вдоволення у такому егоїстичному почутті, як любов, і яка, з другого боку, мала хист, — до чого був геть-то нездатний, приміром, я, — знаходити для нього духовну поживу деінде, ніж у самому собі, він міг дружити, а я не міг.

Франсуаза помилялася щодо Робера й тоді, коли запевняла, що Сен-Лу тільки вдає, ніби не гордує простими людьми, що це неправда: досить послухати, як він гримає на візника. Справді, Робер іноді трактував його шорсткувато, але тут давалася взнаки не так станова різниця, як станова рівність. "Пощо мені з ним цяцькатися? — відповів він мені на докір, що він різкий з візником. — Хіба ми не рівня з ним? Хіба він не такий близький мені, як мої дядьки чи кузинки? Чи ви гадаєте, ніби я маю бавитися з ним у ввічливість лише тому, що він нібито нижчий за мене? Ви говорите, як великий пан", — додав він спогорда.

Далебі, він ставився необ'єктивно й упереджено лише до одного стану — до вельмож, але так необ'єктивно, аж важко було йому повірити в чесноти світської людини, а в чесноти людини з низів — легко. Якось я забалакав з ним про принцесу Люксембурзьку, яку зустрів колись із його тіткою.

— Дурепа несосвітенна, — сказав він, — як і всі до неї подібні. Зрештою вона доводиться мені далекою ріднею.

Він був упереджений проти людей світських, сам виїздив у світ рідко, і та погорда чи ворожнеча, яку він там виявляв, ще збільшувала згризоту, якої він завдавав своїм близьким кривим інтрижкою з "акторочкою", а згубною цю інтрижку вони вважали, зокрема, тому, що вона розвинула в ньому дух заперечення, злосливий дух, знепутила його, так що він міг пошитися в "декласовані". Отож золота молодь Сен-Жерменського передмістя була немилосердна до Роберової коханки. "Хвойди правлять своє ремесло, — казала вона. — Що з них візьмеш, хвойди як хвойди, але ця, о!.. Ми їй цього не подаруємо! Надто страшного лиха накоїла вона людині, яку ми любимо". Звісно, не він перший попавсь у таку западеньку. Але інші розважалися, як люди світські, підходили, як люди світські, до політики, до геть усього. А Робера вважали в сім'ї за "відмінча". Сім'я не усвідомлювала, що часто справжніми навчителями багатьох молодих салонників, які інакше zostалися б неотесаними, товстошкурими в почуттях, позбавленими доброти і смаку, стають їхні коханки, а такі взаємини — єдиною школою моральності, де набувають вищої культури, де вони пізнають вартість некорисливого знайомства. Навіть у найнижчих верствах (своєю грубістю схожих так часто на вищий світ) жінка, вражливіша, чуйніша, вільніша, тягнеться до гожості, шанує душевну красу, красу в мистецтві, і хоча б навіть вона цього не розуміла, але вона ставить це понад те, що видається чоловікові найпожаданішим, — гроші, становище. Отож молодий клубмен, як от Сен-Лу, чи молодий робітник (приміром, електротехніки сьогодні в лавах справжнього Лицарства) так умліває перед своєю любкою і так її шанує, що не може не умлівати перед тим, перед чим і вона, і не шанувати того самого, що й вона; шкала вартостей для нього перекинута. Кохана — істота слабка, бо вона з білої челяді, у неї трапляються незбагненні нервові розлади, і якби нервувалися так чоловіки чи навіть якісь інші жінки, його тітка чи кузина, то це викликало б посмішку у здорового молодика. Але він не може спокійно дивитися на муки коханки. Молодий панич, який має, як Сен-Лу, полюбовницю, звик, ідучи з нею до ресторану, брати з собою валер'янку, про всяк випадок, він вимагає, твердо і цілком поважно, аби кельнер причиняв двері без грюку і не ставив на стіл вогкого моху, бо його подруга ще зомліє, і ця млість, ним ні разу не звідана, для нього таємничий світ, в реальність якого навчила його вірити вона, млість, яка будить у ньому співчуття, хоча він не уявляв, що це таке, і змусить його співчувати, навіть якщо стане млосно не їй, а комусь іще. Роберова коханка — як перші середньовічні ченці християн — навчила його жаліти звірят, бо сама кохалася в них і нікуди не рушала без свого пса, без своїх канарок і папуг; і Сен-Лу чував над ними з материнською дбалістю, а тих, хто бив звірят, він обзивав бидлом. До того ж "акторочка", чи так звана "акторочка", та, що жила з Робером, — була вона

розумна чи ні, не знаю, — впливала на нього так, що в товаристві світських дам він нудив світом і вважав ці прохані вечори за кару; так вона вберегла його від снобізму і вилікувала від вітрогонства. Завдяки їй світські знайомства посідали в житті молодого її любчика менше місця, ніж коли б він був світським левом, в основі приязних взаємин якого, назначених тавром брутальності, лежать марнота чи розрахунок, — коханка привчила його ушляхетнювати й одухотворювати їх. Наділена жіночим інстинктом, вона особливо цінувала в чоловіках такі душевні прикмети, які Робер без неї, може, й не розгледів би, а то й узяв би їх на жарти; серед Роберових друзів вона вміла зразу вирізнити того, хто йому щиро симпатизував, і віддавала йому перевагу. Вона вміла прищепити Сен-Лу почуття вдячності до нього, змушувала його віддячуватися йому, помічати, що його приятелеві приємне, а що приkre. І незабаром Сен-Лу перестав потребувати її науки, і в Бальбеку, де її не було, задля мене (а вона ніколи мене не бачила і Робер навряд чи встиг про мене написати), без мого нагадування, зачиняв вікно в нашому повозі, прибирав квіти, від яких мене починала обіймати млюсть, а коли перед від'їздом мав прощатися з кількома особами, то намагався швидше їх здихатися, аби наостанок залишитися сам на сам зі мною, щоб показати ріжницю між ними і мною, щоб виявити до мене особливу ласку. Коханка відкрила йому очі на невидиме, вона внесла в його життя високе, розтопила його серце, але все це проходило повз увагу його сім'ї, там плакали і знай приказували: "Ця мерзотниця, зрештою, занапастить його, а поки що заплямовує ганьбою його ім'я". Щоправда, Робер уже взяв від коханки все добре, що вона могла дати, і нині вона була для нього причинницею всіх його мук, бо розлюбила його і завдавала йому болю. Одного дня їй здалося, ніби він дурний і смішний, — у цьому її переконали приятелі, молоді літератори й актори, і вона повторювала це за ними з такою пасією, з такою безоглядністю, яку ми виказуємо щоразу, як перебираємо чи присвоюємо від інших погляди та звички, доти зовсім нам чужі. Вона залюбки, як і ці комедіанти, розводилася про те, що між Робером та нею провалля, бо вони різної раси, вона інтелектуалка, а він, хоч би як випендюрався, зроду ворог інтелігентності. Вона була переконана у своїй глибокій правоті і шукала доказів слушності свого переконання в найневинніших словах, найдрібніших учинках свого коханця. Але коли ці самі приятелі переконали її ще й у тому, що вона нівечить у такому не відповідному для неї товаристві свій талант, а вона ж подавала великі надії, що коханець зрештою заморозить її, що, живучи з ним, вона розбиває свою акторську кар'єру, вона, раніше тільки гордівниця, зробилася тепер ненависницею Сен-Лу, ніби той уперто намагався прищепити їй якусь смертельну хворобу. Вона обходила його десятою вулицею, але ще не зважувалася на остаточний розрив, який особисто мені здавався малоймовірним. Ради неї Сен-Лу йшов на величезні жертви, і хоча вона була гожа (Робер не показав мені її фотографії, він казав: "Зрештою вона не красуня, а потім вона зле виходить на знімках, це моментальні світлини, я робив їх "кодаком", у вас вийшов би спотворений її образ"), а проте, навряд щоб вона знайшла людину, яка виявила б стільки самопожертви. Не спадало мені на думку, що і в жінки безталанної маніакальна жадоба слави та визнання, хай би то було тільки визнання поважаних нею

людей, може бути (що, зрештою, не конче мало поширюватися на Роберову коханку), навіть коли вона й звичайнісінька кокотка, важливішою спонукую, ніж утіха оббирати свого коханця. Сен-Лу, не дуже здогадуючись, що діється в душі його полюбівниці, вважав, що вона не зовсім щира, коли кидає йому несправедливі докори і коли присягається у вічному коханні, проте іноді відчував, що вона порвала б з ним, якби могла, і тому, ведений, мабуть, інстинктом збереження свого кохання, далекогляднішим, ніж сам Робер, виявляючи практичну тям, яка вживалася в ньому з найвищими і найщирішими пориваннями душі, він відмовився перевести на її ім'я капітал; він напозичався на велику суму, щоб їй ні на чому не збувало, але видавав гроші їй тільки видавцем, на день уперед. І якщо вона справді поклала собі кинути його, то, очевидно, любісінько чекала, коли "зіб'ється капітал", а для цього, якщо зважити, які суми давав їй Сен-Лу, вимагалось часу, певна річ, нетривалого, але в кожному разі час цей давав моєму новому приятелеві змогу подовжити своє щастя чи нещастя.

Ця драматична пора в їхньому зв'язку досягла тепер для Сен-Лу особливо болісної гостроти, бо коханка звеліла йому поїхати з Парижа, де його присутність її дратувала, і провести відпустку в Бальбеку, поблизу його гарнізону. Ця пора почалася з вечора у Роберової тітки, яка згодилася на те, щоб його подруга прийшла до неї і для численних гостей прочитала уривки з символістської п'єси, де вона грала колись на сцені новаторського театру, передавши Сен-Лу своє захоплення цією п'єсою.

Коли ж вона з'явилася з великою лілією в руці, у строї, скопійованому з Ancilla Domini, попередньо переконавши Робера, що це справжній "художній прорив", збіговисько клубменів і великих дам привітало її усмішками, але монотонна декламація, мовні неологізми і їхнє часте повторення викликали у зібрання вже не усмішки, а дикий регіт, спершу притлумлений, а потім нестримний, отож-бо довелося безталанній декламаторці припинити читання.

Назавтра Роберова тітка зазнала одностайного осуду за те, що дозволила у своєму домі виступити такій жахливій акторці. Один добре знаний герцог сказав тітці Сен-Лу в живі очі, що вона сама винна.

— Сто чортів твоїй матері! Не можна ж частувати такими гарненькими номерами! Аби ж то вона мала хоч талант, але таланту вона не має і не матиме ніколи! До ката! Париж не такий дурний, як заведено думати. Товариство складається не з самих ідіотів. Ця панянка, мабуть, думала здивувати Париж. Але Париж не так просто здивувати, є такі речі, які нас ніхто не змусить проковтнути.

А виконавиця, відходячи, сказала Роберові:

— До яких дурепищ, до яких невихованих шереп, до яких хамлюг ти мене привів? Ба! Я тобі скажу все: там не було жодного чоловіка, який би мені не моргнув, не штовхнув ногою, я їхні хамські зальоти відкинула, то вони й помстилися.

Ці слова обернули Роберову антипатію до салонних шаркунів у щонайглибшу болісну нехіть, і навіяли йому це почуття саме ті, хто найменше на це заслуговував: віддані родичі, делеговані родиною намовити Роберову коханку порвати з ним,

тимчасом як вона доводила йому, що вони зчинили бучу через залюбленість у неї. Робер більше не потикався до них ні ногою, але коли він, як оце зараз, був далеко від своєї приятельки, йому все ввижалося, що вони або інші користуються його відсутністю, щоб допнутися свого, і, гляди, запобігають її ласки. І коли він говорив про донжуанів, які зраджують своїх приятелів, розбещують жінок або намагаються їх зтягти до дому розпустити, лице його дихало боєм і злістю.

— Мені було б легше вбити їх, ніж пса, пес — звірятко принаймні миле, віддане, вірне. По них тужить гільйотина більше, ніж по бідолах, яких привели до злочину нужда і бездушність багатіїв.

Багато часу забирало у нього надсилання листів і депеш до коханки. Коли вона забороняла йому приїздити до Парижа і на відстані шукала приводу на те, аби посваритися з ним, я щоразу дізнавався про це з його похмурого обличчя. Подруга ніколи ні в чому йому не докоряла, а Робер, підозрюючи, що вона, може, сама не знає, що поставити йому на карб, і що він просто увірився їй, однаково прагнув з нею порозумітися і писав їй: "Скажи мені, що я зробив лихого. Я готовий повинитися", — гризота переконувала його, що він, мабуть, десь таки сплохував.

Вона безконечно довго не відписувала йому, та й у відповідях її було небагато глузду. Отож Робер був завжди стурбований і часто ходив даремно на пошту, — з усього готелю лише він та Франсуаза самі відносили і самі отримували листи, він через те, що нетерпеливився, як кожен коханець, вона через те, що була, як усі служники, недовірлива. (З депешами йому доводилося ходити набагато далі.)

Через кілька днів по обіді у Блоків бабуся, дуже втішена, сказала мені, що Сен-Лу спитав у неї дозволу сфотографувати її перед своїм від'їздом з Бальбека, і коли я побачив, що бабуся з цієї okazji наділа найкращу сукню і перемірює капелюшки, така легковажність не припала мені до вподоби: невже вона на це здатна? Аж урешті я запитав себе, чи не дав я маху щодо бабусі, чи не зависоко я її ставлю, чи так уже її не обходить її зовнішність, чи немає в ній того, чого вона, як досі мені здавалося, начисто позбавлена, — кокетства?

На жаль, пересердя, яке у мене викликав проект фотографування, а тим паче, радість, яку він, мабуть, справляв бабусі, відбилося на моєму виді так виразно, що Франсуаза не могла його не вгадати і несамохіть поглибила його, звернувшись до мене з сентиментальною, розчуленою промовою, яка мене анітрохи не зворушила:

— Ох, паничу, коханій пані дуже кортить знятися! З такої нагоди вона навіть надіне капелюшок, якого їй переробила стара Франсуаза. Ну й нехай, паничу!..

Тут я подумав, що мені не гріх буде позбиткуватися з сентиментальності Франсуази, згадавши, що бабуся і мама, яких я наслідував у всьому, не раз сміялися з служниці. Бабуся, угледівши, яка у мене кисла міна, заявила, що як я проти того, щоб вона знімалася, то вона відмовиться. Я не погодився; я запевнив її, що не бачу в цьому нічого поганого, і, аби дати їй змогу причепуритися, пішов геть, але, перш ніж піти, вирішив показати, який я проникливий і завзятий: я підпустив кілька шпильок та кпинів, щоб позбавити її радощів, які вона відчувала від знімання; отож-бо, хоча я все-

таки побачив пишний бабусин капелюшок, зате мені вдалося прогнати з її обличчя той блаженний вираз, який мав би мене врадувати, але який, як це часто буває, поки ще живі ті, кого ми найбільше кохаємо, дратує нас, бо ми сприймаємо його як вульгарність, а не як вияв утіхи, тим паче для нас коштовний, що ми прагнемо ошчасливити їх! Мій злий гумор був переважно викликаний тим, що весь цей тиждень бабуса ніби уникала мене, і я не міг ні хвилини побути з нею сам на сам — ні вдень, ні ввечері. Коли я повертався додому вдень, аби бодай ненадовго залишитися з нею на самоті, мені казали, що її нема; або ж вона замикалася з Франсуазою, і ці їхні тривалі наради мені не вільно було порушувати. Провівши десь вечір з Робером, я дорогою назад думав про ту хвилину, коли обійму бабусю, але даремно я чекав на ті тихі постуки в стіну, якими вона кликала мене сказати на добраніч, стуків не було чути. Зрештою я лягав, маючи до неї жаль за те, що вона позбавляє мене, з такою незвиклою для неї байдужістю, радості, на яку я так сподівався. Ще якийсь час я дослухався з розкалатаним, як у дитинстві, серцем, чи не скаже мені чогось стіна, але стіна німувала, і я засинав у сльозах.

* * *

Того дня, як і в попередні, Сен-Лу поїхав до Донсьєра, де вже і нині, до свого остаточного повернення, він мав затримуватися до вечора. Я без нього нудився. Я бачив, як із повозу висіли молоді жінки, як одні рушили до бальної зали казино, інші — до морозівника, і я здалеку замилювався ними. Я був о тій порі юности, порі вільній, коли ми ще ні до кого не привернулися серцем, коли — подібно до закоханого жонолюбця — ми прагнемо, шукаємо, виглядаємо Краси. Досить одного реального штришка — тієї дещиці, яку можна розрізнити в жінці здалеку або якщо вона стоїть до нас плечима, — і нам ввижається, що перед нами Краса, серце наше б'ється, ми прискорюємо ходи — і так до кінця і залишаємося наполовину переконаними, що то була Вона, але якщо тільки жінка зникла; якщо ж нам поталанило наздогнати її, ми розуміємо, що вклепалися.

Зрештою мені ставало гірше й гірше і я схильний був прибільшувати найпростіші радощі через те, що діставалися вони мені нелегко. Мені скрізь марилися гожі жінки, бо я дуже стомлювався і з неспілости не зважувався підійти до них ні на пляжі, ні в казино, ні в цукерні. А проте, хоча я був під крилами смерти, мені хотілося дізнатися, як виглядають зблизька, насправді, найладніші дівчата, яких тільки життя могло мені подарувати, хоча б навіть не я, а хтось інший, а то й зовсім ніхто, — скористався цим даром (адже я таки не усвідомлював, що моя цікавість завдячує хоті посідання). Я насмів би вступити до танцювальної зали, якби Сен-Лу був зі мною. Але позаяк я був сам, я стояв біля Гранд-отелю в чеканні, коли пора буде йти до бабусі, аж це майже наприкінці надбережжя з'явилося якоюсь химерною рухливою плямою п'ятеро-шестеро дівчат, так само несхожих — і виглядом, і поведенцією — на всіх докучних мені у Бальбеку, як різнилася б від них прибула невідомо звідки зграя чайок, які дрібчуть по

пляжу — відсталі пурхають, наздоганяючи решту, — причому мета цієї прогулянки настільки ж загадкова для літників, яких вони ніби не помічають, наскільки ясно снується вона в їхніх пташиних мізках.

Одна з незнайомок вела ровер; дві несли ключки для гольфа; їхні строї аж брали на себе очі, не те що строї бальбецьких дівчат, з яких дехто хоч і брався до спорту, але спортивної одежі не носив.

О цій порі панії і панове гуляли по надбережжю під убивчим вогнем, який відкривала по них, наводячи на них лорнет, ніби вони були якимсь усипищем пороків, які вона мала докладно вивчити, пані головиха, котра врочисто засідала перед відкритою естрадою, посеред грізного ряду стільців, на які скоро посідають, з акторів пошившись у критики, самі погуляльники, щоб судити тих, хто проходитьиме мимо. Усі ці люди, які ходили по надбережжю, погойдуючись ніби на чардаку корабля (вони не вміли підняти ногу так, щоб не ворухнути при цьому рукою, не позирнути вбік, не звести плечей, не врівноважити допіру зробленого поруху порухом зустрічним і не почервоніти з натуги), бажаючи показати, що їх ніхто не обходить, удавали, ніби не бачать тих, хто йшов поряд чи в протилежний бік, хоч нишком усе-таки позирали на них із побоювання зіткнутися, та ба! однаково стикалися і якийсь час не могли розчепитися, бо ж і з боку тих інших були предметом тієї самої таємної уваги, прихованої під тією самою позірною байдужістю; любов до юрби, — а отже, і страх юрби, — то одна з найбільших рушійних сил у всіх людей, байдуже, хочуть вони сподобатися, здивувати чи висловити погорду: у схимника спонукою майже цілковитого усамітнення, що триває довіку, часто буває безтямна любов до юрби, яка виявляється настільки сильніша за інші його почуття, що, не годен викликати захоплення у придверника, у перехожого, у візника, він воліє за краще зовсім їх не бачити і зрікається всякої діяльносте, аби лиш не виходити з дому.

Деякі з цих людей були захоплені якоюсь думкою, але думкою стрибучою, що виявлялася в них у поривчастих рухах, у блудних поглядах, і ця поривчастість і це блукання очей були такі самі незграйні, як і рахубне хибання сусідів; і лише дівчатка, яких я зауважив, ішли просто себе, з тією певністю рухів, яка завдячує досконалій гнучкості членів і щирій погорді до всієї людськості, йшли, не гойдаючись і не напружуючись, роблячи лише ті рухи, які їм хотілося робити; їхні руки й ноги були цілком самостійні, а голова і корпус вражали своєю нерухомістю, тією нерухомістю, якою славляться добрі вальсівники. Вони були вже близько. Кожна являла собою зовсім окреміший тип, але врода була в усіх; щоправда, я дивився на дівчат усього лише кілька хвилюк, не зважаючись дивитися в живі очі, і ще не встиг схопити своєрідності кожної з них. Якщо поминути ту, що впадала в очі своїм рівненьким носиком і смаглістю, — так на середньовічному полотні впадає в очі завдяки своїй арабськості мудрець, — в одній з них мене різонули лише цупкі, уперті й веселі очі, у другої — щічки, чий рум'янець, шаріючи міддю, нагадував герань; та навіть і ці риси ще не пов'язувалися у моїй голові саме з цією дівчиною, а не з іншою; і коли (в тому ладу, в якому розгортався переді мною цей дивовижний гурт, де сусідували найрозмаїтіші

подоби, де буяли всілякі барви, але злиті між собою, як музика, бо в музиці я не зумів би виокремити і впізнати фрази, за першого прослуховування вирізнені мною і одразу ж забуті) переді мною зринав білий овал личка, очі чорні, очі зелені, я вже не знав, чи це вони щойно обворожили мене, я не міг наділити цими рисами якусь дівчину, щоб відрізнити від інших і впізнати. І ось через цей брак у моєму сприйманні граней, які я мав невдовзі провести, в дівочому гурті спостерігалось розмірене колихання, безперервне яскріння плинної, збірної, рухомої краси.

Можливо, не тільки випадок добрав і поєднав таких гожих подружок; можливо, ці дівчата (уже сама їхня поведенція говорила про те, що вони зухвалі, грайливі й затяті) не терпіли нічого смішного, нічого бридкого, виявляли духовну і моральну глухоту, відчували мимовільну нехоть до тих своїх однолітків, у яких мрійливість і вражливість давалася взнаки в сором'язливості, в несміливості, в незграбності, в тім, що ці дівчата, мабуть, називали "моветоном", не сходилися з ними і, навпаки, зближувалися з тими, в кому їх вабило поєднання грації, спритності й тілесної гожости, тобто єдина форма, яка, на їхню думку, могла мати в собі щирість щасливої вдачі і заповідь приємного дозвілля, проведеного разом. Можливо, і клас, до якого вони належали і який я не міг визначити, був ще в тій фазі свого розвитку, коли чи то завдяки заможності й дозвіллю, чи то завдяки новомодному захопленню спортом (це захоплення перекинулося навіть на деякі верстви простого люду) і фізичною культурою, до якої поки що не прилучилася культура духовна; можливо, їхнє суспільне середовище, подібно до тих гармонійних і плідних течій у скульптурі, які ще не прагнуть віддати страдницького виразу, легко і рясно плодить гарні тіла з гарними ногами, з гарними клубами, з личками здоровими і сумирними, із жвавим і лукавим поглядом. І чи не явились мені біля моря шляхетні й безжурні моделі людської вроди, схожі на статуї, поставлені колись на сонце на грецькому узбережжі?

Отож-бо, рій цих дівчаток, які світлистою кометою верстали свою путь надбережжям, гадав, ніби навколишній натовп складається з істот зовсім іншої раси, — і навіть страждання цих істот навряд чи могли б викликати в ньому співчуття; дівчата просто не бачили юрми, змушуючи тих, хто стояв на шляху, роздатися, як перед запущеною без керма машиною, від якої годі чекати, що вона об'їде пішохідців, і лише в крайньому разі, якщо якийсь підстарок, існування якого вони нехтували і знати його не хотіли, тікав від них, вони, дивлячись на його рвучку й кумедну жестикуляцію, сповнену перестрахи й люті, ззиралися й пересміхалися. Вони не хизувалися погордою до всього, що було за межею їхнього гурту, — щирість їхньої погорди була й так очевидна. Але, побачивши якусь перепону, вони не могли утриматися від того, щоб не взяти її з розгону або одним махом, бо в них буяла, кипнем кипіла молодість; і ця молодість так і рветься шумувати, навіть коли їй сумно чи нездужається, улягаючи радше потребам віку, ніж теперішньому гумору; і вона не змарнує жодної нагоди з неабиякою вмілістю стрибнути чи шаснути, уриваючи, перебиваючи повільний свій крок, — наче Шопен наймеланхолійнішу фразу, — чарівними арабесками, у яких примха поєднується з віртуозністю. Жінка старого банкіра після довгих вагань

усадила нарешті чоловіка на лежак, лицем до набережжя, біля естради, яка затуляла його од вітру й сонця. Переконавшись, що вона влаштувала його як слід, жінка пішла по газету, аби потім почитати йому вголос; ці її п'ятихвилинні відгоди здавалися їй задовгими, але вона дозволяла їх собі частенько: хай старий муж, про якого вона хоч і турбувалася, але непомітно, думає, ніби він ще здатний жити, як живуть усі, і опіки не потребує. Підмостки естради височіли над ним природним і спокусливим трампліном, і ось туди без найменшого вагання і пустилася гonom найстарша в рою; вона перестрибнула через переляканого дідугана, збивши своїми борзенькими ніжками його морського кашкета, на превелику радість решти дівчат, надто — пари зелених очей на рум'яному личкові, які палали захватом і веселощами, крізь які, як мені здалося, прозирала сором'язливість, ніякова і задержувата, — прозирала лише у неї самої. "Горопашний дідуньо, шкода його, ще б трохи, і ноги задер би", — насмішкувато й хрипкувато кинула одна з дівчат. Вони ступили ще кілька ступнів, потім, незважаючи на те що заступили шлях, зупинилися порадитися, утворюючи неправильної форми збіговисько, щільне, примхливе й щебетливе, подібне до пташиної зграї на вилеті; після чого вони знову рушили в свою повільну надморську прохідку.

Тепер їхні гарні риси вже не були нерозрізненні й сукупні. Я розподілив їх і обдарував ними (через брак невідомих мені імен) найвищу, ту, яка стрибнула через старого банкіра; найменшу, чий повні рожеві щічки і зелені очі світили на тлі морської далечини; смаглявку з рівним носиком, одразу помітну серед інших; ще одну з личком білим, наче яйце, з кирпою, задертою, як дзьобик у курчатка, — такі личка мають деякі молодесенькі хлопці; ще одну, росляву, в пелерині (у якій вона здавалася вбогою дівчиною і яка так розминалася з гожістю її постави, що пояснити цю супроть можна було хіба тим, що її батьків, людей родовитих і не вельми охочих ради бальбецьких пляжників вичепурювати своїх чад, зовсім не обходило, що їхня донька, відпущена гуляти по узмор'ю, на суд усякої там низоти, вбрана скромненько); врешті дівчину з блискучими веселими очима, з пухкими матовими щоками, в чорному начоленому поло, — ведучи ровер, вона так хвацько вихала клубами, уживала таких неподобних словець (серед яких я розчув заяложене "ловити кайф"), так цокотіла, що, порівнявшись із нею, я відкинув здогад, на який мене навела пелерина її товарки, і подумав, що, десь-найпевніш, ці дівки з тих, хто одвідує велодроми, що це молодесенькі любки перегонників. Принаймні я не допускав і думки, що ці дівчата порядні. Я одразу — вже з того, як вони зі сміхом презиралися, з пильного погляду дівчини з матовими щоками — збагнув, що вони ледащиці. Зрештою бабуса прищепила мені надто суворі погляди на моральність, ось чому те, чого не слід робити, уявлялося мені чимось єдиним, отож-бо, — міркував я, — якщо дівчата не шанують старощів, то що ж тоді може змусити їх утриматися від спокус більших, ніж стрибок через голову вісімдесятилітка?

Тепер я їх уже відрізняв одну від одної, а проте розмова, яку провадили між собою їхні погляди, пожвавлені самовдоволенням і духом товариства, в яких іноді спалахувала цікавість або зухвала байдужість, залежно від того, ішлося про подругу чи про

перехожих, а також і відчуття близькості, яка гуртує на прогулянку разом, "цілою зграйкою", встановлювали між їхніми тілами, незалежними й відрубними, поки вони поволеньки посувалися вперед, якийсь зв'язок, невидимий, але гармонійний, огортала їх теплою хмаркою, оточували особливою атмосферою, створюючи з них єдину цілість, настільки ж однорідну, наскільки вирізнялися вони від решти юрби, серед якої чвалали.

На мить, коли я розминався з круглоvidoю чорнявкою, яка вела велосипед, мій погляд схрестився з її поглядом, зизим і веселим, який стріляв з глибини того нелюдського світу, в якому жило це маленьке плем'я, з неприступної безвісти, куди уявлення про мене, звісно, не могло б просмикнутися, де для нього не знайшлося б місця. В низько начоленому поло, поглинута розмовою з подругами, чи побачила вона мене тієї миті, коли чорний промінь, викресаний її очима, упав на мене? Якщо побачила, то яким я їй здався? З лона якого Всесвіту угледіла вона мене? Відповісти на ці запитання мені було б так само важко, як із певних ознак сусідньої планети, побачених у телескоп, зрозуміти, що там живуть люди, що вони бачать нас, і вгадати, яке враження ми на них справляємо.

Якби ми думали, що дівочі очі — це лише блискучі кружальця слюди, ми б не прагнули познайомитися й поєднати з юнкою своє життя. Але ми відчуваємо, що світіння цих дзеркальних дисків залежить не лише від їхньої будови; що для нас вони незбагненні, темні тіні уявлень, які робить ця істота про людей та про знайомі їй краї, — про травники іподромів, про піщані шляшки, якими, крутячи педалі, через поля та ліси, несла б мене з собою ця маленька пері, зваблівіша, ніж пері перського раю; а ще вони для нас тіні дому, куди вона повернеться, тіні того, що виношує вона і що виношують за неї інші; головне ж — вона сама, з її прагненнями, симпатіями, нехотями, з неусвідомленою, але непохитною волею. Я знав, що мені не взяти в обладу юної велосипедистки, якщо я не заволодію тим, що таїться в її очах. І тим самим усе її життя збуджувало у мене жагу; жагу болісну, бо я відчував її незбутність, але і рвйну, бо те, що досі було моїм життям, нараз перестало бути всім моїм життям, — воно вмістилося на зникомій часточці розгорнутого переді мною простору, який я рвався покрити і який був не чим іншим, як життям цих дівчат, — і прирікало мені подовження, якнайбільше помноження мого "я", а це ж бо і є щастя. І, певна річ, оскільки звички, — а також і думки, — ми мали з ними різні, мені було надто важко зійтися з ними, сподобатися їм. Але, можливо, саме завдяки цій різниці, завдяки свідомості, що ні в натурі, ні у вчинках дівчат нема нічого ісінько знайомого чи властивого мені, почуття переситу поступилося в мені місцем жаді, подібній до тієї, від якої зникає суха земля, — жаді того життя, яке досі не вділило моїй душі ні краплиночки і яке моя душа поглинала б тим хтивіше, смакуючи, цілком віддаючись усмоктуванню.

Я довго дивився на яснозору велосипедистку, і, помітивши це, вона сказала найвищій щось смішне, і та засміялася, але я сказаного не почув. Сказати по щирості, мені найбільше подобалася не чорнявка, саме тому, що вона була чорнявка, а ще тому,

що (від того дня, коли я на тансонвільській сакомці побачив Жільберту) недосяжним ідеалом залишилася для мене руда дівчинка з золотистою шкірою. Але саму Жільберту чи не тому я покохав, що вона явилася мені в ореолі Бергготтової приятельки, яка разом з ним оглядала собори? І чи не тому мене тішив погляд чорнявки (який полегшував, як мені думалося, знайомство з нею першою), що він подавав мені сподіванку на те, що чорнявка відрекомендує мене подружкам: живоїдці, яка перескочила через старенького, жорстокій, яка сказала: "Шкода його, горопашний дідуньо", — усім по черзі, всім цим дівчатам, нерозлучна приязнь із якими надавала їй особливого чару? А проте думка, що я візьму та й потоваришую з одною з них, що їхній чужий мені погляд (який, неуважно ковзаючи по мені, як грає на стіні сонячний зайчик, раптово прошивав мене), якимсь алхімічним дивом пропустить крізь прегарні частки їхніх очей вісточку про моє існування, якусь симпатію до моєї особи; що і я колись посяду місце серед них, пристану до їхнього походу узмор'ям, — ця думка здавалася мені не менш безглуздою, ніж коли б, стоячи перед античним фризом чи фрескою з зображенням кортежу, я, глядач, намагався втертися, заслуживши їхню любов, між божественними кортежниками.

Виходить, познайомитися з дівчатами — щастя недосяжне? Звичайно, такого щастя я позбавляв себе не вперше. Зі стількома незнайомками уже тут, у Бальбеку, розімчана карета розлучала мене навік! Сама насолода, яку справляла мені ця ватага, схожа своєю розкутістю на еллінських дів, виникала від того, що в ній щось було від миготіння зустрічних постатей на дорозі. Ця летючість істот, незнайомих нам, які виривають нас зі звичного світу, де жінки, з якими ми зустрічаємося, відкривають нарешті свої ґанджі, підбивають нас побігти вдогін за ними, і тут уяви нашої вже не стримати. А виймати з наших утіх уяву — означає звести їх нанівець. Якби цих дівчат запропонувала мені одна зі зведениць, від чиїх послуг я, як відомо, не відмовлявся, якби їх вирвати зі стихії, яка надавала їм стількох невловних відтінків, я був би не так зачарований ними. Треба, щоб уява, спонукувана непевністю в тому, чи пощастить їй засягти свого, поставила перед собою іншу мету, яка заслонила б нам першу, і, заміняючи змислові розкоші намаганням проникнути в чиєсь життя, не дала нам звідати цих розкошів, спізнати їхній правдивий смак, дати їм береги. Треба, щоб між нами і рибиною, — а то якби ми побачили її вперше на столі, за обідом, ми подумали б, що вона не варта сили-силенної штучок і підступів на озброєнні тих, хто її ловить, — постала під час пообіднього лову брижа на поверхні, що до неї у плинності прозорої і рухомої блакиті ринуло б із дна, поки ми ще вагаємося, що з ним робити, якесь лискуче тіло, якийсь розпливчастий силует.

Дівчата вигравали ще і від зміни соціальних пропорцій, характерної для курортного життя. Всі переваги, які у звиклому нашому середовищі дають нам підпору, підносять нас, тут стають непомітними, власне, касуються; зате особи, яким ми приписуємо зовсім незаслужено такі переваги, штучно більшають у вимірі. На курорті незнайомки взагалі, — а сьогодні ось оці дівчата, — прибирали в моїх очах великої ваги, а от я ніяк не міг їм показати, яку вагу мав би для них я.

Для курортного життя прохідка дівчачої ватаги була всього лише прогульком у безконечному маячінні жіночих постатей, завжди хвильним для мене, але ватага шурхала так поволеньки, що ця її забарність межувала з безрухом. Отож навіть при такій неторопкій ході обличчя, не підхоплені вихором, а спокійні й виразні, здавалися мені все-таки гарними, і я вже не міг гадати, як дуже часто гадав, коли мене несла карета маркізи де Вільпарізіс, що зблизька, аби я пристав на хвильку, якісь риси: ряботиння, глибоко вирізані ніздрі, тупий погляд, крива усмішка, погана фігура — змінили б лице і тіло жінки, які моя уява, певна річ, прикрашала; адже мені досить було здалеку помітити гарну лінію тіла, свіжий колір обличчя, і я вже залюбки домальовував розкішні плечі, чарівний погляд, який я завше беріг у своїй пам'яті або ж у своєму уявленні; але ці спроби піймати людську вроду на льоту ошукують нас так само, як занадто швидке читання, коли ми, вихопивши один-однісінький склад і не подбавши, щоб правильно прочитати інші, замінюємо написане слово зовсім іншим, підсунутим нам пам'яттю. Зараз цього бути не могло. Я добре розглянув дівочі личка, не кожному юнку я бачив у профіль, рідко кого анфас, але спостерігав за ними з кількох досить різних пунктів, що дало мені змогу уточнити, тобто виважити, "взяти пробу" різних гадок про лінії і барви, гадок, на які наважується перший погляд, і вловити крізь мінливі вирази облич щось незмінно матеріальне. Отож, я міг сказати з цілковитою певністю, що ані в Парижі, ані в Бальбеку, хай би я уявляв їх у найрожевіших барвах, хай би навіть мені пощастило з ними розмовитися, серед перехожих незнайомок, на яких затримувався мій погляд, не було жодної, чия поява, а потім зникнення навіяли б на мене дужчу тугу, ніж могли навіяти поява і зникнення цих дівчат, жодної, що дала б мені відчуття, що приязнь із ними може бути такою самою чудовою, як із цими. Ані серед акторок, ані серед селючок, ані серед кляшторниць я ні разу не бачив нічого такого самого пишного, сповненого такої самої загадковості, не бачив нічого такого самого казково багатоцінного, такого самого справді недосяжного. То був такий розкішний і досконалий взірєць незвіданого і неможливого у житті щастя, що я майже вже під впливом якоїсь духовної спонуки побивався від думки, що мені не пощастить за тих особливих умов, коли не можна давати маху, пізнати те найтаємничіше, чим ущедряє нас пожадана краса і що ніколи не дається нам до рук, через що нам доводиться здобіти тим, що ми шукаємо втіх (яких Сванн завжди зрікався до знайомства з Одеттою) у жінок некоханих, і ми помираємо, так і не заживши тих, інших, розкошів. Певна річ, насправді незвіданої насолоди могло і не бути, при наближенні до неї її таємниця могла розпорошитися, бути лише відсвітом, міражем нашої жаги. Але в такому разі я міг би нарікати лише на незнищений закон природи, — якщо йому підвладні ці дівчата, то, виходить, підвладні й інші, — а не на ґандж самого предмета. Бо з усіх я обрав би саме його, з утіхою ботаніка усвідомлюючи, що годі знайти поєднання ґатунків рідкісніших, ніж ці молоді квіти, які застували від мене берегову лінію своїм легким живоplotом, подібним до розарію пенсільванських троянд, цієї оздобы садів на скелястому океанському березі, троянд, між якими видно хід пароплава: пароплав тихо суне блакитним поземним рівчачком, прокопаним від стебла

до стебла, так поволеньки, що ледачий метелик, який забарився у віночку, повз який корабель давно пройшов, може бути певний, що добереться до сусіднього віночка раніше за судно, навіть як дочекається, поки лише вузьенька стяга блакиті відокремлюватиме прову пароплава від крайньої пелюстки квітки, до якої він пливе.

Я повернувся до готелю, бо мене чекав обід у Рівбелі з Робером, а потім бабуса вимагала, щоб у такі дні я перед від'їздом робив "мертву" годину, згодом місцевий лікар порадив мені влаштовувати такий відпочинок щовечора.

Але до готелю не треба було проходити через хол, себто з боку, протилежного надбережжю. Роблячи поступку, подібну до комбрейської, в суботу, коли ми снідали на годину раніше, у бальбецькому готелі накривали на вечерю, коли здавалося, що це ще полудник, такий по-літньому довгий був світловий день. Високі вікна упорівень з набережжям не причинялися. Один крок через тонку дерев'яну раму, — і я вже у їдальні, а з їдальні — просто до ліфта.

Минаючи бюро, я всміхався директоріві і без тіні несмаку бачив усмішку і на його обличчі, яке відтоді, як я прибув до Бальбека, моє втаємничення наспигувало і видозмінювало, ніби то був препарат природознавчої історії. Його риси, стаючи буденними, наливалися сенсом неглибоким, але зрозумілим, як розбірливе письмо, і вже аж ніяк не скидалися на літерні, страшні для очей закарлюки, що з них складалося його лице, яким воно уявлялося мені першого дня, коли я узрів перед собою чоловіка, нині вже забутого або, якщо мені давалося воскресити його в пам'яті, невпізанного, зовсім не схожого на цю жалюгідну, ввічливу людину, не більш як карикатурою якої він був, карикатурою огидною і вульгарною. Не відчуваючи ні побоювання, ні туги, як у день приїзду, я подзвонив ліфтерові, і ліфтер уже не мовчав, поки ми з ним піднімалися в ліфті, наче всередині огруддя, що пересувалося вздовж хребта, а все приказував:

— Уже не так людно, як минулого місяця. Скоро почнуть роз'їжджатися, дні коротшають.

Це розминалося з правдою, але він уже домовився про перехід до теплішого куточка узмор'я, і йому хотілося, щоб ми пороз'їжджалися якнайхутчій, щоб готель наш закрився і він у такий спосіб вигадав би кілька вільних днів перед "поверненням" на "нове" місце. До речі, "повернутися" на "нове" місце в устах ліфтера не було безглуздом, замість "вступати" він звичайно казав: "повернутися". Мене тільки здивувало, що ліфтер принизився до вживання слова "місце", адже він належав до того новочасного пролетаріату, який намагається витравити зі своєї мови сліди рабства.

Зрештою він за хвилю повідомив мені, що в нових "умовах", у які йому доведеться "повернутися", "уніформу" він матиме кращу й "платню" більшу — слова "ліврея" і "заслуженина" здавалися йому за давненими і противними людській гідності. Але на противагу мові пролетарів мова "хазяїв" уперто чіпляється за поняття нерівності, і тому я розумів ліфтера зле. Мене, скажімо, цікавило одне: чи бабуса у себе в кімнаті? Отож, випереджаючи мої запитання, ліфтер казав мені: "Ця пані допіру від вас вийшла". Мене це щоразу збивало з пантелику: я думав, ніби він має на увазі мою бабусю. "Ні, інша пані, здається, вона у вас службовка". Давньою мовою буржуазії, яку

давно пора вивести з ужитку, куховарку не можна назвати службовкою, і я на мить задумався: "Він щось плутає, ми не маємо ні фабрики, ні службовців". Аж це мені зринуло в пам'яті, що найменування "службовець" — це все одно що носіння вусів для кельнерів у кав'ярні: воно почасти тішить самолюбство челяді, і я здогадувався, що пані, яка вийшла з нашої кімнати, — Франсуаза (вона пішла, мабуть, до кафетерію або подивитись, як шиє кравчиня бельгійки), але самолюбство ліфтера цим усе-таки не здобрило: співчуття до свого класу він любив висловлювати через однину: "у робітника" або: "в небагатого", — так само Расін мовить: "убогий". Але я вже був далеко не такий цікавий і сором'язливий, як першого дня, і зазвичай з ліфтером не розмовляв. Нині він уже не діставав відповіді на свої запитання під час короткої поїздки, поки він линув угору по готелю, просвердленому, наче цяцька, готелю, який на всіх поверхах розкривав перед нами розгалуження коридорів, де у глибу світло м'якшало, тьмяніло, скрадало двері та приступки сходів і обертало їх у золотавий бурштин, хисткий і таємничий, ніби смерк у Рембрандта, коли пензель художника вихоплює з нього то підвіконня, то колодязну корбу. І на кожному поверсі золотавий відблиск на килимі ознаймував про захід сонця, а також про те, що тут близько клозетне віконце.

Я загадувався, чи дівчата, яких я оце бачив, бальбецькі і хто вони такі. Коли нас тягне до якоїсь громадки, то все, що з нею пов'язано, спершу нас хвилює, а потім пориває у країну мрій. Я чув, як на пляжі одна дама сказала: "Це приятелька малої Сімоне", і при цьому вона мала таку міну, ніби давала хвальний відгук, скажімо, такий: "Він і малий Ларошфуко — нерозлийвода". Й одразу обличчя особи, яка про це довідалася, засвітилося цікавістю до тієї щасливиці, яка була "приятелькою малої Сімоне". Такої чести, мабуть, сподобилися не всі. Адже велике панство — поняття відносне. В якомусь там Богом забутому закуті син торгівця меблями — законодавець мод і панує над своїм двором, наче юний принц Валійський. Я часто силкувався згодом пригадати, як пролунало для мене на узмор'ї прізвище Сімоне; форма його тоді ще була для мене неясна, воно лише ледь-ледь окреслилося, так само як і його зміст, так само як і те, що воно могло для когось означати; словом, воно мало ту непевність і ту новинечу, які так хвилюють згодом, коли це прізвище, літери якого з кожною миттю усе глибше вриває у нас непослабна наша увага, стане (у моєму житті прізвище малої Сімоне відіграватиме таку роль лише через кілька років) першим словом, яке нам спадає на пам'ять після сну чи після зомління, ще перш ніж ми усвідомимо, котра година і де ми, майже раніше за слово "я", ніби прізвище цієї істоти — більшою мірою ми, ніж ми самі, наче після кількох секунд безтямного стану раніше, ніж якийсь інший спочинок, завершується спочинок від думок про цю істоту. Чомусь я зразу здогадався, що Сімоне — прізвище однієї з дівчат, а потім усе сушив собі голову, як би мені познайомитися з родиною Сімоне: і то за посередництва людей, на яких сама ця родина дивилася б знизу вгору, аби не могла дивитися звисока на мене, а це, мабуть, буде нелегко, якщо ці дівулі — звичайнісінькі потіпахи. Бо не можна до кінця узнати того, хто нас зневажає, не можна увібрати його в себе доти, доки ти не перебореш його зневаги. А проте, коли в нас увійде образ таких різнорідних жінок, тоді, хіба його

витіснить забуття або ж рій інших образів, ми не вгамуємося, поки не обернемо тих захожанок у щось подібне до нас; наша-бо душа тут так само реагує і так само чинить, як і наш організм, який не зносить присутності стороннього тіла й одразу намагається перетравити або ж засвоїти влаздя; мала Сімоне мусила бути найгожішою з усіх, утім, мені здавалося, що саме вона могла стати моєю любаскою, бо тільки вона разів з кілька глянула на мене скося і нібито помітила, що я пряду на неї очима. Я спитав у ліфтера, чи не знає він бальбецьких Сімоне. Не люблячи признаватися, що він чогось не знає, ліфтер відповів, що нібито чув це прізвище. Тільки-но ми піднялися на верхотуру, я попросив його надіслати мені списки останніх прибульців.

Я вийшов з ліфта, але, замість іти до своєї кімнати, рушив далі по коридору; о цій порі коридорний на нашому поверсі, хоча й боявся протягів, відчиняв крайнє вікно, обернуте не на море, а на згір'я й долину, але в це вікно не було нічого видно, воно майже ніколи не відчинялося, а шибки його були тьмаві. Я пристав біля вікна на хвилю, на той короткий час, аби помилуватися краєвидом, що розгортався тепер за згір'ям: біля цього згір'я стояв наш готель, перспектива і вечорове світло не скрадали розмірів будинку, вони оздоблювали його карбівкою, обертали у скриньку з оксамитовим підбоем, у щось на зразок будівничих мініатюр, храмиків або капличок із золота та емалі, які правлять за ковчежок і виносяться лише в великі дні, щоб до них познаменувалися богомольці. Проте моє замилювання, мабуть, затяглося, бо коридорний, який тримав у одній руці в'язку ключів, а другу вітально прикладав до свого підкапка, але не скидав його з побоювання вечорового холодку і свіжости, зачинив, наче дверцята раки, обидві половинки вікна, умкнувши у мого екстазу мініатюрну пам'ятку й золоту реліквію.

Я ввійшов до своєї кімнати. З плином доби року змінювалася завіконна картина. Попервах вікно було яскраво освітлене і лише в негоду ставало темним; тоді в темно-зеленому шклі, яке ніби надимали круглі хвилі, море, оправлене в залізні лутки мого вікна, наче в оливо вітража, мережило весь широкий скелястий бордюр затоки пернатими триріжжями нерухомого шумовиння, вималюваного так тонко, як Пізанелло^[172] малював перо чи пух, і закріпленого міцною та густою білою емаллю, з допомогою якої де Галле^[173] передає на шклі снігове покривало.

Незабаром дні покоротшали, і коли я входив до себе в кімнату, то здавалося, ніби бузкове небо, штамповане гостро викроєною, геометрично чіткою, плинною, племінкою фігурою сонця (подібною до чудородної ознаки, якоїсь містичної з'яви), нахиленого до моря на завісах обрію, наче запрестольний образ над великим вівтарем, тоді як окремі частини вечірньої заграви, відбиті в шибочках низьких магоневих книжкових шаф, поставлених уздовж стін і подумки сполучуваних мною з чудовою картиною, від якої вони відокремлювалися, скидалися на різні сцени, виконані старим майстром для якогось братства на раці, а нині демонстровані на окремих ракових стулках у музеї, де лише уява відвідувача здатна повернути їх на свої місця.

А через кілька тижнів я вже входив до себе в кімнату після заходу сонця. Червона

перепаска неба — подібна до тої, яку я бачив у Комбре над Кальварієм^[174], повертаючись із прогулянки і думаючи перед обідом заглянути до кухні, — світила над морем, дебелим і густим, наче холодець, а трохи згодом над морем, уже холодним і синім, мов риба лобань-кефалю, вся ж решта неба рожевіла, мов лососина, яку ми замовимо у рівбельському ресторані, і все це загострювало ще більше ту втіху, яку мені робило одягання, перш як їхати вечеряти. Над морем, близесенько від берега, насилу здіймалася, мостячись одна на одну все ширшими ярусами, чорна, як сажа, і водночас блискуча, щільна, мов агат, пара, важка навіть на око, — аж здавалося, буцім ще мить, і верхні яруси, навислі над скривленим драглистим відростком і майже збиті набакир від центру ваги тих, що досі їх підтримували, потягнуть за собою всю цю озію, яка вже вигналася майже попід небеса, і скинуть її в море. Стежачи за тим, як даленіє, немов нічний мандрівник, корабель, я переживав те саме враження, якого зазнав колись у вагоні, враження звільнення від примусу спати і від ув'язнення в чотирьох стінах. Зрештою в цьому номері я себе в'язнем не вважав: адже за годину я звідси піду і сяду до карети! Я кидався на ліжку; і, ніби я лежав на ліжнику одного з тих суден, які стояли нині зовсім близесенько від мене і на які з таким подивом дивишся вночі, дивишся, як поволі сунуть вони в пітьмі, наче похмурі, мовчазні, але й безсонні леbedі, — мене обступали образи моря.

Та дуже часто то були й справді чистої води образи; я забував, що за їхньою строкатістю чаїться смутна пуста пляжу, яку підмітає неспокійний вечоровий вітер (цей вітер так збудив мене в перший день приїзду сюди!), та й у себе в кімнаті, збуджений зустріччю з дівчатами, я ніяк не міг заспокоїтися, стати незворушним, а отже, втратив здатність справді глибоко сприймати красу. Чекання на рівбельську вечерю настановлювало мене ще грайливіше, моя думка, скупчена в цю мить на поверхні мого тіла, яке я намагався зодягти так, щоб воно брало на себе очі жінок, які почнуть розглядати мене в осяйній залі ресторану, була нездольна відчувати глибину речей за їхньою барвистістю. І якби не тихий і невтомний лет берегівок та ластівок, які шугали під моїм вікном, наче водограй, наче феєрверк життя, що обсновував простір між верхньою межею високих сторчових злинань угору й нерухомою білою пряжею довгих поземних цівок, якби не це уроче диво, яким обернулося для мене природне місцеве явище, диво, що прив'язувало до дійсності краєвиди, які були в мене перед очима, я міг би подумати, що це всього-на-всього щоденно оновлюваний добір полотен, які хтось на свою вподобу виставляє у тому краю, де я нині, хоча нічого спільного вони з ним не мають. Одного разу відкрилася виставка японських естампів: поряд із тонким витинком сонця, червоного й округлого, наче місяць, жовта хмара скидалася на озеро, а на ньому впадали в очі чорні мечі, схожі на бережняк; стяга ніжно-рожевого кольору, якого я не бачив із часів мого першого пуделка з фарбами, здіймалася, як річка, на берегах якої човни тільки й чекали, аби їх було спущено на воду. Пускаючи по всьому цьому погордливий, збуджений, легковажний погляд — погляд аматора чи дами, забіглої між двома візитами до картинної галереї, я казав собі: "Оцей захід сонця цікавий, у ньому є щось своєрідне, але ці напрочуд ніжні барви я вже бачив". Більшу

втіху давав мені вечорами корабель, поглинутий і розчинений овидом, такого однакового з ним кольору, наче на якійсь імпресіоністичній картині, аж здавалося, ніби корабель і овид зроблені з одного матеріалу, буцім усе зводилось лише до того, аби вирізати прову та снасті, в яких цей матеріал гуснув і прозорився з млистого небесного блакиту. Іноді океан заповнював собою майже все вікно, яке ще вищало від пасма неба, обмеженого тільки вгорі лінією тої самої синьої барви, що й море, ось чому мені здавалося, що там теж море; якщо й була помітна якась різниця в забарвленні, то я приписував її грі світла. Іншого дня море бувало намальоване лише в нижній частині вікна, а всю решту заповнювало стільки хмар, які клубочилися між собою поземними смугами, що шибки виглядали "хмарними етюдами", виконаними художником, який виношував такий задум або мав таку спеціальність; а в шклі книжкових шаф теж відбивалися хмари, але скупчені в іншій частині обрію й забарвлені інакше; і ось ці хмари давали немов повторення, яке так смакує декотрим теперішнім майстрам, одного й того самого ефекту; і хоча цей ефект треба неодмінно уловлювати в різну пору, одначе завдяки закріплювальній моці мистецтва їх можна побачити водночас намальованими пастеллю і заправленими під шкло. Іноді на сірому небі й морі світила легенька, незвичайної тонкості, рожевість, а крила якогось дрібного метелика, заснулого внизу на вікні, нагадували під цією "гармонією сірих і рожевих тонів" у душі Вістлера підпис майстра з Челсі. Рожевість танула, дивитися було ні на що. Я вставав, запинав важкі порт'єри і знов лягав у постелю. Звідси мені було видно смугу світла над ними, вона згасала, звужувалася, але в мене не викликала ні суму, ні жалю смерть за порт'єрами тієї години, яку я звичайно проводив за столом, бо я знав, що цей день не такий, як інші, що він довший, що він уподіб полярних днів, днів, які ніч уриває лише на кілька хвилин; я знав, що станеться промінна метаморфоза і з лялечки смерку виведеться сліпуче світло рівбельського ресторану. Я приказував собі: "Пора", потягався, вставав, завершував туалет; і я радів цим марним, вільним від усякого матеріального тягара хвилинам, коли інші обідали внизу; я витрачав снагу, нагромаджену за час передвечірнього байдикування, на те, щоб витертися, надіти смокінг, вив'язати краватку, виконати всі ці жести, уже натхнеш сподіваною втіхою, думати про те, що я знову побачу ту жінку, яка впала мені в око в Рівбелі, яка, здається, на мене дивилася, навіть устала з-за столу, може, маючи надію, що я піду за нею; мені подобалося наводити на себе марафет, адже я робив це з тим, щоб потім весело віддатися новому, вільному, безтурботному життю, з тим, щоб мої сумніви розбивалися об Роберів спокій, з тим, щоб вибрати з плодів природи та чужоземних товарів з усіх кінців світу такі, які становлять найбільші делікатеси, негайно замовлювані моїм приятелем, і спокушають моє лакомство або уяву.

А останніми днями перед поверненням додому я вже не міг прямо з надбережжя зайти до їдальні, її вікна вже не відчинялися, бо надворі була ніч, і хмара роззяв та бідарів, приваблена недосяжним для них палахкотінням, батоженими вітром чорними гронами нависала біля світних і гладеньких стін шкляного вулика.

У двері постукали, то був Еме, він сам узяв на себе клопіт принести мені списки

прибульців.

Перед відходом Еме не стримався, щоб не сказати, що Дрейфус, безперечно, винуватець. "Шила в мішку не втаїти, — сказав Еме, — але все з'ясується не цього року, а в майбутньому, я це чув від одного добродія, у якого зв'язки в генеральному штабі. Я його запитав, чи не збираються відкрити все нині, ще перед Новим роком. Він відклав цигарку, — вів далі Еме, розігруючи сцену в особах, і покивав головою та вказівним пальцем, як його знайомий, мовляв, не все зразу. — "В цьому році ні, Еме, — ось що він сказав і поклав мені руку на плече, — це неможливо. А на Великдень — так!" І Еме плеснув мене по плечу, кажучи: "Бачите, я вам його виявляю точнісінько", — а виявляв він його чи то тим, що його підлещала ласка значної особи, чи то для того, щоб я міг із повним знанням справи судити про те, наскільки переконливі її аргументи і чи можна нам надіятися.

На першій сторінці списку прибульців я прочитав: "Сімоне з родиною", і серце моє тенькнуло. У мені ще жили давні мрії, мрії мого дитинства, і в цих мріях ніжність, яка негасимо жевріла в моєму серці, викликала у мені істота, зовсім від мене відмінна. Тепер я творив її знову, послуговуючись для цього іменем Сімоне і спогадом про зграйність молодих тіл, які проходили повз мене по пляжу, як на спортивних змаганнях, гідних пензля давнього маляра або Джотто. Я не відав, котра з цих дівчат панна Сімоне і чи взагалі хто з них носить таке прізвище, але я знав, що кохаю панну Сімоне, і поклав собі через Робера запізнатися з нею. На жаль, Сен-Лу доводилося щодня їздити до Донсьєра, тільки на цій підставі йому продовжили відпустку, але я сподівався, що як не дружні почуття, то саме цікавість змусить його знехтувати офіцерські обов'язки; я розраховував на допитливість дослідника людської душі, яка так часто (навіть якщо я не бачив тієї, про кого йшлося, а тільки чув, що в овочівника ладна касирка) підохочувала мене на знайомство з новою породою жіночої вроди. Але я даремно намагався пробудити цікавість у Робера, оповідаючи про моїх дівчат. Ця цікавість була надовго спаралізована його коханням до акторки. А якби ця цікавість трохи ожила в ньому, він одразу ж притлумив би її через якусь забобонну віру, ніби від його власної вірності залежить вірність його коханки. Отож він так і не пообіцяв узятися за моїх дівчат по-справжньому, коли ми поїхали обідати до Рівбеля.

Попервах, коли ми прибували на місце, сонце саме заходило, але було ще ясно; в ресторанному саду світла ще не запалювали, денна спека спадала, осідаючи ніби на денце посудини, довкола стінок якої прозорі й темні драглі повітря здавалися надзвичайно тужавими, і в цій тужавості розарій, вибуялий під темним муром, який він оздоблював рожевими прожилками, нагадував рослину, що її можна бачити у глибині онікса. Незабаром ми висідали з коляски вже потемки, темрява часто огортала Бальбек, коли ми звідти виїжджали, якщо занегоджувалося і якщо ми перечікували, сподіваючись кращої погоди. Але в ці дні завивання вітру не завгорювало мене, я знав, що мої передчування справдяться, що я не сидітиму сидьма у номері, знав, що у великій ресторанній залі, куди ми ввійдемо під звуки циганської музики, незліченні лампи одразу проженуть п'їтму і стужу, припікаючи їх своїми широкими золотими

каутерами, і я весело сідав біля Робера в двоособовий повіз, який чекав на дощі. Од якогось часу слова Берггота про те, що я створений, хай би що я там думав, передусім для втіх духовних, знову привели мене до гадки, що колись я справджу надії, але ці надії щодня розбивала нуда, тільки-но я сідав до столу й брався до статті чи роману. "Зрештою, — умовляв я себе, — може, втіха, яку ти відчуваєш від писання, не така вже надійна мірка визначення художньої вартости; може, це лише супутнє відчуття, якесь доповнення до творчого стану, а не протипоказання таланту. Може, деякі письменники, пишучи шедеври, позіхали". Бабуся мої сумніви відмітала, вона переконувала мене, що при здоров'ї мені працюватиметься й добре і охочіше. Наш лікар вважав за краще застерегти, що здоров'я у мене підірване, приписав мені, щоб уникнути загострення, суворий режим, і я жертвував усіма втіхами, добиваючись куди важливішої, як на мене, мети: подужчати настільки, щоб написати твір, задум якого, може, виношував у собі; отож відколи я приїхав до Бальбека, я почав як ніколи шануватися. Я не пив на ніч кави, боючись нічниць, сон був мені конче потрібний, щоб не почувати себе млявим назавтра. Але в Рівбелі я розпалювався, передчуваючи нову втіху; я попадав у ту зону, куди незвичайне вводить нас, перерізаючи нитку, яку ми стільки днів терпляче пряли і яка вела нас до розсудливосте, і тепер, позбавлений завтрашнього дня та високих помислів, я одразу ламав і точний механізм запобіжного режиму, запущений для підтримання цих помислів. Лакей пропонував мені скинути пальто.

— А вам холодно не буде? — питав Сен-Лу. — Краще бути вдягнутим, тут не так-то вже й гаряче!

Я відповідав: "Ні, ні, не буде", — і, може, мені й справді було не холодно; принаймні захворіти я вже не боявся, я вже не думав, що мені треба будь-що жити, аби працювати. Я звільнявся від пальта; ми входили до ресторанної зали під марш, який витинали цигани, посувалися між рядами накритих столиків, наче легкою дорогою слави, і, підбадьорювані, наснажувані, натхнені громом оркестру, який віддавав нам військову честь-хвалу, який незаслужено звеличував нас, ми прикривали цю бадьорість урочистим і холодним виразом на обличчі, втомленою ходою, тільки щоб не нагадувати кафешантанних дівуль, котрі, проспівавши на войовничий лад пікантний куплетик, вибігають на біс із хвацьким виглядом звияжного генерала.

Від цієї хвилини я ставав новою людиною, я вже більше не був онуком моєї бабусі, я згадував про неї вже виходячи з ресторану, я ходив у братах тих Гарсонів, які обслуговували нас.

Стільки пива, тим паче шампану, я б і за тиждень не випив у Бальбеку; коли тьма у мене залишалася погідна і ясна, вона точно визначала міру насолоди, яку давали мені ці трюнки, й мені легко було втримуватись від надуживань; нині ж свою дозу я випивав за годину, та ще й робив кілька ковтків портвейну, хоча з неувважності забував ним посмакувати, а скрипалеві за його цигикання давав два "луї", що їх я громадив цілий місяць на якусь обнову (яку саме, я тут уже не міг згадати). Гарсони, носячи на витягнутих долонях полумиски, гоном ганяли між столиками, складалося враження,

ніби єдина мета їхнього бігу якраз і полягала в тім, щоб не випустити посуду. І справді, шоколадні суфле доходили, куди їх націлено, не перекидаючись, повикладувана довкола ягнати "польяк" картопелька по-англійському, попри те що галоп мав би перетрусити її, не порушувала ладу. Я помітив одного зі служників: височенний, оперений чудовим чорним чубом, рябий на виду, що робило його схожим на рідкісного птаха, цей хлопець гасав без перерви і нібито навіть знічев'я з кінця в кінець зали і скидався на якогось ару, які наповнюють великі вольєри в зоологічних садах жовтожарою своєю закраскою і незбагненим хвилюванням. Незабаром видовисько ставало, принаймні в моїх очах, погіднішим і тихішим. Усе це шастання, від якого аж світ макітрився, влягалось. Я дивився на округлі столики, тьма-тьменна їх захаращувала ресторан, як планети захаращують небеса на старовинних алегоричних картинах. Причому всі ці світила були наділені нездоланною силою тяжіння, обідники дивилися лише на столики, за якими сиділи не вони; всі, окрім якогось багатого амфітріону, якому пощастило затягти до ресторану маститого письменника і який тепер зі шкіри пнувся, аби з допомогою магічної сили верткого столу витягти щось із письменника, а письменник говорив про якісь дрібнички і, все-таки, чарував дам. Гармонії цих астральних столиків не порушувало ненастанне кружляння незліченних службників, саме тому, що вони не сиділи, як обідники, а знай собі снували, їхнє порання відбувалося в іншій сфері і то сфері вищій. Звичайно, один біг по салати, інший по вино або по склянки. Але хоча кожен виконував своє замовлення, з їхнього безупинного гону між круглими столиками можна було вивести закон цього метушливого і планового вештання. Сидячи за купами квітів, двоє страшил-касинок, заклопотаних безконечними підрахунками, нагадували собою ворожок, які силкувалися з допомогою астрологічних обчислень передбачити збурення, які вряди-годи траплялися на цьому небесному склепінні, вибудованому згідно з середньовічною наукою.

І мені було трохи шкода всіх цих общників, бо я відчував, що для них круглі столики — не планети і що вони не захоплюються розтином речей, завдяки якому речі втрачають для нас свою звичну подобу і який дає нам змогу проводити аналогії. Вони думали, що вони обідають з тим-то і тим-то, що обід вийде їм десь на таку-то суму і що завтра все вернеться на круги свої. І, мабуть, їх зовсім не цікавило сновигання цих хлопців, які пильних справ, очевидно, зараз не мали і врочисто обносили хлібом у кошиках. Деякі з них, зовсім молодесенькі, отупівши від штурханів, які їм роздавали дорогою старші кельнери, меланхолійно втуплювали очі в далеку мрію і веселішали лише, коли якийсь клієнт із тих, хто мешкав у бальбецькому готелі, де вони служили раніше, озивався до них і просив саме їх забрати нездале шампанське, і таким дорученням вони дуже пишалися.

Я дослухався до своїх нервів і відчув у їхньому бринінні блаженство, не залежне від явищ зовнішнього світу, наділених здатністю викликати райський стан, у який я і сам навчився впроваджувати себе через невелике переміщення мого тіла чи моєї уваги, подібно до того, як легеньке натискування на заплющене око дає враження барви. Я

випивав багато портвейну, і як замовляв ще, то не так у передчутті втіхи, яку міг дістати від кількох зайвих келишків, як тому, що дуже сильно смакували випиті чарки. Я давав музиці вести за нотами мою осолоду, і вона слухняно мостилася на кожній ноті. Подібно до хімічної фабрики, яка постачає масово речовини, що трапляються у природі принагідно й рідко, рівбельський ресторан зараз збирав під своїм дахом більше жінок, які спокушали таємною надією щастя, ніж випадок зводив мене з ними протягом року на прогулянках; тим паче, музика, яку ми слухали: аранжування вальсів, німецьких опереток, кафешантанних пісеньок, — усе це було для мене нове, — теж являла собою якийсь ефемерний світ насолод, що наклався на той, іще хмільніший. Бо кожен мотив, своєрідний, як жінка, на відміну від неї не ховав таємниці розкошів для когось одного; він пропонував повідати її і мені, він дивився на мене у живі очі, підходив до мене то капризно, то грайливою ходою, озивався до мене, підсипався до мене, ніби я нараз став повабливішим, потужнішим чи багатшим; мені ввижалося все-таки в цих мелодіях щось жорстоке, бо безкорисливе почуття краси, проблеск розуму — все це їм чуже; для них існує тільки тілесна усолода. І вони найбезжальніше і найбезнадійніше пекло для побіденого ревнивця, якому вони малюють цю втіху, втіху, зажиту коханою жінкою з іншим, як єдину річ, яка існує на світі для тієї, що заповнює ревнивця цілком. Але поки я стиха курникав цю мелодію і повертав їй її поцілунок, властива лише їй, черпана з неї насолода ставала для мене все дорожчою, і я ладен був покинути рідню і піти за цим мотивом у той дивний світ, який він будував у невидимому, віддаючись то знемогою, то ярістю. Хоча така втіха не підносить цінності людини, яка її переживає, бо зазнає її лише вона сама, і хоча в жінці, яка нас помітила і якій ми знемилися, було б байдуже, чи сповнена наша душа в цю мить суб'єктивного блаженства, — судження про нас у неї, однак, не змінилося б на краще; попри все це я відчував приплив у собі сил, упевненості. Мені здавалося, що моє кохання не може викликати відразу чи усмішку, що в ньому криються хвильна краса, чари музики, і що музика — це сприятливе середовище, де я і моя кохана, раптово зійшовшись, могли б зустрічатися.

Ресторан одвідували не лише жінки напівсвіту, а й світські люди, вони приходили сюди на підвечірок о п'ятій або влаштовували великі обіди. Чаювання відбувалося в довгій і вузькій заскленій галереї, подібній до коридору; цей коридор сполучав хол із садом і вів до саду, від якого галерею відокремлювала, окрім кам'яних слупів, скляна стіна з кількома відчиненими у різних місцях віконцями. Через це тут не тільки гуляли протяги, а й блукали раптові, швидкі, сліпучі сполохи сонця, ось чому жінок-чаювальниць погано було видно, і коли вони, скупчившись між столиками, розставленими по два обабіч на всю довж цього плящаного джерельця, пригублювали чашку або вклонялися, то за кожним рухом усе так і грало, від чого галерея здавалася водоймою, вершею, куди рибалка понапускав упійманої осяйної риби, — ця риба наполовину вистромила з води, купається в промінні й мигоче в очах того, хто за нею спостерігає, своїм веселчатим іскрінням.

Через кілька годин у їдальні, куди, звичайно, подавано обід, запалювали світло, хоча надворі було ще ясно, настільки, що в саду поруч з альтанками, такими

примарними — якась бліда потороча — у вечірніх сутінках, було видно підстрижені дерева, зелень, аж синь яких пронизувало останнє проміння і які з освітленої лампами їдальні поставали перед нашим зором уже не як жінки, які вздовж синювато-золотавого коридору чаювали вдень ув огнистій вогкій сітці, а як рослинність блідо-зеленого величезного акваріума, підсвіченого неприродним світлом. Нарешті вставано од столу; за трапезою гості весь час переглядалися між собою, узнавали один одного, запитували, хто там за сусідніми столиками, а проте тісно гуртувалися між собою за власним столиком; але сила тяжіння, яка прив'язувала їх до амфітріону, одразу слабла, коли вони переходили пити каву в коридор, де удень чайовано; часто при такому переході від рухливих чаркувальників відвихалася одна чи кілька частинок: їм було несила подолати тяжіння, що йшло від столу суперника, і вони надовго відривалися від свого, а їх заступали пани чи панії, які підходили привітатися з приятелями і, перш ніж відійти від них, казали: "Тікаю до пана Х. — сьогодні я його гість". І в цей час можна було сказати: перед тобою два букети, які помінялися квітами. Потім і коридор безлюднів. Після обіду ще бувало ясно, тому не запалювано в довгому коридорі світла, за скляною коридорною стіною схилене гілля дерев можна було взяти за алею в тінявому, темному саду. Іноді у сутіні ще трапезувала якась дама. Одного вечора, простуючи крізь сутінь до виходу, я вгледів гожу принцесу Люксембурзьку, вона сиділа в незнайомому мені товаристві. Я вклонився на ході. Упізнавши мене, вона кивнула з усмішкою: високо-високо над уклоном, випущені цим самим рухом, зграйно злинули звернені до мене слова трохи задовгого вітання, вимовленого не на те, щоб зупинити мене, а тільки щоб доповнити уклін, озвучити його. Але слова були невиразні, а голос лунав солодко й музично, наче в гаю тьохкав соловейко. Якщо Сен-Лу хотілося завершити вечір у гурті здибаних приятелів і він вирушав з ними в казино на сусідній пляж, а мене усаджував до повоза самого, я наказував візникові поганяти, аби скоротити час, який я мав провести сам, без товариства, щоб позбавити себе турботи постачати своїй вражливості — даючи машині хід назад і вирываючись із тієї апатії, в яку мене втягло, наче у триби, — відчуття мінливості, якими в Рівбелі мене забезпечували інші. Можливість поцілуватися у кромішній пітьмі з зустрічним повозом на дорозі, де двом каретам не роз'їхатися, грузькість ґрунту частих завалів надморського бескеття, близькість крутого спуску до моря — ніщо не могло змусити мене здобутися на зусилля, аби усвідомити небезпеку і страх перед лицем такої небезпеки. Подібно до того як свій творчий доробок ми завдячуємо не стільки жадобі слави, скільки посидючості, так само не радісне теперішнє, а мудрий погляд на минуле допомагає нам охороняти свою прийдешність. Отож коли, ледь прибуваючи до Рівбеля, я відкидав костури тями та самоконтролю, які підсобляють не знепутити нашій немочі, і занедужував на якусь моральну атаксію, то вино, напинаючи мої нерви до краю, надавало хвилинам, проведеним там, особливої вартості, надавало їм чару, не посилюючи, проте, моєї здольності чи бодай горливості оберігати їх; моя екзальтація, вбиваючись у таку силу, що я ладен був пожертвувати за неї всім своїм майбутнім життям, виривала ті хвилини з нього; я був замкнений у теперішності, як герой, як

п'яничка; моє минуле, одразу потьмарившись, уже не відкидало переді мною тіні, яку ми називаємо потомністю; бачачи мету життя вже не в справдженні марень минулого, а в блаженстві теперішньої миті, я не зазірав уперед. То була позірна суперечність, а проте тієї миті, коли я спізнав найбільшої втіхи, коли я відчував, що моє життя може бути щасливим, коли його ціна в моїх очах мала зрости, тієї самої миті, позбувшись усіх клопотів, якими воно досі обтяжувало мене, я без вагання віддав його на волю випадку. Власне, я лише для вечорів збирав усю свою безпечність, а інші розтягують її на все життя і щодня наражаються без потреби на ризик морської подорожі, польоту на аероплані, поїздки на авті, тоді як удома їх очікує істота, чиє життя розбила б вістка про їхню загибель, або тимчасом як від цілості їхнього крихкого мозку залежить вихід книжки, з якою в них пов'язується весь сенс буття. Отож-бо, якби одного з вечорів, які ми проводили у рівбельському ресторані, хтось прийшов мене вбити, я, бачачи лише в обмарній далечині мою бабусю, моє прийдешнє життя, книги, які були ще в чорнильниці, розімлілий від аромату жінки, яка сиділа за сусіднім столиком, від гречности кельнерів, від обводу вальсу, прип'ятий до відчуття миті, весь у ньому, ставлячи перед собою одну-однісіньку мету — не розлучатися з нею, я б сконав, учепившись у неї, я віддав би себе на поталу, не боронячись, не рухаючись, — так бджола, одурманена тютюновим димом, не думає про повні щільники свого вулика.

Мушу, зрештою, сказати, що, на противагу несамопитій моїй екзальтації, нікчемність, у яку западали найважливіші для мене речі, не милувала і панни Сімоне вкупі з її приятельками. Знайомство з ними уявлялося мені тепер справою легкою, але геть байдужою, мене обходило тільки відчуття миті, бо це відчуття було дуже сильне, бо мене радували ледве вловні його переживи, навіть його безперервність; усе інше — родичі, робота, розваги, бальбецькі дівчата — важило не більше, ніж бризки шумовиння на вітрюгані, який не дає йому осісти, залежало тільки від сили цього внутрішнього відчуття; у хміль вкидає на кілька годин суб'єктивний ідеалізм, чистий феноменалізм; усе лише позірність і цілком підкорене нашому всемогутньому "я". Зрештою, це не означає, що в такому стані щире кохання, якщо тільки ми справді кохаємо, неможливе. Але ми ясно відчуваємо — так ніби попали в інше середовище, — що ще не знаний нам вплив змінив межі цього почуття, що ми оцінюємо його інакше. Звісно, ми відшукуємо наше кохання, але воно перемістилося, воно вже не тисне на нас, воно здохло відчуттям, яке дістає від теперішності і яке нас удовольняє, бо нам байдуже до того, що не животрепетне. На жаль, коефіцієнт, який змінює в такий спосіб вартості, змінює їх тільки під час сп'яніння. Люди, які вже втратили для нас будь-яку вагу, на яких ми дмухали як на миляні баньки, завтра знову її набудуть; доведеться знову братися до справи, яка здавалася нам безнадійною. І це ще не найважливіше. Математика завтрашня, така сама, як і вчорашня, математика, з задачами якої нам неминуче доведеться змагатися, керує нами і в ті години, непомітно для нас самих. Якщо поблизу присутня жінка чеснотлива чи недобррозичлива, — те, що так важко було напередодні, а саме, подібатися їй, видається нам нині у мільйон разів легшим, хоча легшим наше завдання не стало анітрохи — насправді ми змінилися тільки в наших очах, наших

духовних очах. І ця жінка так само сердиться на нас за ті вільнощі, яких ми допустилися щодо неї, як завтра сердитимемося ми самі на себе, за те, що дали сто франків посильному, а причина роздратування одна й та сама, тільки ми її усвідомлюємо пізніше: тверезість.

Я не був знайомий з жодною жінкою, які були в Рівбелі, але вони були складником мого сп'яніння, подібно до того як відбитки є складником дзеркала, тим-то вони видавалися мені в тисячу разів пожаданішими, ніж панна Сімоне, яка робилася все безплотнішою. Молода блондинка в солом'яному капелюшку, прибраному польовими квітами, журлива і самотня, поглянула на мене невидючим поглядом і справила на мене приємне враження. Потім ще одна, потім ще; нарешті, брюнетка з яскравою церою. Майже всі вони були знайомі з Сен-Лу, але не зі мною.

До зустрічі з теперішньою своєю коханкою Сен-Лу довго розважався в тісному гурті з гультьями, та в ресторані, де вечеряло стільки жінок, багато з яких були в Рівбелі випадково, бо приїхали на море, одні, сподіваючись побачитися з колишнім коханцем, інші, щоб завести собі любаса, Сен-Лу був майже з усіма знайомий через те, що серед них не було майже жодної, з ким він сам або хтось із його друзів не провів би хоча б одну ніч. Робер їм не кланявся, як вони були з чоловіком, вони ж дивилися на нього пильніше, ніж на будь-кого іншого, бо знали, що він байдужий до всіх жінок, окрім своєї акторки (саме цим він і чарував їх), але вдавали, ніби з ним незнайомі. А одна з них шептала: "Це бідолаха Сен-Лу. Здається, він досі кохає свою хльорку. Оце-то кохання! А який же він хорошун! З розуму може звести! А що вже шикovníй. Випадає деяким бабам щастя! У нього шик у всьому. Я добре його знала, коли жила з Орлеанським. їх, бувало, водою не розлити. І з ким він тільки тоді не тягався! А ниці — Боже борони! Він за нею ходить хвостом. їй, можна сказати, поталанило. Не розумію, що він у ній знайшов. Квач — ось він хто. Адже вона ходить, як крячка, вусиська, як у таргана, білизна брудна. Найубогіша робітниця, і та б від її штанців відмовилася. Подивіться, які в нього очі, за такого хлопця можна кинутися в огонь. Тс, він мене впізнав, сміється, ще б пак, колись ми з ним зналися. Йому треба тільки нагадати". Робер презирався з цими жінками тямущим поглядом. Мені хотілося, щоб Робер їм мене відкомендував, хотілося домовитися з ними про зустріч, хай навіть я й не зможу потім прийти на побачення. Бо інакше личко кожної з них залишилося б у моїй пам'яті без чогось тільки йому властивого, — ніби запнутого заслоною, без того, що відрізняє його від інших жіночих облич, чого ми не можемо собі уявити, доки не побачимо, і що прозирає лише в погляді, який ладен зглянутися на нашу жагу й обіцяє удобрухати її. А проте, навіть отак збіднені, їхні личка були для мене чимось збільшим, ніж обличчя жінок, відомих високою мораллю, обличчя, які, на противагу рівбельським, здавалися мені плоскими, без глибини, зробленими з одного кавалка. Певна річ, для мене вони були не тим, чим мали бути для Робера: за прозорою для нього байдужістю мертвих рис, які лише вдають, ніби його не знають, чи за банальністю уклону, яким ці жінки могли відповісти на чие завгодно вітання, йому пам'ять воскрешала, малювала серед розпущеного волосся м'які губи і приплюснені очі, одну з тих німих картин, які художник,

замазуючи очі посполитому глядачеві, прикриває якимось скромненьким полотном. А я відчував, що нічого від моєї істоти не проникло ні в одну з цих жінок і що вони нічого від мене не візьмуть і не понесуть незаними дорогами свого життя, і для мене, на протигау Роберів, їхні обличчя були, звичайно, закриті. Але для мене було важливо знати, що вони розкриваються, і це надавало їм у моїх очах вартосте, якої я б у них не виявив, якби вони були тільки гарними медалями, а не медальйонами, які берегли любовні спогади. А Сен-Лу не сиділося, він приховував під усмішкою дворака завзяття воїна, і, дивлячись на нього, я думав про те, що такий самий енергійний обрис трикутного обличчя, як він, природніший для бойовитого лучника, ніж для витонченого ерудита, мали, мабуть, його предки. Під тонкою шкірою вгадувалося зухвальство будови, феодальна архітектура. Його голова нагадувала вежу старовинного дон-жону, зубці якої хоч і занедбані, але цілі, а в вежі тепер — книгозбірня.

Повертаючись до Бальбека, я весь час і майже несвідомо, як приспів, приказував про незнайомку, якій рекомендував мене Робер: "Яка розкішна жінка!" Звісно, ці слова я твердив не після тривалого розмислу, а в піднесеному гуморі. А проте, якби я мав при собі тисячу франків і якби ювелірні крамниці були ще відчинені, я купив би незнайомці перстеника. Коли наше життя точиться в різних площинах, доводиться щедро віддавати себе людям, які завтра тебе зовсім не обходитимуть. Але ти повинен відповідати за вчорашні свої слова.

У такі вечори я повертався пізніше і в номері, вже не ворожому мені, залюбки лягав у постіль, а тим часом, коли я тільки приїхав, то переконував себе, що мені в цій постелі буде незручно; нині ж, кажу, моє втомлене тіло шукало в ній підпори; спершу стегна, потім крижі, потім плечі намагалися в кожній своїй точці так щільно обіпнутися простирадлами, ніби моя змора — скульптор і їй хотілося зняти зліпок з усього тіла. Але заснути я не міг, я відчував, що вже світає; спокій, здоров'я де тепер і дівалися. Мене огортало розпачливе почуття, що я їх уже ніколи не віднайду. Щоб вони до мене вернулися, мені потрібен довгий сон. А як я і здрімну, через дві години мене все одно збудить симфонічний концерт. Нараз я засинав, провалювався в той важкий сон, який відкриває нам повернення молодосте, відродження минулих років, утрачених почуттів, розутілення, переселення душ, змертвихстання, відступ до нижчих царств природи (кажуть, що ми часто бачимо вві сні звірів, але майже завше забувають, що вві сні ми самі — звірі, позбавлені розуму, який кидає на речі світло достеменности; уві сні видовисько життя постає перед нами якимсь маревом, маревом хвилинним та ще й приреченим одразу на забуття; попередня картина поглинається наступною, як у чарівному ліхтарі при зміні шибочки одне зображення напливає на інше), — усі тайни, які нам нібито незнані і в які насправді нас утаємничувано майже щоночі, так само як і в іншу велику тайну, тайну знищення і воскресіння. Оскільки я ставав ще неуважнішим через те, що рівбельська вечеря погано перетравлювалася, послідовне і перебіжне освітлення темних закамарків моєї минувшини робило з мене істоту, для якої найвищим щастям було б спіткати Леграндена, з яким я оце вві сні розмовляв.

Потім навіть власне життя сховалося від мене за новою декорацією, поставленою

нібито на авансцені, декорацією, перед якою, поки за нею перелаштовують сцену, дається інтермедія. Та інтермедія, в якій я грав, була у стилі східної казки, я нічогосінько не міг пригадати ні про своє минуле, ні про самого себе відтятий від сцени надто близько поставленою декорацією, я виступав у ролі того, кого вибивають палицею і кого карають за провину, невідому мені самому: за те, що я перебрав портвейну. Потім я раптом прокидався і виявляв, що проспав симфонічний концерт. Полудень минувсь, у цьому я переконався, глянувши на годинника після кількох спроб підвестися, спроб спершу марних, уриваних відкиданням на подушку, але відкиданням на хвилю-дві, як буває після сну і після всякого сп'яніння, хоч би чим воно спричинялося: перепоєм чи одужанням; а втім, ще не глянувши на годинника, я знав, що вже по дванадцятій. Учора ввечері я був усього лише спустошеним, невагомим створінням і (адже для того, щоб сидіти, треба спершу полежати, а щоб мовчати, треба виспатися) весь час рухався і без угаву балакав, був позбавлений стійкості, центру ваги, був запущений у простір, і мені ввижалося, що цей похмурий політ може тривати, поки мене занесе аж десь на місяць. Та якщо уві сні мої очі не бачили, котра година, то моє тіло вміло визначити час; воно вираховувало його не з циферблату, позначеного на поверхні, а з дедалі сильнішого напливу моїх зміцнілих сил, що їх немов могутній дзиґар ліком своїх хвилин, поділка за поділкою, переливає вниз від мозку до тіла, де нині купчилися вони всі, аж до колін непочатий надмір їхніх запасів. Якщо правда, що море було колись нашою рідною стихією і що для того, аби зміцніти, треба знов занурити в нього кров, то з не меншою підставою те саме можна сказати і про забуття, про духове небуття; поринувши в нього, тобі здається, ніби ти кілька годин перебував поза часом; але сили, нагромаджені за цей час і ще не зужиті, так само відмірюють його своєю кількістю, як ходики або сипучий пісок у клепсидрі. Зрештою урвати такий сон не легше, ніж тривале чужання, бо все на світі поривається до продовження, і якщо правда, що деякі наркотики присипляють, то довгий сон — це ще дужчий наркотик, пробудження в такому разі дається важко. Як моряк, що вже добре бачить пірс, куди причалить його судно, все ще кидане хвилями, я думав про те, що треба глянути на годинника і встати, але моє тіло щосекунди відкидало в сон; пристати було непросто, і, перш ніж звестися на рівні, дійти до годинника і зіставити його годину з тією, яку показувало багатство тілесних сил, якими тепер повнилися мої натовлені ноги, я ще разів зо два, зо три відкидався на подушку.

Нарешті я узрів ясно: "Друга година дня!"; я дзвонив, але одразу ж знов западав у сон, цього разу, мабуть, куди довший, якщо судити з повноти відпочинку і з виниклого в мене, тільки-но я прокидався, враження, що минула довга-предовга ніч. Франсуаза, будячи мене, говорила, що вона прийшла на мій дзвінок. Цей другий сон, який здавався мені довшим за перший і якому я завдячував таким чудовим гумором і таким повним забуттям, тривав, можливо, не більше як півхвилини.

Бабуся відчиняла двері до мого номера, я питав її про сімейство Легранденів.

Сказати, що я повертався до спокою та здоров'я, було б сказати надто мало: бо вчора мене від них відмежовувало щось більше, ніж просто відстань, бо цілу ніч я мусив

змагатися з супротивною хвилею — і що ж? — так і не наблизився до них, натомість спокій та здоров'я вернулися до мене самі.

У деяких, хоча й болючих точках поки що порожньої голови, яка колись таки трісне і вже назавше випустить їх, мої думки знову відзискували своє місце, щоб зажити життям, яким вони досі, на жаль, не вміли скористатися.

Я ще раз уникнув нічниць, потоку, цілої лавини нервових нападів. Я вже анітрохи не боявся всього, що загрожувало мені попереднього дня, коли я втратив спокій. Нове життя відкривалося переді мною, ще не зробивши жодного руху, бо я й досі відчував себе розбитим, але бадьорим, я раював блаженством утоми; вона відокремила одну від одної і попереламувала кістки моїх ніг, моїх рук, і тепер мені здавалося, ніби вони переді мною складені і їм хочеться зростися, повправляти їх на місце залежить від мене, треба тільки заспівати, як будівничому в байці.

Нараз переді мною постав образ молоді блондинки з сумним виразом на личку, тієї, що я бачив у Рівбелі, тієї, що тільки глянула на мене. Протягом вечора мені подобалися й інші, тепер вона одна вилонювалася з глибин моєї пам'яті. Мені здавалося, ніби я їй запам'ятався, я ждав, що вона пришле до мене когось із рівбельських служників. Сен-Лу не знав її, але думав, що вона жінка порядна. Було б важко бачитися з нею, бачитися постійно. Але задля цього я був готовий на все, я думав тільки про неї. Філософія любить міркувати про волю і необхідність. Мабуть, ні в чому так повно не виявляє себе необхідність, як в епізоді, коли з допомогою підіймальної сили, загнаної, поки ми діємо, всередину, вона, тільки-но думка втихомирюється, підхоплює один з наших спогадів, досі пригнічений безладом на рівні решти всіх, і виштовхує його вгору, бо, хоча ми про це і не здогадувалися, чарів у ньому було більше, ніж у будь-якому іншому, та ба, ми звертаємо на це увагу через двадцять чотири години. А водночас, може, це і найвільніший акт, бо він ще не залежить від звички, цієї своєрідної розумової манії, яка в коханні сприяє відновленню однієї-однісінької людської подоби.

Було це, власне, другого дня потому, як переді мною так чарівно продефілювали дівчата. Я спробував про них розпитатися в тих, хто щороку навідувався до Бальбека й зупинявся у нашому готелі. Жодними даними я так і не розжився. Чому — це мені потім розтлумачила одна світлина. Хто б міг тепер розпізнати в них, вирослих — віднедавна — з того віку, коли люди так різко змінюються, аморфну і все-таки гошу, ще зовсім дитинну бурсу дівчаток, які заледве кілька років тому сиділи на піску довкола намету, утворюючи якесь білясте сузір'я, де можна було розрізнити пару очей, що блищали яскравіше, ніж інші, лукаве личко, біляве волосся, розрізнити й одразу ж утратити з очей, миттю злити їх водне всередині розпливчастої молошно-білої туманності?

Безперечно, за тих іще недавніх часів невиразне було не враження від гурту, як у мене вчора, коли він появився переді мною вперше, а сам цей гурт. Тоді ці маленькі дівчиська були на нижчому щаблі розвитку, коли індивідуальність ще не кладе відбитку на кожне обличчя. Подібно до первісних організмів, у яких особні майже не існує, у

якої вона створюється не так кожним поліпом зокрема, як зліпленою з них колонією поліпів, вони горнулися одна до одної. Вряди-годи одна з них звалювала додолу свою сусідку, і тоді дикий регіт, — а сміх був, здається, єдиним об'явом їхнього внутрішнього життя, — стрясав ними всіма одночасно, затираючи, зливаючи ці нечіткі перекривлені личка в драгли єдиного кетяга, іскристого і тремтливого. На старій фотографії, яку вони мені потім подарували і яку я зберіг, їхня дитяча громадка налічує рівно стільки само статисток, скільки згодом брало участь у дефіле жінок; відчувається, що на пляжі вони мали вже вирізнитися незвичайною плямою, що брала на себе очі; але особистість кожної можна зрозуміти лише умоглядно, беручи в рахубу всі можливі замолоду перетворення аж до тієї межі, коли нові форми заявлять про свої права на іншу особистість, яку теж доведеться розпізнати за високим зростом і витким волоссям, гожі риси якої, мабуть, викривляла зморшкувата гримаса, видима на знімку; а що відстань, пройдена за короткий час тілесною подобою кожної з цих дівчат, давала про цю зміну вельми невиразне уявлення і що, з другого боку, те, що мали вони спільного, тобто гуртового, і тоді вже випиналося різко, то навіть найкращі приятельки плутали їх іноді на фотографіях, аж поки сумніви розбивалися завдяки якійсь оздобі, що їй, як було точно відомо, носила лиш одна з них. Та доба, така відмінна від теперішнього дня, коли я їх побачив на узмор'ї, така відмінна і водночас така недавня, минула, а вони так і не розучилися сміятися, як я переконався вчора; але цей сміх був уже не дзвінкий сміх, майже дурний сміх дитинства, спазматичне відпруження, від якого їхні голови щохвилини пірнали, — мов табуни пліток у Вівонні, що зненацька пропадали у глибові, аби через мить з'явитися знову; обличчя дівчат тепер були самотні; очі їхні скеровані до певної мети; і тільки непевність, розпливчастість мого первісного, вчорашнього, сприйняття могла поєднати без розбору — як це робив їхній давній сміх та старі світлини, споради^[175], які нині набули своєрідності і відірвалися від блідої мадрепори.^[176]

Звісно, коли мене поминали гарні дівчата, я обіцяв собі ще раз зустрітися з ними. Зазвичай такі дівчата більше не появляються, зрештою пам'ять, яка швидко забувала про їхнє існування, на превелику силу відшукала б їхні риси; наші очі не впізнали б їх, мабуть, а тим часом перед нами вже сунуть інші дівчата, яких ми теж більше не побачимо. Але часом — і так саме й сталося з зухвалим роєм — випадок уперто спроваджує їх до нас. Випадок цей здається нам щасливим, бо ми пізнаємо в ньому якийсь організаційний почин, силу, скеровану на упорядкування нашого життя; завдяки йому стає міцною, невідвратною, а іноді — після перерви, яка подає надію, що ми перестанемо згадувати, — і жорстокою постійністю образів, які ми будемо вважати за нашу долю і які, аби не цей випадок, ми невдовзі забули б так само легко, як забули багато інших.

Роберова відпустка добігала кінця. Своїх дівчат я вже не здибав на пляжі. Удень Сен-Лу бував мало в Бальбеку і не мав змоги взятися за дівчат і спробувати ради мене познайомитися з ними. Зате ввечері він був вільніший і, як і раніше, часто забирав мене до Рівбея. У таких ресторанах, як рівбельський, або ж у міських парках, у

потягах зустрічаються люди, прикриті банальною зовнішністю, але з таким прізвиськом, яке вражає нас, коли ми, поцікавившись випадково, дізнаємося, що це не простий, як ми гадали, смертний, а не хто інший, як міністр або герцог, про якого ми багато чули. Кілька вже разів у рівбельському ресторані ми з Робером бачили, як сідав за і столик незадовго до закриття високий чоловік міцної статури, з правильними рисами, зі шпакуватою бородою, з задуманими і втупленими кудись у простір очима. Одного вечора ми спитали в ресторатора, хто цей незнаний, самотній і спізнлий гість. "Як? Ви не знаєте славного маляра Ельстіра?" — вигукнув власник ресторану. Сванн якось згадав про нього при мені, а з якої okazji — вже забулося. Але проочення спогаду, так само як при читанні проочення члена речення, іноді породжує не непевність, а передчасну певність. "Це Сваннів приятель, дуже відомий художник, великий славути", — сказав я Роберові. Тієї ж миті по нас обох пробігли дрожі на думку, що Ельстір — великий митець, знаменитість, а потім на думку, що він не розрізняє нас від інших трапезників і гадки не має, як умліваємо ми, коли думаємо про його талант. Звичайно, те, що він не підозрює про наше захоплення і про наше знайомство зі Сванном, було б для нас не таке прикре не на курорті. Але ми були ще в тому віці, коли ентузіазм не може залишатися безмовним, до того ж ми попали в середовище, де інкогніто давить, і ось ми за двома підписами послали Ельстірові листа, де призналися, що за кілька кроків від нього обідають двоє палких шанувальників його таланту, двоє приятелів його великого друга Сванна, і просили дозволити висловити йому свою пошану. Гарсон зголосився передати наше послання цій великій людині.

Таким славетним, як правив господар локалю (ним він стане за яких кілька років), Ельстір, мабуть, тоді ще не був. Але Ельстір був один з перших ресторанных клієнтів, як це ще було щось подібне до ферми, і привів з собою цілу колонію художників (зрештою всі вони перебралися десь-інде, коли ферма, де їли на свіжому повітрі, під накриттям, перетворилася на шикарний ресторан; сам Ельстір знов з'явився у Рівбелі лише тому, що його дружина, з якою він жив неподалік, кудись поїхала). Великий талант, хай ще й не визнаний, завжди викликає захоплення, і господаря ферми могли в цьому переконати розпити заїжджих англійок, жаждивих знати, який спосіб життя веде Ельстір, або море листів, які той одержує з-за кордону. Тоді принципал зауважив ще, що Ельстір не любить, щоб його відривали від роботи, що він устає вночі, іде з молодим натурником до моря, і той, голий, позує йому при місячному світлі; і він, хазяїн, сказав собі, що художник так багато працює не марно і що туристи захоплюються ним не даремне, коли він упізнав на Ельстіровому полотні дерев'яний хрест, поставлений при в'їзді до Рівбеля.

— Наш хрест! — приказував він вражено. — Усі чотири частини! Ба, це великий труд!

І він уже не знав що й думати: а що як маленький "Схід сонця над морем", який Ельстір подарував йому, це цілий маєток?

Ми побачили, як Ельстір прочитав нашого листа, як поклав його до кишені, дообідав, попросив подати речі, потім підвівся з-за столу, і ми, певні, що образили його

нашим зверненням до нього, і хотіли і боялися непомітно зникнути. Ми ні на мить не задумувалися над, здавалося б, найважливішим, над тим, що наше умління перед Ельстіром, у ширості якого ми нікому не дозволили б засумніватися, яке могло нас порвати на якийсь сміливий крок, на який завгодно подвиг, якщо це буде треба великій людині, наше умління не було таким, як ми його собі уявляли, — схилянням шанувальників: адже жодної Ельстірової картини ми не бачили. Захоплене почуття викликало у нас абстрактне поняття — великий художник, а не його, невідомий нам, пензель. Власне, то було схиляння порожнє, якеś паспарту із збуджених нервів, сентиментальна оправа для безпредметового умління, себто щось нерозривно пов'язане з дитинством, мов ті органи, які відумирають у дорослого; ми ж були ще діти. Тим часом Ельстір підійшов до дверей, потім раптом повернувся і рушив до нас. Мене поймав блаженний страх, який через кілька років уже ніщо не могло б на мене нагнати, бо звичка до товариства не допускає навіть думки, що можуть виникнути приводи для таких хвилювань, до яких у нас ще й з віком слабне здатність.

Ельстір сів до нашого столика, але, хоч би скільки я згадував у розмові Сванна, він пропускав мої слова повз вуха. Я подумав, що він його не знає. А все ж до своєї бальбецької робітні він мене запросив, чого не можна було сказати про Робера, і доступ туди мені, мабуть, відкрила не Сваннова рекомендація, якщо Ельстір і справді з ним дружив (у житті безкорисливі почуття відіграють куди більшу роль, ніж ми собі гадаємо), а кілька сказаних мною слів, з яких Ельстір переконався, що я кохаюся в мистецтві. Він був настільки ж ласкавіший зі мною, ніж Сен-Лу, наскільки ґречність Сен-Лу була ґречніша за люб'язність дрібного буржуа. Проти ввічливості великого художника ввічливість того, хто панського ложа, хоч би який ввічливий він був, здається лицедійством, фальшуванням. Сен-Лу любив подобатися, Ельстір любив роздавати, любив віддавати себе іншим. Усе, що він мав — думки, твори та решту, — все, куди безвартісніше в його очах, він залюбки віддавав би тому, хто його зрозумів. Але за браком стерпного товариства він жив самотньо, відлюдно, і світські люди вважали це позою і невихованістю, влада — неблагонадійністю, сусіди — бзиком, а його близькі — егоїзмом та пихою.

І, мабуть, попервах йому навіть на самоті була відрадна думка, що він через свої полотна на відстані звертається до тих, хто не визнавав чи скривдив його, що він підносить себе в їхній думці. Можливо, він цурався тоді всіх не з байдужосте, а з любови до людей, і, як я колись зрікся Жільберти, щоб коли-небудь постати перед нею знов, але уже в привабливішому вигляді, так і він дивився на своє малярство як на повернення до людей, з тим, щоб ті, не зустрічаючися з ним самим, його полюбили, його подивлялися, говорили про нього; хто б від чого не відмовлявся — хворий, чернець, митець, герой, — він не завжди відмовляється остаточно того самого дня, коли разом зі своєю колишньою душею на це йде, не відмовляється перед тим, як відмова покаже свою протидію. Але якщо він хотів творити для кількох чоловік, то, творячи, він жив для самого себе далеко від байдужого йому тепер суспільства; самотнє життя прищепило йому любов до самотності, як буває щоразу, коли займаєшся великою

справою, яка спершу нас лякає, бо нам відомо, що вона несумісна з важливими для нас меншими, не так позбавляючи їх нас, як віддаляючи нас від них. Поки ми ще не пізнали такої самотності, ми заклопотані однією думкою: якою мірою вона сумісна з певними втіхами, які ними перестають бути, як тільки ми зазнаємо самоти.

Розмовляв Ельстір з нами недовго. Я обіцяв собі побувати у нього в робітні найближчими днями, але на завтра ми з бабусею, дійшовши аж до кінця надбережжя з боку канапвільського бескеття, поворітьма, на розі однієї вулички, яка виходила на пляж, спіткали дівчину. Упершись головою в груди, як тварина, яку заганняють до обори, з ключкою для гольфа в руці вона йшла попереду якоїсь владної особи, очевидно, своєї "англійки" або добре знайомої, яка нагадувала портрет "Джефрі" Гогарта, особи з таким червоним обличчям, ніби улюбленим її напоєм був не чай, джин, із сивуватими, але густими вусами, до яких рештки табаки причепилися у вигляді чорних лапок. Панянка, що йшла попереду, нагадувала ту зі зграйки, в якій з-під чорного поло дивилися розсміяні очі на нерухомому пухкенькому личку. Ця дівчина теж мала чорне поло, але дівчина здалася мені гарнішою за тамту: перенісся було у неї рівніше, а ніздрі ширші й м'ясистіші. До того ж та постала переді мною гордою блідолицею дівчиною, а ця — утихомиреною рожевою дитиною. Але вона вела такий самий ровер і рукавички носила, як і та, з оленячої шкіри, звідси я виснував, що різниця, може, залежить від того, що я дивлюся тепер з іншого кута зору, та від різних околичностей, а щоб у Бальбеку жила інша дівчина, у якій все-таки так багато подібного з нею і в обличчі, і в манері одягатися, це вже малоймовірно. Вона стрельнула на мене оком. У наступні дні, коли я здибав зграйку на узмор'ї, та й згодом, коли я познайомився з усіма її дівчатами, я не мав цілковитої певності, що якась із них, навіть та, що на неї схожа найбільше, дівчина з ровером і є та, яку я спіткав наприкінці пляжу, на розі, і яка попри майже цілковиту схожість усе ж чимось і різниться від учасниці параду.

Досі я більше думав про високу, а потім знову почав цікавитися дівчиною з ключками, тобто, за моїми гадками, панною Сімоне. Йдучи вкупі з усіма, вона часто приставала, і її приятельки, які, мабуть, дуже її шанували, теж зупинялися. Саме такою, завмерлою нерухомо, в поло, з-під якого блищать її очі, я й тепер ще бачу її — як вона вимальовується на екрані, за який править її море, відокремлена від мене прозорим лазуровим простором, часом, який збіг відтоді, бачу первісний цей образ, стончений у моїй пам'яті, бажаний, манливий, потім забутий, потім віднайдений, подобу, яку я згодом часто проектував на минувшину, щоб мати змогу сказати про дівчину, яка була в моєму номері: "Це вона!"

Але, либонь, найбільше мені хотілося познайомитися з дівчиною, яка мала гераневий колір обличчя і зелені очі. Зрештою, з якою з них я б не мріяв зійтися того чи того дня, інші могли б схвилювати мене, навіть якби її не було з ними; моє бажання, пориваючись то до тієї, то до тієї, все-таки і далі — так само, як моє невиразне враження при першій зустрічі — об'єднувало їх, утворювало з них відрубний світик, який вони справді хотіли створити; як витонченому поганинові або правовірному

християнинові хочеться пробратися до варварів, так хотілося мені, заприятлившись з якоюсь із дівчат, пробратись у відмолodne товариство, де панують здоров'я, бездумність, любашність, жорстокість, безглуздя і радощі.

Про зустріч з Ельстіром я розповів бабусі, і вона потішилася тим, скільки користі для мого розвитку може дати моя приязнь із ним, але вважала, що досі не піти до нього — це безглуздо і неввічливо. А я тільки й думав, що про гуртик, і пропадав на надбережжі, не відаючи, о котрій годині дівчатка там з'являться. Бабусю дивувала і моя елегантність, бо я раптом згадав про свій гардероб, який досі спочивав на дні куфра. Нині я переодягався щодня і навіть написав до Парижа, аби мені прислано нові капелюхи та краватки.

Курортне, як от бальбецьке, життя неабияк прикрашає личко чепурної дівчини, продавниці черепашок, тістечок або квітів, якщо воно, удане живими барвами в нашої пам'яті, стається для нас метою кожної ясної і святкової днини, яку ми проводимо на пляжі. Наші дні, хоча й не заповнені, летять тоді через це, як дні праці, і, стрілкуваті, намагнічені, легко піднімаються до тієї майбутньої миті, коли, купуючи піскові баби, троянди, амоніти, ми милуватимемося жіночим обличчям, його барвами, накладеними так чисто, наче це квітка. Але з цими продавницями можна бодай розмовляти, що нас позбавляє клопоту доробляти їм уявою ще й інші риси, окрім тих, які нам дає просте зорове враження, і, буцімто вдивляючись у портрет, відтворювати їхнє життя і примножувати його чари; а найголовніше, саме тому, що ми з ними розмовляємо, ми довідуємося, де і о котрій годині можна їх спіткати. А от із гуртиком дівчат все було зовсім інакше! Їхній побут був мені не відомий, і тому в ті дні, коли я їх не бачив, я, не знаючи причини їхньої відсутності, гадав, чи немає в цьому якогось правила, чи не з'являються вони через день, у таку-то й таку погоду, і чи немає днів, коли вони не виходять зовсім. Я вже уявляв собі, як, зійшовшись із ними, казатиму: "Але ж вас того дня не було?" — "А, бо то була субота, а в суботу ми не виходимо, бо..." Аби ж то знаття, що похмурої суботи нема чого казатися, що можна переміряти пляж у всіх напрямках, посидіти біля вікна в цукерні, вдаючи, ніби їси еклер, заскочити до продавця всіляких диковин, дочекатися години купелі, концерту, морського припливу, заходу сонця, ночі і так і не побачити пожаданої зграйки! Але фатальні дні траплялися на тиждень не раз. І випадав такий день не конче на суботу. Може, тут впливали атмосферні умови, а може, вони були ні до чого. Скільки треба ретельних, але нерегулярних обсервацій незнаних цих світів, поки людина зуміє впевнитися, що це не простий збіг, що її припущення слухні, поки ми з'ясуємо певні правила цієї астрономії любощів, вивірені на гіркому досвіді! Згадавши, що я не бачив їх такого-то дня на тому тижні, я казав собі, що нині вони не прийдуть, що даремно стовбичити на пляжі. Аж гульк — вони вже тут. Натомість того дня, як я вів підрахунки, покладаючись на механіку, яка регулювала поворот певних сузір'їв, дня сприятливого, вони не з'являлися. І до первісної цієї непевності, побачу я їх сьогодні чи ні, ліпилася ще болісніша: звідки мені знати, ану ж вони візьмуть та й поїдуть до Америки чи повернуться до Парижа? Цього вистачало, щоб я починав їх кохати. Можна обожнювати якусь жінку. Але щоб попустити цей

смуток, це відчуття чогось непоправного, цей щем, який звістує кохання, — і, може, саме це, більше, ніж жінка, є метою, до якої поривається наша жага, — нам потрібна небезпека незбутності. Так дають про себе знати сили, які діють незмінно протягом чергового любовного палу (але все-таки частіше у великих містах, де невідомий вільний день гризетки, де ми лякаємося, не дочекавшись її біля дверей майстерні) і які принаймні на мене впливали з кожною новою пристрасстю. Можливо, вони невіддільні від кохання, можливо, все, що було особливістю першого молодого чуття, супроводжує нові любовні пориви завдяки пам'яті, сугестії, звичці і, проходячи через усе наше життя, підводить під спільний дах його різні вияви.

Сподіваючись спіткати їх, я при першій-ліпшій нагоді рвався на пляж. Угледівши їх якось під час сніданку, я потім уже приходив на снідання пізно, бо без кінця чекав їх на узмор'ї; той короткий час, поки я сидів у їдальні, я втуплювався очима у блакить шибок; я вставляв задовго перед десертом, щоб не проочити їх, як вони вийдуть на прогулянку в іншу пору, і лютився на бабусю за те, що вона, допускаючись незумисної жорстокости, затримувала мене довше за ту годину, яка здавалася мені найсприятливішою. Щоб розширити огляд, я ставив стільця обік столу; як я помічав нараз одну з них, то, оскільки всі вони були однієї, особливої породи, переді мною ніби мріла в хисткій диявольській галюцинації частина якогось ворожого мені, а все ж пожаданого марева, якого ще хвилюку тому не було, але яке постійно і нерушно гніздилося в моєму мозкові.

Я однаково кохав усіх дівчат заразом, не кохаючи жодної з них зокрема, а проте можливість зустрічі з ними була єдиною радістю мого життя, вона зроджувала в мені такі тверді надії, що я не боявся ніяких перепон, але надії, які часто змінювалися люттю, коли мені так і не щастило побачити дівчат. У такі хвилини вони заслоняли для мене бабусю; мандрівка мені одразу б запахла, якби ця мандрівка була в той край, де були вони. До них і тільки до них палко рвалася моя думка, коли мені здавалося, ніби я думаю про щось інше або взагалі ні про що не думаю. А коли, сам про те не знаючи, я думав про них, вони перекидалися для мене, уже зовсім безглуздо, пагористим, блакитним хвилюванням моря, у профіль парадкування над морем. Я сподівався віднайти саме море, гадаючи, що мені, може, доведеться поїхати до міста, де житимуть вони. Найдивовижніше кохання до жінки — це завжди кохання до чогось іншого.

Бабуся ставилася до мене нині — через те, що я захоплювався гольфом і тенісом і марнував нагоду подивитися, як працює, і послухати, що говорить один з найславетніших, як вона чула, малярів, — з погордою, яку я пояснював собі її недоумом. Я ще раніше, на Єлисейських Полях, почав здогадуватися, але цілком усвідомив лише згодом, що, кохаючи жінку, ми лише проектуємо на неї наш душевний стан; що, отже, важливі не високі прикмети жінки, а глиб цього стану, і що переживання, які у нас викликає пересічна дівчина, можуть підняти до нашої свідомости потаємніші, самотніші, одлегліші, важливіші частки нашого "я", ніж ті, на які впливає втіха розмовляти з людиною незвичайною або навіть радість милуватися на її творіння.

Зрештою я скорився бабусі, і це було тим прикріше, що Ельстір мешкав далеко від узмор'я, на одному з найновіших бальбецьких бульварів. Через спеку я мусив сісти у трамвай, який проїжджав Пляжною вулицею, і я почав фантазувати, ніби я в давньому царстві кіммерійців, а то й на батьківщині короля Марка або там, де був колись ліс Броселіанд, щоб не дивитися на дешеву розкіш навколишніх кам'яниць, між якими вілла Ельстіра була, мабуть, найбридкіша у своїй пишноті, але він усе-таки винаймав її, бо в усьому Бальбеку тільки на цій віллі давалося облаштувати велику робітню.

Не роззираючись, я йшов через сад, де був газон менших розмірів, ніж у мешканців паризького передмістя, а на ньому статуетка закоханого садівника, скляні кулі, в яких можна було побачити себе, шпалери з бегоній та альтанка, де стояли крісла-гойдалки круг залізного столу. Але після всіх цих вражень, насичених міською бридотою, мене вже не обходила шоколадна карбівка на лиштві в ательє; я радів з усієї душі, бо відчував, що можу в оточенні цих етюдів у кімнаті піднятися до п'яного відчуття краси розмаїтих форм, яких я допосі не виокремлював із загальної картини життя. І майстерня Ельстіра постала переді мною буцімто лабораторією якоїсь нової світобудови, де художник видобув з хаосу, яким є все те, що ми бачимо, і на простокутніх полотнах, розтиканих де попададя, увічнив морську хвилю, що люто шваркає об пісок своєю бузковою піною, або молодика в білій фланелевій парі, спертого на облавок судна. Куртка молодика і пінява хвиля набули нових примет, вони існували далі, але позбулися того, що було їхньою сутністю, — хвиля не могла вже нікого скупати, а куртка когось одягти.

Коли я ввійшов, творець завершував пензлем овал сонця на вечірньому прuzzi.

Штори були опущені на всіх вікнах, у робітні було прохолодно і — за винятком одного місця на стіні, де від яскравого світла мерехтіли сліпучі й летючі узорі, — темно. Відчинене було лише одне прямокутне віконце, оточене каприфолієм і звернене в сад і на вулицю; від цього повітря майже в усьому ательє було сутінкове, прозоре й щільне, зате в заламах, у які його вправляло світло, — вогке й світliste, наче брила скельного кришталю, один руб якого, уже оброблений і вишліхтуваний, блищить тут і там, як дзеркало, і міниться. Ельстір на моє прохання малював далі, а я кружляв у світлотіні, спиняючись то перед одним, то перед іншим полотном.

Здебільшого тут висіли не ті Ельстірові полотна, які мені особливо хотілося подивитися, намальовані не в першій і не в другій його манерах, згадуваних в англійському художньому місячникові, який валявся на столі в вітальні Гранд-отелю, не в манері міфологічній і не в тій, де відчувається японський вплив; обидві ті манери були, як мені казали, чудово появлені в зібранні дукинi Германтської. Звісно, в робітні були здебільшого марини, які художник малював тут, у Бальбеку. А проте мені стало зрозуміло, в чому їхні чари, кожна з них становила собою перетворення тих предметів, які малював Ельстір, перетворення подібне до того, яке в поезії іменується метафорою, а ще мені стало зрозуміло, що Бог Отець створював предмети, називаючи їх, а Ельстір відтворював їх, відбираючи у них ці назви або даючи їм інші. Назви предметів завжди відповідають розумовим уявленням, які не мають нічого спільного з нашими

правдивими враженнями і змушують нас усувати з вражень усе, що цього уявлення не стосується.

Іноді біля вікна в бальбецькому готелі, уранці, коли Франсуаза розсувала фіранки, які застували світло, або ввечері, коли я чекав Робера, який мав узяти мене з собою, я брав завдяки грі сонячного світла темнішу частину моря за далекий берег або ж милувався на синій плинний простір, не відаючи, що це: морська чи небесна стяга. Але розум швидко відновлював межу між стихіями, знищену моїм охопленням. Ось так у моєму паризькому помешканні мені іноді чулася суперечка, майже сварка, доти, доки я не з'ясовував, що це, даймо, туркіт повоза, і тоді я відмітав пронизливі й незграйні скрики, які мій слух справді уловлював і про які мій розум знав, що це не може бути скрип коліс. Пензель Ельстіра саме й відбивав ті рідкісні хвилини, коли ми сприймаємо природу такою, як вона є, сприймаємо поетично. Одна з метафор, найхарактерніших на маринах, які висіли в його ательє, до того й зводилася, що, порівнюючи землю і море, він стирав між ними всякий переділ. Це порівняння, мовчки й невтомно повторюване на одному й тому самому полотні, надавало творові багатогранної й могутньої єдності, і воно й було причиною — не завжди, зрештою, усвідомленою — захоплення, яке викликало у деяких аматорів Ельстірове малярство. На полотні, що зображує порт у Каркетюї, полотні, яке він малював кілька днів тому і яке я довго роздивлявся, Ельстір підготував до такої метафори сприймання глядача, послуговуючись для зображення містечка способами, якими малюється море, а для моря — способами урбаністичного малярства. Через те, що будинки застували частину порту, док, а то й саме море, врізане затоном у суходіл, як воно часто врізається в бальбецькому краю, але тільки по той бік рогу, на якому стояло місто; через те понад дахами, як димарі чи дзвіниці, височіли щогли, надаючи суднам чогось міського, наче їх зведено на землі; і це враження помножували інші кораблики уздовж молу, збиті до купи так тісно, що люди перемовлялися там з палуби на палубу, буцімто їх не відокремлювала вода, від чого здавалося, ніби рибальська флотилія менше пов'язана з морем, ніж, наприклад, далекі церкви Крікбека, оточені звідусіль водою, бо самого міста не було видно; ніби вирослі з моря, в ореолі сонячного і водяного пилу, наче виліплені з алебастру чи зіткані з шумовиння, підперезані пасом барвистої веселки, — вони мали в собі щось примарне, містичне. На передньому плані, тобто на пляжі, маляр навчив очі не розрізняти чіткої межі, демаркаційної лінії між суходолом та океаном. Люди, які спихають човни в море, бігли і по воді, і по вогкому піску, в якому відбивалися корпуси човнів, наче це була вже вода. Хвилі здіймалися не рівномірно, а згідно з береговими зломами, та ще й покрайними перспективою, і через це здавалося, ніби судно у чистому морі, наполовину приховане крайніми арсенальними прибудовами, пливе серед міста; жінки, ловці креветок у скелях справляли враження, — бо їх оточувала вода і за круговим бар'єром, утворюваним скелями, берег (з двох боків, де він був геть вузький) сходив до рівня моря, — ніби вони в морському гроті, над яким нависають човни і хвилі, гроті, відкритому і якимсь дивом захищеному від вод, що порозступалися перед ним. Уся картина породжувала відчуття порту, де море входить у суходіл, де суходіл уже

морський, де людність земноводна, а сила морської стихії буяла всюди; біля скель, там, де тягнувся мол, море було збурене, і з зусилля моряків та з нахилених човнів, покладених під гострим кутом до спокійної сторчової пакгаузу, церкви, міських кам'яниць, куди поверталися або звідки виходили на лов рибалки, відчувалося, що моряки ледве тримаються на воді, ніби на прудкому і баскому коні, скоки якого, якби не ручі наїзники, поскидали б їх на землю. Весела кумпанія вирушала на морську прогулянку в човні, в якому їх кидало, мов у бідці; бідовий, але обачний моряк провадив його, ніби в руках у нього були віжки, моцювався з норовистим вітрилом, кожен сидів нерухомо, щоб човен не перехилився і не перекинувся, і так вони гнали сонячними полонинами до тінявих закутків, з'їжджаючи з водяних спадів. Поранок був погідний, попри недавню бурю. І все ще чулося нуртування, гашене прегарною рівновагою нерухомих лодій, які втішалися сонцем і прохолодою там, де море було таке спокійне, що відбитки були майже міцніші й матеріяльніші, ніж кораблі, які завдяки грі світла ніби розчинялися в повітрі і які перспектива змушувала налягати одне на одного. А ось із морем усе виходило інакше. Окремі його частини так само відрізнялися одна від одної, як відрізнялася виросла з води церква від кораблів, які стоять за містом. Лише трохи згодом розум зливав ув одне живло те, що було тут чорне в буряному освітленні, трохи далі — однієї барви з небом і майже таке щільне, таке земне, таке обступлене будинками, що аж подібне до якогось кам'янистого насипу чи снігового поля, на яке, мов на страхітливо стрімке урвисько, лізло обезснащене судно, наче той віз, що вигарбується з броду. Але через хвилину, помічаючи на високій і нерівній поверхні твердого плоскогір'я колихкі човни, ми усвідомлюємо, що це усе ще єдине в усіх своїх розмаїтих подобах море.

Є цілком слушний погляд, що в мистецтві немає ані поступу, ані відкрить, що поступ і відкриття доречні лише в науці і що позаяк кожен митець починає заново, то зусилля одного не можуть ні допомогти, ні перешкодити зусиллям іншого, а проте слід визнати ось що: в міру того як промисловість популяризує деякі закони, запроваджені мистецтвом, колишнє мистецтво з плином часу втрачає частку своєї оригінальності. Дебюти Ельстірові появили нам так звані "чудородні" фотографії краєвидів і міст. Якщо ми спробуємо уточнити, як розуміють знавці цей епітет, то виявимо, що зазвичай він стосується якоїсь незвичайної подоби знайомої речі, подоби, несхожої на ті, що ми звикли бачити, незвичайної, але водночас і достеменної, і через те подвійно захопливої, — захопливої, бо вона вражає нас, виводить із кола звичних уявлень і, водночас щось нагадавши нам, змушує поринути в себе. Одна з таких "чудородних" фотографій пояснить нам закон перспективи, зведе собор, який ми звикли бачити посеред міста, на такому місці, звідки він видається у тридцять разів вищим за будинки, обернеться в річ над річкою, хоча насправді він від неї далеко. Отож-бо, спроба Ельстіра показувати речі не такими, якими він їх знав, а у згоді з оптичною манною, з якої твориться наше первісне бачення, привела його до застосування деяких законів перспективи, і це було диво дивне, бо вперше відкрило їх у мистецтві. Річка завдяки своїм колінам, затока, обрамлена бескеттям, здавалися озерами серед долини чи серед гір, замкнутими

звідусіль. На полотні, мальованому в Бальбеку спечного літнього дня, врізана у суходіл вода була ніби замкнена в гранітових рожевих мурах, вона не здавалася морем — море починалося далі. Про те, що все це океан, свідчили лише чайки, які кружляли, як здавалося глядачеві, над камінням, а насправді дихали прохолодою води. Те саме полотно показувало ще й інші закони: наприклад, ліліпутячу звабу вітрил, схожих на метеликів, заснулих на дзеркальній блакиті, біля підніжжя величезних шпилів; або ж контрасти між глибокою тінню і блідим світлом. У світлотіні, яку збаналізувала фотографія, Ельстір теж так кохався, що раніше йому подобалося малювати найсправжнісінькі міражі: замок, увінчаний вежею, виглядав на його полотні геть-то круглим, з вежею над ним і вежею під ним навиворіт, і створювалося таке враження чи то через те, що незвичайна чистота погідного дня надавала тіні, що відбивалася у воді, твердості і блиску каменя, чи то через те, що вранішні тумани обертали камінь у щось таке саме легке, як тінь. А над морем, за лавою дерев, починалося інше море, рожеве від вечорового сонця: це було небо. Світло, ніби народжуючи нові тіла, ставило перед корпусом корабля, на який воно падало, корпус іншого, який залишився в затінку, і стелило приступками кришталевих сходів гладінь вранішнього моря, насправді гладеньку, але покопирсану освітленням. Річка, яка протікала під міськими мостами, зображена з такого пункту, що здавалася розчленованою: тут вона розливалася озером, там зводилася до струменя, подекуди її перерізав лісовий косогір, де городяни ходять смерком дихати свіжим повітрям. І сам ритм цього міста уперекидь підтримувався лише незломними вертикалями дзвіниць, які не так здіймалися, як стромовиною свого тягаря тримали шики, мов у церемоніальному марші, і ніби лишали ні в сих ні в тих розпливчасту масу будинків, збитих до купи в тумані, уздовж розхлюпаної і розпоротої річки. А прецінь перші картини Ельстіра появились тоді, коли краєвид мала прикрашати присутність людини; на скелі чи в горах стежка — ця напівлюдська частина природи — зазнавала на собі, мов річка чи океан, дії закону затемнення перспективи. І коли пасмо гори, мла водоспаду чи море заважали нам побачити, що стежка біжить далі, заважали нам, але не мандрівцеві, ми уявляли, що маленький старомодно вбраний чоловічок, загублений у цій глухомані, мабуть, часто пристає над проваллям, бо уривалася стежка під його ногами, а на триста метрів вище ми утішеним зором і з легким серцем знову виявляємо біль її піску, гостинного для мандрів, тоді як проміжні її закрути, які обходили водоспад чи затоку, приховувало від нас узбіччя гори.

Зусилля, які Ельстір тратив на те, щоб перед лицем живого життя зректися своїх умоглядних викладок, були тим дивовижніші, що він, — хто, перш ніж узяти до рук пензель, ставав неуком, усе забував через свою чесність, бо те, що ти знаєш, це не твоє, — був людиною вельми освіченою. Коли я йому признався, що бальбецька церква мене розчарувала, він перепитав:

— Себто як? Ви розчарувалися в цьому порталі? Але ж це найкраще ілюстроване видання Біблії, яке будь-коли читав люд! У Діві і в усій горорізьбі, яка розповідає про її житіє, знайшла собі найніжніший, найнатхненніший вираз довга поема поклоніння і

славослов'я, яке середньовіччя склало на хвалу Мадонні. Аби ж ви знали, з якою сумлінною докладністю віддано текст Святого Письма і водночас які несподівані тонкощі появив старий різьбар, яка глибін думки і яка розкішна поезія! Янголи несуть тіло Діви на великому покрові, і цей покров — така святиня, до якої вони не сміють безпосередньо доторкнутися. (Я сказав Ельстірові, що малювання на цей сюжет є в Андрію-Первозваному-в-полях; Ельстір бачив фотографії його порталу, але сказав, що запал кметів, які біжать круг Діви, зовсім не те, що статечність двох високих янголів, майже італійських, таких ставних, таких ніжних.) Янгол, який несе душу Діви, аби з'єдинити її з тілом. Єлисавета, яка торкається при зустрічі до Марії і дивується, що груди в неї набрякли. Повитуха з обв'язаною рукою, яка відмовляється вірити в Непорочне Зачаття, поки не доторкнеться. Діва, яка кидає апостолові Хомі пасок на доказ свого воскресіння. Діва, яка зриває зі своїх грудей покров, аби окрити ним наготу сина, по один бік якого Церква збирає його кров, а по другу Синагога, чие царство вже скінчилося, із зав'язаними очима тримає побите берло і впускає разом з короною, яка спадає з її голови, скрижалі Ветхого Завіту. А муж, який допомагає на Страшному суді молодій жінці своїй вийти з гробу, прикладає її руку до власного серця, аби заспокоїти її і довести, що це серце б'ється справді, — хіба це не чудовий намисел, хіба це не знахідка? А згадайте янгола, який забирає сонце і місяць, тепер уже непотрібні, бо сказано, що світло від Хреста буде в сім разів яскравіше, ніж сяйво світил; або янгола, який занурює руку в купіль Ісусову, аби справдити, чи тепла вода; або янгола, який виходить із хмар, аби вложити вінець на чоло Діви, і всіх янголів, які дивляться з небес, перекинувшись через ограду небесного Єрусалима, і піднімають руки зі страху або з радості, бачачи муки злих і блаженство обранців! Адже тут перед вами всі круги неба, ціла величезна богословська, символічна поема! Це марення, це прозір, це в тисячу разів вище від усього, що ви побачите в Італії, хоча саме в Італії цей тимпан достоту скопіювали куди слабші різьбарі. Бо зрештою все зводиться до таланту. Не було такої доби, коли всі були талановиті, це дурниця, тоді б це було більше від золотого віку. Той, чії скульптури прикрашають цей фасад, повірте мені, так само сильний у своєму ремеслі і такі самі в нього глибокі думки, як і в сьогоднішніх скульпторів, якими ви особливо захоплюєтеся. Я вам це покажу, як ми з вами туди сходимо. Деякі слова з набоженства на Першу Пречисту віддано так тонко, що жодному Редонові^[177] цьому не дорівнятися.

А проте мій допитливий погляд, коли перед ним знову відкрився соборний фасад, так і не побачив розлеглої небесної візії, про яку правив мені Ельстір, величезної богословської поеми, яка, як я збагнув, була там накреслена. Я заговорив з Ельстіром про статуї святих, утверджених на постаментах, у вигляді якоїсь алеї.

— Ця алея тягнеться з глибу сторіч і веде до Ісуса Христа, — мовив Ельстір. — З одного боку, його предки по духу, а з другого — царі Юдеї, його предки по плоті. Тут видно всі віки. І якби ви придивилися до того, що ви взяли за цоколі, ви могли б назвати поіменно тих, хто на них забирався. Бо під ногами Мойсея ви впізнали б золотого тільця, під ногами Авраама — ягня, під ногами Йосифа — біса, дорадця

Потіфарієвої жінки.

Я сказав ще Ельстірові, що сподівався побачити пам'ятку майже перської штуки і що, мабуть, через це я, зокрема, й розчарувався. "Ні, ні, — відповів він, — у цьому було багато чого слушного. Деякі частини цілком східні; одна капітель так точно віддає перський сюжет, що тривалістю східної традиції цього не поясниш. Десь-найпевніш різьбар скопіював якусь скриньку, привезену мореплавцями". І так воно й було: згодом Ельстір показав мені світлину з капітелі, на якій я побачив, як китайські смоки пожирають одне одного, але в Бальбеку в ансамблі пам'ятки я не помітив цієї скульптурної деталі, бо не виявив якогось зв'язку зі словами "майже перська церква".

Духовні радощі, яких я зазнавав у Ельстіровій робітні, не заважали мені відчувати, хоча це все було наче поза нами, тепле лесування, мерехтливий присмерк покоїв, а за оброслим каприфолієм віконцем, на цілком сільському шляшку, — тверду сухоту випаленої від сонця землі, запнутої лише прозорістю далечини і тінню дерев. Можливо, несвідоме раювання, яке викликала у мені літня днина, своїм допливом збільшувало радість милування на "Порт Каркетюї".

Я мислив, що Ельстір людина скромна, але зрозумів свій промах, бачачи, як його обличчя охмарюється смутком, коли, дякуючи йому, я сказав щось про славу. Ті, хто вважає — як Ельстір — свої твори за довговічні, звичайно переносять їх у такі часи, коли самі вони розпадуться порохом. Змушуючи їх загадуватися про небуття, думка про славу наганяє на них журбу, бо вона невід'ємна від уявлення про смерть. Я змінив розмову, щоб розпорошити хмару гордої меланхолії, якою мимоволі заснувало його чоло. "Мені раджено, — сказав я, згадавши розмову з Леґранденом у Комбре, про яку мені хотілося знати Ельстірову думку, — не їздити до Бретані, бо це нездорово для людини, схильної й так до мрійливосте". — "Ба ні, — заперечив він, — якщо людина "схильна до мрійливосте", не треба утримувати її від снінь, не треба їх дозувати. Доти, доки не перестанете відвертати свій розум від снінь, він так їх і не пізнає; ви будете за іграшку безлічі злуд, бо ви не зрозуміли їхньої природи. Видавцем снувати мрії небезпечно, мрійником треба бути завзятим, а не кволеньким — ось що може зцілити від цієї недуги. Мріймо, мармо! Треба знати всі свої мрії до одної, і тоді не катуватимешся від них; можна гонити химери і химерувати корисно, я навіть питаю себе: а що як, залітаючи у хмари, ми рятуємося? Адже за твердженням деяких хірургів, добре б для профілактики апендициту вирізати виросток сліпої кишки у всіх дітей".

Ми з Ельстіром пройшли у глиб ательє до вікна, в яке видно було сад, а за ним — вузенький завулок, подібний до путівця. Надвечір похолоднішало, і ми перейшли до вікна, щоб подихати повітрям. Я гадав, що я далеко від дівчат із гурту, я послухався бабусі і вирушив до Ельстіра, пожертвувавши надією здибатися з ними. Бо людина не знає, де саме те, чого вона шукає, і часто цілком свідомо уникає того місця, куди її, з іншої причини, запрошують. Ми гадки не маємо, що там би й зустріли того, про кого думаємо. Я неуважно дивився на путівець, який пролягав близесенько від Ельстірової робітні, але йому не належав. Аж це на шляшку з'явилася, ідучи шибким кроком, юна чорнява велосипедистка зі зграйки, у своєму поло, насунутому мало не на пухкі щічки,

дивлячись, як завжди, веселими і досить задерикуватими очима; а потім я побачив, що на цій благословенній стежині, де кожна порошинка напрочуд сповнена солодких обітниць, у затінку дерев дівчина вітає Ельстіра приятельською усмішкою, веселкою, яка поєднує для мене земноводний наш світ із теренами, які досі малювалися мені неприступними. Вона навіть підійшла ближче, не зупиняючись, подала малярові руку, і я побачив у неї родимку на підборідді. "Ви знайомі з цією дівчиною?" — спитав я в Ельстіра, розуміючи, що він може відрекомендувати мене їй, покликати до себе її. І це тихе ательє зі своєю сільською околицею сповнилося для мене ще більшою звабою, ніж для дитини дім, де їй і так добре і де, як вона дізнається, завдяки гойності, властивій доброчинству та шляхетним людям, славним у своїй щедроті, її чекає ще й добрий підвечірок. Ельстір сказав мені, що її звати Альбертина Сімоне, і назвав імена її приятельок, яких я спробував описати якнай докладніше, аби не вийшло непорозуміння. Щодо їхнього громадського стану я помилився, але не так, як помилявся звичайно у Бальбеку. Синів крамарчуків я легко брав за принців, якщо вони їхали верхами. Цього разу я перемістив до розбору людей темного походження дочок розбагатілих дрібних буржуа, промисловців і ділків. Саме це середовище, при далекому знайомстві з нею, цікавило мене найменше: воно не мало ані загадковости низоти, ані загадковости такого товариства, як товариство Германтів. І якби не чари, яких у моїх засліплених очах надавала їм осяйна порожнеча життя на пляжі і які вони вже не могли втратити, мабуть, мені так би й не пощастило переконати себе в тім, що це доньки багатих купців. Я міг тільки подивуватися блискучому творцеві надзвичайно сміливої й розмаїтої скульптури, яким була французька буржуазія. Скільки несподіваних типів, яка вигадка у ліпленні облич, яка рішучість, яка свіжість, яка ясність у рисах! Старі Гарпаґони, від яких пішли ці Діани й німфи, здавалися мені найбільшими у світі різьбарами. Я ще не встиг розібратися в цій соціальній метаморфозі — виявленні своїх помилок, зміні уявлень про людину, своєю швидкістю подібній до хімічної реакції, — а вже пустотливі личка тих самих дівчат, яких я спершу взяв за коханок велоперегонників або чемпіонів з боксу, заронили думку, що вони можуть підтримувати добрі стосунки з родиною нашого знайомого нотаря. Я не дуже здогадувався, хто така Альбертина Сімоне. Вона, звичайно, й гадки не мала, чим вона стане колись для мене. Навіть прізвище Сімоне, яке я чув на пляжі, якби мене попросили написати його, я б написав через два "н": чи міг я підозрювати, якої великої ваги надає ця родина тому, що воно пишеться через одне? На нижчих щаблях громадської драбини снобізм особливо міцно тримається за найменший дріб'язок, і хоча, може, ці дрібниці такі самі незначні, як знаки розмежування в аристократичному середовищі, зате вони не такі зрозумілі, у кожного свої і тому дужче вражають. Можливо, якісь інші Сімоне збанкрутували, а може, попали в ще гіршу халепу. Хоч би там як, ці Сімоне, наскільки я знаю, завше обурювалися, якщо хтось писав їхнє прізвище через два "н", ніби їх оклепано. Мабуть, вони думали, що тільки вони — Сімоне з одним "н", і так само цим пишалися, як Монморансі — тим, що вони перші французькі барони. Я спитав у Ельстіра, чи ці панянки мешкають не в Бальбеку, він

відповів, що деякі з них живуть. Вілла однієї з них стояла аж наприкінці узмор'я, там, де починаються Канапвільські скелі. Оскільки ця панянка була щирою приятелькою Альбертини Сімене, то я схилився до думки, що коли я йшов з бабусею, я спіткав саме Альбертину. Щоправда, цих вуличок, перпендикулярних до узмор'я і розташованих таким самим робом, було стільки, що я не міг би точно сказати, яке це було перехрестя. Хотілося б, щоб спогад був точний, але в потрібну мить підводить зір. А проте нічого неймовірного не було в тому, що Альбертина і панянка, яка йшла до приятельки, — це одна й та сама особа. Та ба! Незліченні подоби, в яких мені потім поставала темноволоса ґольфістка, хоч як би вони різнилися між собою, накладаються одна на одну (бо я знаю, що то її подоби), і якби я пішов за ниткою своїх спогадів, то міг би під ослоною тієї єдності, ніби внутрішнім сполучним переходом знову пройти повз усі ці образи, не порушуючи меж однієї особи, — натомість коли мені хочеться пройти весь шлях до дівчини, яку я спіткав якось, простуючи з бабусею, мені потрібен простір. Я переконаний, що це та сама Альбертина, яка часто, гуляючи з приятельками, приставала, вирізьблюючись над морем; але всі ці образи не зливаються з нею, бо мені несила по стількох роках знайти між ними зв'язок, якого я не схоплював і тоді, коли Альбертина брала на себе мої очі; хоч як би намагалася мене переконати теорія ймовірності, круглоvidoї дівчини, яка так сміливо стрельнула на мене оком на розі вулиці та пляжу і яка, як мені здалося, могла б покохати мене, я, в точному значенні слова "вирахувати", так і не вирахував.

Те, що я не зразу міг собі сказати, котра з дівчачого гурту найбільше мені до мислі, бо кожна зберігала в собі щось від гуртового чару, якому я зразу уліг, стало однією з причин, чому згодом, навіть у пору найдужчого мого кохання — другого — кохання до Альбертини, я тішився, так би мовити, тимчасовою свободою — дуже недовгою — від кохання до неї. Мандруючи від однієї Альбертиної приятельки до іншої, перш ніж остаточно обрати Альбертину, моє кохання на якийсь час залишало між собою та образом Альбертини якусь ніби "пролазку", дозволяючи собі, як не налагодженому гаразд освітленню, падати на інших, а потім уже повертатися до неї; зв'язок між болем у моєму серці і спогадом про Альбертину не вбачався мені кінцевим — мабуть, я міг би пов'язати його з образом іншої жінки. Отакі хвилинні проблиски і давали мені змогу розбивати реальність, не тільки зовнішню реальність, як у моєму коханні до Жільберти (кохання, яке я вважав за стан внутрішній, бо я з себе самого добував особливості, характерні риси улюбленої істоти, усе, що було кінцеве для мого щастя), а й реальність внутрішню, чисто суб'єктивну.

— Не минає дня, щоб якась із цих дівчат дорогою не заскочила до мене на хвилику, — сказав Ельстір, і я впав у розпуку від думки, що аби я, не гаючись, побував у майстерні, як мені радила бабуся, то, мабуть, уже давно познайомився б з Альбертиною.

Вона пішла собі; з робітні її вже не було видно. Я подумав, що вона йде до приятельок, на надбережжя. Аби я був там з Ельстіром, я б із ними познайомився. Я перебирав тисячі приводів для того, щоб маляр згодився піти зі мною на узмор'я. Я вже

не мав того спокою, як перед появою дівчини у рямці вікна, серед каприфолій, недавно такого урочого, а нині безлюдного. Ельстір порадував мене, але ця радість завдала мені болю, він сказав, що пройдеться зі мною, але йому треба завершити те, над чим він власне працює. То були квіти, але не такі, портрет яких я замовив би йому охочіш, ніж портрет людини, замовив би для того, щоб його геній розкрив мені те, чого я так довго марно шукав у них самих: не Глід, не рожевий терник, не блаватки, не яблуневий цвіт. Ельстір, малюючи, говорив про ботаніку, але я його не слухав; він перестав мене цікавити сам собою, тепер він був лише необхідним посередником між дівчатами і мною; чари його таланту, під якими я був ще кілька хвилин тому, я цінував остільки, оскільки його дешифрація в очах гуртика, якому художник мене відрекомендує, могла перейти і на мене.

Я снував по майстерні, нетерпливо дожидаючи, коли він закінчить малювати; брав до рук і розглядав етюди, багато з яких були повернуті до стіни або звалені один на одного. Так я витяг на світло акварель, пов'язану, очевидно, з давнім періодом Ельстірового життя, і вона викликала у мене ні з чим не зрівнянний захват, який розточують круг себе полотна, не лише чудово виконані, а й намальовані на такий незвичайний і захопливий сюжет, що частину їхньої зваби ми приписуємо йому, ніби малярів треба було тільки відкрити цю звабу, помітити її, вже уречевлену в природі, і відтворити. Думка про те, що такі речі, прекрасні самі з себе, незалежно від того як їх покаже художник, що такі речі існують, тішить наш природжений матеріалізм, заперечуваний розумом, і править за протизвагу абстрактності естетики. На акварелі був зображений портрет молодої жінки, про неї можна було сказати, що вона негарна, але в неї цікавий тип обличчя, — у чомусь ніби в мелоні, обшитому вишневою шовковою стьошкою, на голові; в одній руці — у мітенках — вона тримала запалену цигарку, в другій на рівні коліна — простого бриля для захисту від сонця. Поряд, на столі, у вазочці — троянди. Часто — і те саме стосується Ельстірової акварелі — свою оригінальність картини завдячують переважно тому, що маляр творив їх за особливих умов, спершу не вельми ясних для нас: так може здатися, що незвичне жіноче убрання — це маскарадний костюм, або навпаки, здається, що старий надягнув червону кирею, вволяючи художникову волю, а він попросту професор, суддя чи кардинал. Розпливчастість образу жінки, чий портрет був у мене перед очима, пояснювалася, хоча я цього не розумів, тим, що то була молода старосвітська акторка у напівчоловічому костюмі. Мелон, з-під якого вибивалося пишне, хоча й коротке волосся, оксамитна курточка без вилог, з-під якої білів пластрон, — усе це разом загадувало мені роботу: якого часу ця мода і якої статі модель, словом, я не міг точно визначити, що в мене перед очима, зате ясно було одне: тут знати майстерний пензель. І втіху, яку давала мені акварель, псувало лише побоювання, як би через Ельстіра, коли він затримається, я не проґавив дівчат, бо сонце стояло низько і в вікно било його укісне проміння. Ніщо в цій акварелі не було простою констатацією факту, і жодна деталь не була удана задля її ужитковості: костюм не тим, що треба ж, аби жінка була вбрана, вазочка не лише на квіти. Художник закохався у шкло вазочки, і воно ніби

містило воду, в якій купалися стебла гвоздик, то було щось так само прозоре і майже так само плинне, як вода; в тім, як охоплював жінку стрій, була своя особлива, близька їй зваба, ніби промислові вироби могли змагатися з дивами природи, могли бути такі самі ніжні, такі самі любі для ока, намальовані так само свіжо, як шерсть кицьки, пелюстки гвоздики чи пера голуба. Білота пластрону, вишукана, як біль граду, з дзвіночками на грайливих її згортках, подібними до дзвіночків конвалії, зоріла ясними відсвітами заходу сонця, яскравими, тонко відтіненими, наче букети квітів, виткані на білому. Оксамит курточки з його перламутровим блиском подекуди був ніби настовбурчений, розчухраний, кошлатий і нагадував розхристаність гвоздик у вазі. Але головне — чулося, що Ельстір, не дбаючи про те, що маскарадний стрій для молодой акторки може видатися неморальним, — а для неї талант, яким вона вражатиме у своїй ролі, мабуть, не мав такої ваги, як збудлива принадність, якою вона впливає на пересичені й розбещені почуття деяких глядачів, — ухопився за цю двоїстість як за естетичний елемент, який був вартий того, щоб на ньому наголосити, і який він щосили намагався підкреслити. Овал личка буцімто майже признавався в тім, що це личко дівоче, не позбавлене чогось хлоп'ячого, потім це визнання гасло, далі знов з'являлося, але вже викликаючи думку радше про жінкуватого молодика, ледачого і мрійливого, а потім, невловне, губилося знов. Вираз сумовитої задуми в очах справляв надто сильне враження через контраст із гульливими і театральними аксесуарами. Зрештою мимоволі спадала думка, що ця журба удавана і що юна істота, яка в своєму зухвалому строї ніби чекала пестощів, мабуть, думала, що як вона прибере романтичної міни якогось зачаєного почуття, почуття невимовної туги, то вона буде з перчиком. Унизу, під портретом, стояв підпис: "Міс Сакріпант, жовтень 1872". Я не міг стримати свого подиву. "А, дрібничка, юнацький шкічик, стрій для ревію у вар'єте. Це вже далека давнина". — "А що сталося з моделлю?" Подив, викликаний моїм запитанням, одразу змінився на Ельстіровім лиці на байдужий і неухвальный вираз. "Дайте сюди акварель, — сказав він, — якраз надходить пані Ельстір, і хоча дівчина в мелоні жадної ролі в моєму житті не відіграла, — можете мені повірити, — а все ж моїй жінці дивитися на цю акварель не обов'язково. Я зберіг її лише як утішний документ тогочасного театального життя". Мабуть, аквареля давно не попадалася на очі Ельстірові, бо перш ніж ховати, він пильно на неї глянув. "Залишити треба тільки голову, — прожебонів він, — все інше, сказати по щирості, нікуди не годиться, так малювати руки міг тільки початківець". Прихід пані Ельстір мене зовсім добив, виходить, ми ще дужче затримаємося. Підвіконня порожевіло. Іти на прогулянку нам ні до чого. Дівчат ми однак більше не зустрінемо — то чи не все одно, довго чи недовго пробуде тут пані Ельстір? Зрештою вона пішла дуже скоро. Мені вона здалася суцього занудою; вона була б гарна, якби мала двадцять років і, скажімо, гнала вола десь у римській Кампанії, але чорне її волосся посивіло; вона була буденна, а проте не проста, бо вірила, що величних манер і гордовитої постави вимагає її скульптурна врода, у якій вік забрав, однак, всі чари. Убрана вона була із щонайбільшою простотою. Мене зворушувало, але й дивувало те, що Ельстір з будь-якого приводу з поштивою ніжністю, ніби самі слова розчулювали

його і налаштовували на побожний лад, звертався до неї: "Моя гожа Габріель!" Згодом, ознайомившись із міфологічним малярством Ельстіра, я теж побачив у пані Ельстір красу. Я зрозумів, що певний ідеальний тип, — відданий певними лініями, певними арабесками, які постійно трапляються в його творчості, — певний канон Ельстір, власне, майже божествив, увесь свій час, усі розумові свої здібності, словом, усе життя присвятивши завданню — якнайліпше розрізняти ці лінії, якнайточніше їх відтворювати. Те, що Ельстірові навіював ідеал, справді стало для нього культом, високим, вимогливим культом, який не допускав ані найменшої самозаспокоєності; цей ідеал був найважливішою частиною його самого — ось чому він не міг поставитися до нього безсторонньо, не міг не надихатися ним аж до дня, коли ідеал постав перед ним у зовнішній подобі, втілений у жіночому тілі, в тілі тієї, яка стала потім пані Ельстір і яка нарешті довела йому, — довести це може тільки хтось інший, — що його ідеал гідний схилення, зворушливий, божистий. І який спочинок у тім, щоб припасти вустами до Прекрасного, яке досі доводилося з такими зусиллями добувати з себе і яке тепер, таємничо втілене, офірувало себе йому, винагороджуючи його постійним і плідним спілкуванням! Ельстір був тоді вже не першого молоду, — в цьому віці ждуть здійснення ідеалу лише від потуги думки. Він наближався до тої пори, коли для збудження духовних сил ми потребуємо вгонобляти плотські потяги, коли втома духу, схиляючи нас до матеріалізму і зменшення активності, пов'язаного з пасивним підпорядкуванням різним впливам, наводять нас на думку, що, може, є особливі тіла, особливий рід занять, особливі ритми, які так природно втілюють у життя наш ідеал, що як тільки ми, навіть не мавши талану, копіюємо порух плеча або поворот шиї, ми створюємо шедевр; це той вік, коли ми любимо пестити поглядом Красу поза нами, біля нас: у гобелені, в гарному ескізі Тіціановому, знайденому в антиквара, у коханці такій самій гожій, як Тіціанів ескіз. Скоро я це збагнув, як уже дивився на пані Ельстір з утіхою, тіло її стратило незграбність, бо я вклав у нього думку, що вона істота безплотна, що це портрет пензля Ельстіра. Вона була для мене одним з його портретів, та й для нього, звісно, також. Дані, які має модель, для митця нічого не важать, вони для нього лише привід, аби показати свій хист. Якщо перед нами виставити один по одному намальованих Ельстіром десять портретів різних осіб, то ми одразу вгадаємо, що вони всі ельстірівські, і це для нас найголовніше. Шкода тільки, що після припливу геніальності, яка поймає життя, мозок утомлюється, рівновага поступово порушується і, ніби річка, яка переборює сильну супротивну течію, життя зрештою бере своє. Та поки перший період не закінчився, митець поступово відкриває закон, формулу свого несвідомого дару. Він знає, які обставини (як він повістяр) і які краєвиди (як він маляр) дають йому матеріал, і хай цей матеріал сам собою буде йому байдужий, але він так само необхідний для його пошуків, як науковцеві лабораторія, а художникові — робітня. Він знає, що створив шедеври, користуючися з тих ефектів, які дає притлумлене світло, розкриваючи гризоти сумління, які змінюють уявлення про вину, зображуючи жінок, які лежать під деревами або наполовину занурені у воду, ніби кам'яні статуї. Прийде день, коли його мозок такий буде виснажений, що матеріал,

яким послугувався його геній, уже не здобудеться на те, щоб викресати розумову енергію (але ж тільки з такої снаги і виростає його творчість!), а проте митець не облишить шукати матеріалу і буде радий, що він тут, близько, бо він дає йому духову втіху і пориває до роботи; ба більше, відчуваючи до нього якийсь забобонний страх, ніби на світі немає нічого над нього, ніби в ньому міститься значна частина його твору, аж ніби навіть готова, він здобріє тим, що одвідуватиме свою натуру, схилитиметься перед нею. Він вестиме безконечні розмови з покаяними злочинцями, чия покута і воскресіння правила свого часу за тему для його романів; він купить сільську хату там, де туман скрадає світло; він цілі години пильнуватиме, як купаються жінки; він збиратиме гарні тканини. Словом, краса життя — вираз трохи безглуздий, — була тією, вже за межами мистецтва, стадією, на якій, як я помітив, зупинився Сванн і до якої, через зубожіння творчої основи, через ідоловірство перед формами, колись для нього такими плідними, через нехіть до найменших зусиль мав рано чи пізно знизитися такий митець, як Ельстір.

Нарешті він поклав останні мазки на своїх квітах; я втратив ще одну хвилину на їхні розглядини; жертва була невелика, адже я знав, що дівчат на узмор'ї немає; та якби я був певен, що вони ще там і що через ці згаяні хвилини я прогавлю їх, я все одно оглянув би полотно: я сказав би собі, що Ельстірові важливіші його квіти, ніж моя зустріч з дівчатами. Вдача моєї бабусі, від якої був такий далекий мій всепереможний егоїзм, одначе відбивалась у мені. Якби я лише вдавав, ніби люблю і шаную когось, хто насправді мене зовсім не обходив, і якби ця людина ризикувала лишень попасти в халепу, а я б у цей час наражався на справжню небезпеку, я б теж уболівав за нього, ніби його халепа — це щось поважне, а небезпека, нависла наді мною, — абищиця, бо мені б здавалося, ніби він це бачить саме у таких пропорціях. І; сказати по щирості, я б цим не вдовольнився: я не тільки не бідкався б, що мені загрожує небезпека, я пішов би сам на рожен, а інших намагався б прикрити, дарма що сам наражався б ще більше на ризик. Це виникає з багатьох причин, і всі пояснення не на мою користь. Одна причина така: коли я міркував спокійно, виходило, що життям я дорожу, та щоразу, як мене огортало душевне хвилювання або навіть коли я був просто знервований, іноді через таку дрібницю, що про неї й згадувати годі, а потім коїлася якась нелюба пригода, здатна погубити мене, то нова тривога здавалася мені проти колишніх дрібною і викликала в мене почуття блаженної, сказати б, полегкості. Сам я людина не хоробра, а проте я знаю за собою одну здатність, яку, по серйозних роздумах, я, зрештою, визнав глибоко мені чужою, визнав геть-то незрозумілою: захоплення небезпекою. І навіть якби небезпека, та ще й смертельна, виникла у безхмарну й щасливу пору мого життя, я неодмінно, аби був біля мене ще хтось, сховав би його, а сам залишився на небезпечному місці. Коли завдяки досвіду я побачив, що завжди роблю так само і, окрім радості, нічого від цього не маю, я, на свій превеликий сором, відкрив таке: попри те, що я завжди вважав і твердив, мене дуже хвилює, що про мене думають інші. Цей різновид глибоко зачаєного самолюбства не має, зрештою, нічого спільного ні з марнославством, ні з пихою. Все, що здатне лоскотати ці почуття, мене б аніскілечки

не порадувало, я їх цурався. Зате я не міг позбавити себе втіхи показати тим, від кого мені щастило приховувати дрібні мої стійності, здатні бодай трохи піднести мене в їхніх очах, що мені більше залежить на тому, аби порятувати од смерті їх, аніж себе самого. Оскільки рушієм тут виступає самолюбство, а не чеснота, то я вважаю за цілком природне, що вони чинять інакше. Я аж ніяк не ганю їх, а проте, мабуть, зганив би, якби мною рухало почуття обов'язку, тоді б я вирішив, що справляння обов'язків так само неодмінне для них, як і для мене. А так я, навпаки, вважаю, що ті, хто береже своє життя, чинять якнаймудріше, бо хоча я особисто не можу не жертвувати своїм, а все ж усвідомлюю, що це злочинно і нерозумно, усвідомлюю надто ясно тому, як я, здається, нарешті переконався, що життя багатьох із тих, кого я затуляю собою від бомби, становить меншу цінність. Зрештою від дня моєї візити до Ельстіра мало збігти чимало часу, перш ніж я навчився судити про душевні якості за їхньою справжньою вартістю, та й ішлося того дня не про небезпеку, а лише про перемогу фальшивого самолюбства: бажання не показати, що втіха, про яку я так мріяв, дати мене важливіша, ніж те, що аквареліст не встигне завершити картину. І ось він її завершив. Коли ми виходили з ним із ательє, я помітив — такі довгі були о тій добі року дні, — що ще зовсім не так пізно; ми рушили до пляжу. Я брався на всілякі хитрощі, аби лиш утримати Ельстіра на тому місці, де, на мою гадку, ще могли пройти дівчата. Показуючи на скелі, я без кінця розпитував про них художника, аби він забув про час і пробув тут якнайдовше. Мені здавалося, ніби у нас більше шансів наткнутися на ватагу наприкінці надбережжя. "Я б хотів побачити ці скелі зблизька, — сказав я Ельстірові, знаючи, що одна з дівчат туди вчащає. — А ви розкажіть мені про Каркетюї! Ох, я залюбки вибрався б до Каркетюї! — додав я, не усвідомлюючи, що, може, не такий своєрідний сам краєвид, незвичність якого так гостро відчувалася в "Порті Каркетюї" Ельстіра, як бачення маляра. — Відтоді, як я оглянув вашу картину, мене, мабуть, найбільше надить до Каркетюї, та ще в Пуент-дю-Ра, але звідси до Пуент-дю-Ра — то ціла подорож". — "Якби Каркетюї був звідси й не ближче, я б усе-таки порадив вам подивитися спершу його, — відповів Ельстір. — Пуент-дю-Ра дивовижна, але, зрештою, це все ті самі нормандські чи бретонські високі скелясті кручі, вам уже знайомі. Каркетюї з його бескеттям на низькому березі — це зовсім інше. Чогось подібного я у Франції не бачив, радше це нагадує деякі урочища у Флориді. Там теж дуже цікаво і так само напрочуд дико. Це між Клітурпом і Неомом, а ви знаєте, яке це пустельне узбережжя; пляжні коси чудові. Тут берегова лінія нічим не вражає, але там, не можу вам і передати, яка там краса, яка м'якість".

Вечоріло; треба було повертатися; я пішов провести Ельстіра до його вілли, аж це, так постає перед Фаустом Мефістофель, появилися наприкінці алеї, — ніби проста, примарна і диявольська об'єктивація темпераменту, протилежного моєму, об'єктивація майже варварської і жорстокої вітальності, якої була геть позбавлена моя неміч, моя загострена, зболіла вражливість, моя схильність до задуми, — кілька барвистих плям того різновиду, який годі з чимось сплутати, кілька спорад зоофітичної ватаги дівчат; вони ніби не помічали мене і водночас, безперечно, відгукувалися про мене

зневажливо. Передчуваючи неминучість нашої зустрічі, передчуваючи, що Ельстір мене покличе, я повернувся до нього плечима, наче купальник до хвилі; я нараз пристанув, мій славетний супутник пішов далі, а я заходився розглядати вітрину антиквара, біля якої ми саме проходили, наче мене там щось зацікавило: хай, мовляв, дівчата бачать, що я думаю не лише про них, і мені вже ввижалося, що, коли Ельстір покличе мене, аби відрекомендувати їм, я подивлюся тим запитальним поглядом, який передає не подив, а бажання здаватися здивованим, — такі ми всі кепські лицедії і такі добрі фізіономісти ті, хто за нами пантрує, — і що я навіть покажу пальцем на свої груди, буцімто питаючи: "Ви кого — мене кличете?" — а потім підбіжу, слухняно і смиренно схиливши голову і намагаючись холодним виглядом показати, ніби я здавлюю своє серце, що мене одірвали від милування на старий фаянс, аби познайомити з тими, з ким мені не хочеться сходитися. Отож я розглядав вітрину в чеканні тієї миті, коли моє ім'я, яке вигукне Ельстір, ударить мене, наче куля, очікувана й нешкідлива. Певність, що мене відрекомендують дівчатам, обернулася не тільки тим, що я вдавав байдужість, а й тим, що зараз і справді був до них байдужий. Скоро втіха познайомитися з дівчатами стала неминучою, як вона змаліла, зморхла, видалася меншою, ніж утіха від розмови з Робером, від обіду з бабусею, від мандрів по околицях, за якими мені доведеться шкодувати, бо, зійшовшись із дівчатами, які навряд чи виявлять велике зацікавлення історичними пам'ятками, я муситиму про них забути. Утіху від знайомства зменшувала не тільки її неминучість, а й її раптовість. Закони не менш точні, як закони гідростатики, накладають образи, які ми створюємо, один на одного у сталому порядку, а наближення якоїсь події змітає цей порядок. Ельстір от-от мене нагукає. Зовсім інакше я малював собі нерідко, — на пляжі, в номері, — знайомство з дівчатами. Зараз має статися непередбачена подія, до якої я був не підготовлений. Я не пізнавав ні свого бажання, ні його мети; я вже не радий був, що пішов з Ельстіром. Проте головне, що применшувало втіху, про яку я так мріяв, це певність у тім, що вже ніщо її мене не позбавить. І вона знову напнулася, наче пружина, тільки-но певність перестала її стискати, коли я, наважившись повернути голову, побачив, що Ельстір за кілька кроків од мене прощається з дівчатами. Личко тієї, що стояла до нього ближче, пухкеньке, обсіпане саявом її погляду, схоже було на пампушечку, в якій залишено місце для стяжечки неба. Її очі, навіть коли були нерухомі, давали враження рухливості, так у вітрові дні все-таки помітна швидкість, з якою невидиме повітря рине на тлі блакиті. На мить наші погляди схрестилися, так у громові дні окремі небесні мандрівники наближаються до повільнішого хмаровиння, пливуть поряд, черкають його й випереджають. І ось вони вже, так і не зійшовшись, даленіють. Наші погляди теж на мить зустрілися, не відаючи, що нам небосхил заповідає і чим погрожує. Лише коли її погляд стрельнув над моїм, він ледь-ледь затуманився. Так ясної ночі гнаний вітром місяць криється за хмарою, гасить на мить свій блиск і одразу ж знову виблискує. Але Ельстір уже прощався з дівчатами, не нагукавши мене. Вони звернули в бічну вуличку, він рушив до мене. Зірвалося!

Я вже згадував, що Альбертина здавалася мені того дня не такою, як раніше, і що

вона щоразу являлась моїм очам іншою. Але тієї хвилини я відчув, що деякі зміни в подобі, у значності, у величі людини можуть залежати і від мінливості нашого гумору, що заплішується між нею та нами. Одним з настроїв, що відіграють у таких випадках найважливішу роль, є певність. (Того вечора певність у знайомстві з Альбертиною, а потім непевність за кілька секунд знецінили її в моїх очах, а тоді безконечно піднесли; через кілька років певність, що Альбертина мені віддана, а потім непевність спричинилися до подібних змін.)

Звичайно, я ще в Комбре бачив, як падає чи зростає залежно від пори дня, залежно від того, в якому я гуморі, — з тих двох гуморів, що поділяли між собою мої почуття, — моє тужіння за матір'ю, таке саме невловне вдень, як невловне місячне проміння при сонці, тужіння, яке вночі приходило на зміну і вже стертим і ще свіжим спогадам і цілковито панувало над зболоною моєю душею. Але того дня, бачачи, як Ельстір, не нагукавши мене, прощається з дівчатами, я збагнув: коливання вартості, яку можуть для нас мати втіха чи журба, залежить не лише від чергування цих двох душевних станів, а й від зміни незримих вірувань, які заражають нас байдужістю навіть, скажімо, до смерті, бо осявають її світлом чогось примарного, а отже, дозволяють нам цікавитися музичним вечором, тоді як він утратив би для нас свою звабу, якби на звістку, що нас гільйотинують, вірування, яке осявало музичний вечір, зараз же розвіялося; щось у мені, звичайно, знало про роль вірувань, і це була воля, але від її знання користі ніякої, поки про неї не знають розум і почуття; розум і почуття щиро гадають, що ми хочемо покинути коханку, і тільки наша воля відає, що ми прихильні до цієї жінки. Отож їх убиває віра, що ось-ось ми знову з нею зустрінемося. Але тільки-но віра зникає, коли розум і почуття нагло дізнаються, що коханка поїхала назавжди, здоровий глузд покидає їх, вони наче з припони зриваються, і невелика втіха зростає в нас, сягаючи небес.

Тож-бо зміна певної віри означає також кінець кохання, яке, дане наперед і рухливе, зупиняється на образі якоїсь жінки просто тому, що ця жінка майже недосяжна. І тоді ми починаємо думати не так про саму жінку, яку заледве уявляємо, як про те, як до неї підійти. Ідуть самі переживання, і цих переживань подостатком, аби зосередити наше кохання на цій, власне, незнайомці. Кохання росте нестримно, і нас не обходить, як мало місця відводиться в ньому для земної жінки. І якщо раптово, як тієї миті, коли Ельстір пристанув з дівчатами, наш неспокій, наша туга минає, — бо ж наше кохання це і є туга, — нам нараз видається, що кохання згасло тієї миті, коли в наших руках заборсалася здобич, вартість якої досі нас не вельми обходила. Як мені запам'яталася Альберта? Отими двома профілями проти моря, мабуть, не такими гарними, як жіночі профілі Веронезе, які з чисто естетичного погляду мали б подобатися мені більше. Але іншого погляду я й не мав, раз по зникненню неспокою нічого не міг згадати, окрім цих німих профілів. Відтоді як я побачив Альбертину, я щодня немало про неї думав, вів з нею подумки розмову, змушував її мене розпитувати, відповідати на мої запитання, міркувати, діяти, і в безконечній цій вервечці примірйних Альбертин, таких мінливих, справжня Альбертина, та, що я бачив на пляжі, лише

очолювала цю процесію, — так творчиня ролі, зірка, грає лише у перших виставах п'єси, зовсім не з'являючись у довгій низці наступних. Справжня Альбертина була лише сільветкою, а все, що на неї накладалося, ішло від мене: те, що долучається до кохання нами, навіть з кількісного погляду, куди багатше за те, що походить від коханої істоти. І це правда навіть стосовно найдійовішого кохання. Буває, кохання здатне не лише виникати, а й жити, здобрівши крихтами, і це навіть у тому разі, якщо вгоноблюється фізична жага. У колишнього бабусиноного вчителя малювання знайшлася від якоїсь любки донька. Мати померла незабаром після народження дитини, а вчитель пережив її не надовго, прибитий горем. Ще за його життя бабуса і деякі інші комбрейські пані, — вони ніколи не згадували при вчителі про ту жінку, з якою він, зрештою, не жив відкрито і не часто зустрічався, — поклали собі подбати про дитину: зібрати їй гроші на довічну ренту. Запропонувала це бабуса, деякі її приятельки затялися: чи ця дівчинка (казали) справді така вже цікава і чи справді вона вчителева донька — з такими жінками, як її мати, ні в чому не можна бути певним. Нарешті дійшли згоди. Дівчинка явилася подякувати. Вона була негарна і така схожа на вчителя малювання, що всякі сумніви відпали; гарне в неї було тільки волосся, і одна дама сказала батькові, який її привів: "Яке в неї гарне волосся!" І гадаючи, ніби тепер, коли злочинна мати померла, а старий батько напівмертвий, натяк на минуле, яке завжди замовчувано, не може вразити вчителя, бабуса додала: "Мабуть, у неї це спадкове. Адже матір теж мала таке гарне волосся?" — "Не знаю, — простодушно відповів батько. — Я бачив її лише в капелюшку".

Треба було наздоганяти Ельстіра. Я бачив себе у вітрині. Чимало я мав клопоту з дівчатами, а тут на тобі ще: я помітив, що краватка в мене перекрутилася, а з-під капелюха вибивається чуб — це мені не личило; а все ж добре, що дівчата зусіли мене, хай і розчухраного, з Ельстіром і тепер уже не забудуть; добре ще й те, що я, за бабусиною порадою, пішов до Ельстіра в гарній камізельці (адже я мало не скинув її і не одяг іншу, негарну) і прихопив найладнішого ціпка: очікувана подія ніколи не відбувається так, як нам це марилося, бо ми не маємо переваг, на які нібито цілком законно розраховували, зате у нас з'явилися переваги несподівані, і все вирівнялося; ми дуже боялися найгіршого, а нині нам спадає на думку, що, зрештою, доля до нас загалом була радше прихильна.

"Мені так хотілося познайомитися з цими дівчатами", — озвався я, підходячи до маляра. "То чого ж ви стовбичили за цілу милю?" Ельстір спитав так не тому, щоб це була його думка, бо якби справді хотів вволити мою волю, то міг би легко мене нагукати, — але, може, тому, що чув такі репліки, якими збуваються піймані на гарячому соромітники, і ще тому, що навіть великі люди в чомусь схожі на соромітників і черпають звичайні вимовки з того самого обігу, як купують хліб насущний у того самого пекаря. Бо цілком імовірно, що такі-от слова, які треба, мабуть, розуміти навпаки, скоро їхнє буквальне значення розминається з істиною, є неминучим наслідком, негативним зображенням рефлексу. "Вони поспішали". Я помислив, що саме вони і не дали покликати малосимпатичну їм людину; а то Ельстір неодмінно

нагукав би мене, адже я так докладно про них розпитував, і він не міг не помітити, як я ними цікавлюся. "Я розповідав вам про Каркетюї, — сказав Ельстір, коли я проводив його додому. — Я зробив ескізик, де краще видно підкову пляжу. Образок незлий, але в іншому дусі. Якщо дозволите, я на пам'ять про нашу приязнь подарую вам ескіз", — додав він: відмовляючи нам того, чого ми прагнемо, люди дарують нам охоче натомість інше.

"Я мріяв би, якщо тільки ви його маєте, про знімок з маленького портрета міс Сакрипант! Але що означає це ймення?" — "Це ймення тієї, кого вона грала в одній дурній оперетці. Але ви чомусь вірите, що я з нею знайомий. Де там!" Ельстір замовк. "А це не портрет пані Сванн перед заміжжям?" — спитав я, зненацька і ненароком натрапивши на правду, що, загалом, буває не часто, але править іноді за доказ для теорії передчуттів — якщо тільки відкинути всі помилки, які її спростовують. Ельстір нічого мені не відповів. Звісно, то був портрет Одетти де Кресі. Вона не взяла його собі з багатьох причин, з яких деякі аж надто очевидні. Були й інші причини. Портрет належав до тієї доби, коли Одетта, ще не навчившись владати над своєю зовнішністю, не зробила зі свого личка та постаті витвору мистецтва, в якому для неї засадниче — манера поводитися, говорити, щілити губи в усмішку, згортати руки, прикипати до чогось очима, поринати в задуму, — наперекір вікові, перукареві, кравцеві, наперекір самій собі, мало зберегтися. Тільки зледащіння такого пересиченого коханця, яким був Сванн, могло віддавати перевагу не численним Одеттиним світлинам *ne varietur*^[178] із зображенням чарівної жінки, а поставленій у нього в кімнатці маленькій фотографії, де знялася в солом'яному брилику, прибраному братками, худенька молода жіночка, досить негарна, з пишною зачіскою, зі змарнілим личком.

Зрештою якби портрет не був зроблений, як фотографія, яку так любив Сванн, раніше, ніж Одеттині риси утворили інший різновид, величавий і звабливий, але пізніший, все одно Ельстірове бачення не залишило б від цього різновиду анічогісінько. Хист художника діє так само, як надвисокі температури, наділені силою розкладати поєднання атомів і групувати їх у зовсім протилежному порядку, створювати з них інший різновид. Усю цю штучну гармонію, яку жінка накидала своїм рисам, і те завзяття, з яким вона щодня, перш ніж вийти з дому, вивіряла її в свічаді, утверджуючи капелюшок, чепурячи волосся, пустотливо поводячи очима, дбаючи про незламність цієї гармонії, погляд великого художника нівечить водномить і натомість робить перегруповання жіночих рис відповідно до свого малярського ідеалу жінки. Так само трапляється, що по досягненні певного віку великий дослідник скрізь знаходить елементи, потрібні для встановлення залежностей, а саме це і є його єдиною метою. Як оті ремісники чи гравці, які неперебірливі і здобріють тим, що їм під руку навинеться, художник міг би сказати про що завгодно: "Придасться". Так кузина принцеси Люксембурзької, така гордувата красуня, що не підступись, захопившись колись новим напрямком у мистецтві, замовила найкращому художникові-натуралістові свій портрет. Око маляра зараз же знайшло те, чого шукало повсюди. І на полотні замість великої пані виявилася дівчина-побігачка, а за нею величезна декорація, похила, бузкова, щось

подібне до площі Пігаль. Та навіть як не заходити так далеко, все одно жіночий портрет пензля великого маляра не тільки зовсім не догодить смакам декотрих жінок, наприклад, примсі підстаркуватої жінки зніматися в майже дитячих платтях, які підкреслюють її все ще молодий стан і в яких вона виглядає сестрою або навіть дочкою своєї дочки (а та їй на догоду, задля такої okazji вбрана "нетіпахою"), — а навпаки, ще й повипинає ґанджі, які жінка намагається приховати і які, як, скажімо, буряковий і навіть зеленкавий колір обличчя, надто спокушають маляра своєю "соковитістю"; такий портрет може розчарувати недосвідченого глядача і розбити вщент ідеал, у строї якого ця жінка так красувалася і який ставив цю жінку в її особливій, незмінній іпостасі поза людством, підносив її над людьми. А тепер, розвінчана, викинута за межі тієї подобизни, яку сама собі створила і в якій почувалася невідпорною, вона стає найзвичайнісінькою жінкою, у чий вищість ми перестали вірити. У такій подобизні гніздилася для нас не лише краса, врода, скажімо, Одетти, а і її особистість, її достеменність, отож-бо, при погляді на портрет, у якому цей різновид ізник, у нас зривається з язика: "Як же її споганено!" чи навіть: "Анітрохи не схожа!" Нам ніяк не віриться, що це вона. Ми не впізнаємо її. І все ж ми певні, що десь її вже бачили. Але це не Одетта. Обличчя, тіло, подoba нам добре знайомі. Вони нагадують нам не цю жінку (бо ця ніколи так не трималася, звикла її поза не вимальовувала такого химерного і задерикуватого арабеску), а інших жінок, усіх, кого малював Ельстір і кого, попри всю їхню несхожість, любив показувати анфас, із виставленою з-під спідниці ніжкою, з круглим крилатим капелюшком у руці, який прикривав коліно, капелюшком, кружало якого перегукується з іншим, видним анфас, кружало личка. Зрештою геніальний портрет розмиває тип жінки, створений її зальотністю і її егоїстичним уявленням про свою вроду, ба більше: він намальований давно, він не обмежується тим, що старить оригінал подібно до фотографії, яка показує його в немодному строї. На портреті час позначається не лише манерою одягатися спортретованої жінки, а й манерою малярського письма. Ця манера, перша Ельстірова манера, була для Одетти вбивчою метричною посвідкою, бо вона не лише обертала її саму, як і її тодішні світлини, у молодшу сестру відомих кокоток, але обертала і її портрет у сучасника численних портретів Мане чи Віслера, мальованих із багатьох зниклих натур, які вже канули в Лету чи вже належали історії.

На ці думки, які я мовчки снував у голові, проводжаючи Ельстіра, навело мене відкриття стосовно подібності з моделлю, а за цим першим відкриттям сталося друге, яке схвилювало мене ще дужче, але вже мало безпосередню причетність до самого маляра. Він намальовував портрет Одетти де Кресі. Невже цей геній, якому до снаги було все, мудрець, самотник, філософ, чудовий співрозмовник, був той кумедний, зледащільний художник, яким колись опікувалися Вердюрени? Я спитав, чи не був він з ними знайомий і чи не називали вони його метром Біш. Він відповів ствердно, нітрохи не збентежившись, ніби йшлося про далеченьку пору його життя, і ніби не здогадуючись, як люто мене розчарував, але, звівши очі, прочитав це на моєму виду. Його лице невдоволено скривилося. Ми майже дійшли до його дому, і людина не така

розумна і не така великодушна, мабуть, сухо попрощалася б і потім обходила мене десятою вулицею. Проте Ельстір учинив інакше, по-вчительському, а що він був учитель, то це, либонь, з погляду чистої творчості якраз і було єдиною його вадою, бо митець, щоб жити істинним духовним життям, має залишатися самотнім, він не повинен роздавати своє "я" нікому, навіть своїм учням, а Ельстір з будь-якої ситуації, свого або чужого життя, намагався видобути на науку молоді ту дрібку правди, яка містилася в цій ситуації. Ось чому замість метатися, він волів за краще сказати мені щось повчальне. "Немає такого головатого чоловіка, — проголосив Ельстір, — який замолоду не набалакав би чогось чи навіть не вів такого життя, спогад про яке був би йому неприємний і будив охоту його перекреслити. Але шкодувати йому про це все-таки не слід: він не може бути певний, що вже насправду пошився в мудрагелі, наскільки це взагалі можливе, і що вже пройшов через усі смішні чи мерзосвітні втілення, що мають передувати цьому останньому втіленню. Я знаю юнаків, синів та онуків видатних людей, яких, коли вони ще сиділи на шкільній лаві, їхні вихователі навчали науки душевної шляхетності і моральної досконалості. Даймо, що замовчувати їм зі свого життя нічого не треба, вони могли б оприлюднити на газетних шпальтах і підписати своїм прізвищем усе, що абиколи говорили, але це натури вбогі, погробовці доктринерів, їхня мудрість негативна і ялова. Мудрість у дар не дістається, її треба відкрити, пройшовши путь, яку ніхто інший не годен пройти за тебе, не годен тебе від неї вирятувати, бо це погляд на світ. Кимось прожите життя, яким ви захоплюєтеся, поводження, яке вам здається шляхетним, не були вказані наперед ні батьком родини, ні вихователем, ваші кумири починали зовсім інакше, на них упливало їхнє плюгаве і паскудне оточення, їхнє життя — це бій і перемога. Я розумію, що на портреті, який був намальований з нас о нашої ранній порі, ми зовсім не схожі; в кожному разі він може справити неміле враження. Але цуратися його не треба, бо він — свідчення, що ми насправду жили, що згідно з життєвим і духовим законом ми з життя буденного, з життя робітень, мистецьких гуртків, якщо йдеться про малярство, видобули те, що над життям". Ми підійшли до Ельстірової оселі. Я відчував жаль, що не познайомився з дівчатами. Але тепер я мав надію зустрітися з ними; я перестав боятися, що вони пропливуть на обрії і кануть безповоротно. Довкола них уже не танцював той скажений вир, який нас роз'єднував і був не чим іншим, як перетворенням жадання на невсипущий чин, жадання рухливого, трепетного, розпалюваного тривогами, які будила в мені їхня неприступність, їхня можлива втрата. Жаданню зійтися з ними я міг тепер дати перепочинок, держати його вкупі з багатьма іншими, співняти які я не поспішав, скоро бачив, що вони здійсненні. Я попрощався з Ельстіром, я залишився сам. Аж це нараз, попри своє розчарування, я уявив усі ці випадковості, думка про які мені й не спадала: що саме Ельстір на дружній стопі з цими дівчатами, що вони ще сьогодні вранці були для мене не більш як фігурами на картині, за тло для яких правило море, що вони бачили мене, бачили, що я заприязнився з великим художником, що художник знає тепер про моє бажання з ними познайомитися і, звісно, мені підсобить. Усе це було мені приємне, але приємне

почуття я таїв у собі; воно було схоже на одвідувача, який не дає знати, що він прийшов, поки не підуть інші і ми не опинимося вдвох. Тоді ти звертаєш на нього увагу і можеш сказати: "Я до ваших послуг", — і вислухати його. Іноді від тої миті, коли ці радощі входять у нас, і до тої миті, як ми самі можемо вернутися в самих себе, збігає стільки годин, ми бачимо стільки людей у цей період, що зачинаємо побоюватися: а що, як ці радощі нас не діждуться? Проте радощі терпеливі, вони не нудять світом, і коли всі йдуть собі, вони так і вродились. Часом ми буваємо зморені настільки, що нам увижається, ніби наша знеможена тьма безсила заховати спогади, враження, для яких наше крихке "я" — єдиний притулок, єдина можливість заявити про себе знов. Та ми пошкодували б за такою втратою, бо життя цікаве лише в ті дні, коли порох реальності замішаний на магічному піску, коли якийсь звичайнісінький випадок вбивається в романтичні крила. Тоді у блиску мрії перед нами величезним бескидом постає неприступний світ і входить у наше життя — в наше життя, де, ніби уві сні наяву, ми бачимо людей, якими так палко марили, гадаючи, що зможемо узріти їх лишень уві сні.

Заспокоєння, яке принесла з собою можливість познайомитися з дівчатами, коли мені спаде охота, було для мене тим важливіше, що я б уже не міг чигати на них, бо то були останні дні перебування тут Робера. Бабусі хотілося віддячитися моєму приятелеві за гречність, яку він постійно виявляв до неї і до мене. Я сказав їй, що Робер дуже любить Прудона, і підказав їй думку, щоб вона звеліла переслати сюди безліч куплених нею листів цього філософа; Сен-Лу прийшов до нас у готель того ж таки дня, коли вони прибули, якраз напередодні свого від'їзду. Він читав листи запоем, побожно перегортаючи сторінки, намагаючись запам'ятати кожную фразу, а коли підвівся і перепросив бабусю за те, що засидівся, вона відповіла йому:

— Ба ні, візьміть їх собі, це я для вас, я виписала їх, аби подарувати вам.

Його огорнула така радість, що він не міг себе опанувати, ніби то був фізичний стан, не залежний від нашої волі; він зашарівся, як дитина, яку покарано, і бабуся була куди більше розчулена його зусиллями (марними) стримати радість, яка розпирала його, ніж будь-якими словами вдячності. А він, боячися, що зле подякував бабусі, уже другого дня, вихиляючися з вікна вагончика місцевої залізниці, якою їхав до своєї залоги, все ще просив мене перед нею вибачитися. Його залога стояла дуже близько. Сен-Лу збирався поїхати туди повозом, він до нього звик, коли вертався туди вечорами і коли ще не йшлося про остаточний від'їзд. Але цього разу йому доводилося перевозити потягом свій величезний багаж. І він вважав, що простіше буде і йому їхати потягом за радою директора готелю, який, зачувши про поїздку, сказав, що повіз і вузькоколіяка "однісінько". Він мав на увазі, "однаковісінько" (Франсуаза сказала б: "один кат").

— Гаразд, — відповів Сен-Лу, — я поїду "паротягом".

Я поїхав би теж, якби не втома; мені хотілося б провести друга до Донсьєра; принаймні увесь той час, поки ми сиділи на бальбецькій станції, я обіцяв навідувати його кілька разів на тиждень, тобто весь той час, поки машиніст чекав на припізнілих приятелів, без яких відмовлявся рушати. Блок теж явився на вокзал — на превелику

Роберову досаду, — а що наш колега чув, як Робер кликав мене до Донсьєра снідати, обідати, ба навіть жити у нього, то Робер, зрештою, зовсім холодним тоном, аби тим самим зробити поправку до вимушеної грічності і перешкодити Блокові взяти його запрошення наповажне, сказав насамкінець: "Якщо ви колись проїздитимете через Донсьєр того дня, коли я буду вільний, то спитайте мене в казармі, хоча я майже ніколи не буваю вільним". Може, Робер боявся ще й того, що я один не приїду, але думав, що я приятелюю з Блоком щиріше, ніж до того признаюся, і хотів дати мені змогу мата в дорозі супутника, такого собі гіда-розважальника.

Я боявся, що цей тон, спосіб запрошення когось разом із натяком не приїжджати, вразять Блока, краще б уже Сен-Лу йому нічого не казав. Але я помилився, бо по відході потяга, поки ми йшли удвох до розвилки, де мали розлучитися (одна дорога вела до готелю, а друга — до Блокової вілли), він усе допитувався, коли ж ми виберемося до Донсьєра: Робер "так грічно його запрошував", що було б "хамством" не скористатися його запрошенням. Я був радий, що Блок нічого не помітив або це його майже не дошкулило і він волів за краще вдати, ніби не помітив, що Робер запрошував його не притьмом, не тільки з простої грічності. А все ж мені хотілося, щоби Блок не виставляв себе на посміх, кваплячися зараз же до Донсьєра. Але мені не ставало духу дати йому раду, бо вона могла здатися Блокові образливою, бо тоді було б зрозуміло, що він до Робера набивається, а той від нього відбивається. Блок надто вже великий був настира, і хоч усі пов'язані з цим вади перекривалися в ньому високими прикметами, яких могли не мати люди тактовніші, а проте його звичка діяти нахрапом дратувала. Він заявляв, що нам не слід відкладати на той тиждень виправу в Донсьєр (він казав "ми", певно, гадаючи, що зручніше їхати не одному, а зі мною). Всю дорогу, біля гімнастичної зали, укритої за деревами, біля тенісного корту, біля своєї оселі, біля торговця черепашками він зупиняв мене, бажаючи призначити день, але я промовчав, і він на прощання кинув мені гнівно: "Воля ваша, месієр. А я неодмінно поїду, скоро він мене запросив".

Зі страху, що він не подякував належно бабусі, Сен-Лу ще раз попросив мене переказати їй його подяку, але вже у листі, який я отримав на третій день з гарнізону і який, судячи з печатки на конверті, миттю долетів до мене, аби засвідчити, що і в мурах гарнізонного міста, в кавалерійській казармі Людовіка XVI Робер думає про мене. Поштовий папір мав герб Марсантив, у гербі я побачив лева, а лев був увінчаний шапкою пера Франції.

"Добрався я добре, — писав він мені, — дорогою читав куплену на вокзалі книжку Арведа Баріна^[179] (автор, здається, росіянин, написано це, по-моєму, як для чужинця прегарно, але поділіться зі мною своєю думкою, ви, джерело премудрости, книгочій); отож я знову в цьому брутальному середовищі, де, на жаль, почуваюся вигнанцем, бо тут я позбавлений того, що залишив у Бальбеку; в середовищі, з яким у мене не пов'язано жодного ясного спогаду, жодних духових утіх; у середовищі, яким би ви, звісно, гордували і яке має, одначе, свої чари. Мені здається, що все тут змінилося відтоді, як я звідси поїхав, бо тим часом почалася одна з найважливіших діб у моєму

житті — доба нашої приязни. Маю надію, що вона не закінчиться ніколи. Про неї, про вас я розповідав одній душі — моїй приятельці, яка завітала до мене сюрпризом на годинку. Вона мріє познайомитися з вами, і я гадаю, що ви зійдетеся, бо вона, як і ви, кохається у красному письменстві. Аби пригадати наші розмови, аби знову пережити незабутні для мене години, я бокую своїх товаришів, вони браві хлопці, але в цих речах на диво тупі. Першого дня мого перебування тут я навіть волів відтворити для себе один спомин про хвилини, проведені з вами, і на разі не писати вам. Але я побоявся, що ви з вашою тонкою душею і надвразливим серцем стурбуєтеся, не діставши від мене листа, якщо тільки ваші думки вже й так не відвернулися від хвацького рубаки, над яким вам ще треба довго працювати, аби обстесати його, зробити його тоншим і достойнішим вас".

Власне, цей лист дуже нагадував мені своєю ніжністю ті, які Робер писав мені в моїй уяві, коли я ще не познайомився з ним, у тому світі марень, звідки мене вивела наша перша з ним зустріч, поставивши перед крижаною дійсністю, в якій мала, проте, статися зміна. Після першого листа я щоразу, коли в пору снідання приносили пошту, зараз же впізнавав його листи, бо вони завше мали той другий лик, який людина показує, коли її нема, і в рисах якого (письмі) нам так само легко добачити індивідуальність, як у лінії носа чи в модуляціях голосу.

Я тепер охоче засиджувався за столом, поки прибирали посуд, і якщо це було не в той мент, коли могла пройти ватага дівчат, дивився не лише на море. Потому як Ельстір показав мені свої акварелі, мій погляд почали брати на себе ті самі явища і в живому житті; я бачив поезію в пригашеному блиску ножів, які все ще лежали навскіс на столі; у круглоті зібганої серветки, в яку сонце вшиває клаптик жовтого оксамиту; в недопитому келишку, завдяки чому впадає в очі гожість, з якою він роздається розтрубом, а на денці його, за прозорим шклом — гожість подібних до згустка денного світла, послідків вина, темного, але іскристого; у зміщенні обсягів; у рідинах, блискотливих залежно від того, як падає на них світло; у сливах, зацілілих у напівпорожній компотниці, з їхніми переходами з кольору в колір, із зеленого в блакитний, а з блакитного в золотий, у погулянні стареньких стільців, які двічі на день розставлялося довкола обруса, застеленого на столі, ніби на вітварі, де складалося пожертви на свято лакомства і де в устричних стулках зоставалися краплі святої води, наче в маленьких кам'яних кропельницях. Я намагався знайти красу там, де й не думав ніколи її шукати, в ужиткових речах, у глибинному бутті "натюрмортів".

Через кілька днів після Роберового від'їзду я упрохав Ельстіра влаштувати маленький підвечірок, щоб покликати й Альбертину, і раптом пожалкував, що привабливістю й гожістю, які брали на себе очі декого, коли я покидав Гранд-отель (а завдячував я їх довшому відпочинку і чепурінню), я не можу скористатися (як і Ельстіровим впливом) на підбій якоїсь цікавішої особи; я жалкував, що все це я згайную лише задля втіхи познайомитися з Альбертиною. Відтоді, як я переконався, що втіха ця мене не уникне, мій розсудок ставив її не дуже високо. Зате моя воля ні на хвилю не поділяла в мені цього самообману, бо воля — це настирливий і неодмінний служник

чергових у нас особистостей, цей служник тримається в затінку, погорджуваний, безконечно відданий, він не зважає на зміни нашого "я" і трудиться невтомно, аби нашому "я" ніколи не бракувало необхідного. Якщо тієї миті, коли ми збираємося вирушити в омріяну подорож, розум і почуття загадуються над питанням: а чи треба подорожувати? — воля, свідома, що ці нероби зараз же почнуть вихваляти подорож, як тільки подумають, що вона не відбудеться, — воля не перешкоджає їм радитися біля вокзалу, все більше й більше сумніватися, — вона в цей час купує квитки і перед відходом потяга саджає нас до вагона. Вона настільки ж тверда, наскільки мінливі розум і почуття, та оскільки вона мовчазна і сперечатися не любить, то здається, що її нібито й немає; її рішучим ухвалям підкоряються інші частини нашого "я", але підкоряються непомітно для себе, натомість свої власні вагання їм видно дуже добре. Отож-бо, моє почуття і розум затіяли суперечку щодо вартости втіхи, яку може дати знайомство з Альбертиною, а я тим часом розглядав у свічаді марнославні й крихкі оздобы, які розум та почуття воліли б притримати для якоїсь іншої okazji. Але моя воля не прогавила години, коли треба було їхати, і дала візникові Ельстірову адресу. Кості кинуто, і тепер розум і почуття могли скільки завгодно шкодувати за тим, що сталося. Якби моя воля назвала іншу адресу, вони пошилися б у дурні.

Коли я прийшов до Ельстіра, мені спершу здалося, що панни Сімоне в ательє немає. Тут сиділа дівчина в єдвабній сукні, простоволоса, але гарне волосся, ніс, колір обличчя — все це було мені незнайоме і не мало нічого спільного з юною велосипедисткою в поло на голові, яку я спіткав на пляжі. А проте це була Альбертина. Але навіть коли я її впізнав, я не звертав на неї уваги. Замолоду ми, попадаючи в людне товариство, перестаємо жити для себе, ми стаємо іншими, отож-бо кожен салон — це якийсь новий Усесвіт, де згідно з законами іншої моральної перспективи ми розглядаємо людей, дивимося на танці, стежимо за картярською грою так, ніби в усьому цьому криється сенс нашого життя, а проте взавтра ми все це забудемо. Стежка до розмови з Альбертиною, втоптана зовсім не мною, привела мене спершу до Ельстіра, далі покривуляла між гостей, з якими мене познайомили, потім пролягла через буфет, де мене частовано і де я їв тістечка з полуницями і, стоячи, слухав музику, і ці епізоди мали для мене таку саму вагу, як моє знайомство з панною Сімоне, яке нині мені уявлялося лише одним з епізодів, і я геть забув, що всього лише кілька хвилин тому це було єдиною метою мого прибуття до Ельстіра. Зрештою, чи не те саме стається в житті діяльному з нашим правдивим щастям, з нашим великим нещастям? Ми отримуємо при комусь відповідь від нашої коханої — відповідь сприятливу чи убивчу, якої очікували цілий рік. А тим часом нам треба вести розмову, думки снуються, поступово утворюючи площину, якої лише вряди-годи ледве сягає згадка глибша й разом дуже гнітюча згадка про те, якого ми зазнали нещастя. Якщо ж на нашу долю випадає не нещастя, а щастя, то лише через кілька років ми можемо собі згадати, що коли наспіла найбільша подія нашого сердечного життя, нам ніколи було навіть приділити їй належну увагу, ба більше: гаразд її усвідомити, — скажімо, у гостях, куди ми подалися з надією, що саме там та подія і станеться.

Коли Ельстір покликав мене, аби відрекомендувати Альбертині, яка сиділа оподаль, я доїв кав'яний еклер, а потім зі щирим зацікавленням заходився розпитувати про нормандські ярмарки старшого пана, з яким допіру познайомився і який милувався на троянду у мене в бутоньєрці, — зрештою я ту троянду йому подарував. Рекомендація мене Альбертині і трохи потішила, і піднесла мене у власних очах. Справжню втіху я відчув згодом, коли повернувся до готелю і знову став самим собою. Втіхи — це все одно що фотографії. Те, що ми сприймаємо в присутності коханої істоти, — це всього лишень негатив, проявляємо ж його ми потім, у себе вдома, коли віднаходимо внутрішню "камеру обскуру", куди при сторонніх "вхід заборонений".

Якщо усвідомлення втіхи спізнилося на кілька годин, то важливість для мене цього знайомства я відчув зараз же. Під час знайомлення ми, звичайно, відчуваємо себе так, ніби нас ущедрено, відчуваємо себе власниками "бону" на прийдешні радощі, якого ми домагалися давно, і водночас ми розуміємо, що одержання бону кладе для нас край не лише утяжливим пошукам, — це могло б нас тільки врадувати, — а й край життю істоти, тієї, чию подобу наша уява спотворила, тієї, яку звеличив наш страх і тривога, що ця істота так ніколи нас і не знатиме. Ту мить, коли рекомендач вимовляє наше ім'я (надто як він, подібно до Ельстіра, вихваляє нас), ту сакраментальну мить, схожу з миттю у феєрії, коли дух велить одному дієвцеві раптово перекинутися іншим, та, до якої ми прагнули наблизитися, зникає; та чи й може вона залишитися колишньою, скоро-но — через те, що незнайомка мусить звернути увагу на наше ім'я і на нас самих, — у її ще вчора задивлених кудись у даль очах (а ми гадали, що наші очі, блудні, непевні, зрозпачені, верткі, ніколи не спадуть на ці очі!) свідомий погляд, недосяжна думка, яких ми шукали в них, навдивовижу і дуже просто заступаються нашим образом, одмальованим ніби в глибу усміхненого свічада! Якщо наше втілення в щось, що здавалося нам щонайвідміннішим від нас, — це те, що найбільше змінює особу, якій нас саме відрекомендовано, то подоба тієї особи залишається ще досить непевна; і ми можемо запитувати себе в душі, чим вона перекинеться: божеством, столом чи мідницею. Але такі самі моторненькі, як восківники, які перед нашими очима за п'ять хвилин ліплять погруддя, слова, сказані незнайомкою, окреслять її лик і нададуть їй чогось завершеного, виключивши всі здогади, які снувалися ще вчора нашою жагою і нашою уявою. Певна річ, ще перед цим підвечірком Альбертина не була для мене аж таким уже привидом, привидом, та й годі, гідним супроводжувати нас у житті, привидом, яким застається перехожа, про яку ми нічого не знаємо і яку оце щойно тільки вгледіли. Уже її покровенство з пані Бонтан обмежило чудородні здогади, перекривши один зі шляхів, якими б вони могли ширитися. У міру того як я зближувався з цією дівчиною і пізнавав її, пізнання це робилося шляхом віднімання: те, що було творінням моєї уяви і жаги, витіснялося відомістю куди меншої вартости, відомістю, до якої, щоправда, долучався якийсь еквівалент того, що у практичному житті платять акціонерні товариства після внесення первісного паю і що називається пайовим рахунком. Альбертинине прізвище, спорідненість — ось що передусім стало першою межею для моїх здогадів. Гречність, виявлена нею, поки я розглядав зблизька

мушку на щоці в неї під оком, була ще одною обмежувачкою, зрештою, мене здивувало, що вона вживає прислівник "цілком" замість "зовсім": так, відгукуючись про одну жінку, вона сказала: "Вона цілком намахана, але все-таки дуже мила", а про чоловіка: "Він цілком посполитий і цілком зануда". Хоча таке вживання "цілком" і ріже вухо, а проте воно свідчить про щабель цивілізації та культури, якого я не сподівався виявити у вакханки з ровером, у оргійної музи Гольфа. За першою метаморфозою пішла, одначе, низка інших. Достойності й вади людини, розміщені на передньому плані її обличчя, укладаються зовсім інакшим ладом, якщо ми підійдемо до неї з другого боку, — так якщо глянути з іншого пункту на вибудовані перією міські кам'яниці, то вони ешелонуються і міняють свою відносну величину. Спершу мені здалося, ніби Альбертина не самовпевнена, а, навпаки, доволі сором'язлива; вона виглядала в моїх очах радше доброго батька дитиною — про всіх дівчат, яких я згадував, відгукувалася так: "Вона лихого штибу", "вона дивацького штибу"; нарешті на її личку привертала до себе увагу скроня, розпашіла і досить прикра для ока, а не той особливий погляд, який я весь час пригадував до сьогоднішньої зустрічі. Але це просто виринула інша її подоби́зна, та й годі, ще інші, звісно, мали відкритися згодом. Отож-бо, лише виявивши чуттям нашу первісну ману оптичну, можна скласти собі точне враження про якусь істоту, якщо таке враження взагалі можливе. Але воно неможливе, бо поки ми підправляємо наше уявлення про ту істоту, вона сама, — не можемо ж ми її вважати за якусь пасивну мебліну, та й край! — міняється сама собою, ми пробуємо за нею гнатися, вона перебігає з місця на місце, і коли ми нарешті бачимо її немовби ясніше, нам щастить хіба розпізнати старі знімки, які ми для себе були зробили і які вже втратили з нею схожість.

А проте, хай би які неминучі розчарування приносив нам похід до того, що тільки промайнуло повз нас, що потім знічев'я воскрешала наша фантазія, тільки цей похід благодатний для наших почуттів, тільки він підтримує у нас смак до них. Якою безпросвітною нудьгою сповнене життя ледачих чи сором'язливих людей, які ідуть коляскою просто до своїх приятелів, з якими познайомилися, ніколи раніше про них не мріявши, ніколи раніше не зупинявшись дорогою біля того, що їх приваблює!

Дорогою назад я згадував підвечірок у Ельстіра і знову бачив, як я доїдаю еклер і тільки потім іду до Ельстіра, а він підводить мене до Альбертини, згадував, як я дарую троянду старшому панові, бачив усі ці подробиці, які відбираються без нашої участі, в силу якихось там околичностей, і які, утворюючи неповторне, нехитре поєднання, разом складають картину першої зустрічі. Але я мав таке враження, ніби оглядаю цю картину з іншого пункту зору, здалеку-здалеку, мав тоді, коли переконався, що вона існувала не для мене одного, а переконався я в цьому, на превеликий свій подив, через кілька місяців, коли заговорив з Альбертиною про те, як відбулося наше знайомство, і вона нагадала мені про еклер, про подаровану мною квітку, про все, що не те щоб мало вагу для мене одного, але що, як я думав, бачив лише я і, одначе, неждано-негадано для мене в особливому записові зберегла Альбертинина пам'ять. Уже в день першого знайомства, коли, повернувшись додому, я зміг охопити поглядом принесений з собою

спогад, я зрозумів, — чи ж не капосниця, які коники виливає! — що розмовляв із дівчиною, яка, силою якогось штукарства, не мавши ніякого стосунку до тієї, за ким я довго пантрував на узмор'ї, підмінила її. Зрештою я мав би це передбачити, адже дівчину-пляжницю створив я сам. А проте, оскільки я в розмовах з Ельстіром ототожнював її з Альбертиною, я відчував перед Альбертиною свій моральний обов'язок залишитися вірним у любові до Альбертини примрійної. Хай заручини проведені заочно, все одно хлопець має побратися з тією, кого йому засватано. До того ж попри те, що душу мою відпустив, бодай на якийсь час, серцевий щем, утишений спогадом про вихованість дівчини, про її зворот: "цілком посполитий" і про розпашілу скроню, цей самий спомин будив у мені інше почуття, почуття, щоправда, ніжне і нітрохи не прикре, близьке до братерського, але з часом здатне стати так само небезпечним, бо воно щохвилини зроджувало в мені хіть поцілувати цю нову дівчину, чиї добрі манери, сором'язливість і несподівана для мене незайнятість зупиняли зайвий порив моєї уяви і викликали у мене щодо неї розчулену вдячність. Зрештою, оскільки пам'ять, зараз же починаючи проявляти негативи, які існували геть незалежно, рве всякий зв'язок між сценами, рве хід подій, зображених у негативах, то останній з продемонстрованих нею не нищить попередніх. Поряд зі звичайнісінькою, зворушливою Альбертиною, з якою я розмовляв, я бачив таємничу Альбертину з-над моря. Це були вже спогади, тобто портрети, з яких жоден не видався мені правдивіший за інших. Перш ніж покінчити з нашою першою знайомістю, я хочу лише додати, що, коли Альбертина покинула Ельстірову робітню, я, намагаючись уявити мушку в неї під оком, бачив цю мушку в неї на підборідді. Словом, коли я потім зустрічався з Альбертиною, я щоразу помічав цю мушку, але моя блудна пам'ять водила нею потім по Альбертининому личку і вміщала її то тут, то там.

Бальбецька церква, що не справдила моїх надій, все ж не розбила моїх мрій про подорож до Кемперле, до Понтавене та до Венеції, і так само, попри розчарування, що спіткало мене, тільки-но я виявив, що панна Сімоне мало чим різниться від інших дівчат, я втішив себе, що принаймні — хай сама Альбертина й омилила мої сподівання, — завдяки їй я можу заприятелювати з її подругами з ватаги.

Одначе спершу я думав, що з цим мені не поведеться. До її від'їзду залишалося ще багато часу, до мого теж, і тому я вважав за краще не муляти їй очей, а чекати нагоди. Але в мене виникли великі побоювання, що навіть при щоденних зустрічах вона тільки здалеку відповідатиме уклоном на мій уклін, і тоді ця нагода, хоча б вона і траплялася мені щодня, не дасть мені нічогісінько.

Незабаром дощистого і прохолодного ранку мене зупинила на надбережжі дівчина в точку і з муфтою, така несхожа на ту, яку я бачив у Ельстіра, що, здавалося, просто неможливо визнати її за одну й ту саму особу; все-таки це мені вдалося, але першої миті я розгубився, і ця моя розгубленість, мабуть, не пройшла повз Альбертинину увагу. Мені згадалися її "добрі манери", якими вона так вразила мене в Ельстіра, і тому зараз мене особливо здивували брутальний її тон і поведення ватаги. Та й скроня уже не була центром уваги і не Гарантувала того, що це Альбертина, — чи то тим, що я

дивився на неї з другого боку, чи то тим, що її прикривав точок, чи то тим, що вона не завжди пашіла. "Оце поліття! — озвалася вона. — Вічне бальбецьке літо — все це пусті балачки. Ви тут нічим не захоплюєтеся? Вас не видно ні на Гольфі, ні на балу в казино, і верхи ви не їздите. Прийшла нудьга в гості! Вам не здається, що можна очманіти, пропадаючи цілі дні на пляжі? Я бачу, ви любите грітися на сонечку. Гулящого часу у вас подостатком. У нас із вами різні вподобання, я спортсменка! Ви на сонських перегонах не були? Ми їздили туди на трамі. Вас би поїздка на такій чортопхайці не потішила б, це як стань! Ми тряслися дві години! За цей час я своєю самокаткою тричі туди й назад мотонула б". Коли Робер називав місцевий потяг "паротягом", бо з нього пара аж бухала, то мене захоплювала природність, з якою він вимовляв це слово, зате від легкості, з якою Альбертина вимовляла "трам" і "чортопхайка", я ніяковів. Вона була мастачка щодо таких найменувань, і я боявся, як би вона не помітила, що я тут слабак, і не почала мене зневажати. А я ще й гадки не мав, яке багатство синонімів посідає ця ватага для найменування залізниці. Коли Альбертина з кимось розмовляла, то голова у неї залишалася нерухомою, зате ніздрі трепетали, а губи вона ледь випинала. Ось чому вона говорила повільно і в ніс, і вимова ця, може, почасти дісталася їй у спадок від предків-провінціалів, почасти пояснювалася дитинною грою під англійську флегму, почасти уроками навчительки-чужоземки і, нарешті, конгестивною гіпертрофією слизистої оболонки носа. Ця особливість у вимові, яка, проте, зникала, коли Альбертина сходилася з людиною і до неї поверталася її дитяча невимушеність, могла відштовхнути від неї. Але вона була своєрідна і цим чарувала мене. Якщо я кілька днів поспіль не бачився з нею, я, хвилюючись, повторював про себе: "Вас зовсім не видно на Гольфі", — з тим самим носовим прононсом, з яким вона тоді проказала ці слова, випроставшись на весь зріст і не рухаючи головою. І тоді я думав, що немає на світі нікого звабливішого за неї.

Того ранку ми утворювали з нею одну з тих парочок, що сходилися і пристоявали тут і там на пляжі, одну з тих парочок, яким потрібні ці побачення, аби лише перекинутися двома словами і які потім розходяться врізнобіч і гуляють собі далі. Я скористався з цієї зупинки, щоб подивитися і переконатись остаточно, де ж у неї мушка. І ось, подібно до фрази з Вентейлевої сонати, яка мене зачарувала і яка волею мого спогаду блукала між анданте і фіналом, аж поки до моїх рук потрапила партитура і я знайшов її і закріпив для неї в моїй пам'яті місця у скерцо, мушка, що уявлялася мені то на щоці, то на підборідді, нині назавше зупинилася на верхній губі, під носом. Достоту так само ми з подивом знаходимо вірші, які вміємо напам'ять, у творі, де ніяк не сподівалися на них наткнутися.

Тієї миті, ніби на те, аби коло самого моря міг розгорнути все розмаїття своїх форм пишний ансамбль, творений прегарним ходом дівчат, і золотавих, і рожевих, спалених сонцем та вітром, Альбертинині приятельки, геть усі — струнконогі, тонкостанні й водночас такі різні, йдучи нам назустріч, вишикувалися шиком паралельно до моря. Я попросив у Альбертини дозволу провести їх. На жаль, вона вдовольнилася тим, що помахала їм вітально рукою. "Ваші подруги будуть невдоволені, що ви не з ними", —

сказав я, сподіваючись, що ми пройдемося разом.

Молодик із правильними рисами підійшов до нас, у руках він ніс ракетки. То був гравець у бакару, чиє навіженство обурювало суддиху. З холодною і байдужою міною, яка, мабуть, йому здавалася ознакою найвищої гожости, він привітався з Альбертиною. "Ви з гольфа, Октаве? — спитала та. — Як вам велося, ви були у формі?" — "Ет, набридло! Раз у раз хибив", — відповів він. "Андре була?" — "Так, у неї сімдесят сім". — "О, це рекорд!" — "Учора я заробив вісімдесят два". Молодик був син багатого промисловця, який мав відігравати неабияку роль в організації Всесвітньої виставки. Мене вразило в Октаві, як і в інших нечисленних приятелях дівчат, ось що: знання всього, пов'язаного з одежею, манерою триматися, сигарами, англійськими напоями, конями, вивченого ними до найменших подробиць, — ото ж-бо, вони розводилися про це з гордовитою непохитністю, яка переходила в небагатослівну скромність науковця, — розвивалося в них самостійно, без опертя на будь-яку духовну культуру. Цей молодик не мав жодних вагань щодо того, при якій okazji личить смокінг, а при якій піжама, але не відчував, коли можна уживати такого-то слова, а коли ні, грамотій з нього був нікудишній. Цей розрив між двома культурами, мабуть, відчувався і в його батька, голови Спілки бальбецьких домовласників; у відозві до виборців, розліплених по всіх мурах, він писав: "Я хотів бачити мера, аби з ним про це поговорити, він не хотів чути мої слушні скарги". Октав здобував у казино нагороди на всіх танцювальних конкурсах: за бостон, за танго тощо, і це дало б йому змогу, якби він тільки захотів, знайти вигідну партію на "морських купелях", де не в переносному, а в дослівному значенні дівчина віддає руку "кавалерові". Молодик закурив сигару, перш спитавши Альбертину: "Пані дозволить?" — так, як просять дозволу — не уриваючи розмови, шабашити. Він не міг "нічого не робити", хоча ніколи нічого не робив. Цілковите байдикування тягне за собою, зрештою, ті самі наслідки, що й надсильна праця, — як у царині духу, так само і в царині тіла, в царині м'язів, — ось чому постійна розумова порожнеча, яка зяяла під думним Октавовим чолом, зрештою, хоча зовні Октав зберігав той самий спокій, почала викликати в нього ялову сверблячку думки, яка не давала спати йому ночами, як це трапляється перепрацьованим метафізиком.

Думаючи, що якби я знав їхніх приятелів, я б зустрічався з дівчатами частіше, я вже збирався попрохати Альбертину зазнайомити мене з Октавом. Тільки-но він пішов, усе приказуючи: "Напрогравався — далі нікуди", — я сказав про це Альбертині. Я сподівався, що вона це зробить наступного разу. "Отакої, знайомити вас із жиголо! Тут цих жиголо хоч греблю гати. Але їм нема про що з вами розмовляти. Цей дуже добре гуляє в Гольф, та й край. Я знаю: він вам не до вподоби". — "Ваші приятельки будуть невдоволені, що ви не з ними", — сподіваючись, що вона зголоситься наздогнати їх, зауважив я. "Ба ні, вони чудово обійдуться без мене". Ми спіткалися з Блоком — він лукаво і значуще посміхнувся мені, а потім, знітившись, бо не знав Альбертини, або "знав, але не був знайомий", бундючно і хмуро нахилив голову. "Хто цей хамло? — спитала Альбертина. — З якої речі він мені кланяється? Адже я з ним незнайома. От я йому і не відклонила". Я не встиг нічого сказати Альбертині, бо до нас рушив Блок.

"Даруй мені, — озвався він, — я хотів лише тебе попередити, що взавтра я їду до Донсьєра. Зволікати ще було б просто непоштиво — що подумав би про мене Сен-Лу-ан-Бре! Щоб ти знав: я їду двокодинним. Будь здоровий". Але я думав тільки про те, як би знову зустрітися з Альбертиною і познайомитися з її приятельками, мені здавалося, що Донсьєр, куди вони не їздили і звідки я вернувся б потому, як вони забралися б геть із надбережжя, — це десь на краю світу. Я сказав Блокові, що не поїду. "Ну, гаразд, я поїду сам. Скористаюся двома дурними олександрійськими віршами йогомосці пана Аруе^[180] і скажу Сен-Лу, щоб підсююкати його клерикалізму:

За тебе я вірніш дотримаюся слова:

Бо те, що ти забув, я сповнити готовий.

"Мушу визнати, що він вродливий хлопець, — сказала про Блока Альбертина, — але який він мені відворотний!" Я не вважав Блока за вродливого хлопця, але він був справді вродливий. Чоло він мав досить пукате, ніс орлій, міну дуже саркастичну і певну того, що вона саркастична, словом, обличчя приємне. Але подобатися Альбертині він не міг. Зрештою це залежало, мабуть, від її поганих рис: жорстокости, нечуйності, властивої всій ватазі загалом, брутальности з усім оточенням. Зрештою згодом, коли я їх познайомив, Альбертинина антипатія не змаліла. Блок належав до тих кіл, де між глузами над світом і пошаною до добрих манер, які неодмінно повинна мати людина, яка "миє руки", виникло щось середнє, яке відрізнялося від світської гречности і водночас саме собою було на рідкість антипатичним родом світськосте. Коли Блока комусь відрекомендовували, він уклонявся, скептично посміхаючись, і водночас виявляв пересадну шанобливість і, якщо це був чоловік, казав: "Дуже радий", — тоном, у якому відчувалися кпини над цими словами і водночас свідомість, що таким тоном не може говорити якийсь покидьок. Першу хвилину Блок присвячував тому чи тому звичаєві, якого дотримувався і з якого сам-таки й збиткувався (коли, приміром, віншував на Новий рік: "Щастя вам і успіху!"), а потім з хитрою і лукавою міною "виголошував тонкі речі", в яких часто було багато правди, але які "діяли на нерви" Альбертині. Коли при першій зустрічі я сказав їй, що його прізвище Блок, вона вигукнула: "Даю собі голову відрубати, це жидяра! Що-що, а паразитувати вони вміють!" Зрештою у Блокові дратувало Альбертину ще й інше. Як багато інтелігентів, він не вмів говорити просто про прості речі. Для кожної речі він добирав закрутистого виразу, а потім узагальнював. Це нудило Альбертину, до того ж вона не дуже любила, щоб хтось стежив за тим, що вона робить, і Блок не порадував її, коли, помітивши, що вона, підгорнувши ногу, сидить нерухомо, сказав: "Вона спочиває на лежку, але завдяки своїй усюдисущості водночас ніби гольфує й тенісує". То була просто собі "література", та й годі, але Альбертина подумала, що така "література" наражає її на

прикрощі у стосунках із тими, хто її запрошував на гру і з ким вона не пішла, бо, за її словами, не могла належно рухатися, і цього було досить, щоб їй стали ненависні і лице, і сам звук голосу молодика, який так висловився. Ми з Альбертиною розлучилися, домовившись про те, що колись погуляємо. Я говорив з нею, не тямлячи, куди падають мої слова і в що вони обертаються, я ніби жбурляв каміння в бездонне провалля. Зазвичай той, до кого ми говоримо, наповнює наші слова сенсом, який він добуває зі своєї власної сутності і який неабияк відрізняється від того, що вкладали в ці самі слова ми, з таким явищем ми постійно стикаємося в житті. Ба більше, якщо ми маємо справу з особою, виховання якої (як Альбертинине для мене) є для нас загадкою, чиї нахили, коло читання і погляди нам невідомі, то ми не знаємо, чи викликатимуть у неї наші слова відгук прихильніший, ніж у тварини, в голову якої, проте, можна щось утовкмачити. Отож зробити спробу зблизитися з Альбертиною здавалося для мене тим самим, що доторкнутися до невідомого, як до неможливого, то була для мене вправа така сама нелегка, як виїжджування коня, і така сама заспокійлива, як догляд за бджолами чи плекання троянд.

Ще кілька годин тому я думав, що Альбертина відповість на мій уклін здалеку. Розходячись, ми снували плани спільної прохідки. Я пообіцяв собі, що коли знову побачуся з Альбертиною, то буду сміливіший, і загодя обміркував усе, що їй скажу і навіть (адже я тепер вірив у її легковажність) яких пестоців від неї домагатимуся. Але розум так само зазнає впливу, як рослина, як клітина, як хімічні елементи, а за середовище, яке змінює його, правлять околичності, нове оточення. Коли я знову зійшовся з Альбертиною, то, ставши іншим від того, що я був з нею, я сказав їй зовсім не те, що збирався сказати. Потім, згадуючи розпашілу Альбертинину скроню, я питав себе: чи не вище ставить вона якусь гречність, що її сприйняла б як безкорисливу? Нарешті іноді мене пантеличили її позирки, її усмішечки. Вони могли означати і вітрогонство, і дурнуваті веселощі власне порядної козир-дівки. Один і той самий вираз на личку, один і той самий зворот, якого вона вживала в розмові, допускав різне тлумачення; я відступав перед усім цим, як відступає учень перед труднощами перекладу з греки.

Цим разом ми майже зараз же спіткали високу Андре, яка була перескочила через голову суду. Альбертина мусила відрекомендувати мене їй. Її приятелька мала напрочуд світлісті очі, наче дверна прозурка з темного приміщення до покоїв, освітлених сонцем і зеленуватим відблиском іскрявого моря.

Нас поминуло п'ятеро панів, яких я добре запам'ятав з перших же днів мого перебування в Бальбеку. Я часто загадувався, хто це такі. "Панове не з шиковних, — озвалася Альбертина, згїрдно посміюючись. — Старий у жовтих рукавичках — хлопець хоч куди, ге? Це, хай ти провалишся, дантист, добрий чолов'яга; гладун — це мер, тільки не отой опецьок, того ви, мабуть, бачили, він — учитель танців, теж добрий паталах, він нас не може зносити, бо ми галасуємо в казино, нівечимо стільці, не бажаємо танцювати на килимі, і за це він ніколи не дає нам призу, хоча тут ми тільки і вміємо танцювати. Дантист — славний хлопець, я б із ним привіталася, щоб

подратувати вчителя танців, але не можу: з ними де Сент-Круа, старший радця, доброго роду, але за гроші перекинувся до республіканців, ніхто з пристойних людей йому не вклоняється. Знається з моїм вуйком по лінії урядовій, але решта родичів його цураються. Отой худорба у непромокальному плащі — це капельмейстер. Як, ви його не знаєте? Диригує він божисто. Ви не чули *Cavaleria Rusticana*? Для мене це просто ідеально! Ввечері він дає концерт, але ми не підемо, бо це в залі мерії. В казино ще нічого, але як ми підемо до зали мерії, звідки прибрано розп'яття, матір Андре поб'є грець. Ви скажете мені, що муж моєї тітки теж в уряді. Та що я маю діяти? Тітка — це тітка. Не перестати ж мені через це її кохати. Вона завше мала тільки одне бажання: як би мене здихатися. Справді стала мені за другу матір, і це подвійна її заслуга, бо вона ніяка мені не родичка, подруга, та й годі, я люблю її як рідну неньку. Ось покажу вам її знімок". До нас підійшов чемпіон з Гольфа і гравець у бакару Октав. Я подумав, що в нас із ним знайдеться про що побалакати, бо з'ясував з розмови, що він далекий родич та ще й улюбленець Вердюренів. Але Октав презирливо ставився до славетних серед і, крім того, заявив, що Вердюрен не петрає, з якої нагоди вдягають смокінг, тож-бо можна собі уявити цю радість: здибатися з ним у певних мюзик-холах і чути: "Як ся маєш, шибенику?" — з уст пана в піджаку та чорній краватці, як у сільського нотаря. Потім Октав покинув нас, а слідом за ним і Андре — добувшись своєї вілли, вона гулькнула в її двері, за всю дорогу не пустивши пари з уст. Я дуже шкодував, що вона пішла, і звернув Альбертинину увагу на те, яка її приятелька зі мною холодна. Виразну нехить Альбертини до того, щоб познайомити мене з подругами, я подумки зіставив з ворожнечею, з якою, вволюючи мою волю, першого ж дня, либонь, зіткнувся Ельстір. Нас поминули дівчата д'Амбрезак, і ми з Альбертиною їм уклонилися.

Я гадав, що знайомство з д'Амбрезак піднесе мене в Альбертининих очах. То були дочки родички маркізи де Вільпарізіс, дочки знайомої принцеси Люксембурзької. Панство д'Амбрезак, власники невеличкої вілли в Бальбеку, були великі багатії, але життя вели дуже скромне, чоловік завжди ходив у одному й тому самому піджаку, дружина в темній сукні. Обое низенько вклонялися моїй бабусі, але нічого цим не досягали. Дочки, прегарні, прибиралися з великою гожістю, але гожість ця була міська, а не пляжна. У довгих сукнях, у великих капелюшках, вони здавалися істотами іншої породи, ніж Альберта. Вона добре знала, хто вони такі. "А, ви знаєте малих д'Амбрезаків? Ба, у вас дуже шиковні знайомства. Зрештою вони дуже прості, — додала вона, ніби в цьому була якась суперечність. — Вони миленькі, але так добре вимуштрувані, що їх не пускають до казино, надто через нас, бо ми скандально поводимося. Вони вам подобаються? Ба, це як кому до густу. Чисто тобі білесенькі гусенята. У цьому, мабуть, є своя зваба. Якщо ви любите білесеньких гусеняток, то чогось кращого вам і не знайти. Очевидно, вони можуть подобатися, якщо одна з них заручена з Сен-Лу. До слова, на превелике горе молодшої: вона була закохана в цього юнака. Мене дратує вже те, як вони говорять — ледве ворущаючи губами. А як смішно вони вдягаються! У гольф ходять гуляти у едwabних сукнях. У свої літа вони вбираються претенсійніше, ніж старші жінки, які розуміються на туалетах. От пані Ельстір — оце

елегантна жінка". Я відповів, що, як на мене, пані Ельстір убирається надзвичайно скромно. Альбертина засміялася. "Убирається вона дуже скромно, це так, але чудово, й на те, щоб досягти отої вашої скромности, витрачає шалені гроші". Сукні пані Ельстір не брали на себе очей тих, хто не мав у цій царині непомильного у своїй вибагливості смаку. Мені такого смаку бракувало. Ельстір, на думку Альбертини, виявляв смак бездоганний. Я про це не здогадувався, так само як і про те, що кожна гожа, але проста річ у нього в ательє була дивом, про яке він раніше мріяв, за яким уганяв по аукціонах, цілу історію якого вивчав аж до того дня, коли, заробивши потрібні гроші, мав нарешті змогу його запопасти. Чогось істотнішого про це Альбертина, однак, не вміла розповісти, бо знала не більше, ніж я. Зате, освічена інстинктом кокетки і, можливо, жалем убогої дівчини, яка безкорисливіше й тонше смакує у багатих тим, у що їй не вирядитися самій, Альбертина багато говорила мені про те, як добре Ельстір знається на строях, який він витребенькуватий: кожна жінка видається йому зле вбраною, про те, що для нього в якомусь поєднанні, в якомусь нюансі відкривається цілий світ, от він і смітить грішми, замовляючи дружині парасольки, капелюшки, манто, чию красу, — на яку людина без смаку зважала б так само, як я, — він навчив розуміти Альбертину. До речі, Альбертина, дотепна трохи малювати, зрештою не маючи до того, як сама признавалася, жодного "хисту", взагалі мліла перед Ельстіром і, завдяки тому, що він розповів їй і показав, дуже добре зналася на картинах, що якимось не в'язалося з її захопленням *Cavaleria Rusticana*. Бо хоч наразі це ще й не дуже давалося взнаки, вона, безперечно, була навдивовижу розумна, а в тих дурницях, які пливли їй з губи, була винна не вона, а її середовище та її вік. Ельстір впливав на неї добродійно, але вузько. Розумовий її розвій ішов однобічно. Її смак у малярстві майже наздогнав смак у строях та в усіх формах елегантности, але музичний її смак трохи відставав.

Хоч Альбертина знала, хто такі панянки Амбрезакі, мені це, однак, не зарадило, бо подібно до того, хто здатний домогтися найбільшого, не завжди здатний домогтися й найменшого, Альбертина і тепер, навіть потому як я вклонився дівчатам, відмовлялася знайомити мене з приятельками. "Ви надто високо їх ставите. Не зважайте на них, вони нічого не варті. Що в таких шмаркачках може знайти така людина, як ви? Андре, принаймні, розумниця, другої такої тут нема. Це славна дівчина, хоча страшенна дивачка, а решта, сказати по щирості, зовсім дурненькі". Розлучившись з Альбертиною, я відчув досаду, що Сен-Лу приховав від мене свої заручини і так зле вчинив: сватався, не порвавши з коханою. Через кілька днів мене все-таки відрекомендовано Андре, і розмовляли ми з нею довгенько; це додало мені духу, і я запропонував їй побачитися завтра, але вона рішуче відмовилася, бо мати її нездужає і вона боїться покидати її саму. Через два дні, коли я зайшов до Ельстіра і той сказав мені, що я дуже сподобався Андре, я йому заперечив: "Бачте, вона мені самому сподобалася першого ж дня, та коли я запропонував їй зустрітися взавтра, вона відмовилася". — "Так, знаю, вона мені казала, — озвався Ельстір, — вона дуже шкодувала, але її запросили на пікнік за десять льє звідси, вона мала їхати туди бреком, і вже годі було щось зробити". Оскільки ми з

Андре були мало ще знайомі, то її брехня небагато важила, та позаяк вона все-таки збрехала, то мені треба з нею розцуратися. Бо як хто вчинив щось раз, цьому вже не буде кінця. Хоч би ви й щороку намагалися навідати друга, якому раз-другий щось перешкодило прийти на побачення, скажімо, нежить, він хапатиме нежить і не з'являтиметься знов і знов — і все з цієї самої причини, хоча він і наводитиме інші, як до обставин, в які й сам віритиме.

Якось уранці, потому як Андре вимовилася материною хворобою, я прогулювався з Альбертиною, а надібав я її, коли вона підкидала на шнурку якийсь дивацький предмет, що змушувало згадати "Ідоловірство"^[181] Джотто: називається він "чортиком" і давно уже вийшов з моди, отож перед портретом дівчини з чортиком майбутні коментатори, чого доброго, ще й засперечаються, як перед алегоричною постаттю в Арені, що саме в неї у руці. Сливе зараз же надійшла її приятелька, та, що здавалася вбогою і хмурою і при першій нашій зустрічі так злосливо сміялася зі старого, якого Андре черкнула своїми легкими ніжками: "Бідолашний дідусь, мені його шкода", надійшла і сказала Альбертині: "Добридень! Я вам не заважатиму?" У капелюшку їй, мабуть, було гаряче, вона скинула його, і дівоче волосся тонким і ніжним листячком якоїсь невідомої чудової рослини отінило їй чоло. Можливо, Альбертині це не сподобалося, принаймні вона нічого не відповіла, вона зберігала гробову мовчанку, а та ніяк не йшла, хоча Альбертина тримала її від мене на відстані, то йшла удвох із нею, то йшла вдвох зі мною, лишаючи її позад нас. Мені нічого іншого не залишалося, як попросити Альбертину познайомити мене з цією дівчиною. Коли ж Альбертина назвала моє ім'я, на личку і в блакитних очах дівчини, яка здалася мені такою жорстокою, коли вона кинула: "Шкода дідуся", з'явилася і сяйнула привітна, доброзичлива усмішка, і вона подала мені руку. Волосся у неї було золотаве, але не тільки волосся: попри рожеві щічки й блакитні оченята, личко її було як уранішнє, ще пурпурове небо, де скрізь прискає і блистить золото.

Спалахнувши одразу ж, я сказав собі, що в коханні вона несмілива дитина, що це ради мене, з кохання до мене вона зосталася з нами, незважаючи на оприскливість Альбертинину, і що тепер вона, мабуть, щаслива, якщо нарешті зуміла усміхненим і добрим поглядом дати мені зрозуміти, що вона може бути зі мною такою самою лагідною, як буває грізною з іншими. Певна річ, вона помітила мене на пляжі, коли я" її ще не знав, і відтоді думала про мене; може, лише для того, щоб мені сподобатись, вона сміялася з дідуся, а потім, через те, що все не вдавалося зі мною познайомитися, мала таку смутну міну. З готелю я часто бачив її ввечері, як вона гуляє по узмор'ю. Очевидно, з надією здибатися зі мною. А тепер, соромлячись Альбертини, так само як соромилася б усієї ватаги, вона, мабуть, прихилилася до нас, — попри те що її приятелька дедалі холоднішала, — у сподіванні залишитися зі мною вдвох і вмовитися про побачення о такій порі, коли вона зуміє втекти від родини й товаришок і спіткатися зі мною в тихому куточку перед обіднею або після Гольфа. Сходитися з нею було надто важко, бо Андре дихала на неї лихим духом і не терпіла її. "Я довго зносила її дикий фальш, — нарікала Андре, — її підлоту, безконечні капості, які вона мені робила. Я все

зносила ради інших. Але остання крапля переповнила міру мого терпіння". І тут Андре розповіла мені, що дівчина звела на неї наклеп, серйозно загрожуючи заподіяти Андре шкоду.

Проте слова, які обіцяв мені погляд Жізелі, слова, які я почув би, щойно тільки Альбертина залишила б нас удвох, не могли бути сказані, бо Альбертина вперто розводила нас, відповіді їй ставали дедалі уривчастішими, потім вона зовсім перестала відповідати приятельці, і та зрештою пішла собі. Я дорікнув Альбертині за таку непоштивість. "Це навчить її бути скромнішою. Вона дівчина незла, але докучлива. Лізе, куди її не просять. Чому вона в'язнула до нас, коли її ніхто не звав? Я її завжди відшиваю. І потім мене нудить від її манери ходити простоволосою — це моветон". Я дивився на Альбертинині щічки і міркував, чим вони пахнуть, які вони на смак: сьогодні вони були не те щоб свіжі, а гладенькі, налиті лілуватого-густим рум'янцем, як деякі ніби навосковані троянди. Я замилювався ними, як милуються квітами.

"Я якось не помітив", — заперечив я. "Але ви так на неї дивилися, можна було подумати, ніби ви наміряєтесь малювати її портрет, — сказала Альбертина, не власкавлена тим, що тепер я точнісінько так само дивився на неї. — Але, зрештою, не думаю, щоб вона могла вам сподобатися. Фліртувати вона зовсім не вміє. А ви, мабуть, любите зальотниць. У кожному разі скоро вона вже не буде в'язнути тут ні до кого, а потім хоч-не-хоч відлипати, бо вже збирається до Парижа". — "А інші ваші подруги теж?" — "Ні, тільки вона, вона і міс, у неї переекзаменування, доведеться бідній шмаркачці товкти невивчене. Заняття невеселе, що й казати. Може трапитися і добра тема. Це справа випадку. Одній моїй приятельці загадали: "Розкажіть-но про якусь немилу пригоду, якої ви були свідком". Оце поталанило! Натомість іншу дівчину попросили відповісти на запитання (та ще й письмово): "Кого б ви хотіли мати своїм другом: Альцеста чи Філінта?"^[182] Я б засипалася! Почнімо з того, що такі запитання дівчатам усе-таки не пропонується. Дівчата сходяться з дівчатами, і ніхто не в змозі змусити їх дружити з мужчинами. (Від цієї фрази, яка показала, що мені нема чого особливо сподіватися, мене морозом всипало). Але навіть якщо поставити таке запитання молодикові, що б ви на нього відповіли? Дехто скаржився в "Голуа"^[183] на труднощі таких запитань. Цікаво, що в збірникові учнівських творів, відзначених нагородами, вміщено два, в яких це питання розв'язується зовсім по-різному. Все залежить від екзаменатора. Одному хотілося, щоб у творі було написано, що Філінт — підлабузник і дурисвіт, а другому — що хоча перед Альцестом і не можна не схилитися, але він бурмило і за друга краще мати Філінта. Ну як тут не спантеличитися бідолашним ученицям, якщо самі вчителі дотримуються різних поглядів? Та це тільки квіточки! З кожним роком усе важче й важче. Жізель неодмінно провалиться, хіба має блат".

Я повернувся до готелю; бабусі не було; я довго її чекав, а коли вона нарешті прийшла, виблагав у неї дозвіл пустити мене на дводенну якнайкраще організовану екскурсію, відтак поснідав з бабусею, найняв коляску і поїхав на вокзал. Я був певен, що Жізель не здивується, спіткавши мене там; у Парижі буде пересадка на паризький

потяг, і там, у прохідному вагоні, коли міс засне, я поведу Жізель до якогось темного куточка і вмовлю про побачення після мого приїзду до Парижа, куди я постараюся вернутися якнайшвидше. Я проведу її до Каннів або до Евре, як їй захочеться, і повернуся першим зустрічним потягом. Так чи інакше, що б вона подумала, якби довідалася, що я довго вибирав між нею та її приятельками, що так само, як у неї, я був закоханий в Альбертину, у яснозору дівчину та в Розамунду? Тепер, коли взаємне кохання мало злучити мене з Жізеллю, я відчував докори сумління. Зрештою я міг би сказати їй цілком щиро, що Альбертина мені подобатися перестала. Я бачив уранці, як вона, майже повернувшись до мене плечима, йшла побалакати з Жізеллю. Йшла, невдоволено похнюпившись, і волосся у неї на карку, чорніше, ніж звичайно, блищало так, ніби вона допіру вийшла з води. Я подумав про мокру курку, і Альбертинине волосся здалося мені втіленням іншої її душі, не тієї, яку досі втілювали лілувате її личко та загадковий вираз. Блискуче волосся на карку — це все, що я встиг розгледіти в її подобі за ту хвилину, і тільки на нього я дивився й далі. Наша пам'ять подібна до крамничної вітрини, де виставляється то одна, то інша фотографія тієї самої особи. І зазвичай найостаннішої не знімають довше за інші. Візник поганяв коня, і в мозку моему бриніли вдячні й ніжні Жізелині слова, навіяні їй доброю усмішкою та потиском руки: адже коли я не був закоханий, але хотів закохатися, я носив у собі не тільки ідеал зримої тілесної вроди, який я розпізнавав здалеку, розпізнавав у кожній зустрічній дівчині на відстані, достатній для того, щоб невиразні її риси не могли його, той ідеал, розвіяти, а й видиво — завжди готове втілитися — жінки, яка захопиться мною, почне грати зі мною в любовній п'есі, п'есі, написаній у моїй голові ще в дитинстві, в якій, як я собі уявляв, однаково охоче гратиме будь-яка гідна кохання дівчина з більш-менш підходящими фізичними даними. В цій п'есі, хоч би ким була нова "зірка", яку я благав створити новий образ або поновити колишній, на переліку дійовців, на розвитку дії, навіть на тексті стояло: *ne varietur*.

За кілька день, хоча Альбертина явно не бажала нас знайомити, я Perezнайомився з усім гуртом у тому повному складі, в якому він постав переді мною під час першої нашої зустрічі (окрім Жізелі, з котрою через довге стояння перед шлагбаумом та зміну в розкладі я так і не побачився в потязі, що від'їхав за п'ять хвилин до мого приїзду на вокзал, і про котру я до того ж і думати забув), та ще з деким із її приятельок, з якими дівчата на моє прохання мене познайомили. А що втіха, якої я сподівався від нової дівчини, коренилася в іншій, тій, що знайомила мене з новою, то та найсвіжіша була ніби різновид троянди, виведеної завдяки іншому гатунку троянди. І коли я перепурхував з віночка на віночок у цьому квітковому ланцюжку, втіха побачити ще одну, несхожу на іншу квітку, змушувала мене озиратися на ту, яка дала мені цю втіху, — озиратися з удячністю, до якої домішувалася, як і до нової моєї надії, жага. Небавом я вже проводив з цими дівчатами цілі дні.

Леле! у найсвіжішій квітці можна добачити ледве помітні цяточки, які муарованому розумові вже малюють, на що зведеться після всихання чи запліднення розкішна нині плоть, накреслюють застиглу, наперед визначену форму. Ми захоплено розглядаємо

носа, схожого на хвилю, яка так прегарно пузирить уранішнє плесо і здається майже нерухомою, хоч бери та малюй, бо море таке погідне, що припливу не помічаєш. Коли дивишся на людську твар, здається, ніби вона не змінюється, — перетворення відбувається в ній спроквола, і ми його не помічаємо. Але досить узріти біля якоїсь із цих дівчат її матір чи тітку, щоби зміряти шлях, який під внутрішнім впливом їхнього, переважно відворотного, типу пройдуть риси дівчини за неповні тридцять років, аж до тої пори, коли її зір почне згасати, а личко сховається за обрій і померкне. Я знав, що так само глибоко, так само конечно, як жидівський патріотизм чи християнський атавізм у тих, хто вважає, ніби він позбавлений усього расового, за рожевим квітом Альбертини, Розамунди, Андре до часу таяться без їхнього відома грубий носяра, обвисла губа, огрядність, що колись прикро вразять, хоч постійно були за лаштунками, чекаючи виходу на сцену; достоту як дрейфусизм, клерикалізм, раптовий, непередбачальний, фатальний, достоту як націоналістичний і феодалський героїзм, вибуялий за сприятливих обставин, характером своїм давніших за самого індивіда, який потім у силу цих обставин думає, живе, розвивається, вбивається у потугу чи вмирає, не годен відрізнити їх від своїх особистих рушіїв, плутаючи з ними ту глибшу силу. Навіть ментально ми залежимо від законів природи куди більше, ніж нам це уявляється: наш розум, подібно до спорових рослин, подібно до якогось зела, вже народжується з тими особливостями, які ми нібито обираємо. Насправді ж ми пізнаємо лише похідні поняття, не розрізняючи першопричини (жидівської раси, французької родини тощо), яка не може не викликати їх і яка певної миті виявляється в нас. Хай одні з цих відкриттів ми сприймаємо як підсумок роздумів, а інші — як наслідок нашої негігієнічності, — насправді ми успадкували від нашої сім'ї, як успадковується метеликувата форма насіння, і ідеї, якими ми живемо, і хвороби, від яких ми помираємо.

Ніби в розсаднику, де квіти бувають у різну пору, я бачив своїх знайомих дівчат у старих жінках, на бальбецькому пляжі, бачив це зашкарубле насіння, зів'ялі бульбаки, на які рано чи пізно перетворюються мої приятельки. Але чи мене це обходило? Нині для них була пора пишання. Ось чому, коли маркіза де Вільпарізіс запрошувала мене на прогулянку, я під якоюсь прикlichкою відкручувався. Я одвідував Ельстіра лише вкупі з моїми новими приятельками. Я не міг навіть обрати день, аби з'їздити у Донсьєр до Робера, як я йому обіцяв. Світські розваги, поважні розмови, навіть приятельська бесіда, якби вони завадили мені прогулятися з дівчатками, справили б на мене таке саме враження, як коли б перед самим сніданням мене покликане не до столу, а показати альбом. Чоловіки, юнаки, жінки старі чи дійшого віку, чиє товариство ми нібито любимо, уявляються нам розташованими на пласкій і неміцній поверхні, бо ми усвідомлюємо їх через зорове сприйняття, та й годі; але це саме зорове сприйняття стає нібито посланцем усіх наших змислів, тільки-но воно звертається на дівчат; наші змисли відкривають у них нюхові, дотикальні, смакові властивості, якими можна тішитися навіть без допомоги рук та губ; і, — здольні завдяки мистецтву транспонування, завдяки генієві синтезу, яким наділена жага, відтворювати з барви

щік чи персів дотик, куштування, недозволене лапання, — наші змисли надають дівчатам тієї самої медової густоти, яку вони утворюють, коли беруть узяток на трояндовому квітнику або коли їдять очима грона на виноградникові.

У дощ, коли геройкувата Альбертина гнала на ровері в непромокальному плащі під зливою, ми пропадали цілий день у казино, куди я неодмінно вирушав у негоду. Я зневажав до глибини душі панянок д'Амбрезак за те, що ті ні разу не переступили його порога. Я охоче допомагав своїм приятелькам збиткуватися над учителем танців. Зазвичай господар чи службовці, узурпуючи собі диктаторську владу, робили догану нам за те, що мої приятельки (навіть Андре, про яку я саме тому й подумав, що це натура діонісівська, хоч, якраз навпаки, вона була вутла, інтелектуальна і цього року часто хворіла, але не шанувалася і чинила так, як їй підказував її вік, а цей вік усе долає і єднає веселощами і хворих, і здорових) неодмінно влітали до холу чи до бальної зали з розгону, перескакували через стільці, ковзалися по паркету, утримуючи рівновагу граційним рухом рук та ще й наспівуючи, — так рання їхня молодість змішувала всі мистецтва, взоруючись на поетів стародавнього світу, які ще не знали жанрового розмежування і в чийх епічних поемах рільничі поради чергувалися з душеспасенними місцями.

Андре, яка видалася мені першого дня холодніша за інших, насправді була куди чуйніша, добросердіша, тонша, ніж Альбертина, яку вона оточувала турботливою й лагідною ніжністю старшої сестри. Вона сідала в казино поряд зі мною і могла — на відміну від Альбертини — утриматися від туру вальсу чи навіть, коли я був утомлений, зректися казино і завітати до готелю. У її приязні зі мною та з Альбертиною були відтінки, що свідчили про її чудове розуміння сердечних справ, яке вона, може, трохи завдячувала своєму хворобливому стану. Вона з незмінно веселою усмішкою пробачала дитинність Альбертини, що з наївним палом пояснювала, яку непереборну спокусу становили для неї всілякі розривки, яких вона, не те що Андре, не вміла зректися задля розмови зі мною...

Коли наставала пора чаювання на Гольфовому полі, Альбертина одягалася і, як ми були в цей момент усі вкупі, приступала до Андре: "Ну, Андре, чого ти ждеш? Ти ж знаєш, пора вже чаювати на Гольфовому полі". — "Мені хочеться з ним побалакати", — озивалась Андре, показуючи на мене. — "Але ж тебе запросила пані Дюр'є!" — гукала Альбертина, ніби намір Андре побути зі мною пояснювався тим, що вона забула про запрошення. — "Слухай-но, серденько, не дурій!" — відповідала Андре. Альбертина не наполягала з обави, як би їй хтось не запропонував залишитись також. Вона крутила головою. "Роби, як знаєш, — казала вона: так розмовляють з хворим, якому подобається спалювати себе на малому вогні, — а я біжу, бо твій годинник, здається, відстає", — і брала ноги за пас. "Вона істота уроча, але нестерпна", — кидала Андре, обіймаючи приятельку лагідно-осудливою усмішкою. В Альбертининій любові до розривок було щось від колишньої Жільберти, і пояснювалося це дедалі більшою подібністю між жінками, яких ми кохаємо по черзі, подібністю, яка виникає зі стійкості нашого темпераменту, бо то ж він їх вибирає, відкидаючи всіх тих, хто не був би водночас

нашою протилежністю і доповненням, тобто не вдовольняв би нашої чуттєвості і не мучив нашого серця. Ці жінки є витвором нашого темпераменту, образом, оберненою проекцією, "негативом" нашої вражливості. Отож-бо повістяр міг би, йдучи за плином життя свого героя, майже однаково змалювати його любовні захоплення, і було б таке враження, ніби він не повторюється, а щоразу творить заново, бо штучне врізноманітнення завжди слабше за повторення, яке має відкрити нову правду. Водночас письменникові треба відзначати в характері коханця ознаку зміни, яка з'являється з його вступом на нові терени, в інші широти життя. І, можливо, письменник повідав би ще одну правду, якби, малюючи характери решти персонажів, взагалі утримався від окреслення характеру жінки, яку кохає герой. Чи знаємо ми характер байдужих нам людей так, як би він нам розкрився в істоти, чие життя зливається з нашим життям, істоти, яка скоро стане для нас чимось невіддільним, про чий спонуки ми ненастанно снуємо нові й нові лячні здогади? Пориваючись за межі свідомості, цікавість, пробуджувана у нас коханою жінкою, сягає далі її характеру; якби ми й могли на ньому зупинитися, то, звичайно, не захотіли б. Предмет нашого хвильного дослідження засадничіший за властивості характеру, подібні до ромбиків шкіряного покриву, розмаїте поєднання яких визначає чудесну неповторність тіла. Проміння нашої інтуїції проходить крізь них, і образи, які воно нам приносить, не є образами чийогось обличчя, вони відтворюють похмуру і скорботну одноманітність скелета.

Андре була тяжко багата і напрочуд гоїно давала змогу Альбертині, вбогій сирітці, користатися з розкошів, у яких жила сама. До Жізелі вона ставилася трохи інакше, ніж мені здалося спершу. Невдовзі, бач, від цієї учениці надійшли вісті, і коли Альбертина показала одержаного нею листа від Жізелі, де та писала ватазі, як вона доїхала, і перепрошувала, що через свої лінощі поки що не написала решті дівчат, я з подивом зачув, що сказала про це Андре, а вона ж, як я гадав, була смертельним ворогом Жізелі: "Я їй завтра напишу, а то як сподіватися листа від неї, то можна чекати до нових віників: вона така недбала!" І, звертаючись до мене, додала: "Звісно, вона нічим не вражає, але вона така славна дівчина, а потім я справді до неї прихилилася". Звідси я виснував, що Андре як і сердиться, то недовго.

У дні недощові ми вибиралися на роверах до бескеття або на село, і я вже за годину починав чепуритися і побивався, коли Франсуаза не дуже ретельно збирала мене в путь. Навіть у Парижі Франсуаза, коли її ловили на якомусь недогляді, гордо й обурено випростувала спину, вже згорблену під тягарем літ, — і це вона, така сумирна, така скромна й уроча в тих випадках, коли її самолюбство було влещене! Оскільки самолюбство було головною пружиною її життя, то вдоволення та гумор були в неї прямо пропорційні марудності роботи, яку їй загадували. Те, що вона робила в Бальбеку, було таке легке, що вона майже весь час #була не в гуморі, і це її невдоволення стократ посилювалося, і на обличчі її миттю з'являвся пихато-іронічний вираз, коли я, поспішаючи до приятельок, жалівся, що капелюх не вичищений, а краватки пожмакані. Найменший докір (скажімо, я зауважив, що піджак не на місці)

разив її в саме серце, але вона не визнавала своєї провини і зараз же починала пиндючитись, що, мовляв, "зумисне сховала його до шафи, щоб жодна порошок на нього не сіла", ба більше: вона за всіма канонами мистецтва виголошувала панегірик своїй працьовитості, уболівала, що в Бальбеку вона ще не мала промитої години, і запевняла, що на таке місце, окрім неї, ніхто б не позаздрився. "Треба ж отак порозтикувати свої речі! Все гамузом навалено! Сам чорт ногу собі вломить!" Іноді Франсуаза з виглядом королеви світила на мене вогненними очима і зберігала мовчанку, яку, одначе, порушувала, тільки-но зачиняла за собою двері; тоді коридор озивався вигуками, очевидно, образливими для мене, але такими самими нерозбірливими, як репліки акторів, які виголошують свої перші слова за лаштунками, ще до появи на кону. Зрештою, коли я збирався йти погуляти зі своїми приятельками, навіть якщо нічого не бракувало і Франсуазу не зраджував добрий гумор, вона все-таки була нестерпна. Користуючись тим, що я, відчуваючи потребу говорити про дівчат, пришивав іноді якусь квітку, вона з таємничим виглядом розповідала про них такі речі, що їх я знав би краще за неї, якби це була правда, — просто Франсуаза не так мене розуміла. Вона мала, як усі наші ближні, свої характерні особливості: людина ніколи не уподібнюється до прямої стежки, вона вражає нас неодмінними дрімучими манівцями, непомітними для інших, якими продиратися нам справжня мука. Якщо я казав: "Де капелюх?", або: "Нехай чорти візьмуть цю Андре!", "Нехай чорти візьмуть цю Альбертину!", Франсуаза щоразу спроваджувала мене на дурнячі позавгородні стежки, і я через це незбожно барився. Те саме бувало, коли я просив її приготувати сандвічі з честером чи з салатою і купити соложеників на підвечірок, який я збирався влаштувати на скелях для себе та дівчат. "Могли б і вони прихопити з собою якусь перекуску, якби не були такі жили", — запевняла Франсуаза, підсобляти якій поспішала в цю мить уся впадкована нею провінційна зажерливість та вульгарність, і можна було подумати, що коли одна половина душі небіжки Евлалії^[184] ввійшла у святого Елігія, то друга — аж надто хвацько — вбилася в чарівну плоть моїх приятельок із ватаги. Я кипів, слухаючи ці пашекування і відчуваючи, що дійшов до такого місця, після якого знайомий путівець Франсуазиного характеру робиться непролазним — на щастя, ненадовго. Нарешті піджак знаходився, сандвічі з'являлися, і ми з Альбертиною, Андре, Розамундою, а іноді з кимось іще, пішки чи роверами пускалися в путь.

Ще зовсім недавно така прогулянка мені більше подобалася в негоду. Тоді я шукав у Бальбеку "краю кіммерійців", а в цьому краю погідних днів бути не могло: вони означали б для мене впад вульгарного літа купальників у криту туманами старожитну дідизну. Але до того, чим раніше я гордував, що гнав з-перед своїх очей геть (то була не тільки гра сонячних зайчиків, а й регати і верхогони), тепер я жадібно поривався з тієї самої причини, з якої давніше мені хотілося дивитися лише на бурхливе море і яка в обох випадках пов'язувалася з моїми художніми запитами. Я кілька разів одвідував з моїми приятельками Ельстіра, і в ті дні, коли приходив до нього з дівчатами, він найохочіш показував нам крокі ладних *yachtswomen*^[185] або ескіз, зроблений на іподромі поблизу Бальбека. Спершу я неспіливо признався Ельстірові, що мене не

приваблюють тамтешні збіговиська. "А даремно, — кинув він, — там дуже гарно і дуже цікаво. Узяти хоча б таку прояву, як жокей: до нього прикуто стільки очей, а він стоїть похмуро на краю paddock'a^[186] сіренький, хоча на ньому осяйний камзол, злитий в одне ціле з баским конем, якого він приборкує, — як було б цікаво віддати його жокейські порухи, показати яскраву пляму, яку він, а також масть коней творять на біговому крузі! Яке все мінливе на цьому пишному огромі бігового круга, де ваше око чарує стільки тіней, стільки відблисків, яких ви більш ніде не побачите! А жінки — якими прегарними вони можуть бути тут! Надто пишно було на відкритті, — я бачив там напрочуд гожих жінок у якомусь вогкому, голландському світлі, — це коли пронизлива вогкість відчувається у всьому, навіть у сонці. Доти мені жодного разу не доводилося бачити жінок із біноклями — жінки під'їжджають у колясках, у такому, власне, світлі, а вогкість такого світла залежить, звісно, від близькості моря. От би це віддати! Я повернувся з верхогонів не тямлячись від захвату, і мені так закортіло творити!" Потім Ельстір з іще більшим надпоривом перекинувся з верхогонів на yachting,^[187] і тут до мене дійшло, що регати, спортивні змагання, коли вичепурені жінки купаються в зеленасто-блакитному світлі морського іподрому, для сучасного художника такий самий цікавий сюжет, як фестини, що їх так уподобали малювати Веронезе чи Карпаччо. "Ваше спостереження влучне, — зауважив Ельстір, — тим паче що місто, де вони малювали, надавало їм чогось морського. Тільки краса тодішніх кораблів найчастіше спочивала в їхній ваготі, в їхній складності. Там теж були змагання на воді, як тут; зазвичай — на честь якогось посольства, такого, як от Карпаччо зобразив у "Легенді про святу Урсулу".^[188] Судна були тоді невкладисті, не судна, а архітектурні споруди, кожне з них — щось наче амфібія, щось наче маленька Венеція всередині великої, і ця схожість посилювалася ще й тим, що, швартовані з допомогою похідень, криті шарлатним атласом та перськими килимами, вони возили жінок, убраних у вишневий златоглав чи зелений адамашок, які стояли близесенько від інкрустованих барвистим мармуром балконів, звідки звішувалися й дивилися інші жінки — в сукнях із чорними рукавами та білими вильотами на них, отороченими перлами чи оздобленими мереживом. Уже не видно, де закінчується суходіл, де починається вода, не видно, що це — досі палац чи вже судно, каравела, галеас, буцентавр^[189]". Альбертина жадібно слухала Ельстіра, який так докладно описував строї, малював нам картини пишноти. "Ой, хоч би колись глянути на мереживо! Венеційське мереживо — така краса! — вигукнула вона. — Ах, як мені кортить поїхати до Венеції!" — "Можливо, вам незабаром удасться помилуватися тканинами, які носили там тоді, — сказав Ельстір. — Досі їх можна було бачити лише на полотнах венеційських майстрів або — дуже рідко — у церковних ризницях, а то ще було наскочиш на якусь на розпродажу. Кажуть, венецький художник Фортуні відкрив секрет їхнього виробу, і не мине й кількох літ, як дами матимуть змогу гуляти, а головне — сидіти у себе в сукнях із того чудового златоглаву, який по-східному оздоблювала Венеція для своїх патриціянок. А втім, не знаю, чи мені це сподобається, чи не здасться таке одіння на сучасних жінках занадто

анакронічним навіть під час регати, бо наші теперішні прогулянкові кораблі — цілковита протилежність старосвітським кораблям, кораблям тих часів, коли Венецію величали "королевою Адріатики". Найбільша зваба яхти, убранства яхти, туалетів яхтінга — це їхня морська простота, така суголосна моїй любові до моря! Сказати по щирості, мені більше до мислі сьогочасні моди, ніж моди часів Веронезе і навіть Карпаччо. Найкрасивіше в наших яхтах — надто в невеличких яхточках, здорових я не люблю, це вже майже судна, тут, як у капелюхах, треба дотримуватися міри, — їхня однобарвність, простота, ясність, сірота, у хмарні, синясті дні — з молочним полиском. Каюті годиться виглядати маленькою кав'яренькою. Те саме можна сказати і про жіночі строї на яхті: чарівні, легенькі туалети, білі й гладенькі, полотняні, батистові, пекінські, тикові — проти блакиті моря на сонці вони світять такими самими сліпучо-білими плямами, як білі вітрила. Зрештою мало хто з жінок гарно зодягається, натомість деякі — чудово. На верхогонах панна Леа була в білому капелюшкові і з білою парасолькою, — диво, та й годі! Я б усе віддав за таку парасольку". Я прагнув довідатися, чим ця парасолька відрізняється від інших; що ж до Альбертини, то вже з іншої причини, з причини жіночого кокетства, у неї це прагнення було ще дужче. Та подібно до "спритності рук", якою Франсуаза пояснювала смакові якості свого збитого печива, тут уся річ була у фасоні. "Парасолька" була маленька, кругленька, достоту китайська", — відгукувався про неї Ельстір. Я описав кілька дамських парасольок, але все це було не те. Ельстір вважав, що всі ці парасольки жахливі. Наділений вимогливим, бездоганим смаком, Ельстір навіть у дрібничках, а дрібничка була для нього не дрібничкою, а частиною цілосте, бачив різницю між тим, що носили три чверті жінок і що будило в нього огиду, та гарною річчю, яка викликала його захоплення і — супротивно мені, бо мене пишнота знепліднювала, — заохочувала його малювати, "аби спробувати створити щось таке саме прегарне".

"А оце дівча зрозуміло, які були капелюшок та парасолька, — промовив Ельстір, показуючи на Альбертину, чії очі палали заздощами". "Як би мені хотілося бути багатю, аби мати яхту! — сказала вона маляреві. — Я б з вами порадила, як її опорядити. Які гарні подорожі я б робила! Добре було б поїхати на регати до Кауза! І авто! Як по-вашому: красиво виглядають жіночі моди в авті?" — "Ні, — відповів Ельстір, — не настав ще час. Адже у нас так мало справжніх кравців, один-двоє: Кало, хоча він надто кохається в мереживі, Дусе, Шерюї, іноді Пакен. Решта — партачі". — "Отake, виходить, є величезна різниця між туалетом від Кало і від якогось іншого кравця?" — спитав я Альбертину. "Колосальна різниця, чоловіче! — відповіла вона. — О, перепрошую... Тільки, на жаль, те, що деінде коштує триста франків, у них обійдеться у дві тисячі. Зате — небо і земля, тільки невігласи можуть сказати, що нема ніякої різниці". — "Ваша правда, — озвався Ельстір, — але різниця не така істотна, як між статуєю в Реймському соборі та статуєю в церкві Святого Августина. До речі, щодо соборів, — вів далі він, звертаючись уже тільки до мене, бо в розмовах на цю тему дівчата не брали участі, та вона їх, відверто сказати, нітрохи й не цікавила, — я вам якось розповідав, що бальбецька церква скидається на високу скелю, на купу

бальбецького каміння, і навпаки, — він показав мені акварель, — подивіться на це бескеття (ескіз я зробив зовсім близьенько звідси, у Кренье), подивіться, як ці скелі своїм потужним і ніжним обрисом нагадують собор". Справді, можна було сказати, що це високе рожеве склепіння. Але художник малював їх спечного дня, і тому здавалося, ніби сквар перетворив їх на порошок, на летку речовину, а половину моря випив, обернув його на всьому протязі полотна в газуватий стан. Того дня, коли світло начебто зруйнувало дійсність, вона зосередилась у проявах темних і прозорих, які за контрастом творили глибше, дотикальніше враження матеріальності: у тінях. Прагнучи прохолоди, майже всі вони, покинувши запалену морську далечінь, сховалися від сонця біля підніжжя бескеття; деякі, ніби дельфіни, повільно пливли, чіпляючись за човни, а човни на блідій воді робилися нібито ширші від їхніх синіх блискучих тіл. Можливо, прагнення прохолоди, відчутне в них, посилювало враження спечного дня і змусило мене вголос пошкодувати про те, що я не бачив Кренье. Альбертина з Андре переконували мене, що я сто разів там бував. У такому разі я був там, не знаючи про це, не підозрюючи, що цей краєвид колись викличе у мене таку жадобу краси, але не природної, якої я аж до сьогодні шукав серед бальбецького бескеття, а радше архітектурної. Я, хто приїхав сюди оглянути царство бурі під час прогулянок із маркізою де Вільпарізіс, коли ми часто помічали океан лише звіддалік, у прогалинах між деревами, ніколи не бачив його досить реальним, досить плинним, досить живим, здатним здійснити й вергати на суходіл гори води; я, хто готовий був замилюватися його нерухомістю хіба під зимовим саваном туманів, ніколи б не повірив, що мріятиму про море, яке стало лише білястою парою, утратило дебелисть і колір. Але Ельстір, як ті, хто мав у тих човнах, скутих жаротою, так глибоко пройнявся чарами цього моря, що зумів віддати, закріпить на полотні непомітний відплив, живець відрадної миті, і, споглядаючи цей чудородний образ, ви не тямалися з радощів і прагнули тільки одного: оббігти цілий світ, наздоганяючи проминулий день з його летючою і дрімотною знадою.

Отож перед тими візитами до Ельстіра, перед тим, як я побачив на його марині в яхті під американським прапором молоду жінку чи то в бережовій, чи то ліноновій сукні і в моїй уяві замірилася нематеріальна "копія" сукні з білого лінону та "копія" прапора, викликавши в мене палке бажання зараз же побачити недалеко від берега сукні з білого лінону та прапори, ніби досі такого зі мною ніколи не траплялося, — я завжди силкувався, коли був біля моря, вигнати з поля мого зору і купальників на передньому плані, і яхти з надто білими, наче пляжні костюми, вітрилами, — все, що заважало мені вмовити себе, що от я споглядаю первісну морську стихію, яка розгортає сувій свого таємничого буття ще перед появою людського роду і живе цим життям і далі у ці яснозорі дні, які надавали, як мені здавалося, банального, повсюдного літнього вигляду цьому узбережжю туманів та бур і свідчили просто про перерву, відповідник тому, що в музиці називається паузою, — зате нині я сприймав негоду як безголов'я, якому не повинно бути місця у світі краси; я прагнув знову віднайти в реальності те, що так мене поривало, і мав надію, що дочекаюся такої години, коли з високого бескеття

замріють ті самі синясті тіні, що й на Ельстіровім полотні.

Дорогою я вже не наставляв дашком руки до очей, як у ті дні, коли шукав у природі життя первісного, яким воно було ще до з'яви людини; коли на злість усім нудним здобуткам промислового поступу, від якого на мене нападали позіхи у залах всесвітніх виставок і в модисток, я намагався бачити лише ту частину моря, де не було пароплавів, аби воно уявлялося мені одвічним, ніби сучасником тій добі, коли воно відлучилося від тверді, принаймні сучасником перших віків Греції, а це давало мені право вірити, що "батечко Леконт" не розминувся з правдою у віршах, які так хвалив Блок:

І рушили царі на кораблях крилатих,

А з ними попливли крізь хвилі навпрошки

Косматих еллінів геройські вояки.

Я перестав зневажати модисток, бо Ельстір сказав, що та делікатність, з якою вони розпростують востаннє стьожки чи пера готового капелюшка, та шляхетна ніжність, з якою вони їх пестять, так само для нього, мистця, цікаві, як рухи жокеїв (цим він захопив Альбертину). Але подивитися на модисток я міг, тільки повернувшись з купань, у Парижі, а на верхогони і регати — в Бальбеку, але вже в наступному сезоні. А тут навіть яхти з жінками в білих лінонових сукнях уже пропали.

Ми часто здибали Блокових сестер, і від того дня, коли я обідав у їхнього батька, я мусив їм уклонятися. Мої приятельки були з ними незнайомі. "Мені заказано знатися з ізраїлітками", — хвалилася Альбертина. Уже сама манера казати "ізраїлітка" замість "ізраїлітка" показувала, навіть як ви й не чули початку репліки, на те, що ці юні буржуазки з побожних родин аж ніяк не симпатизували обраному народові, очевидно вірячи, що жиди мордують християнських діток. "Зрештою ваші приятельки не можуть похвалитись особливим смаком", — казала мені Андре з усмішкою, яка свідчила про те, що вона і не думає вважати їх за моїх приятельок. "Таке вже їхнє плем'я", — притакувала Альбертина повчальним тоном знавця. Треба визнати, що Блокові сестрички, виряджені й напівроздягнені, млосні, нахабні, чепурухи і нечупари, справляли не найкраще враження. А одна з їхніх кузинок, п'ятнадцятирічне піддівча, обурювала казино своїм обожнюванням напоказ панни Лії, чий акторський талант високо ставив Блок старший і на чию увагу заслуговували здебільшого не чоловіки.

Вряди-годи ми чаювали в поблизьких фермах-ресторанах. Ресторани ці називалися "Дезекор", "Марія-Тереза", "Гейландський хрест", "Марничка", "Каліфорнія", "Марія-Антуанетта". Цей останній і вподобала собі ватага.

Але іноді, замість іти до ресторану, ми спиналися на шпиль бескеття і, порозсідавшись на траві, розпаковували сандвічі й соложеники. Дівчатам більше

смакували сандвічі, і вони дивувалися, що я їм лише шматок шоколадного торта, зацукрованого Готичним узором, чи соложеник з морелями. Річ у тім, що сандвічі з честером чи салатою — їжа темна, пустоголова, нова, і мені ні про що було з ними говорити. Зате шоколадний торт був дока, соложеники балакучі. Торт мав м'який смак вершків, а в соложениках відчувалася свіжість плодів, які багато знали про Комбре, про Жільберту, і не лише про комбрейську Жільберту, а й про паризьку, на чаюванні в якої я знову їх знайшов. Вони нагадували мені про десертні тарілочки зі сценами з "Тисячі й одної ночі", "сюжети" яких розважали тітку Леонію, коли Франсуаза приносила їй то Аладдіна, або Чарівну лампу, то Алі-Бабу, то Того, що снить наяву, то Синдбада-мореплавця, який вантажить на судно в Бассорі всі свої скарби. Мені хотілося побачити їх ізнову, але бабуса не знала, куди вони запропастилися, та й зрештою для неї то були найзвичайнісінькі тарілочки, куплені на місці. Натомість мене вони радували тим, що й самі тарілочки, і барвисті малюнки на них врізалися в сірий шампанський Комбре, як у темну церкву — вітражі з їхньою самоцвітною грою, як у сутінь моїх покоїв — проекції чарівного ліхтаря, як у видимий з вікна вокзалу чи з полотна департаментської залізниці краєвид — індійський жовтець і перський без, як старосвітська китайська порцеляна моєї бабусі у перших — у її похмуру оселю провінційної старої дами.

Лежачи над урвищем, я бачив перед собою тільки луки, а над ними не сім небес із християнської фізики, а лише два неба, одне над одним: темніше — море, а над ним ще одне — блідіше. Ми ласували, і якщо я приносив з собою якийсь сувенірник, що міг потішити ту чи ту мою приятельку, радощі з такою раптовою рвією переповнювали їхні майже прозорі личка, які притьмом шаріли, що устам було несила стримати тих радощів і, аби дати їм вилитися, уста вибухали сміхом. Дівчата обступали мене, і просвітки між їхніми не щільно зсунутими голівками скидалися на блакитні сакомки, оті прополоті в гушавині прогайльовини, які залишає садівник, аби зручніше було крутитися серед розарію.

Вичерпавши наші запаси, ми гуляли в ігри, які до зустрічі з дівчатами здалися б мені нудними, іноді в зовсім дитячі, як от *Вежо рятуйся* або *Хто перший засміється*, але які я тепер не проміняв би й за царство; зоря молодощів, яка жевріла на личках дівочих і вже згасла для мене, все перед ними осявала і, як на примітивах легких тонів, різьбила на золотому тлі навіть найдріб'язковіші подробиці їхнього життя. Дівочі личка майже всі зливались у тьмяному пурпурі зорі, крізь який справжні їхні риси ще не встигли пробитися. Видний був лише урочий колорит, під яким те, що має стати профілем, ще не розрізнялося. Теперішній профіль не мав нічого остаточного і міг бути лише хвилиною подібністю з якимсь померлим членом родини, якого природа удостоїла цією посмертною благодією. Швидко, швидко настає хвилина, коли вже нема чого очікувати, коли тіло сковає нерухомість, без усяких сюрпризів, коли втрачаєш усяку надію, бачачи, як, ніби з дерев у розпал літа сухе листя, з іще молодих голів падає волосся (або береться на них сивиною); він такий короткий, цей променистий поранок, що хочеться кохати лише дуже молоденьких дівчаток, чия плоть ще тільки-тільки сходить, як гарне тісто. Дівчата — це тужава маса, щомиті розгнічувана мимовільними

враженнями, яким вони улягають. Про кожну з них можна сказати, що вона — то статуетка веселощів, то статуетка молодечої поважності, то статуетка пестливості, то статуетка подиву, і всі ці статуетки ліпить якийсь вираз на личку, щирий, цілісний, миттєвий. Завдяки такій пластичності дівчина щоразу по-особливому чарує нас любов'ю своєю увагою. Певна річ, це має бути притаманне не лише дівчині, але жінка, і та, якій ми не подобаємося, і та, яка не подає навізнаки, що ми їй подобаємося, прибирає в наших очах якоїсь понурої одноманітності. Коли жінка вбивається у зрілі літа, знаки її симпатії уже не віддзеркалюються легкими брижами на її обличчі, скам'янілому від боротьби за існування, скутому назавше войовничим чи екстатичним виразом. Одне з жіночих облич — через вічну покору жінки чоловікові — радше нагадує лице солдата; інше, вирізьблене тими щоденними жертвами, які мати складає ради дітей, — це обличчя апостола. Ще одне лице після багатьох випробувань і бур робиться лицем морського вовка, і тільки одяг засвідчує, що це жінка. Звичайно, якщо ми любимо жінку, то її увага до нас ще може по-новому хвилювати нас, поки ми з нею. Але в ній самій ми не бачимо щоразу нової жінки. Веселощі залишаються тільки оболонкою її незмінного обличчя. Але передує цьому остаточному заляканню молодість, і тим-то близькість дівчат так само відсвіжує нас, як видовисько мінливих, супротивних форм, схоже на безперервне відродження праприроди, яке ми спостерігаємо, стоячи перед морем.

Не тільки світським раутом чи прогулянкою з маркізою де Вільпарізіс пожертвував би я ради того, щоб погуляти *вмотузочок* або в *шаради* зі своїми приятельками. Кілька разів Робер де Сен-Лу переказував мені, що скоро я не приїжджаю до нього до Донсьєра, він попросить відпустку на добу і приїде до Бальбека. Щоразу я писав йому, щоб він не приїздив, виправдуючись тим, що саме цього дня мені начебто треба з бабусею в особистій справі відлучитися. Безперечно, він подумав про мене зле, довідавшись від своєї тітки, що це за особиста справа і хто у мене в цьому разі виконує роль моєї бабусі. А проте я, мабуть, мав слушність, жертвуючи не лише світськими розвагами, а й радіщами приязні задля блаженства провести цілий день у цьому саду. Хто здатний жити для самого себе — правда, це мистці, а я давно переконав себе, що ніколи не стану мистцем, — той має жити для себе; отож-бо, дружба — це звільнення від цього обов'язку, самозречення. Навіть розмова, один зі способів висловити дружні почуття, пусті теревені, і це базікання не багатить людини. Ми можемо пробалакати ціле життя, і це буде всього лише безконечний повтор нічим не наповненої хвилини, тоді як коли ми творимо щось на самоті, думка йде вглиб, і це єдиний шлях, який нам не заборонений, яким ми просуваємося, правда, на превелику силу, до відкриття істини. А приязнь мало того що марна, як розмова, — вона нам шкодить. Шкодить, бо враження нуди, якого не можуть не зазнавати в товаристві приятеля (себто зостаючись на поверхні самих себе, замість іти шляхом прозрінь углиб) ті з нас, для кого закон розвитку, закон чисто внутрішній, — це враження нуди під впливом приятельських почуттів ми злагоджуємо, щойно знов опиняємось на самоті: із хвилюванням згадуємо слова друга, приймаємо їх як коштовний дар, хоча ми — не кам'яниці, чиї мури можна

потовщувати зокола, а дерева, які добувають зі свого соку кожне нове коліно свого стовбура, горішній ярус листя. Я брехав самому собі, я перестав розвиватися в тому напрямі, в якому справді міг рости і бути щасливим, як о тій порі, коли пишався тим, що мене любить, мною захоплюється така гарна, така розумна, така тонка людина, як Сен-Лу, коли я міркував не над своїми невиразними враженнями, в яких мені ще треба було розібратися, а над словами свого приятеля. Повторюючи собі ті слова, — змушуючи їх повторювати друге "я", яке живе в нас і на яке ми завжди раді звалити тягар роздумів, — я намагався знайти красу, далеко відміннішу від тієї, яку я шукав мовчки, коли справді залишався на самоті, і яка, власне, більше б важила і для Робера, і для мене самого, для мого життя. В тому бутті, яке творив для мене такий приятель, як Робер, я відчував, що я дбайливо бережений від самоти, що я шляхетно рвуся пожертвувати собою ради приятеля, словом, що я нездольний до самовияву. При дівчатах натомість заживана мною втіха була егоїстична, але принаймні не трималася на брехні, яка намагається переконати нас, що ми не безнадійно самотні, і яка, коли ми з кимось розмовляємо, не дозволяє нам признатися самим собі, що це вже не ми мовимо, що ми напинаємо себе на чужий копил, а не на свій власний, одмінний від решти всіх. Мої балачки з дівчатами з гурту були нецікаві, та ще й небагатослівні, бо я уривав їх довгою мовчанкою. Це не перешкоджало мені, коли вони зі мною говорили з такою втіхою, з якою я на них дивився, відкривати в голосі кожної з них яскраву картину, їхнє щебетання пестило мені слух. Любов допомагає розпізнавати, вирізняти. Аматор пташиного співу легко впізнає в лісі голос кожного птаха, а для невігласа всі пташині голоси лунають однаково. Аматор дівчат знає, що людські голоси ще розмаїтіші. У будь-якому голосі більше нот, ніж у найбагатшому інструменті. І число звукосполучень у людському голосі таке саме незліченне, як невичерпне розмаїття особистостей. Коли я розмовляв з якоюсь моєю подругою, я усвідомлював, що неповторний, свого роду єдиний портрет її особистости зумисне для мене вміло намалювала, неблаганно накинула мені як гра її голосу, так і гра її личка, що два ці видовиська відбивають, кожне у своїй площині, одну й ту саму особливу дійсність. Безперечно, і голос, і зовнішність ще не зовсім установилися; голос іще буде ламатися, личко зміниться. Діти мають залозу, яка виділяє речовину для ліпшого перетравлювання молока, а дорослі її не мають, так і в щебеті дівчат були ноти, яких жінки вже не мають. І на своєму багатозвучнішому інструменті вони фали губами з такою горливістю, з таким запалом янголят-музик Белліні, з яким грають лише замолоду. Згодом дівчата втратять інтонацію натхненної переконаності, яка надає чару найпростішим речам, приміром, як тоді, коли Альбертина самовпевнено каламбурила, а молодші слухали її, як зачаровані, аж поки на них із нестримною гвалтовністю чхання нападав дикий регіт, або коли Андре з наївною поважністю знімала мову про їхні шкільні роботи, ще дитинніші, ніж їхні ігри; і їхні голоси детонували, як вірші у давнину, коли поезія ще майже не відривалася від музики і вірш декламувався на різних нотах. Хай би там як, а в дівочих голосах уже виразно вловлювався палкий погляд цих юнок на життя, погляд такий індивідуальний, що якби

сказати про одну: "їй усе сміхи", про другу: "Вона про все відгукується з апломбом", а про третю: "Вона завжди стає в нерішучо-очікувальну позу", — то це були б самі загальники. Риси нашого обличчя — це всього-на-всього жести, які, ставши звичними, усталились. Природа нас унерухомила в нашому звичному русі, наче загибель Помпеї своїх городян, наче лялечка гусеницю. Так само в наших інтонаціях прозирає наш світогляд, усе, що людина думає про життя. Певна річ, ці риси були властиві не лише моїм подружкам. Вони були властиві їхнім родичам. Індивід занурений у щось загальніше, ніж він сам. Треба враховувати, що ми успадковуємо від батьків не тільки звичні риси обличчя та характерну для них вимову, а й мовні звороти, постійно вживані ними вирази; майже такі самі несвідомі, як інтонація, майже такі самі глибокі, вони, як і ця остання, передають наше ставлення до життя. Щоправда, деяких висловів батьки не передають дівчатам до певного віку, звичайно, поки ті не стануть жінками. Вони тримають їх про запас. Так, скажімо, коли йшлося про полотна одного з Ельстірових приятелів, Андре, яка носила ще кіски, поки що не могла користуватися виразом, якого вживали її мати та заміжня сестра: "Здається, він мужчина хоч куди". Але це прийде, тільки-но їй дозволять ходити до Пале-Рояля. А от Альбертина від першого причастя казала, як добра знайома її тітки: "По-моєму, це страшненько". А ще до неї перейшла звичка перепитувати — цим вона показувала, що їй цікаве те, про що йдеться, і що вона намагається скласти свою власну думку. Якщо при ній зауважували, що якийсь маляр гарний або ж що в нього гарний domek, вона перепитувала: "О, то він добрий маляр? О, так domek у нього гарний?" Зрештою ще загальнішим, ніж її родинний спадок, був сік її рідного краю, який надавав особливого звучання дівочим голосам, напоював собою їхні інтонації. Коли Андре різко брала низьку ноту, то нічого не могла вдіяти з перигорською струною голосового свого інструмента, аби та не видавала співучого звуку, який напрочуд гармоніював із південною правильністю її рис; а вічним пустошам Розамунди відповідав північний тип її личка і північний її голос, ще й особливості гутірки її рідного краю. Між рідним дівочим краєм і її темпераментом, що керував модуляціями голосу, мені вчувався діалог. Діалог, а не суперечка. Жоден дисонанс не розлучав дівчини з батьківщиною. Дівчина й досі уособлювала батьківщину. Зрештою цей вплив місцевих багатств на обдарування, яке користується ними і яке вони примножують, не зменшує оригінальності його творів, і, якби то був твір будівничого, різьбяр чи музики, він найсумлінніше відбивав би найтонші риси індивідуальності мистця, байдуже, що тому довелося б попрацювати над санліським жорновим каменем або над страсбурзьким червоним пісковиком, що той ушанував би своєю увагою особливу вузлуватість ясеня, а пишучи музику, враховував би як багатство, так і межі її звучання, врахував можливості флейти й альту.

Я це розумів, хоча ми так мало розмовляли між собою! Маркізі де Вільпарізіс чи Сен-Лу я сказав би, що мав від зустрічей з ними велику втіху, хоча насправді вона була зовсім не така велика, бо, розлучившись з ними, я почувався втомленим, а коли лежав на пляжі з дівчатами, повнява моїх почуттів з лишком віддячувала мені за беззмістовність, за скупість наших речей і перехлюпувала через мою неповороткість і

маломовність хвилі щастя, гомін яких завмирав біля стіп цих молодих рож.

Виздоровник, який цілі дні пропадає в саді чи на городі, з меншою гостротою відчуває просяклість пахощами квітів та плодів сили-силенної дрібничок, що з них складається його дозвілля, ніж та, з якою я, дивлячись на дівчат, розрізняв їхні барви й аромати, ніжність яких уливалася потім і в мене. Так виноград стає солодким на сонці. І своєю повільною тяглістю ці радощі, такі прості, викликали у мене, як у тих, хто весь час лежить біля моря, дихає сіллю, засмагає, відчуття відпруження, викликали на обличчі блаженний усміх, викликали якусь засліпленість аж до змутніння в очах.

Іноді від чийогось утішного знаку уваги по всьому тілу моему перебігав трепет, і цей трепет гасив на час мій потяг до інших. Так одного дня Альбертина спитала: "Хто має олівця?" Андре дала їй олівця, Розамунда паперу, а Альбертина їм сказала: "Дівчата! Підглядати заборонено!" Тримаючи чвертку на колінах, вона намагалася писати якнайрозбірливіше, потім подала мені папірця і сказала: "Тільки щоб ніхто не бачив!" Я розгорнув цидулку і прочитав: "Ви мені подобається".

"Замість писати дурниці, — гукнула вона, обертаючися з поважною і владною міною до Андре й Розамунди, — мені треба було б показати вам листа від Жізелі, він надійшов уранішньою поштою. Яка я дурепа, тягаю його в кишені, а він же може стати нам у великій пригоді!" Жізель вважала за свій обов'язок надіслати приятельці з тим, щоб та показала іншим, свій твір, написаний на випускному екзамені. Складність двох тем, запропонованих на вибір Жізелі, перейшла всі Альбертинині побоювання. Одна з них була така: "Софокл пише з Пекла Расінові, щоб утішити його після провалу "Аталії"". Друга: "Що пані де Севін'є могла б написати пані де Лафайєт про те, як вона шкодувала, що їй не було на прем'єрі "Естер"". Отож-бо Жізель, надумавши вразити й розчулити екзаменаторів, обрала першу тему, важчу, написала чудово, і їй поставили чотирнадцять, а екзаменаційна комісія ще й повиншувала її. Вона дістала б загальну оцінку "дуже добре", якби не "зрізалася" на іспиті з іспанської мови. Твір, копію якого надіслала Жізель, Альбертина нам зараз же прочитала — на неї чекав такий самий екзамен, і вона цікавилася думкою Андре, бо Андре знала більше за всіх, разом узятих, і могла її підкувати. "їй добре повелося, — озвалася Альбертина. — Саме над цією темою вона сиділа крячкою з учителькою французької". Лист, який Жізель написала Расінові від імени Софокла, починався так: "Любий друже! Даруйте мені, що пишу до Вас, не маючи чести бути особисто з Вами знайомим, але Ваша нова трагедія "Аталія" свідчить про те, що Ви досконало вивчили мої скромні твори. Ви не тільки вложили рими в уста протагоністів, себто головних дійовців, але створили вірші, вірші чудові, кажу це Вам без підхлібства, і для хорів, які, на думку багатьох, були незлі в грецькій трагедії, але які для Франції стали чимось геть-то новим. Більше того, Ваш талант, такий гнучкий, такий гожий, такий звабливий, такий урочий', такий легкий, осягає тут великої сили, перед якою я схиляюся. Навіть Ваш суперник Корнель не міг би краще вималювати Аталію і Йодая. Характери сильні, інтрига проста й цікава. Спружиною Вашої трагедії не є кохання, і, як на мене, в цьому величезна її достойність. Найславетніші вирази не завжди найправдивіші. Як, приміром, оцей:

Хто спіше пристрасті, зуміє навпростець

Дійти словами до людських сердець.

Ви-бо довели, що релігійне почуття, яким сповнені Ваші хори, здатне схвилювати так само сильно. Широку публіку Ви, мабуть, спантеличили, проте справжні знавці віддають Вам по заслугі. Отож, віншую Вас, любий субрате, і принагідно висловлюю Вам свої найкращі почуття". Поки Альбертина читала твір, очі в неї блищали. "Певне, здерла! — гукнула вона, дочитавши. — Зроду не повірю, що все це сама Жізель придумала. Та ще вірші! У кого ж це вона поцупила?" Від захвату, викликаного, зрештою, вже не твором Жізелі, але ще дужчого, ніж перед хвилиною, від захвату і від напруження, в Альбертини "очі лізли на лоба", коли вона слухала Андре, чиєї думки як найстаршої і найпідкованішої вона чекала, а та, заговоривши про твір Жізелі з легкою іронією, потім удавано недбало, хоча відчувалося, що мовить вона цілком поважно, заходила переробляти твір. "Написано незле, — сказала вона Альбертині, — але я, буди тобою й обравши таку тему, а це може статися, її задають частенько, — зробила б інакше. Я б її потрактувала так. Найперше на місці Жізелі я б не кинулася наосліп, а накреслила на окремому аркушику план. Спершу постава питання і виклад, потім загальні ідеї, які треба розвивати у творі. Нарешті оцінка, стиль, висновок. Розставивши такі віхи, вже дороги не змилити. Уже в експозиції, або, якщо хочеш, — оскільки йдеться про лист, — у вступі, Жізель дала хука. Людині, яка жила в XVII столітті, Софокл не міг би написати: "Любий друже!" — "Атож, атож, їй треба було написати "Любий Расіне!" — підхопила Альбертина. — Так було б куди краще!" — "Бачи, — заперечила Андре трохи лукаво, — звертатися слід було б так: "Ласкавий пане!" І зрештою вона мала б написати у такому дусі: "З правдивою пошаною маю за честь бути, ласкавий пане (у крайньому разі, любий пане мій), Вашим покійником". Потім, Жізель запевняє, що хори "Аталії" — новина. Вона забула "Естер" і ще дві трагедії — вони мало знані, але саме цього року їх розбирав навчитель, бо це його коник, назви їх — і можеш уважати, що витримала. Це "Жидівки" Робера Гарньє та "Аман" Монкретьєна". Назвавши ці дві п'єси, Андре не могла стримати почуття доброзичливої вишесті, яка відбилася в її усмішці, зрештою досить лагідній. Альбертина зраділа великою радістю. "Андре, ти диво! — вигукнула вона. — Напиши мені ці два титули. Уявляєш, який я матиму козир, якщо мені трапиться це питання, навіть на усному? Я їх назву і всіх по тім'ю вдарю". Але згодом, коли Альбертина зверталася до своєї вченої приятельки, аби та сказала ще раз, як ці п'єси називаються, бо їй хотілося записати назви, Андре запевняла, що вони вилетіли в неї з голови, і більше про них не згадувала. "Далі, — тягнула Андре з ледве вловною погордою до своїх подруг, на яких вона дивилася як на дітей, щаслива, що нею захоплюються, і сама захоплюючись, непомітно для себе, твором, — Софокл у Пеклі має бути в курсі всього. Отож-бо, йому відомо, що "Аталію" давали не для широкої публіки, а для Короля-Сонця та жменьки двораків. Про визнання знавців у Жізелі сказано незле, але це можна розвинути. Безсмертний

Софокл цілком може бути наділений пророчим даром і ознаймити думку Вольтера, що "Аталія" — це не тільки шедевр Расіна, а шедевр людського духу". Альбертина пила ці слова. Очі їй палали. І вона з найглибшим обуренням відкинула пропозицію Розамунди пограти. "Нарешті, — знов озвалася Андре так само недбало, невимушено, трохи глузливо і водночас певно, — якби Жізель записала для себе ті загальні думки, які їй слід розвинути, вона, мабуть, прийшла б до того самого, що зробила б на її місці я, — тобто показала б різницю між релігійним духом софоклівських та расінівських хорів. Я зауважила б устами Софокла, що хоча расінівські хори пройняті релігійним почуттям, як і хори у грецькій трагедії, але боги тут і там різні. Йодаїв бог не має нічого спільного з Софокловим. А дальший розвиток цієї думки привів би до цілком природного висновку: "Ну, й що з того, що вірування різні?" Софокл навряд чи про це розводився б. Він побоювся б уразити Расінові почуття і волів би, сказавши хіба кілька слів про його наставників з Порт-Рояля, з особливою хвалою відгукнутися про те високе, що притаманне поетичному хистові його суперника".

Від захвату і від уваги Альбертинине личко так розпашіло, аж по ньому котилися краплини поту. Андре зберігала усміхнену флегму — флегму жіночого денді. "А ще було б незле процитувати відгуки славетних критиків", — кинула вона, перш ніж повернутися до гри. "Авжеж, — погодилася Альбертина, — мені казали. Найбільше гідні уваги, очевидно, судження Сент-Бева й Мерле, еге ж?" — "Десь так, — відповіла Андре, відмовляючись, проте, попри всі Альбертинині благання, написати на папері нові прізвища після того, як сама їх назвала. — Мерле і Сент-Бев^[190] — це непогано. Але найперше слід цитувати — Дельтура і Гаск-Дефосса".

Тим часом я думав про аркушик із нотатника, який сунула мені Альбертина: "Ви мені подобається", а через годину, спускаючись закрутою, як на мене, дорогою до Бальбека, я сказав собі, що це з нею буде в мене роман.

Стан, характеризований сукупністю ознак, з яких ми зазвичай здогадуємося, що ми закохані, як, скажімо, мої накази в готелі будити мене лише, як прийде котрась дівчина, серцебиття, що дошкуляло мені, коли я їх чекав (байдуже, кого саме), лють, яка мене поймала, якщо в день їхньої появи я не міг знайти перукаря, аби поголитися, через що мусив поставати непривабливим перед Альбертиною, Розамундою чи Андре, — звичайно, подібний стан, знов і знов збуджуваний котроюсь із цих дівчат, так само відрізняється від того, що ми звемо коханням, як відрізняється людське життя від життя зоофітів, чиє існування чи, сказати б, індивідуальність розподіляються між різними організмами. Але природнича історія навчає, що такі життєві форми спостерігаються і що наше власне життя, хоч у своєму розвитку ми й пішли трохи далі, так само підтверджує реальність досі не підозрюваних розвиткових щаблів, що їх ми мусимо пройти, хай ми потім їх і покинемо: у подібний спосіб на мене діяв стан закоханості, поділений порівну між кількома дівчатами. Почуття моє було ніби розщеплене, а по суті неподільне, бо тим, що видавалося мені найпривабливішим, найнеповторнішим у світі й ставало для мене таким дорогим, що сподівання на завтрішню зустріч із ним оберталось найбільшою радістю мого життя, була радше вся

ватага дівчат укупі з вітряним полуднем на бескетті, укупі з крайкою трави, де кілька годин ніжилися Альбертина, Розамунда й Андре, чиї личка так хвилювали мою уяву; і мені не з руки було б відповісти на питання, через кого мені такі любі ці місця, кого з них мені більше хочеться покохати. На початку кохання, так само як і наприкінці його, ми не поглинені єдиною нашою пасією, — жадоба кохання, ота жадоба, що є причинцем кохання (а згодом — спогад про кохання), заласно мандрує в краю взаємозамінних утіх, утіх, яких ми іноді зазнаємо просто від природи, лакомства, внутрішнього опорядження житла і які такі між собою дружні, що жодна з них не чужа нашій любовній жазі. Зрештою у стосунках із дівчатами я ще не зазнавав переситу, породжуваного звичкою, а тому не втрачав здольности бачити їх, тобто, опинившись у їхньому товаристві, щоразу дивом дивувався.

Безперечно, подив цей виникає почасти через те, що наша знайома показується тоді нам з нового боку; але яка багатолика всяка жінка, які розмаїті риси її обличчя та лінії тіла, з яких лише небагато, коли ця жінка відсутня, зараз же спливають у нашій схильній до свавільних спрощень пам'яті! Оскільки пам'ять обирає якусь одну різючу для нас особливість, випинає її, примножує, обертаючи жінку, яка здалася нам високою, в етюд, на якому вона велетка, а жінку, яка здавалася нам рум'яною білявкою, в найчистішу "гармонію рожевого й золотого", то тільки-но ця жінка знов постає перед нами, всі інші її властивості, забуті, протилежні цій, облягають нас у своїй багатозбірності, применшуючи зріст, гасячи рожевість, замінюючи те єдине, чого ми в ній шукаємо, іншими особливостями; і тут пам'ять нам підказує, що ми їх примітили ще за першої зустрічі, і ми не можемо вийти з дива, чому вони стали для нас сюрпризом. У спогадах ми йшли назустріч павичеві, а перед нами — снігур. І цей неминучий подив не єдиний, з ним уживається інший, теж викликаний різницею, але не між стилізованими споминами і реальністю, а між жінкою, яку ми бачили востаннє, і тією, яка явилася нам сьогодні під іншим кутом і в іншій постаті. Справді, обличчя людське подібне до Божого лику зі східної теогонії; ціле гроно ликів, які сусідують у різних площинах і які годі побачити водночас.

Але переважно наш подив виникає тому, що жінка показує нам одну й ту саму твар. Відтворити у пам'яті все, що не йде від нас особисто, бодай сам смак плоду, — річ надзвичайно морочлива: щойно вхопивши образ, ми непомітно для себе починаємо сповзати по похилій спогаду і невдовзі, навіть не встигнувши це усвідомити, опиняємося дуже далеко від тільки-но відчутого. Отож кожне нове побачення немовби відсилає нас назад до того, що ми вже бачили раніше. На той час спогад уже встиг поблякнути, адже пам'ятати когось фактично майже те саме, що його забувати. Та поки ми ще не втратили вміння бачити, ми впізнаємо забуту рису тієї миті, коли вона постає перед нами, ми змушені випростувати скривлену лінію, — ось чому ненастанний і животворний подив, завдяки якому щоденні зустрічі з дівчатами на пляжі були для мене такими спасеними і заспокійливими, народжувався не лише з відкриттів, а й із пригадувань. Додайте до цього хвилювання, пов'язане з тим, як багато важили для мене ці зустрічі, не завжди зовсім суголосні моїм сподіванням на прийдешню зустріч

не з похованою уже надією, а з трепетним ще спогадом про останню розмову, і тоді буде вам легко зрозуміти, скільки думок у мене викликала кожна прохідка, а снувалися мої думки в той час інакше, ніж я виношував їх, сидючи сам у кімнаті, на свіжу голову. Коли я повертався до себе, нагадуючи вулик, повний хвильного і немовчного словесного гуду, нічого від попереднього напрямку думок уже не було. Кожна істота гине, тільки-но ми перестаємо бачити її; потім наступна її поява — це вже нове створіння, відмінне як і не від усіх, то принаймні від попереднього. Два таких створіння — це вже розмаїття, хоча й мінімальне. Якщо нам запам'ятається твердий погляд, зухвала міна, то при наступній зустрічі ми будемо неминуче здивовані, ба більше: майже вкрай вражені буцімто млосним профілем, якоюсь мрійливою лагідністю — тим, що не запало нам упомку минулого разу. Саме при зіставленні спогаду з новою реальністю виявиться наше розчарування чи подив, саме це зіставлення покаже нам справжню реальність, відкривши нам провали в нашій пам'яті. І нині вже риси обличчя, минулого разу проочені і саме тому особливо разючі для нас цього разу, особливо достеменні, особливо ретельно підчищені, стають матерією наших марень і споминів. Млосний, овальний профіль, тихий і мрійливий вираз — ось що нам хочеться побачити знов. А наступного разу все вольове, що прозирає у пронизуватому погляді, гострому носі, зціплених устах, знову підправить розрив між нашою заповітною мрією та її предметом, який у наших очах досі їй відповідав. Певна річ, надійність перших моїх вражень, вражень чисто зовнішніх, від кожної зустрічі з моїми приятельками стосувалася не лише їхньої подоби, — адже я, як відомо, був особливо чуйний до їхніх голосів, що хвилювали мене, мабуть, ще дужче (голос наділений не лише особливими, змисловими гранями, він ще й частина нездоланної безодні, яка робить такими запаморочливими безнадійні поцілунки), до звуку їхніх голосів, подібних до своєрідного звуку якогось маленького інструмента, в який кожна дівчина вкладала всю себе і який мала тільки вона. Проведена в одному з цих голосів якоюсь модуляцією борозенка, забута мною, вражала мене своєю глибиною, коли я про неї згадував. Отож-бо, поправки, які я з кожною новою зустріччю мусив уносити, аби скласти собі якнайточніше уявлення, — це були поправки ладнача, учителя співу, мальовника.

Що ж до гармонійної єдності, де віднедавна, завдяки тому, що кожна дівчина чинила опір перевазі інших, зливалися хвилі почуттів, здійснені в мені цими дівчатами, то єдність була порушена на користь Альбертини одного дня, коли ми гуляли в мотузочка. Це було в ліску, виррослому на бескетті. Стоячи між двома панянками, які не належали до ватаги і яких ватага привела сюди, щоб сьогодні нас було більше, я заздро дивився на Альбертиного сусіду, молодика, і казав собі, що, аби я стояв там, де він, я міг би торкатися руки моєї подруги протягом тих нежданих хвилин, які, може, не повторяться і які могли б завести мене дуже далеко. Навіть сам собою, незалежно від наслідків, які він, безперечно, спричинив би, доторк до Альбертиної руки був для мене щастям. Не те щоб я не бачив рук гарніших, ніж у Альбертини. Навіть у гурті її приятельок руки Андре, щупляві й набагато делікатніші, жили ніби своїм особливим життям, таким скірним цій дівчині й водночас самотійним, часто-густо вони

витагалися перед нею, різко розчепірюючи пальці, наче ледачі, мрійні породисті хорти, отожд-бо не дарма Ельстір намалював кілька етюдів її рук. На одному з них, де Андре гріла руки при вогні, освітлення надавало їм золотавої прозорчості осіннього листа. А Альбертиніні руки, повніші, ніж у Андре, на мить піддавалися, але потім знову пручалися руці, яка їх стискала, і від цього виникало зовсім інше відчуття. У Альбертининому потиску було щось від змислових пестощів, ніби суголосних ліуваторожевому кольору її шкіри. Потиск допомагав вам проникнути в цю дівчину, у глиб її почуттів, подібно до дзвінкого її сміху, нескромного, як вуркотання або як деякі скрики. Вона належала до жінок, чії руки ми потискуємо з утіхою і з удячністю цивілізації за те, що вона зробила з shake-hand^[191] узаконений акт вітання між хлопцями та дівчатами. Якби звичай замінив рукостискання іншим рухом, я б цілі дні дивився на неприступні Альбертинині руки з таким самим палким бажанням доторкнутися до них, як бажання відчутти смак її щічок. Але в насолоді довго тримати її руку в своїй, — якби я був її сусідом у грі в мотузочок, — я вгадував не лише саму насолоду. Скільки освідчень, скільки слів, не сказаних через мою несміливість, міг би я довірити деяким потискам руки! А як би легко було їй потиском у відповідь переконати мене в тім, що я щасливо з нею люблюся! Адже це вже співництво, адже це вже початок розкошів! Моє кохання могло просунутися далі за кілька хвиль, проведених поряд із нею, ніж за весь час нашого знайомства. Я відчував, що наша гра небавом' урветься, що вона от-от завершиться, адже довго гуляти в неї ми не будемо, а коли настане їй кінець, то буде пізно, і мені не стоялося на місці. Я зумисне не намагався утримати в своїх руках кільце, став у коло і вдавав, ніби не бачу, як воно рухається, хоча насправді пильнував його, поки воно опинилося в руці Альбертининого сусіди, і дівчина зашарілася, звеселена грою, й щосили зареготала. "А ми й справді в дивовижному лісі", — сказала мені Андре, показуючи на навколишні дерева; причому її усмішка призначалася мені одному і була сповнена зневаги до решти учасників гри, ніби лише ми з нею були такі кебетливі, що могли по-спільницькому коментувати гру поетичними заувагами. У своїй делікатності вона дійшла до того, що, правда, без особливого бажання, прокурникала: "Гуляв у лісі якось тхір, гуляв у лісі тхір", — нагадуючи цим людей, які неодмінно влаштовують у Тріаноні забаву в стилі Людовіка XVI або вважають за особливо дотепне заспівати пісеньку, приурочену до таких okazji. Якби я мав час подумати, то, мабуть, зажурився б, бо така імпровізація була б мені неприємна. Але мої думки витали деінде. Ті, хто грав, дивувалися, чому я такий незграба — як це я досі не зумів схопити кільця? А я дивився на Альбертину, таку гарну, таку до всього байдужу, таку веселу; вона не передбачала, що стане моєю сусідкою, тільки-но я нарешті схоплю кільце завдяки маневру, про який вона не здогадувалася і який, коли б вона дізналася про нього, обурих би її. У запалі гри довге волосся Альбертинине розповилося і, спадаючи кучериками їй на щічки, темним своїм обрамленням ще більше підкреслювало їхню рожевість. "У вас коси, як у Лаури Діанті, Елеонори Гвієнської, а також її правнучки, вельми укоханої Шатобріаном. Вам би личило, якби волосся у вас завжди ледь-ледь спадало", — шепнув я Альбертині на вухо, щоб наблизитися до неї. Нараз кільце

перейшло до її сусіди. Я кинувся, рвучким рухом розтис йому кулаки, вихопив кільце, і тоді він став на моє місце в середині кола, а я зайняв його місце поряд з Альбертиною. Ще кілька хвилин тому я заздрих молодикові, дивлячись, як його руки ковзають по мотузочку і весь час стикаються з Альбертининими руками. Тепер настала моя черга, але я надто ніяковів, щоб шукати доторку, з хвилювання не смакував ним і лише чув, як тьохкає і як щемить у мене серце. На мить Альбертина похилилася до мене своїм повним і рум'яним личком, даючи наздогад, що кільце в неї, аби одурити "тхора", не дати йому поглянути в той бік, де кільце було насправді. Я зразу збагнув, що значущі Альбертинині погляди — викрут, а все ж мене схвилював, майнувши в її очах, образ, який вона створила лише в інтересах гри, — образ якоїсь тайни, змови, якої насправді у нас із нею не було, але яку я вже тепер вважав за можливу і яка була б мені дуже приємна. Врадуваний цією думкою, я нараз відчув, що Альбертинина рука торкається моєї, а її палець, ластячись, підлазить під мій палець, але так, щоб інші нічого не побачили. В одну мить для мене викристалізувалося багато надій, які досі чаїлися від мого зору. "Вона користується з гри, аби дати мені відчуття, що я їй подобаюся", — помислив я на вершку блаженства, з якого одразу злетів, тільки-но почув, як розгнівана Альбертина сичить мені: "Та беріть же швидше, я-бо вам цілу годину передаю!" З горя я випустив з рук мотузочок, тхір побачив кільце, кинувся на нього, я знов мусив стати в коло, і тепер я з розпукою дивився на ошалілий танок круг мене, з мене кепкували всі дівчата, хоча мені було не до сміху, а в цей час Альбертина не переставала мене ганити: "Хочеш грати — будь уважний, а то тільки інших підводиш. Не будемо більше запрошувати його грати, Андре, — або він, або я". Андре, яка не дуже захопилася грою і курникала й далі пісеньку "Гуляв у лісі тхір", яку, наслідуючи її, але без захоплення, підхопила Розамунда, захотіла перебити Альбертинине бурчання і сказала, звертаючись до мене: "Вам дуже хотілося побувати у Креньє, а ми зараз за два ступні звідти. Поки ці своєумки казяться, наче їм по вісім рочків, я проведу вас туди гарною стежиною". Андре була зі мною дуже мила, і дорогою я звівся їй, чим мені подобається Альбертина. Андре сказала, що вона також дуже любить Альбертину і що Альбертина чарівна, а все ж мої компліменти на адресу приятельки Андре не потішили. Стежина спускалася вділ, аж це взяв мене за серце спогад дитинства, і я несамохіть пристанув: по землі слалася зубчасте блискуче листя, і я впізнав кущ глоду, та ба! відцвілого наприкінці весни. На мене дихнуло повітрям колишніх богородицьких відправ, недільних днів, забутих вірувань та заблудів. Мені хотілося вдихнути в себе це повітря. Я зупинився, і Андре, зачарувавши мене своєю здогадливістю, дала мені змогу погостити з листям. Я спитав, як ся мають квіти, квіти Глоду, подібні до веселих дівчат, пустотливих, зальотних і побожних. "Панянки давно поїхали", — відповіло мені листя. І може, вони думали, що я хоч і ходжу в їхніх друзях, але не вельми обізнаний з їхнім життям-буттям. Дружити я, мовляв, дружу, але скільки років обіцяю прийти, а все не приходжу. Проте, як Жільберта була моїм першим коханням серед дівчат, так квіти Глоду були моїм першим коханням серед квітів. "Так, я знаю, вони відходять у середині червня, — озвався я, — але мені приємно поглянути на те місце, де вони мешкали. У

Комбре вони приходили до моїх покоїв, їх приводила моя мати, коли я хворів. А потім ми зустрічались у суботу ввечері, на травневому богослужінні. Тут вони на ньому бувають?" — "Авжеж. Цих панянок завжди запрошують до церкви Святого Діонісія Пустельника, у найближчій парафії". — "А як із ними побачитися?" — "О, це вже не раніше ніж у травні наступного року". — "Але вони неодмінно там будуть?" — "Вони бувають там щороку". — "Ось тільки я не знаю, чи втраплю я туди сам". — "Втрапите! Панянки веселенькі, не сміються хіба, як мають співати канти, ото ж-бо ви не заблукаєте, тільки ступите на стежину, зараз відчуєте їхнє благоухання".

Я наздогнав Андре і знову заходився вихваляти Альбертину. Я підносив її до небес і був певен, що Андре перекаже мої слова Альбертині. Але я так ніколи й не почув, чи довідалася щось про це Альбертина. Бо ж у сердечних справах Андре була куди тямущіша за Альбертину, куди тонша у своїй грічності; якимсь одним поглядом, словом, учинком потішити людину, утриматися від суду, здатного уразити, пожертвувати (вдаючи, що це ніяка не жертва) годиною забави, навіть якимсь підвечірком, garden party,^[192] щоб побути з засмученим другом чи подругою, і цим показати, що вона воліє їхнє скромне товариство марнотним розвагам, — ось у чому зазвичай виявлялася її чуйність. У тих, хто знав її ближче, складалося враження, ніби вона схожа на тих боягузливих героїнь, які вміють переборювати в собі страх і чия одвага гідна всякої хвали; складалося враження, що у глибу душі вона аж ніяк не така добра, що вона щохвили показує свою доброту лише через свою душевну шляхетність, вразливість, великодушне прагнення показати себе доброю товаришкою. Вона говорила стільки милих речей про мої взаємини з Альбертиною в майбутньому, що я повірив у її беззастережну підтримку. Але, можливо, випадково, вона ні за холодну воду не взялася, аби поєднати нас з Альбертиною, і я не міг би присягнути, що мої зусилля здобути серце Альбертинине не викликали з боку її подруги таємних каверз та якогось недоброго почуття, з яким вона, зрештою, таїлася і навіть намагалася завдяки своїй душевній делікатності боротися. На властиву Андре увагу до людей, навіть у дрібницях, Альбертина була нездатна, а проте, я не був певен, чи Андре добра по-справжньому, а ось у щирій доброті Альбертининій я згодом переконався. Завше сповнена лагідного потурання до дивовижної легковажності Альбертиної, Андре і словами й усмішками показувала, що вона їй друг, та й поводитися вона як друг. Я щодня бачив, як вона витрачала цілком безкорисливо більше зусиль, ніж дворак, що запобігає ласки у можновладця, на те, аби якнайбільше осипати Альбертину своїми щедротами, аби ущасливити вбогу свою приятельку. Вона була чарівна у своїй лагідності, в кожному своєму смутному й ніжному слові, коли при ній уболівала над Альбертиною вбогістю, і робила їй у тисячі разів більше послуг, ніж якійсь заможній подрузі. Проте як хтось починав сумніватися, чи Альбертина така вже бідна, ледь помітна хмарка отінювала чоло й очі Андре; здавалося, вона в поганому гуморі. А як хтось добалакувався до того, що одружитися Альбертині буде не так важко, як це гадається, Андре рішуче заперечувала і доводила майже люто: "Тим-бо й ба, чоловіка вона не знайде! Я це знаю напевне і тому побиваюся!" Навіть мені Андре, єдина з усієї ватаги, ніколи не

переказувала чогось прикрого, що було б сказано за моїми плечима; ба більше: якщо я сам себе обмовляв, вона вдавала, ніби не вірить, або так тлумачила мої слова, що вони ставали невинними, поєднання таких прикмет ми називаємо тактовністю. Такт — це властивість людей, які, перш ніж вийти з нами на двобій, вихваляють нас та ще й додають, що в нас не було приводу для виклику, додають на те, аби ми самі собі здавалися хоробрішими, — мовляв, ми виявили хоробрість, коли в цьому не було безпосередньої потреби. Ці люди — антиподи тих, хто за таких самих околичностей скаже: "Вам, певно, дуже не хотілося битися, але, з другого боку, ви не могли дарувати такого афронту, вам годі було вчинити інакше". Але кожна палиця на два кінці. Утіха чи бодай байдужість, з якими наші друзі переказують нам щось для нас образливе, свідчать, що вони не входять у наше становище, коли нам це переказують, і втикають у нас шпильку чи ножаку, як у повітряну кулю, а от уміння приховувати від нас усе немиле, що пащекує про нас, або ж уміння приховувати свою власну думку про наше поведження може доводити, що наші приятелі іншого тіста, приятелі тактовні, надзвичайно потайливі. У потайливості нічого лихого нема, якщо тільки друзі справді не думають про нас зле і якщо від того, що їм про нас кажуть, вони уболівають так само, як уболівали б ми самі. Я думав, що це саме стосується Андре, хоча й не був цілком певен.

Ми вийшли з ліска й рушили плетивом досить безлюдних стежок, у яких Андре орієнтувалася дуже добре. "Ну от, — озвалася нараз вона до мене, — це і є ваш славетний Кренье, і вам пощастило: саме в таку пору і за такого освітлення його малював Ельстір". Але я досі не міг оговтатися після падіння під час гри в мотузочок з верха надій. Тим-то я з меншою втіхою, ніж та, якої сподівався, раптом побачив унизу, серед бескеття, де вони ховалися від сонця, Морських Богинь, яких Ельстір вистежив і впіймав над темним проваллям, таким самим чудовим, як на полотні Леонардо, чудородні Тіні, зачаєні й ульотні, прудкі й безмовні, готові при кожному новому напливі світла шаснути під скелю, сховатися в якійсь розпадині й мерщій, скоро вогненна загроза минеться, вернутися до каменя, до водоростей, чию дрімоту під сонцем, цим крушителем скель та вицвілого Океану, вони, нерухомі й легкі стражарі, наче оберігають, тримаючись на воді так, що видно їхнє липуче тіло і пильний погляд темних очок.

Ми наздогнали інших дівчат, і всі гуртом подалися додому. Тепер я знав, що кохаю Альбертину, проте — леле! — освідчуватися їй не збирався. Бо з часів Єлисейських Полів моє уявлення про кохання змінилося, хоча дівчата, в яких я закохувався, були дуже подібні між собою. Передовсім, освідчення, відкриття серця тій, кого я любив, уже не здавалося мені найважливішим актом, необхідним для кохання; а саме кохання здавалося мені нині вже не даністю, а всього лишень суб'єктивною втіхою. І почуття мені підказувало, що Альбертина зробить усе від неї залежне, щоб продовжити мою втіху, якщо тільки про неї не знатиме.

Поки ми йшли назад, Альбертинин образ, розчинений у світлі, випромінюваному іншими дівчатами, був для мене не єдиним. Але як місяць, який удень здається лише

білою хмаркою, тільки що чіткою і незмінною, і знов набирає всієї своєї потуги, тільки-но день померкне, Альбертинин образ, один цей образ, коли я повернувся до готелю, зійшов у моєму серці і засяяв. Переді мною були немовби нові покої. Звичайно, вони вже давно перестали бути ворожими мені покоями, якими я побачив їх першого вечора. Ми безнастанно змінюємо нашу оселю, і в міру того як звичка звільняє нас від учувань, ми усуваємо вадливість фарбування, розміру, запаху, здатну об'єктивізувати нашу досаду. Досі пануючи над моєю вражливістю, тільки, замість мук, даруючи радощі, ті покої вже не були саджавкою погідних днів, чимось наче басейн, де на середині глибини волого леліє світляна блакить, заслонювана віддзеркаленим хвилями летючим запиналом, нематеріальним і білим, як гаряче марево; не були то й покої, сказати б, чистого мистецтва — покої мальовничих вечорів; то були покої, де я прожив так довго, що вже їх не бачив. І от у мене знов розплющилися очі, але тепер я дивився на них з егоїстичного погляду, а це і є погляд любови. Я думав про те, що якби Альбертина до мене зайшла і звернула увагу на гарне, похило повішене свічадо, на гожі засклені книжкові шафи, то я б виріс у її очах. Досі щось на зразок зали для пасажирів, де я проводив певний час, перш ніж помчати на пляж чи до Рівбеля, тепер мої покої знову ставали речовими і відрадними, вони оновлювалися, бо кожную річ у них я розглядав і поцінював Альбертининими очима.

Коли через кілька днів після гри в мотузочок ми зробили дуже далеку прогулянку і тішилися, знайшовши в Менвілі два "повізки" на дві особи, а то б ми не вернулися до обіду, я вже так палко кохав Альбертину, що запропонував їхати зі мною спершу Розамунді, потім Андре, але ще не Альбертині, а потім, умовляючи й далі Андре та Розамунду, привів усіх, хитро аргументуючи міркуваннями щодо пори, дороги й одягу, до переконання, начебто, і сам того не хотівши, що з причин чисто практичних мені краще їхати з Альбертиною, з товариством якої я нібито змирився. На горі мені, кохання рветься до любої йому істоти, і самою розмовою з нею ти не вситишся, а тому, хоча Альбертина всю дорогу поводитися зі мною дуже мило і, довізши її до дому, я відчував себе щасливим, водночас я відчував, що зголоднів за нею дужче, ніж коли ми від'їздили, бо час, проведений з нею удвох, здавався мені лишень прелюдією, аж ніяк не самодостатньою, до того часу, який прийде потім. А проте в ньому була та первісна знада, яка так і залишається неповторною. Я ще ні про що не просив Альбертини. Вона могла тільки здогадуватися, чого я прагну, але, ще будучи непевна, могла й гадати собі, що мене цілком влаштовують стосунки, які не мають якоїсь мети, тимчасом як для моєї приятельки такі взаємини мали таїти в собі невимовне, сповнене сюрпризів сподівання, сподівання роману.

Наступного тижня мене не вабило до Альбертини. Я удавав, ніби волію Андре. Починається кохання, нам хочеться зостатися для коханої незнайомцем, якого вона здатна кохати, але ми відчуваємо в ній потребу, відчуваємо потребу доторкнутися навіть не її тіла, а її уваги, її душі. Ми вставляємо в листа якусь гризькість, яка змусить байдужу просити нас бути з нею ласкавішою, і так кохання, озброєне безвідмовною технікою, затягує нас повторними обертами у триби, де вже годі не кохати і не бути

коханим. Я проводив з Андре ті години, коли інші йшли на якісь розваги, якими, як я знав, Андре залюбки жертвувала задля мене і якими зрештою пожертвувала б і з нехиттю, з великодушності, аби ніхто, та й вона сама, не подумав, що вона дорожить якимись там світськими розривками. Я не хотів викликати в Альбертини ревності тим, що Андре всі вечори проводила тільки зі мною, — я прагнув лише піднести себе в її очах чи бодай не принизити себе, освідчившись про кохання їй, а не Андре. Не мовив я про це й Андре з обави, як би вона не переказала все Альбертині. Коли ми гомоніли з Андре про неї, я вдавав себе холодним, але, по-моєму, її не так ошукувала моя холодність, як мене її позірна легковірність. Вона прикидалася, що вірить у мою байдужість до Альбертини і що прагне якнайтісніше зблизити Альбертину й мене. Правдоподібніше інше: вона сумнівалася в моїй байдужості й не хотіла мого зближення з Альбертиною. Я переконував Андре, що аж ніяк не захоплений її приятелькою, а сам думав лише про те, як би його ближче зійтися з пані Бонтан, яка приїхала сюди на кілька днів і оселилася в околицях Бальбека і в якої Альбертина мала гостити три дні. Звичайно, я це потаїв від Андре; коли ж заговорив з нею про Альбертинину рідню, то розігрував цілковите безприхилля. Чіткі відповіді Андре ніби свідчили, що вона не піддає сумнівам моєї ширости. Чому ж тоді одного разу злетіло з її уст: "А я саме бачилася з Альбертиною тіткою"? Звичайно, вона не додала: "Я вгадала з ваших нібито випадкових слів, що ви тільки й думаєте, як би його підсипатися до Альбертиної тітки". Але, мабуть, з цією думкою, якою Андре ділитися зі мною не стала, в її голові спліталось слівце "саме". Це слово було з того ґатунку, що й деякі погляди, деякі жести, позбавлені логічного, раціонального зерна, яке діє на свідомість співрозмовника, а проте здатні доносити своє правдиве значення, — так людське слово, в телефоні обертаючись в електрику, знову робиться словом на те, аби його почули. Домагаючись, аби Андре викинула з голови думку, ніби я цікавлюся пані Бонтан, я нині відгукувався про неї не просто недбало, а недоброзичливо: мовляв, я знаю цю вар'ятку й обходжу її десятою вулицею. Насправді ж я намагався зустрітися з нею.

Я в'язнув до Ельстіра, але потай від інших, аби він побалакав з нею і звів нас. Він пообіцяв познайомити мене з нею, але не без подиву, бо зневажав її як інтриганку і банальну інтересантку. Зваживши на те, що як я зійдуся з пані Бонтан, рано чи пізно Андре знатиме про це, я подумав, що ліпше довести це до її відома загодя. "Чого всіляко цураєшся, на те й напорешся, — сказав я. — Що може бути нудніше за зустріч із пані Бонтан, але мені цього не уникнути, Ельстір запрошує її та мене". — "Я в цьому не сумнівалася ані на хвилику!" — вигукнула Андре з гіркотою, і її потьмарені досадою очі вп'ялися кудись у простору. Слова Андре дуже неточно передавали її думку, яку коротко можна було б викласти так: "Я бачу, що ви кохаєте Альбертину й зі шкури пнетесь, аби пролізти в її родину". А проте то були безформні, хоч їх і давалося зліпити знов до купи, друзки тієї думки, на яку я наразився і яку, всупір бажанню Андре, тим самим висадив у повітря. В цих словах Андре, так само як і в "саме", найважливіший був підтекст, себто це були такі слова, які (на відміну від слів, сказаних навпрошки) будять у нас пошану чи недовіру, сварять нас із кимось.

Якщо Андре не повірила мені, коли я сказав, що до Альбертининої рідні мені байдуже, значить, вона думала, що я кохаю Альбертину. І, мабуть, це їй радощів не додало.

Зазвичай мої побачення з її приятелькою відбувалися при Андре. Але іноді я бачився з Альбертиною на самоті, і таких побачень я ждав нетерпляче, але вони нічого підбадьорливого мені не приносили, жодне з них не стало зламним, і я щоразу вповав на наступне побачення, але й воно приносило розчарування; так спадали ці гребені один по одному, наче прибії, і давали місце іншим.

Десь через місяць потому як ми гуляли в мотузочок, мені сказано, що завтра вранці Альбертина виїжджає на два дні до пані Бонтан з першим потягом і, щоб не будити подруг, у яких вона мешкає, переночує у Гранд-отелі, звідки іде на вокзал омнібус. Я сказав про це Андре. "Щось мені не віриться, — кисло відповіла Андре. — Зрештою, це вам не стане у пригоді, я певна, що Альбертина не захоче з вами побачитися, якщо прийде до готелю сама. Це протизаконно, — додала Андре, послуговуючись визначенням, яке вона з деякого часу дуже любила уживати в значенні "непристойно". — Я кажу це так певно, бо добре знаю Альбертинині погляди. Особисто мені байдуже, побачитеся ви чи не побачитеся. Моя хата скраю".

До нас пристав Октав і, випереджаючи запитання, сказав Андре, скільки очок він набрав учора на Гольфі, потім надійшла Альбертина, для якої її чортик правив за якийсь рожанець. Завдяки чортикові їй було не нудно провести кілька годин на самоті. Коли вона до нас прилучилася, мою увагу привернув задерикуватий кінчик її носа, про який я останні дні, згадуючи Альбертину, зовсім не думав; пукатість її чола під чорним волоссям ніяк не пов'язувалася — і це вже не вперше — з тим невиразним уявленням, яке у мене від нього збереглося, а його білота так і брала на себе мої очі; обтрушуючи порошок спогадів, Альбертина воскресала переді мною.

Гольф привчає до розваг самотніх. Чортик, звісно, теж. Одначе, прилучившись до нас, Альбертина грала й далі, підтримуючи розмову, — так дама, розважаючи гостей, не перестає плести на дротах. "Подейкують, — звернулася вона до Октава, — маркіза де Вільпарізіс поскаржилася вашому батькові (і в цих словах я зразу вхопив звичні для неї нотки; щоразу, коли я нібито переконувався, що забув ці нотки, я зараз же пригадував, що за ними вже були зринали переді мною французьке личко Альбертинине і рішучий її погляд. Я міг би бути сліпим і все-таки чудово знати, що вона моторна і що є в ній щось провінційне; і моторність і провінційність лунали в її голосі й прозирали в кінчику носа. Одне було варте іншого, одне доповнювало інше, і голос у неї був такий, яким, кажуть, буде людський голос у фототелефоні потонних літ: у його звукові чітко різьбиться зоровий образ). Та вона не лише вашому батькові написала, а ще й бальбецькому мерові, щоб на надбережжі більше не гуляли в чортика, опука влучила їй в обличчя". — "Так, я чув. Це дурниця! Тут і так мало розваг".

Андре до розмови не мішалася, вона не знала, так само зрештою, як Альбертина і Октав, маркізи де Вільпарізіс. "Навіщо було цій дамі зчиняти такий шарварок? — нарешті озвалася Андре. — Опука влучила в стару Камбремер, але ж вона не

скаржилася". — "Зараз я вам поясню, в чому тут різниця, — поважно сказав Октав, витираючи сірника, — по-моєму, пані де Камбремер — великосвітська дама, а пані де Вільпарізіс — пройдисвітка. Ви сьогодні будете на гольфі?" І він покинув нас разом з Андре. Ми з Альбертиною zostалися вдвох. "Ось бачите, — сказала Альбертина. — Я почала зачісуватися, як подобається вам, подивіться-но на це пасмо. Всі з мене збиткуються, і ніхто не знає, для кого я так зачісуюся. Тітка теж жартуватиме з мене. Я й тітці нічого не скажу". Я дивився збоку на Альбертинині щічки: звичайно бліді, зараз від припливу крові вони пашіли, вони блищали, як блищать іноді зимового ранку не цілком освітлені сонцем, схожі на рожевий граніт камені, які дихають радістю. А от радість дивитися зараз на Альбертинині щічки була така сама захоплива, але вони будили інше бажання — не прогулянки, а поцілунку. Я спитав, чи правда те, що я чув про її найближчі наміри. "Так, — відповіла вона, — я переночую у вашому готелі і ляжу ще перед вечерею — я трохи застудилася. Посидите зі мною, поки я повечеряю в ліжку, а потім ми погуляємо, в що захочете. Мені було б приємно, якби ви завтра вранці приїхали на вокзал, та боюся, як би це не здалося дивним, — не Андре, Андре розумниця, — а іншим, які мене проводжатимуть, розкажуть тітці, і з цього вийде ціла історія; але сьогоднішній вечір ми можемо провести удвох. Тітка про це не дізнається нічого. Піду попрощаюся з Андре. Отож-бо, до побачення! Приходьте раніше, щоб довше побути разом", — додала вона, всміхаючись. Ці слова перенесли мене в часи ще дальші, ніж ті, коли я кохав Жільберту, в ті, коли кохання уявлялося мені не лише абстрактним поняттям, а й чимось цілком досяжним. Жільберта, яку я бачив на Єлисейських Полях, була не тією, яку я віднаходив у собі самому, тільки-но зоставався сам, тимчасом як у достеменну Альбертину, яку я бачив щодня, сповнену, як мені здавалося, міщанських забобонів і, мабуть, дуже відверту зі своєю тіткою, нараз утілилася Альбертина уявна, та, яка, як мені уявлялося, коли ми ще не були знайомі, глипала на мене на пляжі, та, якій, коли вона озиралася на мене, наче не хотілося іти геть.

Обідати я мав з бабусею; я відчував, що між нами стоїть таємниця. Так само себе почуватиме й Альбертина, бо завтра на проводах її приятельки не знатимуть про те нове, що нас із нею тепер єднає, і пані Бонтан, цілуючи сестриницю в чоло, і гадки не матиме, що між ними я, що я в цій зачісці, яку Альбертина почала носити з таємною метою сподобатись мені, хто досі заздрих пані Бонтан, бо вона спокревлена з тими самими людьми, що і її небога, вона водночас із нею носила жалобу, їздила з візитою до тих самих родичів; і ось тепер я означаю для Альбертини навіть більше, ніж її тітка. У тітки вона думатиме про мене. Що мало відбутися зараз, я не уявляв ще собі. У кожному разі в Гранд-отелі і в теперішньому вечорі я не відчував пустки; її заповнить моє щастя. Я викликав ліфт, аби піднятися до Альбертининої кімнати, повернутої вікнами на долину. Найлегший рух, приміром, той, який я зробив, сідаючи на лавку в ліфті, був мені приємний, бо відгукувався у моєму серці; на линви, з допомогою яких підносився вгору ліфт, на кілька приступок, якими я ще мав піднятися, я дивився як на пасовий механізм, як на матеріальні підступи моїх радощів. Я мав тільки ступити кілька

кроків по коридору до того номера, де було коштовне рожеве тіло, — до номера, який, навіть як там і стануться чудовні події, збереже свою буденність, свою подібність — для несвідомого пожилиця — до будь-якого іншого номера; і ця його особливість зробить із тих речей, що в ньому, вперто мовчазних свідків, сумлінних повірників, надійних охоронців розкошів. Ці кілька кроків від сходового помістка до Альбертиного порога, ці кілька кроків, яких уже ніхто не міг стримати, я ступав з любовою, з побоюванням (ніби занурений у якусь нову стихію, ніби, простуючи вперед, я поволеньки переносив щастя) і водночас із новим для мене відчуттям усесили, зі свідомістю, що нарешті я вступаю у володіння спадком, належним мені справіку. Потім я раптом подумав, що сумнівів тут бути не може: вона сказала мені, щоб я прийшов, коли вона буде в ліжку. Все зрозуміло! Я затрепетав з радощів, ледве не збив з ніг Франсуазу, яка йшла мені назустріч, я з вогненними очима біг до номера моєї приятельки. Я застав Альбертину в ліжку. Відкриваючи шию, біла сорочка міняла риси її личка, розпашілого чи то тим, що вона утрілася в постелі, чи то з гарячки, чи то тим, що недавно повечеряла; я подумав про барви, які кілька годин тому бачив біля себе на пляжі і смак яких міг нарешті відчутти; її щічку протинало згори донизу пасмо чорного і хвилястого волосся, яке вона, на догоду мені, розпустила. Вона дивилася на мене з усмішкою. За нею, у вікні, біліла під місяцем долина. Гола шия Альбертини й розшарілі її щічки так п'янили мене, — тобто достеменною був для мене зараз не реальний світ, а нурт чуттів, які я ледве стримував, — що порушувалася рівновага між безконечним і незнищеним життям, що точилося в глибині мене, і життям Усесвіту, таким нікчемним проти нього. Море, видне у вікно по один бік долини, туті перса поблизьких менвільських скель, небо, місяць, ще не в зеніті, — все це здавалося легшим за пір'їнку моїм очним яблукам, — адже я відчував, як вони вирячились, як стужавіли і могли б двигати на своїй делікатній поверхні куди важчу кладь, бодай навіть усі гори круга земного. Весь обрій не міг би заповнити моїх очниць. Та й життя всієї природи здалося б мені надто жалюгідним, гомін моря уявлявся б мені надто кволим проти якнайглибшого подиху, що здійсмав мої груди. Я нахилився до Альбертини, аби поцілувати її. Якби я знав, що зараз умру, то поставився б до цього спокійно або, точніше, подумав би, що це неможливо, бо життя було не поза мною, воно було в мені. Я всміхнувся б поблажливо, якби якийсь філософ сказав, що рано чи пізно настане день, коли мені випаде померти, що мене переживуть вічні сили природи, природи, під божистими стопами якої я всього лишень порошинка; що й по мені існуватимуть круглі, повногруді скелі, море, місячне сяйво, небеса! Як же це може бути, як світ може тривати довше, ніж я, якщо я не загублений у ньому, якщо він, навіки замкнений у мені, ще й далеко не всього мене наповнює, у мені, де, я відчуваю, знайдеться ще стільки місця для сили-силенної інших скарбів, і тому зневажливо звалюю в один кут небо, море та скелі? "Перестаньте, бо я подзвоню!" — гукнула Альбертина, бачачи, що я хочу накинутися на неї з поцілунками. Але я сказав собі, що дарма дівчина запрошує до себе молодика потаємці, так, щоб не дізналася тітка, і що чия відвага, того й перемога; я був такий збуджений, що кругле Альбертинине личко, осяяне ніби світлом нічника зсередини, набуло в моїх очах

незвичайної пластичності і, наслідуючи оберти вогненної сфери, закрутилося, як постаті Мікеланджело, підхоплені нерухомим, але запаморочливим виром. Зараз я спізнаю запах, смак цього незнаного мені рожевого плоду. Аж це я почув гвалтовний, довгий і різкий звук. Альбертина дзвонила щосили.

Я гадав, що моє кохання до Альбертини не спирається на прагнення фізичної облади. Але коли цей вечір довів мені, що така облада, мабуть, неможлива, і я (хоч при першій нашій зустрічі на узмор'ї гадав, ніби Альбертина зіпсута) по довгому ваганню буцімто дійшов твердого переконання, що Альбертина дівчина дуже порядна (коли через тиждень, повернувшись від тітки, вона сухо кинула мені: "Я вам вибачаю, дуже шкода, що завдала вам прикрощів, але більш ніколи так не робіть"), то я дізнав чогось протилежного тому, що пережив, коли Блок запевнив мене, ніби всі жінки доступні: замість живої дівчини я побачив воскову ляльку; і поступово моє прагнення проникнути в її життя, піти до неї в той край, де минуло її дитинство, прилучитися через неї до спорту відвернулося від неї, цікавість знати її думку щодо того чи іншого не пережила моєї віри в те, що я зможу її поцілувати. Мої марення — а я ж гадав, ніби вони існують незалежно, — покинули її, тільки-но я перестав гріти надію на обладу. Тепер маренням моїм було вільно — залежно від того, котра з дівчат сьогодні надто надила мене до себе, а головне, залежно від того, кого з них я з найбільшою певністю в успіхові міг сподіватися завоювати, — перенестися на першу-ліпшу Альбертинину приятельку і насамперед на Андре. А проте, аби не було на світі Альбертини, може, я не зазнавав би з кожною дниною все більшої втіхи від уваги до мене Андре. Про те, що Альбертина дала мені відкоша, вона нікому не сказала. Вона була одна з тих гарненьких дівчат, які замолоду завдяки своєму повабу, а надто завдяки своєму завжди трохи загадковому чарові, усій своїй незрозумілій гожості, живленій, можливо, запасами життєвої снаги, якими користуються ті, кого не так гойно ущедрила природа, скрізь — у сімейному колі, серед подруг, у світі — мають більший успіх, ніж ті, хто гарніша, ніж ті, хто багатша за них; вона була однією з тих, від кого ще перед їхнім вступом у пору кохання, а надто — коли та пора для них настає, вимагають більшого, ніж вимагають вони, і навіть більшого, ніж вони можуть дати. Альбертина уже в дитинстві звикла до захоплення подружок, зокрема до захоплення Андре, хоча Андре була куди розвиненіша за неї і сама це розуміла. (Можливо, саме несвідома притягальна сила, яку мала Альбертина, і була початком та підставою виникнення ватаги.) Ця притягальна сила відчувалася навіть на відстані, у блискучішому товаристві, де танцювати панну Альбертину запрошувано частіше, ніж дівчат шляхетнішого коліна. Цю безпосажну дівчину, яка жила бідно на ласці пана Бонтана, чоловіка непевного, схильного її спекатися, кликали не лише на обід, а й у гостину люди, якими Сен-Лу погордував би, але які засліплювали своєю пишнотою матерів Розамунди та Андре, жінок дуже багатих, але з ними незнайомих. Так, скажімо, Альбертина жила по кілька тижнів у родині голови управи великої залізничної компанії. Жінка цього фінансиста приймала у себе значних осіб і ніколи не запрошувала на свій "журфікс" матері Андре, яка, хоч і мала її за невігласку, дуже

цікавилася всім, що відбувалося в оселі фінансиста. Ось чому вона щороку вмовляла Андре запросити Альбертину погостювати в них на віллі; вона доводила, що це добре діло — дати змогу пожити біля моря дівчині, яка не має коштів на подорож і про яку тітка майже, не дбає; звичайно, мати Андре не сподівалася, що банкір і його жінка, дізнавшись, як вона та її донька гостять Альбертину, будуть про них доброї думки; тим паче, вона не розраховувала, що Альбертина, хоч яка привітна і спритна, доб'ється запрошення для неї чи бодай для Андре на garden party до фінансиста. Але щовечора за обідом, прибираючи погордливої і байдужої міни, вона захоплено слухала Альбертинині розповіді про те, що діялося в замку, коли вона там мешкала, і кого там приймали, хоча мати Андре знала майже всіх у вічі або з імені. Сама навіть думка, що вона має про них невиразне уявлення, точніше, зовсім його не має (вона називала таких людей своїми "давніми знайомими"), викликала у матері Андре тінь меланхолії, — хоча розпитувала вона крізь зуби, пихато і з нехиттю, — і могла б посіяти у ній неспокій та непевність свого становища в суспільстві, якби вона сама себе не підбадьорювала і не "поверталася до реальності", мовлячи метрдотелеві: "Скажіть кухареві, що горошок цупкий". Тоді вона знову віднаходила погідність духу. Вона налаштувалася пошлюбити Андре з чоловіком, певна річ, із путящої родини, але таким заможним, аби вона могла мати кухаря та двох візників. Так вона уявляла підвалини, запоруку міцності становища. Але той факт, що Альбертина обідала в банкіровому замку з тією чи тією дамою і що одна з них запросила Альбертину погостювати у неї взимку, в очах матері Андре таки підносило Альбертину, але це любісінько вживалось у неї зі зневагою до знедаланої Альбертини, зневагою, посилюваною ще й тим, що пан Бонтан зрадив свій штандар і, за чутками, бувши причетний навіть до "Панами", тягнув тепер руку за урядом. Це не перешкоджало зрештою матері Андре з правдолюбства кидати громи на голови тих, хто нібито вважав, ніби Альбертина низького роду. "Отакої! Роду якнайкращого! Вона з тих Сімоне, що пишуться через одне "н", еге ж!" Звісно, в тому середовищі, де все вирішують гроші, де гожість запорука того, що дівчина матиме вступ до дому, але не тому, що її посватають, Альбертина не могла сподіватися на "пристойний" шлюб, себто не могла скористатися схилянням перед нею, бо воно, схиляння, не надолужувало її вбозтва. А проте сам її "успіх", хоча й не подавав їй матримоніальних сподіванок, все ж будив заavidки у деяких злосливих матерів, лютих на Альбертину за те, що її вітала в себе як "рідну дочку" жінка банкіра і навіть мати Андре, з якими вони були заледве знайомі. Ось чому вони казали тим, хто дружив і з ними, і з тими двома дамами, що ті дві дами були б обурені, якби знали істину, знали про те, що Альбертина буцімто розповідає одній (і *vice versa*)^[193] про все, що дізналася про іншу, буди знеобачки втаємниченою в інтимний бік її життя, буцімто вона роздзвонила силу-силенну маленьких секретів, розголошення яких було б геть-то неприємне для зацікавленої особи. Заздрісниці пускали плітки на те, щоб їх підхопили інші, на те, щоб посварити Альбертину з її опікунками. Але їхні підступи, як це часто буває, провалилися. Надто вже відгонило все заavidками, і пліткарки домагалися лише того, що їх зневажувано ще більше. У матері Андре склалася про Альбертину цілком

певна думка, і схитнути її було годі. Вона вважала Альбертину за "піддурену", але за добру в душі дівчину, в якої на умі тільки одне, як би догодити іншим.

Хоча така незвичайна славетність Альбертинина не заповідала жодних практичних наслідків, зате вона назнаменувала приятельку Андре ціхою, прикметною для того, хто шукає знайомства, але сам на знайомство не набивається (ціхою, природною з тих самих мотивів у найвищому товаристві, у незвичайно гожих дам), того, хто не хизується своїми успіхами, а, радше навпаки, їх приховує. Альбертина ніколи не казала: "Він пропадає за мною", вона про всіх говорила дуже доброзичливо, немовби запобігала ласки в інших, шукала з ними знайомства. Коли при ній мова заходила про молодика, який за кілька хвилин перед тим осипав її віч-на-віч гіркими докорами за те, що вона відмовилася від побачення з ним, вона мало того, що не хвалилася своєю перемогою, мало того, що нітрохи на нього не гнівалася, а ще й захоплювалася ним: "Він славний хлопчина". Їй було навіть прикро, що вона подобається, бо цим викликала досаду в інших, а вона ж народилася, щоб робить людям приємне. Вона так любила робити приємне, що навіть удавалася до брехні, до якої охочі деякі ділові люди, деякі кар'єристи. Цей різновид нещирости, притаманний у зародковому стані багатьом, полягає в тім, що людина не обмежується самим учинком, приємним тій чи тій особі. Скажімо, якщо Альбертинина тітка хотіла, щоб сестриниця їхала з нею з якоюсь нудною візитою, то Альбертина, погодившись, могла б дістати цілковиту моральну втіху через те, що це приємно тітці. Але господарі зустрічали її радо, і вона вважала за свій обов'язок сказати їм, що вона давно мріяла з ними побачитися і що, скориставшись з нагоди, вона попросила тітку, аби та взяла її з собою. Але це ще не все: Альбертина зустрічала там свою подругу, яку спіткала велика рахуба. Альбертина казала їй: "Я боялася, що тобі дуже важко самій, я подумала, що зі мною тобі буде легше. Як хочеш, ходімо звідси кудись іще, я все для тебе зроблю, аби ти лише не журилася" (і тут вона була щирісінька). Але бувало й так, що фальшива мета нівечила мету реальну. Коли Альбертина збиралася просити подругу про якусь послугу, вона задля цього їхала до якоїсь дами. Але, явившись до цієї милої і симпатичної дами, Альбертина несамохіть улягала засаді добування з одного й того самого вчинку множинної користі і, скоряючись найкращій спонуці, вдавала, ніби приїхала ради втіхи побачитися з господинею дому. Господиня була дуже зворушена тим, що Альбертина приїхала здалеку лише з дружніх почуттів. Бачачи, що дама схвильована мало не до сліз, Альбертина любила її зараз дужче, ніж колись. Закінчувалося ж це ось чим: Альбертина брехала, ніби приїхала сюди з дружніх почуттів, але втіха приязні брала над нею таку силу, що вона починала боятися, як би дама не запідозрила нещирости її справді доброзичливого до неї ставлення, якщо вона попросить за свою подругу. Дама може подумати, ніби Альбертина тільки задля цього до неї й приїхала, як воно й було на правду, і зробити висновок, що просто собі побачитися з нею Альбертині не хочеться, а це вже дурниці. І Альбертина йшла геть, так і не зважившись попросити за подругу, — достоту як деякі чоловіки, які, сподіваючись на успіх у жінки, бувають надміру запобігливі і, щоб вона не подумала, ніби це запобігливість із корисливою метою, не

освідчуються їй у коханні. В інших випадках усе ж не випадало казати, що Альбертина достеменно мету складає у жертву побічній, народженій у перебігу дії, але обидві її цілі були такі між собою несумісні, що аби той, хто розчулився, дізнавшись від Альбертини про першу її мету, почув про другу, його розчулення замінилося б одразу на найглибшу досаду. Далі в нашому оповіданні ця суперечність пояснюється. А поки що наведемо приклад зовсім іншого стибу, як доказ, що такі суперечності дуже часті в найрозмаїтіших ситуаціях. Чоловік оселив свою полюбовницю в місті, де стоїть постоем полк. Жінка, обізнана багато з чим, ревнує його і засипає його з Парижа розпачливими листами. Аж це коханці випало на один день поїхати до Парижа. Чоловік не може відмовити коханці у просьбі поїхати з нею і бере звільнення на добу. Але він людина добра, думка, що жінка через нього мучитиметься, для нього нестерпна, тож він являється до неї і, заливаючись дрібними слізьми, каже, що, стурбований її листами, він знайшов привід, аби вирватися до неї, втишити її й обійняти. Виходить, він скористався цією поїздкою як приводом, щоб довести своє кохання і полюбовниці, і дружині. Але якби жінка довідалася, чому він приїздив до Парижа, радощі, безперечно, змінилися б для неї стражданням, хіба що довгоочікуване щастя побачитися з цим невірником заглушило б біль від його брехні. Серед тих, хто найпослідовніше застосовував систему множинності цілей, був, як на мене, пан де Норпуа. Вряди-годи він зголошувався посередникувати між двома розсвареними приятелями, за що й сподобився слави вельми послужливої людини. Проте маркізові було мало переконати того, хто просив його прислужитися, що він робить послугу лише ради нього, другому він розтлумачував, що пішов на це аж ніяк не на настійну вимогу першого, а в інтересах другого, і йому неважко було втовкмачити це співрозмовникові, загодя певному, що він має діло з людиною, "вельми догодливою". Оттак, ведучи подвійну гру, ведучи те, що мовою рахівників іменується бухгалтерією з подвійним дном, він ні разу себе не ославив, а надані ним послуги не лише не захитали, а ще й, навпаки, зміцнили його авторитет. Будь-яка буцімто подвійна маркізова послуга подвійно помножувала його репутацію послужливого друга, причому послужливого з тямом, який цілить завжди в десятку, доводить справу до успішного кінця, в чому переконувала вдячність, висловлювана обома зацікавленими сторонами. Це лукавство у послужливості було — не без винятків, як у кожної людини — важливою рисою вдачі маркіза де Норпуа. У міністерстві колишній дипломат часто вдавався до послуг мого батька, а той був такий простодушний, що вірив, ніби маркіз, навпаки, прислужується йому.

Альбертина мала такий успіх, якого навіть не домагалася, їй не треба було сурмити про свої перемоги, ось чому вона нікому навіть не заїкнулася про сцену, яка розігралася між нами при її ліжку і про яку якась шерпа роздзвонила б на весь світ. Зрештою її поводження під час цієї сцени так і залишилося для мене загадкою. Гіпотезу про її бездоганну цноту (гіпотезу, з допомогою якої я спершу пояснював собі, чому Альбертина так люто дала мені одкоша, і яка зрештою не пов'язувалась у моєму уявленні про доброту, про вроджену шляхетність моєї подруги) я кілька разів переробляв. Ця гіпотеза суперечила тій, яку я висунув при першій моїй зустрічі з

Альбертиною. Скільки її вчинків, що свідчили про інше, про її увагу до мене (увагу лагідну, іноді неспокійну, чуйну, сповнену ревностів до Андре), оточувало звідусіль ту поривчастість, з якою вона, аби здихатися мене, смикнула за дзвінок! Зрештою чому ж вона запросила мене провести вечір при її ліжку? Чому, розмовляючи зі мною, добирала таких пестливих слів? Чим пояснити хіть побачитися з приятелем, страх, що він воліє твою подругу, бажання зробити йому приємне, романтичне запевнення в тому, що ніхто не дізнається про вечір, проведений удвох, чим усе це пояснити, якщо ти відмовляєш йому в такій простій насолоді і якщо для тебе це не насолода? Попри все я ніяк не міг повірити, що Альбертинина цнота сягає аж так далеко, і навіть загадувався, чи не ховається під її поривчастістю кокетство, їй, скажімо, примарилося, ніби від неї негарно пахне, і вона боялася, як би це не віднадило мене від неї, або ж помисливість: не знаючи любовної гри, вона, скажімо, уявила, що моя нервовість заразлива і передасться їй через поцілунок.

Альбертина була, безперечно, засмучена тим, що не вдовольнила мене, і подарувала мені золотого олівчика через ту збочену жалісливість людей, яких зворушила наша увага і які, відмовивши нам у тому, чого домагалася від них наша увага, хочуть бодай чимось іншим нам догодити: критик замість писати хвалебну рецензію, запрошує повістяра на обід, дукиня не бере з собою сноба до театру, а натомість дає йому свою ложу на той вечір, коли її на виставі не буде. Так само, буває, тих, хто робить найменше і міг би взагалі нічого не робити, сумління змушує зробити бодай щось. Я сказав Альбертині, що дуже радий олівцеві, але не так, як був би радий того вечора, коли вона прийшла ночувати до готелю, якби вона дозволила себе поцілувати. "Для мене це було б таке щастя! Ну що б це вам зашкодило? Мене дивує ваша відмова". — "А я дивуюся тому, — заперечила вона, — що ви дивом дивуетесь. З якими ж це дівчатами зналися ви переді мною, якщо вас уразило моє поводження?" — "Мені прикро, що я вас розгнівав, але я досі не почуваюся винуватцем. По-моєму, тут нічого такого нема, і я не розумію, чому дівчина не може зробити приємне, якщо це їй нічого не варто. Будьмо щирими, — вів далі я, згадавши, як вона та її приятельки ганили подругу актриси Дії, і поклавши собі якимось принатуритися до її уявлень про моральність, — я не хочу сказати, що дівчина може дозволити собі все і нічого неморального тут немає. Днями ви мовили про те, що одна шмаркачка, мешканка Бальбека, має якісь взаємини з акторкою, — як на мене, це гидота, така гидота, аж я починаю думати, що якісь вороги очорнили її і що все це брехня. Мені це видається неймовірним, диким. Але дати поцілувати себе, ба більше, дозволити приятелеві, адже ви називаєте мене своїм приятелем..." — "Так, ви мій приятель, але я мала і перед вами приятелів, я була знайома з молодиками і, запевняю вас, їхні дружні почуття були такі самі міцні. А проте ніхто з них собі цього не дозволяв. Вони знали, що дістануть ляща у пику. Та вони й не думали про це, ми, нікого не боячись, не криючись, по-товариському ручкалися, про поцілунки не було й мови, але цим душа наша не журилася. Ну так ось, якщо вам дорога дружба зі мною, то радійте: коли я вам вибачаю, виходить, ви подобаєтеся мені аж-аж. Але я певна, що вам на мене начхати. Признайтеся, ви

захоплені Андре. Якщо розібратися, ви маєте рацію, вона куди краща за мене, вона диво! Ох, хлопці, хлопці!" Попри всю гіркоту мого розчарування, щире освідчення Альбертинине викликало в мені глибоку до неї пошану і сповнило ніжністю. І, може, саме ця ніжність мала для мене важливі й прикрі наслідки, бо ця пошана зародила у мені майже родинне почуття, створила несхитне духове ядро мого кохання до Альбертини. Таке почуття може спричинити дуже важкі переживання. Адже щоб посправжньому страждати через жінку, треба в усьому їй вірити. У цю хвилину цей зародок пошани, приязни жив у моїй душі як запорука. Сам собою він не міг би бути перешкодою для мого щастя, якби не зростав, а зоставався, яким був, у байдужій залякlostі, впродовж наступного року, надто ж тепер, наприкінці моєї першої бальбецької поїздки. Він жив у мені як гість, якого розумніше було б вигнати, але якого безбоязно залишають, бо на разі він виглядає цілком невинним — такий цей зародок мізерний і так йому самотньо в чужій душі.

Мої марення могли тепер вільно перенестися на будь-яку Альбертинину подружку і, передусім, на Андре, уважність якої не так би мене розчулювала, якби я не був певен, що про неї знає Альбертина. Звичайно, вдаване вирізнення, яким я вже давно обдаровував Андре, правило для мене — завдяки частим розмовам, вихлюпам ніжності — за щось наче готовий матеріал для кохання до неї — для кохання, якому допосі бракувало щирости і яким тепер, коли моє серце знов вирвалося на волю, я міг би її покохати. Але Андре була надто реалістична, надто нервова, надто хвороблива, надто подібна до мене, і моя душа не могла запалати до неї любовним вогнем. Хай Альбертина здавалася мені тепер пустою, але я надто добре знаю, чого сповнена Андре. При першій зустрічі на узмор'ї я подумав, що переді мною коханка перегонника, схибнута на спорті, а вона сказала мені, що взялася до спорту за порадою лікаря, аби вилікуватися від неврастенії і налагодити травлення, і що найкраща пора в її житті — робота над перекладом роману Джорджа Еліота. Моє розчарування в Андре — наслідок хибного уявлення про неї — не справило на мене, власне, жодного впливу. То була одна з тих похибок, які в разі, якщо вони сприяють зародженню кохання і усвідомлюються як похибки, коли вже поправити щось годі, стають для нас джерелом муки. Такі похибки — вони можуть бути і не такими, як моє хибне уявлення про Андре, можуть бути і протилежними, — часто зумовлюються, як у випадку з Андре, тим, що людина намагається зовні і своїми звичками на когось скидатися і створити попервах ілюзію. Гра, наслідування, бажання порвати за собою і добрих і злих додають до схожости у зовнішності позірно схожу манеру висловлюватися, позірно схожу жестикуляцію. Деякі різновиди цинізму та жорстокости не витримують випробування, як не витримує його певний різновид доброти, певний різновид шляхетности. Як часто ми відкриваємо марнославного скупаря в людині, відомій своєю щедрістю, і навпаки, вбачаємо в чесній, обплутаній забобонами дівчині суцю Мессаліну тільки через те, що вона хизується своїми уявними гріхами. Я вірив, що Андре — натура здорова і проста, а вона тільки хотіла бути здоровою, як, може, багато хто з тих, кого вона вважала за здорових і хто насправді зовсім не був такий, подібно до того як червонопикий

черевань у білій фланелевій куртці не конечно має бути Гераклом. Але іноді для нашого щастя не байдуже, що той, кого ми кохали, мавши його за здоров'я, — насправді хворий і черпає здоров'я в інших, — так позичають світло планети, так деякі тіла тільки проводять електрику, та й годі.

А проте Андре, як і Розамунда та Жізель, доводилася Альбертині приятелькою, навіть ближчою, ніж вони, ті, хто проводив з нею час і так уміло наслідував її, що при першій зустрічі я плував їх одну з одною. Ці дівчата, галузки троянд, знадливі найперше тим, що вирізнялися на тлі моря, — були ще й досі нерозлийвода, як і за часів, коли я був з ними незнайомий і коли поява будь-якої з них глибоко хвилювала мене, заповідаючи близькість усієї ватаги. Ще й нині, побачивши одну з них, я відчував утіху, що в неї якусь часточку — як її виміряти? — вносило чекання скорої зустрічі з іншими, але навіть якщо вони того дня і не з'являлися, я просто переймався втіхою від розмови про них та від свідомості, що їм перекажуть, що я йшов на надбережжя.

То були вже не просто чари перших днів, то була найправдивіша жага кохати — байдуже, кого з них, так природно одна дівчина переходила в іншу. Але найбільшою моєю журбою було б, якби від мене одвернулася та дівчина, яка мені особливо подобалася, але зараз потому сподобалася б ще більше, бо тепер вона явилася б середохрестям моєї туги і моїх мрій, які нерозрізняльно витали над усіма, вона, та, що від мене одвернулася б. Зрештою в цьому разі я б за всіма її приятельками, в чиїх очах я небавом утратив би всякі чари, несвідомо тужив би, тужачи за нею, і признався б їм у тому незвичайному збірному коханні, яким політичний муж чи актор любить публіку і не може втішитися, якщо вона, шанувальниця його, нараз до нього охолоне. У мене навіть з'являлися раптом надії на те, що я знайду собі шанувальницю в особі іншої — тієї, хто, прощаючися зі мною ввечері, сказала щось значуще, пустила мені бісики, які перенесли на другий день усі мої марення на неї.

Мої сніння надто заласно ширяли тепер між ними, бо на цих живих личках уже достатньо вmaterіли характерні їхні риси, отожд-бо можна було схопити, хоча б він потім і мінявся, їхній пластичний, плинний образ. Відмінності між дівочими личками аж ніяк не визначалися відмінностями в довжині й широті рис, які, попри їхню кричущу, здавалося б, несхожість, були, по суті, майже однакі. Але ми пізнаємо обличчя не математичним шляхом. Воно — це пізнання — починається не з виміру окремих ліній, воно йде від виразу, від цілого. У Андре, приміром, винозорість лагідних очок ніби співвідносилася з вузьким носом, таким тонким, наче то була єдина крива лінія, проведена лише на те, щоб нею самою продовжити схильність до м'якості, поділеної над нею подвійною усмішкою поглядів-близнюків. Така сама тонка лінія йшла у неї в волоссі, нерівна, глибока, схожа на борозну, проведену вітром на піску. І це, мабуть, було у неї спадкове: зовсім сиве волосся матері Андре, збите достоту так само, утворювало то пагорби, то западини, подібно до снігових заметів та бакаїв, залежних від нерівності ґрунту. Звісно, проти тонко окресленого носа Андре ніс Розамунди мав куди ширші площини, він скидався на високу вежу на найміцнішій підмурку. Хоч загального виразу цілком досить, аби викликати враження величезної різниці між

істотами, відмінними між собою безконечно непомітними знаками, а з другого боку — хоч найменша дрібниця сама собою може створити цілком неповторний, індивідуальний вираз, усе ж взаємну неспівмірність дівочих облич виявляла не лише помітна розбіжність у малюнку та своєрідності виразу. Личка моїх приятельок ще яскравіше виокремлював колорит, і не стільки мінливою пишнотою тонів, — таких розмаїтих, що я відчував (як стоячи перед Розамундою, обіллятою жовтаво-рожевим світлом, у якому світили зеленню ще й очі, так і стоячи перед Андре, білі щічки якої чітко відтінялися чорнявою волоссю) таку саму втіху, як коли б дивився то на герань, вибуялу при осяяному сонцем морі, то вночі на камелію, — скільки тим, що нескінченно маленька різниця в лініях зростала до неймовірності, співвідношення площин змінювалися неспізнано завдяки новому елементові, елементові фарби, цьому розподільникові відтінків, який є водночас і великий відновлювач і перетворювач вимірів. І ось, залежно від того, чим личка (мало відмінні між собою будовою) заливалися: полум'ям рудого, з рожевим полиском, волоссю чи білим світлом матової блідості, вони видовжувалися або ж розширювалися, оберталися на щось інше, мов аксесуари російських балетів, що за денного світла були звичайнісінькими паперовими кружальцями, але Бакстів геній темно-рожевим або місячно-голубим освітленням перетворював їх на тверду туркусову інкрустацію на палацовому фасаді, або на ніжну бенгальську троянду, що м'яко розпускається у квітучому саду. Отож-бо, взявшись вивчати личка, ми їх міряємо, але як малярі, а не як землеміри.

З Альбертиною все було так само, як і з її приятельками. В деякі дні, змарніла, з сірим личком, похмура, з клинцями фіялкової прозорості на денці ока, як це буває на морі, вона, здавалося, дихала смутком вигнанки. В інші дні бажання прикипали до лискучої поверхні її гладенького личка, і воно не пускало їх далі; якщо мені щастило кинути на неї погляд скося, то я бачив, що на її щічках, матових на поверхні, як білий віск, прозирала рожевість, і це будило палку жагу поцілувати її, упіймати цей інший, легкий відтінок. Часом щастя осявало її таким зрадливим світлом, що шкіра на її личку ставала плинною, тьмяною і пропускала як би підшкірні погляди, і вони обарвлювали її в інший колір, хоча сама шкіра була з тої самої речовини, що й очі; іноді, втупивши бездумний погляд у її всіяне брунатними цяточками личко, на якому мерехтіли дві блакитні плями, я брав його за яйце щиглика, часто за опаловий агат, одшліхтований і відполірований лише у двох місцях, де на бурому камені прозорими крильцями лазурового метелика сяяли її очі, в яких плоть стає дзеркалом і створює ілюзію, ніби очі ближче, ніж щось інше, підпускають нас до душі. Проте найчастіше колір її личка був яскравіший, і тоді все воно пожвавлювалося; подекуди рожевим на білому личку був лише кінчик носа, тоненький, як у хитренької кицьки, з якою хочеться погратися; іноді щічки в неї були такі гладенькі, що погляд по них ковзав, як по мініатюрі з рожевої емалі, і ця емаль її щічок здавалася ще ніжніша, ще інтимніша завдяки піднятому над нею вікові чорного волоссю; траплялося, її щічки набували лілово-рожевої барви цикламена; а бувало навіть і так, що коли Альбертина рум'яніла або коли вона мала жар, то, нагадуючи про її хворобливість, яка домішувала до мого почуття

щось нечисте і яка надавала їй личку спорзного, нездорового виразу, її щічки заливав темний пурпур певних гатунків троянд, і вони чорно червоніли; і кожна з цих Альбертин була інша, як іншою при кожній своїй появі буває танцівниця, бо її кольори, кшталт, характер міняються залежно від безконечно розмаїтої гри світла, що йде від скерованого на неї софіта. Може, саме тому, що такими різними були істоти, які тоді вбачалися мені в ній, з часом я і сам звик бути, залежно від того, яку Альбертину я собі уявляв, щоразу іншою людиною: ревнивою, байдужою, сластолюбною, меланхолійною, буйною; і я ставав то тим, то тим не лише відповідно до випадково воскресеного спогаду, а й відповідно до сили уяви, вкладеної в цей спогад залежно від того, як я в цьому разі його тлумачив. До цього мені постійно доводилося повертатися — до уявних образів, які майже завжди наповнюють нам душу, хай ми про це й не здогадуємося, але які все-таки важливіші для нашого щастя, ніж та людина, що нам видна, бо ми бачимо останню крізь них, то вони тимчасово звеличують людину, на яку ми дивимося. Аби бути точним, я мав би дати особливе ім'я кожному з тих "я", що потім думало про Альбертину; тим паче я мав би дати особливе ім'я кожній з тих Альбертин, що поставали переді мною, завжди в іншій подобі, мов ті моря — для зручності я казав просто море, — ті моря, які змінювалися одне по одному і на тлі яких вони різьбилися щораз іншою німфою. Але головне, — достоту так само, — тільки ще цілеспрямованіше, — як у розповіді ввертають, яка того дня стояла погода, я мав би щоразу давати нове ім'я уявному образу, що того дня, коли я бачив Альбертину, панував у моїй душі, створюючи атмосферу, створюючи зовнішній вигляд людей, як твориться подoba моря залежно від майже непомітних хмаринок, що змінюють колір кожної річчї своєю скупченістю, своєю рухливістю, своєю розкиданістю, своєю летючістю, — ніби ота хмарина, яку роздер одного вечора Ельстір, не познайомивши мене з дівчатами, з якими він зупинився і чиї образи нараз видалися мені ще гожішими, коли дівчата почали даленіти, — хмарина, яка знову напливла через кілька днів, коли я з ними познайомився, заступила їхній блиск, застила їх, непроникна й тиха, як Вергілієва Левкотея.

Певна річ, личко кожної з них набуло для мене зовсім іншого значення потому, як спосіб їхнього прочитання мені було десь підказано їхньою балачкою, балачкою, якій я міг приписати вартість тим більшу, що сам тягнув їх за язика, розпитував їх і так і сяк, начебто я був експериментатор, який сподівався від повторних дослідів підтвердження своїх прозрінь. І зрештою це цілком надійний спосіб розв'язувати загадки буття: підходити до речей та людей, які здалеку малювалися такими гарними і таємничими, аби наочно пересвідчитися, що вони позбавлені і таємничости, і краси; це один з методів гігієни, з яких людина може вибирати; ця гігієна, може, не дуже рекомендована, але з нею легше жити, — оскільки вона допомагає нам ні за чим не шкодувати, допомагає тим, що запевняє нас, що ми досягли найвищого щастя, але що й найвище щастя мана, — легше примиритися з думкою про смерть.

Я заступив у свідомості дівчат безпутність, спогади про щоденні зальоти засадами порядности, здатними, може, похитнутися, але досі охоронними проти всяких блудів

тих, хто всмоктав їх у міщанському середовищі. Але як ти дав маху на самім початку, навіть у якійсь дрібничці, як хибна гадка чи помилка пам'яті виводять тебе на фальшивий слід у пошуках злосливої плітки чи місця, де ти щось загубив, то може бути, що, знайшовши хибу, ти заміниш її не істиною, а новою хобою. Загадуючись над способом життя моїх подружок і над тим, як треба з ними поводитися, я зробив усі висновки зі слова "невинність", прочитаного під час щиросердих розмов на їхніх личках. Але читав я, може, не вдумуючись, і помилився з першого читання, насправді ж слово це не було написане на їхніх личках, як не було написане ім'я Жуля Феррі на програмці тієї ранкової вистави, коли я вперше слухав Берму, що не перешкодило мені запевнити маркіза де Норпуа, ніби Жуль Феррі пише одноактівки, та й годі.

Хоч би про яку мою подружку з гурту йшлося, чи міг би я запам'ятати не лише те личко, яке бачив при останній зустрічі? З наших-бо спогадів, стосовно цієї особи, розум вимітає все, що не сприяє безпосередньо нашим щоденним зв'язкам, це також справедливе, — ба навіть насамперед, — коли такі зв'язки позначені дещицею кохання, завше незаспокоєного, зверненого в завтрашній день. Він, розум, дає розсотуватися ланцюжкові минулих днів і цупко тримає лише ближчий до нас кінець, який часто буває не з того самого металу, що й ланки, зниклі уже в мороці, і в життєвій нашій мандрівці визнає за справді суцільний лише край, де ми пробуємо зараз. Але всі враження, уже такі далекі, не могли знайти в моїй пам'яті захисту проти їхньої щоденної деформації; протягом довгих годин я розмовляв, закушував, грався з дівчатами і вже не пам'ятав, що це ж вони і є ті самі жорстокі й велелюбні діви, які, мов на якійсь фресці, прошкували були повз мене край моря.

Географи, археологи справді приводять нас на острів Каліпсо^[194], справді відкопують палац Міноса.^[195] Однак же Каліпсо для них звичайнісінька жінка, а Мінос — цар, позбавлений чогось божького. Навіть високі прикмети і вади, які, як нам тепер підказує історія, були властиві цим цілком реальним людям, часто дуже відрізняються від тих, якими ми наділяємо казкові істоти з тими самими іменами. Так розпорошилася вся чарівницька океанічна міфологія, що я створив у перші дні. Але нам не зовсім байдуже те, що ми бодай зрідка проводимо час у тісному спілкуванні з людьми, які раніше здавалися нам неприступними і до яких нас вабило. У взаєминах із тими, хто з самого початку здавався нам несимпатичним, завжди відчувається, навіть якщо ми нібито тішимося товариством цих людей, присмак чогось неприродного, присмак вад, які їм удалося потаїти. Але в таких зв'язках, як мої з Альбертиною та її приятельками, щира втіха, закладена в їхній основі, залишає по собі запах, якого жодними штучками не надати оранжерейним плодам, виноградові, достиглому не на сонці. Попервах я дивився на них як на істоти надприродні, але й нині вони непомітно для мене ще вносили щось чарівне в мої найбанальніші з ними стосунки, певніше, оберігали ці стосунки від усякої банальності. Моя мрія так палко рвалася відгадати сенс, прихований у їхніх очах, які вже знали мене і всміхалися мені, але при першій зустрічі схрестили свої погляди з моїми, буцімто проміння з іншого світу; вона так щедро і так запопадливо розподіляла фарби та пахощі у плотській поволоці цих дівчат, які лежали

на рифах і без ніякого давали мені сандвіч або гралися в загадки, що часто вдень, наче маляр, який шукає античної величі в сучасності й наділяє жінку, котра обтинає на нозі ніготь, шляхетністю "Юнака з колючкою"^[196], або, мов Рубенс, що творить богинь зі своїх знайомих жінок ради того, аби намалювати полотно на міфологічний сюжет, я озирає ці прегарні тіла, бронзові й біленькі, такої різної статури, вивернуті круг мене на траві, озирає, не очищаючи їх, може, від усієї тієї пересічності, якою їх наповнювала буденність, не нагадуючи собі свідомо про небесне їхнє походження, і водночас почував себе якимсь Геркулесом чи Телемаком, що забавляється серед німф.

Потім концерти відзвучали, прийшла сльота, мої подружки покинули Бальбек, не всі зразу, як відлітають у вирій ластівки, але того самого тижня. Альбертина поїхала перша, несподівано, ото ж-бо жодна її приятелька не могла втямити, ні тоді, ні потім, чому вона так притьмом вернулася до Парижа, куди її не кликали ані праця, ані забави. "Не сказала ні що, ні як, і гайнула", — бурчала Франсуаза, якій, однак, кортіло, щоб так само навально зірвалися й ми. Вона вважала, що ми чинимо не найкращим робом щодо тих, правда, вже нечисленних, службовців, яких затримувало кілька пожильців, та щодо директора, який "проїдає гроші". І справді, готель, який мав скоро зачинитися, давно вже покинули всі; тільки тепер у ньому стало затишно. Але іншої думки дотримувався директор; повз салони, де можна було замерзнути і на порозі яких уже не стояли груми, він снував коридорами, вбраний у новий сурдут, мабуть, щойно від перукаря, який зробив з його опилого обличчя сумішку на одну чверть зі шкіри, а на три чверті з косметики, завжди при новій краватці (така фертикуватість обходиться дешевше від опалення й утримання персоналу; хто уже не в змозі офірувати десять тисяч франків на добродійну мету, тому легко зробити широкий жест і дати п'ять франків посильному, який приніс депешу). Директор ніби проводив огляд небуттю, йому ніби хотілося своїм бездоганним виглядом показати, що зубожіння готелю в зв'язку з невдалим сезоном — явище тимчасове, і скидався він на мару державця, який повертається на руїни свого палацу. Найбільше його злостило, що місцева залізниця за нестачею пасажирів перестала діяти до весни.

"Чого тут бракує, — казав директор, — то це транспортних засобів". Попри підраховані збитки він снував чудові плани на наступні роки. Він мав хист точно запам'ятовувати красні мовні звороти, якщо вони стосувалися готельного промислу і якщо додавали йому пишноти. "Мені не вистачало підсобників, хоча в ідальні я мав хвацьку команду, — казав директор, — але посильні не були на належній висоті; ось побачите, яку фалангу я доберу на майбутній рік". На разі через те, що не ходили місцеві потяги, він посилав по пошту, а подеколи возив і людей двоколкою. Я часто просив, аби мені дозволили примоститися поруч з візником, і завдяки цьому робив прогулянки за будь-якої погоди, як колись узимі в Комбре.

А проте іноді через зливу ми з бабусею (казино вже зачинилося!) сиділи в майже безлюдному готелі; і тоді нам видавалося, ніби ми в трюмі судна у вітряний день, і щодня, як на кораблі, до нас підходив хтось із тих, із ким ми прожили три місяці поряд, так і не познайомившись: голова рейнського суду, канський старшина, американка з

дочками, заводили розмову, радилися, як убити час, виявляли таланти, навчали нас якоїсь гри, запрошували на чаювання або послухати музику, зібратися о такій-то годині, аби разом вигадати якусь розвагу, що вимагає знання секрету щирих веселощів, причому увесь секрет зводився до того, що, мовляв, розважатися, власне, й не треба, досить зробити так, аби ми не нудили світом, — словом, нав'язували з нами наприкінці нашого бальбецького життя-буття приязні взаємини, ниточки яких щодня вривалися, бо всі поступово роз'їжджались. Я навіть познайомився з багатим юнаком, одним з його родовитих приятелів та акторкою, яка знову приїхала до Бальбека на кілька днів; але ця громадка уже складалася лише з трьох душ: приятель багатія вернувся до Парижа. Вони запросили мене пообідати до їхнього улюбленого ресторану. Гадаю, моя відмова їх потішила. Але запрошували вони дуже грічно, кликав мене, власне, багатий юнак, а інші були тільки його гістьми; запрошення пролунало з уст акторки, яку супроводжував маркіз Моріс де Водемон, аристократ вельми високого коліна; може, аби підхлібити мені, акторка, цікавлячись, чи я прийду, кинула:

— Цим ви зробите велику втіху Морісові.

Коли ж я спіткав усіх трьох у холі, то саме маркіз де Водемон, а не юнак із багатії родини, звернувся до мене: "Чи не зробить пан нам ласку пообідати з нами?"

Власне, я так гаразд і не натішився Бальбеком, і це тільки розпалило моє бажання приїхати сюди ще раз. Мені все ввижалося, ніби я прибув сюди щойно вчора. Зовсім інше відчуття мали мої приятелі, які писали мені, чи не надумав я часом тут оселитися. На конвертах вони писали: "Бальбек"; моє вікно виходило не на поле і не на вулицю, а на водяні розлоги, ночами до мене долітав гомін їхніх хвиль, якому я, перш ніж забути, ввіряв мій сон, наче вутлий струг; і все це, разом узяте, підтримувало у мені ілюзію, ніби завдяки сусідству з хвилями хоч-не-хоч у мене, заснулого, проникають їхні чари, подібно до того як у наш слух проникають уроки, які ми поклали вивчити вві сні.

Директор пропонував мені на той рік найкращі апартаменти, але я прихилився до свого номера, куди я тепер заходив, уже не відчуваючи запаху індійського нард, і де моя думка, яка спершу насилу сягала його висоти, зрештою точно вкладалася в його розміри, отож-бо мені довелося, навпаки, знижувати висоту вже в Парижі, коли я лягав спати в моїх давніх покоях із низькою стелею.

Пора було й справді кидати Бальбек, zostаватися далі в неопалюваній і вогкій готельній кімнаті без коминків і калориферів було б божевіллям. Втім, ці останні тижні майже миттю вивітрилися мені з голови. Коли я думав про Бальбек, переді мною оживав той час, коли вранці, в поліття, якщо я лаштувався на прогулянку з Альбертиною та її приятельками, бабуся за приписом лікаря змушувала мене лежати в пітьмі. Директор вимагав, аби на нашому поверсі не галасували, і сам стежив за виконанням своїх указівок. Світла бувало так багато, що я довгенько не розсував широких лілових порт'єр, таких ворожих до мене першого вечора. Але хоча Франсуаза щовечора заколювала порт'єри шпильками, аби вони не пропускали світла, а розпинати їх тільки вона одна й уміла, хоча вона прикріплювала до порт'єр і ковдри, і червоний кретоновий убрус, і всілякі крамні клапті, щільно запнути вікно їй так і не

щастило, я не залишався у кромішній п'їтмі, на килим нїбито осипався шарлатанемонових пелюсток, і я не міг утриматися, щоб не поставити бодай на хвилинку на нього голі ноги. А навпроти вікна, на частково освітленій стіні іскрів сторчово золотий циліндр, нічим не підтримуваний, він поволі посувався, наче вогненний слуп, який вів жидів по пустелі. Я знову лягав; приречений на безрух, я мав уявну втіху від усього зразу: від гри, від купання, від ходні, від того, чим мені радив утішатися ранок, і радість моя була така буйна, що серце гучно стукотіло, наче заведена машина, але нерухома, змушена розвивати швидкість на місці, обертаючись круг себе.

Я знав, що мої подружки на узмор'ї, але не бачив, як вони йдуть повз неоднакові ланки моря, за якими далеко-далеко, коли ясніло, бовванів піднесений над синявими його баранцями схожий на італійське городище Рівбель, увесь, до останнього домочка, вирізьблений сонячним світлом. Я не бачив своїх подружок, але з долетілих до мого бельведера криків газетярів, "денникарів", як величала їх Франсуаза, криків купальників та захопленої грою дітлашні, криків, що увиразнювали, наче кигикання морських птиць, гомін плюскотливих тихих хвиль, — здогадувався, що вони близько, чув їхній сміх, подібний до сміху нерещ, затушкований у м'який шерех прибою, що долітав до моїх вух. "Ми чекали, — казала мені ввечері Альбертина, — чи не спуститесь ви. Але жалюзі у вас не відчинилися, навіть коли почався концерт". Справді, о десятій концерт бухав під моїми вікнами. У перерві, коли ще не було відпливу, знову до мене долинали текуче й немовчне шульпотіння валів, які ніби загортали кришталевиими своїми сувоями скрипкові капричо й оббризували шумовинням рвачкі виляски якоїсь попідводної музики. Та ось дзиг'арі б'ють полудень, нарешті з'являється Франсуаза. І все літо в тому самому Бальбеку, куди я так поривався, бо він уявлявся мені збатоженим шквалами та заснованим туманами, стояла така осяйно сонячна і така стала погода, що коли Франсуаза відчиняла вікно, моїх сподівань ніколи не ошукувала заломлена на розі зовнішнього муру стяга світла, завжди однієї й тої самої барви, уже не хвильної як знак літа, а притьмянілої, наче неживий, штучний блиск емалі. І поки Франсуаза виймала з рамини шпильки, відчіпляла клапті матерії і розсувала фіранки, літній день, відслонений нею, здавався таким самим мертвим, таким самим одвічним, як чудова тисячорічна мумія, — досить було нашої старій служниці обережно розповити її з полотен, щоб вона постала перед моїми очима набальзамована, в золотих шатах.

Від перекладача

"У затінку дівчат-квіток" опубліковано у листопаді 1918 року видавцем Галлімаром. Цього другого тому "У пошуках утраченого часу" читачі "На Сваннову сторону" чекали понад п'ять з половиною років. Проте їхні перші двісті сторінок входили ще до першого тому, звідки Прустові довелося їх вилучити на вимогу видавця Грассе.

У чернетці перша частина "У затінку дівчат-квіток" — "Довкола пані Сванн"

нерозривна з третьою частиною нинішньої "На Сваннову сторону", — "Імена країв: ім'я". Отож сукупність цієї історії, якщо об'єднати те, що було роз'єднане сліпим жеребом видання, можна було б назвати, як це підмічає один із прустознавців, "Жільберта". Справді, її лейтмотивом є зустрічі героя з Жільбертою на Єлисейських Полях. Але, як видно з авторського заголовка, його розповідь пов'язана ще і з іншою героїнею — пані Сванн. Метаморфоза з Одеттою, так само як і страждання, завдані героєві її дочкою, роблять першу частину "У затінку дівчат-квіток" своєрідним продовженням "Сваннового кохання".

Писалася перша редакція приблизно від 1909-го до 1911 року. Історія створення другої частини тому "Імена країв: край" ще складніша. Перші редакції описують аж три поїздки героя на море. Під час першої поїздки герой вчиться вести спостереження за картинами природи; зустрічає він також нових людей: маркізу де Вільпарізіс, Монтаржіса, майбутнього Сен-Лу, і барона де Герсі, майбутнього Шарлюса, тоді як художник Ельстір лише згадується. Його наука, завдяки якій юнак навчається ще й розглядати картини, приносить свої плоди під час другої поїздки, саме тоді й появляється на пляжі ватага дівчат. Серед імен цих дівчат, принаймні до 1913 року, імени Альбертини не було. Ці дівчата, до яких належала і така собі мадемуазель Сванн і яку Пруст накреслив "туманно" саме перед початком розповіді про Жільбертину появу на Єлисейських Полях, призначені для останнього тому роману, що дивувати читача, знайомого з прийомом прустівської композиції, не повинно: стихійно працюючи над зовсім різними частинами вивершеної будови, Пруст завжди пам'ятає, хай навіть доводилося робити якісь перенесення, про призначення цих шматків. Відстрочена публікація першої поїздки на море дасть йому змогу включити сюди науку Ельстіра і ватагу дівчат, де вже першу роль грає Альбертина.

"У затінку дівчат-квіток" видано накладом 3300 примірників майже одночасно з публікацією "Пастишів і різного" і новим виданням у Ґаллімара "На Сваннову сторону".

10 грудня 1919 року "У затінку дівчат-квіток" здобуває Ґонкурівську премію. За Пруста віддали голоси Постав Жефруа, Роні Молодший і Роні Старший, Анрі Сеар, Елемір Бурж, Леон Доде.

Анатоль Перепадя

Примітки

1

Твікінґем — резиденція графа Паризького під Лондоном. *Бекінґем* — резиденція англійської королівської родини. (Тут і далі — примітки А. Перепаді)

2

16 травня — тобто коли президент Республіки Мак-Магон утворив монархічний кабінет.

3

Леґуве Ернест (1807–1903) — романіст, драматург, найбільший успіх йому принесли п'єси "Андрієнна Лекуврер", написана у співавторстві зі Скрібом.

4

Дюкан Максим (1822–1883) — друг Флобера, автор "Літературних спогадів", член Академії.

5

Мез'єр Альфред (1826–1915) — політичний діяч і літератор, писав етюди про Шекспіра, Петрарку, Гете.

6

Клодель Поль (1868–1955) — поет і драматург, автор п'єс "Благовіщення Діві Марії", "Атласний черевичок" з містичними мотивами.

7

Баррес Моріс (1862–1923) — прозаїк, член Академії, в романах "Під поглядом варварів", "Перекотиполо", "Натхненний пагорб" підносив національні цінності, критикував соціальні утопії, проповідував католицизм.

8

Беррі Жорж (1852–1915) — депутат, спершу монархіст і антидрейфусар, а потім незалежний республіканець.

9

Рібо Олександр (1842–1923) — поміркований республіканець, міністр закордонних справ, прем'єр-міністр, обраний до Академії того самого року, що й Баррес.

10

Дешанель Поль (1855-1922) — голова партії прогресистів, голова палати депутатів 1898-1902 та 1912-1920 років, президент Республіки.

11

Моррас Шарль (1868-1952) — письменник, діяч "Аксійон франсез".

12

Доде Леон (1867-1942) — письменник, син Альфонса Доде. Прустів друг.

13

Теодосій — вигаданий персонаж, прообраз болгарського царя.

14

...пале-рояльський актор... — *Пале-Рояль*— паризький театр, де грали водевілі й комедії.

15

Берма — в цьому образі відбилися риси французьких актрис Рашель і Сари Бернар.

16

"Ревю де Де Монд" — грубий столичний журнал, з яким співробітничали Лоті, Коппе, Анатоль Франс, Мопассан.

17

...бачити Берму в "Андромасі", у "Примхах Маріанни", у "Федрі"... — *"Андромаха"* — трагедія Расіна (1667), *"Примхи Маріанни"* — комедія Мюссе (1833).

Вірш цей узятий з расінівської *"Федри"*.

Картина Тіціана *"Пречиста"* (1516) збереглася у церкві Сан— та Марія Глоріоза деї Франі у Венеції.

Ла Скуола Сан-Джорджо дельї Ск'явоні у Венеції виставляє в одній із зал ряд картин Віттора Карпаччо, виконаних десь між 1501 і 1507 роками. Великі полотна

складають чотири цикли: євангельський цикл, цикл святого Єремії, цикл святого Трифона і цикл святого Юрія.

18

"Нанівсвіт" — комедія Александра Дюма-сина (1855).

19

...для пам'ятника Юлію II... — тобто надгробок папи Юлія II роботи Мікеланджело (1513-1545).

20

...Медічі в П'єтросантському кар'єрі... — Мікеланджело створив славетну Капелу Медічі, беручи мармур з кар'єрів в Апуанських Альпах.

21

Енона — Федрина подруга з расінівської трагедії.

22

Ариція — расінівська царівна у полоні.

23

Ментор — в "Одіссей" знатний житель Ітаки, якому Улісс, вирушаючи до Трої, доручив доглядати дім і виховувати свого сина Телемака. Ментор став героєм твору Фенелона "Телемакові пригоди". Ім'я Ментора зробилося загальним для означення наставника, мудрого вчителя.

24

Анахарсис — скіфський філософ, друг грецького політика Солона. У романі абата Бартелемі "Подорож юного Анахарсиса по Греції у IV сторіччі до нашої ери" (1788) герой втілює собою чистоту і повернення до природи.

25

З належною поправкою (*лат.*)

26

Ке д'Орсе — набережна Сени, де розміщене міністерство закордонних справ.

27

Вікторія-Пьянца — африканське озеро, з якого витікає Ніл.

28

Ватель — маршалок принца Конде, наклав на себе руки, не догодивши під час обіду якоюсь стравою Людовікові XIV. Ця історія описана в листах пані де Севіньє.

29

Вогубер — вигаданий персонаж, француз при цареві Теодосії.

30

Консульта — римський палац, садиба міністерства закордонних справ Італії.

31

Фарнезе — римський палац, садиба міністерства закордонних справ Франції.

32

Карраччі — галерея у палаці Фарнезе з фресками на міфологічні сюжети, виконані між 1597-м і 1606 роками Аннібале та Аґостіно Карраччі.

33

Вільгельмштрассе — берлінська вулиця, де було міністерство закордонних справ Німеччини.

34

Сент-Джеймський кабінет... — *Сент-Джеймс* — палац, садиба британського уряду, суворого архітектурного стилю, символ британського двору й уряду.

35

Співочий міст — петербурзький міст через Мойку, де розміщалося міністерство закордонних справ.

36

Двоголова монархія — Австро-Угорська імперія.

37

Монтечіторіо — римський палац, де засідала палата депутатів.

38

Бельплац — віденський майдан, де розміщалося міністерство закордонних справ.

39

Барон Луї — діяч спершу на службі у Наполеона I, а потім міністр за Людовіка XVIII.

40

...еттингенівський погляд... — *Еттингени* — баварські магнати з титулами дуків.

41

...той, хто прогнав Бісмарка... — Кайзер Вільгельм, незадоволений політикою Бісмарка щодо Росії, змусив канцлера подати у відставку.

42

Сент-Шапель — паризька церква з вітражами роботи П'єра де Монтрея (XIII сторіччя). Разом з Шартрським і Реймським соборами вважається шедевром готики.

43

Нессельроде — відомий російський дипломат, міністр закордонних справ від 1816-го до 1856 року.

44

Очевидно, "сосу", тобто — рогоносець.

45

Усім і кожному (*лат.*).

46

Ломені Луї (1815-1878) — критик, автор "Галереї славетних сучасників очима недалекої людини".

47

"*Сен-Марс*", "*Червона печать*" — твори Альфреда де Віньї, присвячені французькій історії.

48

Академія написів — установа, що належить до Французького інституту (об'єднання різних академій), заснована 1663 року, до неї входять учені (40 членів) у галузі історії та археології.

49

Масперо Гастон (1846-1916) — французький єгиптолог.

50

Ашурбаніпал — асирійський цар (VII сторіччя до Різдва Христового).

51

Брессан Жан-Батіст (1815-1886) — славетний паризький актор "Комеді Франсез".

52

Тірон Шарль-Жозеф (1830-1891) — відомий комік театру "Одеон".

53

"*Авантюрниця*" — комедія у п'яти актах Еміля Ож'є (1820-1889), поставлена вперше на кону "Комеді Франсез".

54

"*Зять пана Пуар'є*" — комедія Еміля Ож'є і Жуля Сандо про мораль вельмож.

55

Пій IX — Папа Римський з 1846 року. Дбаючи про підтримання світської влади понтифіків, виступав проти об'єднання Італії.

56

Распайль Франсуа (1794-1878) — учений-хімік і політик, учасник двох революцій.

57

..."ввечері, з пущі лісової" — рядки вірша Альфреда де Віньї "Ріг".

58

Габріелові палаци... — *Габріель Анж-Жак* (1698-1782) — архітектор (палац Крійон, Малий Тріанон, Опера).

59

Палац промисловости — будувався тоді до Всесвітньої виставки 1878 року.

60

Трокадеро — будинок, споруджений до Всесвітньої виставки.

61

Порт-Сен-Мартен — триумфальна арка на честь перемог Людовіка XIV (1675).

62

Порт-Сен-Дені — триумфальна арка на відзнаку форсування французами Рейну (1672).

63

"*Орфей у пеклі*" — оперета Жака Оффенбаха, поставлена в театрі "Буфф-Парізьєн", а потім у театрі "Гете".

64

Сен-Сімон Луї де Рувруа (1675–1755) — мемуарист і політик.

65

Сен-Ферреоль — магнати, які пішли від позашлюбного сина Людовіка XIV і мадемуазель де Ла Вальєр.

66

Прямим шляхом (*лат.*).

67

...обернувся доброзичливою Евменідою... — Евменіди — богині помсти у греків, звані ще й ериніями.

68

"*Ісусове життя*" — твір Ернеста Ренана, опублікований 1863 року, перший том монументальної праці "Історія походження християнства".

69

...кантівський Усесвіт... — Кант Іммануїл(1724-1804) — німецький філософ, за Кантом, номени, речі самі в собі, непізнавані, світ ми сприймаємо через феномени, які нам даються в просторі й часі, апіорних формах чуттєвості.

70

Палац Дарія — за твердженням критика Натана, Пруст плутає палац Дарія у Персеполісі і асирійський палац Саргона у Хосрабаді.

71

Жером Жан-Леон (1824-1904) — член Академії образотворчих мистецтв, запеклий ворог імпресіоністів.

72

Няню (*англ.*).

73

Вольф Фрідріх Август (1759-1824) — німецький філолог, приписував "Іліаду" і "Одіссею" різним поетам, доводив, що деякі промови Ціцерона — апокрифи.

74

Моторною (*англ.*).

75

"Чужинцю, ідин-но..." — напис у Фермопільській ущелині на відзнаку битви (480 перед Христом), де полягло триста спартанців, не пропустивши загони Ксеркса (див.: Геродот. Історії, книга VII).

76

Дрейфує Альфред (1859-1935) — справа Дрейфуса, французького офіцера, жидівського роду, обвинуваченого у зраді, розколола французів на дрейфусарів і антидрейфусарів.

77

Гавасова агенція — інформаційне агентство, засноване 1835 року Шарлем Гавасом. Завдяки численним кореспондентам у провінції і за кордоном і новим технічним засобам грало дуже значну роль в часи Пруста і вважалося майже офіційним агентством.

78

"*Кузен Поц*" — натяк на бальзаківського "Кузена Понса".

79

Королівських особах (*англ.*).

80

Зустрічами (*англ.*).

81

Усипальниця Сен-Дені — мається на увазі могили королів Франції в абатстві Сен-Дені під Парижем. Як дослідив Рішар, Пруст дуже цікавився місцем поховань меровінгських королів.

82

...наче в клінґсорській лабораторії... — *Клінґсор* — чорнокнижник з вагнерівської опери "Персифаль".

83

Китайська гама — пентатоніка, або п'ятизвуччя. На Всесвітній виставці 1889 року Дебюссі зацікавився далекосхідною музикою (особливо яванською і аннамітською). Так звана "китайська гама" стає символом "ущербної" гами, тобто уже не семизвуччя, і панівною в музичній продукції початку XX сторіччя.

84

"*Арменонвіль*" — шикарний ресторан в Акацієвій алеї Булонського лісу.

85

Нахабний, докучливий (*англ.*).

86

...тут зображено многих сучасників... — йдеться про фреску "Поклоніння волхвів" роботи Беноццо Гоццолі (1420-1497), зроблену на мурах палацу Медічі-Ріккарді у Флоренції. Серед зображень можна побачити портрети П'єро і Лоренцо Медічі.

87

...як у тій дії одної п'єси Сарду.. — мається на увазі п'єса "Федора" Віктор'єна Сарду (1831-1909), де головну роль принцеси Федори грала Сара Бернар.

88

...зійшла з вінтергальтерського портрета... — Вінтергальтер Франц (1805-1873) — німецький маляр, близький до французького двору.

89

Принцеса Матильда (1820-1904) — дочка Жерома Бонапарта, короля Вестфалії. За імперії жила в оточенні учених, артистів і письменників.

90

Принцеса Палатинська — Шарлотта-Єлизавета Баварська (1652-1722). Її листи дають живі деталі світського життя за царювання Людовіка XIV.

91

Вюртемберзька принцеса — Катерина Вюртемберзька (1783-1835) — дружина Жерома Бонапарта.

92

Двоколка (крита) з місцем для візничого ззаду (*англ.*).

93

Зустрітися (англ.).

94

...рядок Вілларового портретного опису... — Віллар Луї (1653-1734) — дук, маршал Франції, його образ доніс до нас у "Мемуарах" Сен-Сімон.

95

Геспери́ди — за грецькою міфологією, німфи, поставлені оберігати золоті яблука в саду на краю земного круга.

96

Метона — плита з рельєфними зображеннями на фризі доричного ордера, що зберігається в олімпійському музеї. Геракл з земною кулею на плечах одержує з рук Атласа яблука з саду Гесперид.

97

Ерехтейон — іонічний храм, збудований у 420-406 роках перед Христом на афінському Акрополі.

98

Кори — шість каріатид, вирізьблених на південному фасаді Ерехтейона (кора — дівчина по-грецькому).

99

Оранта — зображення молільниці на Акрополі.

100

Трактатик (англ.).

101

Пор-Рояль — монастир, заснований 1204 року, де панувало вчення янсенізму.

102

Скаррон Поль (1610–1660) — поет, романіст і драматург, 1652 року одружився з Франсуазою д'Обін'є, яка потім стала фавориткою Людовіка XIV, мадам де Ментенон.

103

Мелюзина — фея то в подобі красуні, то в подобі гадюки.

104

"Близнята" — комедія римського комедіографа Плавта.

105

...як на фресці Луїні... — Фреска "Поклоніння волхвів" роботи Бернардино Луїні (1480–1532) у презбітерії святилища Саронно.

106

Мантенья Андреа (1430 чи 1431–1506) — улюблений у Пруста художник, письменник бачив його фрески у Падуї.

107

Рахіль — героїня опери Фромантала Талеві (1799–1862) "Жидівка" на лібрето Скріба.

108

Передовиця (*англ.*).

109

Потрібна людина в потрібному місці (*англ.*).

110

Дю Дефан — маркіза, господиня літературного салону, у п'ятдесят п'ять років осліпла і в 1754 році запросила компаньйонку — двадцятидворічну дівчину, сироту і безприданницю. Мадемуазель Леспінас так сподобалася світському товариству, що незабаром відкрила свій власний салон.

111

Редферн зробив? (лат.)

112

Незрівнянний (лат.).

113

Ванна і моціон (англ.).

114

Боттічеллієва жінка — "Мадонна з дитям і п'ятьма ангелами", скорочено "Мадонна у славі", Магніфікат — картина Боттічеллі, датована 1483-1485 роками й експонована у флорентійській галереї Уффіці.

115

...як у весняної Прімавери... — Мається на увазі картина "Весна" того ж таки Боттічеллі і виставлена там же. Її тлумачення неоднозначне. У центрі Венера представляє Людство. Пруст натякає на третю фігуру справа: це, безперечно, Флора, або Прімавера, тобто Весна, яку переслідує Зефір.

116

"*Стрибай у човен*" — так називалася легка жіноча керейка з короткими рукавами.

117

"*Марудна річ кохати...*" — афоризм із книги мораліста Лабрюєра (1645-1696) "Характери".

118

Гіпатія — гречанка, видатний філософ і математик.

119

Шарден Жан-Батіст (1699-1779) — художник-жанрист.

120

Вістлер Джон (1824-1903) — англійський та американський маляр, портретист і жанрист.

121

Анна Бретонська (1477-1514) — дочка дука Бретонського, одружившись з Карлом VIII, додала до французької корони Бретань.

122

Регулює — римський консул, відомий твердою вдачею.

123

Нікербокери — панталони для гри у гольф.

124

Мінос, Еак, Радамант — суворі, але справедливі судді в загробному царстві.

125

Нард — індійські та антильські прянощі.

126

Гойдалці (*англ.*).

127

"Одеон" — паризький театр, заснований 1797 року.

128

"Тур д'Аржан" — паризький ресторан.

129

Прийоми гостей у саду (англ.).

130

Ранавало, правильніше Ранавалона III — остання королева Мадагаскару.

131

"Життя Мойсееве" — фреска Сандро Боттічеллі зображує сцену з життя ветхозавітного патріарха Мойсея, зокрема його дружину Сепфору, Йофорову дочку.

132

"Естер" — расінівська трагедія.

133

Рудольф (1858-1889) — ерцгерцог австрійський, син цісаря Франца-Йосифа, знайдений мертвим разом з юною віденкою в мисливському домі в Маєрлінгу. Ця трагедія залишається й досі загадкою.

134

Гарячий сендвіч із сиром та шинкою.

135

...одного з Тіціанових учнів... — мається на увазі Доменікос Теотокопулос, або Ель-Греко (1541-1614), працював у Венеції близько тридцяти років в оточенні Тіціана.

136

Моро Гюстав (1826-1898) — символіст у малярстві, автор картин на біблійні та античні сюжети.

137

Баронеса д'Анж — ім'я запозичене в Сюзанни, героїні дюмасівської комедії "Напівсвіт".

138

Матюрен Реньє (1573-1613) — поет-сатирик. Масетта — звідниця, яка на старість вдає з себе, розводячи плачі, святу грішницю.

139

Главконома — nereїда, згадана у Гесіода ("Теогонії", вірш 256).

140

Нартекс — паперть християнського собору.

141

"*Церква оглашених*" — церква тих, хто готується охреститися.

142

...як оті вихованки пані де Ментенон... — Натяк на расінівські п'єси "Естер" та "Аталія", написані на замовлення пані де Ментенон для сенсірських вихованок, які грали в хорах при виставі цих трагедій.

143

Моле — граф Моле Луї-Мат'є (1781-1855) — міністр і пер Франції за Реставрації, прем'єр-міністр з 1836-го до 1839 року.

Фонтан Луї (1757-1821) — поет і політик, голова законодавчого корпусу, ректор університету, сенатор, міністр за Реставрації.

Вітроль — Арно Ежен, барон Вітрольський (1774-1854) — готував повернення Бурбонів, арештований під час Ста Днів, міністр за Реставрації.

Берсо П'єр-Ернест (1816-1880) — філософ і письменник, член Академії моральних і політичних наук.

Паск'є — дук Паск'є Етьєн-Дені (1767-1862) — державний радник і префект поліції, голова палати перів, канцлер за Луї— Філіппа, автор "Мемуарів" (1893).

Лебрен П'єр-Антуан (1785-1873) — поет і драматург, член Французької академії, пер Франції за Липневої монархії і сенатор за Другої імперії.

Сальванді — граф Сальванді Нарсіс-Ашіль (1795-1856) — державний радник за Реставрації і Липневої монархії, автор історичних і літературних праць.

Дарю — граф Дарю П'єр-Бруно (1767-1829) — державний діяч і письменник, інтендант Великої армії, автор "Історії Венеційської республіки", двоюрідний брат Стендаля.

144

Океаніди — дочки Океану і Фетиди, виведені в Есхіловому "Прометей прикутому" у вигляді хору, які втішали у муках героя.

145

Богарова робота... — *Богар Сезар* (1639-1709) — скульптор, мешканець Нансі, прикрасив деякі паризькі особняки; відомий більше під ім'ям Гран Сезар.

146

Безталанна дукиня Праленська... — Йдеться про те, що дук де Шуазель-Прален (1805-1847) одружився з дочкою генерала Себастьяні, мав від неї десятеро дітей, а потім зійшовся з їхньою гувернанткою. 1847 року дукиню знайдено заколотою кинджалом. Узятий під арешт дук отруївся.

147

Дуан Шіменес (1800-1872) — особистий секретар дука Бройля. Після його смерти вийшло чотири томи "Різного і листів".

Ремюза Шарль (1797-1875) — міністр внутрішніх справ за Луї-Філіппа, автор філософських розвідок ліберального спрямування, член Академії.

Жубер Жозеф (1754-1824) — друг Фонтана і Шатобріана, який оприлюднив по його смерті його "Думки". "Це Платон з душею Лафонтена", — так характеризував його твори Шатобріан.

148

Сомюр славився своєю кавалерійською школою.

149

Прудон П'єр-Жозеф (1809–1865) — філософ-соціаліст (відомий його вираз: "Власність — це крадіжка").

150

Буальдьє Франсуа-Адрієн (1775–1834) — композитор (опери "Багдадський каліф" тощо).

151

"*Нібелунги*", "*Кільце нібелунга*" — вагнерівські опери, поставлені в Байреїті.

152

Stones of Venice ("Каміння Венеції") (*англ.*).

153

Рескін Джон — йдеться про його книгу "Каміння Венеції", присвячену архітектурі італійського Відродження.

154

Барбе д'Оревільї (1808–1889) — письменник, співець провінції.

155

Кери — лихі демони ночі у грецькій міфології.

156

Гадес — володар пекла, те саме, що й Плутон.

157

Арес — бог війни (грецьк. міф.).

158

Амфітріада — богиня моря.

159

Ередіа Жозе-Марія (1842-1905) — поет-парнасець.

160

Ленотр Андре (1618-1700) — архітектор (Версальські парки).

161

Зуекка — венеційська назва острова Джудекки.

162

Пані Корнюель — Біґо Анна-Марія, дружина Корнюеля (1605-1694), господиня модного столичного салону.

163

Дук Омальський (1822-1897) — четвертий син Луї-Філіппа, узяв у полон алжирського дея Абдель-Кадера. Автор "Історії принців Конде".

164

Принцеса Мюрат — Принцеса Ваграмська набула титулу королеви Неаполітанської, одружившись з маршалом Мюратом.

165

"Радикал" — паризька газета лівих, з 1885 року видавалася накладом понад сорок тисяч.

166

Вільє — Огюст Вільє де Ліль-Адан (1838-1889); *Катюль* — Катюль Мендес (1841-1909) — поети, драматурги і романісти, парнасці.

167

...цю сузьку постать... — *Сузи* — місто в Ірані, відоме палацом Дарія.

168

Хорсабад — іракське місто, де велися розкопки палацу асирійського царя Саргана.

169

Сарду, Лабіш, Ож'є — французькі драматурги.

170

Плавт, Менандр, Калідаса — визначні грецький, римський та індійський комедіографи.

171

"*Амелія, Філіпова сестра*" — Марія-Амелія, принцеса Орлеанська — дочка графа Паризького та Ізабелли Орлеанської, одружилася з принцом Карлосом.

172

Пізанелло Вітторе (бл. 1395-1455) — італійський маляр і гравер.

173

Галле Еміль (1846-1904) — французький шкляр та ебеніст.

174

Кальварій — кам'яне розп'яття.

175

Споради — колонії примітивних організмів.

176

Мадрепора — коралові поліпи з потужним вапняковим кістяком.

177

Редон Оділон (1840–1916) — художник-імпресіоніст.

178

Незмінним (*лат.*).

179

Арвед Барін — псевдонім письменниці Шарль Венсан (1840–1908).

180

Аруе — справжнє прізвище Вольтера. Блок приписує Вольтерові корнелівські вірші.

181

"Ідоловірство" — фреска Джотто в падуанській Капелі дель Арена.

182

Альцест і Филінт — герої мольєрівської комедії "Мізантроп".

183

"Голуа" — паризька газета, орган монархістів.

184

Візитерка тітки Леонії (див. "У пошуках утраченого часу", частину першу — "Комбре").

185

Яхтсменок (англ.).

186

З Загону (англ.).

187

Яхтовий спорт (англ.).

188

"*Легенда про святу Урсулу*" — серія полотен Вітторе Карпаччо (1450-1525).

189

Галеас — військовий вітрильник.

Буцентавр — великий човен для венеційського дожа.

190

Сент-Бев Шарль-Огюст (1804-1869) — відомий критик.

191

Рукоштовання (англ.).

192

Садова вечірка (англ.).

193

Навпаки (лат.).

194

Каліпсо — у грецькій міфології одна з німф; вона причарувала Одиссея так, що він прожив сім років на її острові.

195

Мінос — критський цар, непримиренний ворог афінян.

196

"Юнак з колючкою" — бронзова статуя елліністичної доби.